DUNÁNTÚLI SZEMLE

I—VI. ÉVFOLYAM:
VASI SZEMLE

VAS, VESZPRÉM ÉS ZALA
VÁRMEGYÉK
HELY- ÉS MŰVELŐDÉS-
TÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

FELELŐS- ÉS FŐSZERKESZTŐ:
DR. PÁVEL ÁGOSTON

IX. ÉVF. SZOMBATHELY 1942.

No - 1-2

TÁRSSZERKESZTŐK:

Vas vármegyében:	Veszprém vármegyében:	Zala vármegyében:
Dr. Gétin Gyula	*Dr. Nagy László*	*Suszter Oszkár*

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Vas vármegyében:	*Veszprém vármegyében:*	*Zala vármegyében:*
Bernrieder Katinka	Brodszky Ferenc	Pehm József
Bendefy László dr.	Dömötör Sándor dr.	Bartha István
Nagy János dr.	Faller Jenő	Bogyay Tamás dr.
Palkó János dr.	Gutheil Jenő dr.	Boleratzky Gyula dr.
Paulovics István dr.	Nagy Jenő dr.	Bödei János
Pákay Arnold	Pákay Zsolt dr.	Bucsis Gyula dr.
Pethő István dr.	Pongrácz József dr.	Fára József dr.
Smidt Lajos dr.	Rédl Rezső dr.	Horváth Tibor Antal
Szendy László dr.	Vevér Emil	Izsák Gyula
Tóth János dr.	Wallner Ernő dr.	Kaposi Antal
Vass Béla		Markos Jenő
		Szerecz Imre dr.

IX. ÉVFOLYAM!

A nehéz idők törvénye szerint drágább lett a munka és az anyag. És nekünk — folyóiratunk és az általa teljesített kulturális szolgálat érdekében — újra választanunk kellett. Csak két lehetőség kínálkozott: vagy megemeljük valamelyest (negyedévi 25 fillérrel) az előfizetési díjakat, hogy lépést tarthassunk a drágulással; vagy pedig beletörődünk az eddigi díjaknak fokozatosan csökkenő teljesítőképességébe, ami egyértelmű lenne a kényszerű zsugorodással.

Az első megoldást választottuk, mert rendületlenül biztunk olvasóink kulturális lelkiismeretében és feltételeztük, hogy előfizetőink kisebb áldozatnak és kárvallásnak érzik majd a negyedévi 25 fillérnyi adót, mint a szellemi termelésnek fenyegető morzsolódását.

Egy bizonyos: a tollat nem tehetjük le a magyar, főleg a dunántúli kulturális érdekek jelentékeny károsodása nélkül. Nem is tesszük le, akármilyen fergeteges szél himbálja is sajkánkat a titokzatos, örvényes vizek felett. Tudjuk, hogy egy elszánt és messze tekintő kis csapat jóban-rosszban lelkesülten és áldozatkészen mindvégig velünk marad.

Erre a kitartásra, hűségre, kultúraszeretetre és áldozatosságra építjük jövendő éveinket. Legyen velünk a viharok és a szélcsendek Ura!

*

Új előfizetési áraink 1942-re: évi 6 pengő (jogi személyeknek: 8 P).

A DUNÁNTÚLI SZEMLE
SZERKESZTŐSÉGE.

MOTTÓ-FÉLE.

Nem kell vagyon, rang, dicsőség, hiresség;
vágyam iránya: a tökéletesség.
Csak ujjnyit jussak hozzá közelebb
s földi béremmel szaladjon az eb.

Weöres Sándor.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Tizedesek és fertálymesterek.

CSIZMADIA ANDOR dr.

Milleker Rezső, a debreceni egyetem tanára nemrégiben a székely tizesekről érdekes tanulmányt írt a Debreceni Szemlében, amelyben megemlékezik a régi városi jog egyik jellegzetes intézményéről, a fertálymesterségről is.[1] A tanulmányt a Debreceni Szemle lapjain csakhamar másik követte. Az azóta elhúnyt kitűnő debreceni helytörténész: Zoltai Lajos ny. múzeumigazgató a tanulmány gondolatmenetébe kapcsolódva, mint különleges debreceni intézményt, a debreceni utcakapitányok, tizedesek és tízházgazdák szervezetét mutatja be.[2] E tanulmányokkal csaknem egyidőben Breznay Imre, Eger helytörténésze az egri fertálymesterségről könyvet írt.[3]

Milleker a tizedeseket a székely tizesektől származtatja, és ez intézményt székely eredetűnek tartja. Zoltai a debreceni intézményt, Breznay pedig az egri intézményt a maga nemében egyedülállónak véli. Ez állásfoglalások késztettek arra, hogy a felsorolt tanulmányokat kiegészítve, az alábbiakban a jogtörténész szempontjából szóljak a kérdéshez, és igyekezzem kimutatni, hogy a német eredetű fertálymesteri intézmény, nemkülönben a tiszta magyar eredetű tizedes intézmény mindegyike megtalálható más városainkban is, és rendszeres szervei a negyvennyolc előtti városi jognak. Néhol külön-külön, másutt összekeveredve s nem is egyenlő feladatkörrel szolgálják a polgárság ügyét. Arra is szeretnék rámutatni, hogy az utcák különleges szerepe és bizonyos önkormányzati joga Debrecenen kívül más városokban is megvan, bár elismerjük, hogy legtisztábban Debrecenben jelentkezik, mint ahogy a fertálymesterség intézménye ma már tényleg csak Egerben található. Fejtegetéseinkben különös tekintettel leszünk a dunántúli viszonyokra, ahol legkönnyebb volt számunkra a levéltári kutatás, de városjogi tanulmányaim eddig összegyűjtött anyagát felhasználva más magyar városok hasonló intézményeire is kitérek.

Milleker Rezső a székely tizesekről írt tanulmányában bemutatja, hogy a székely falvakban megtalálható tizes szervezeti rendszer az ősi magyar katonai szervezetre vezethető vissza.[4] E végből részletesen foglalkozik a székely falvak tizedeivel. Kimutatja Benkő Miklós: Csík, Gyergyó és Kászon c. munkája[5]

[1] Dr. Milleker Rezső: A székely tizesek. Debreceni Szemle, 1939. 1 (128.) szám. 1—40. l.

[2] Dr. Zoltai Lajos: Debreceni utcakapitányok, tizedesek és tízházgazdák. Debreceni Szemle, 1939. 3. sz. Különlenyomatban is. Debrecen, 1939. 15. l.

[3] Breznay Imre: Az egri fertálymesterségről. Eger, 1939. 76. l.

[4] A régi magyar gyalogságnál minden tizedalja nép élén egy-egy tizedes állott. A tizedeseket decurió-nak, rottmester-nek (rottmagistri, v. ő. a felvidéki városok rottmestereivel) is hívták. Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. 46. l.)

[5] Benkő Miklós: Csík, Gyergyó és Kászon.

után, hogy e székely települési helyeken mennyire honos a tizedek szerinti beosztás (Csík-Szentdomonkoson, Szentléleken, Mindszenten, Szent Imrén, Csatószegen, Szentgyörgyön, Bánkfalván, Ménaságon, Kászonon, Kászonújfalun, Impérfalván stb.). Benkő munkájából tényleg világosan kitűnik, hogy Csíkben a falvak egészben vagy részben tizedekre vannak osztva. A tizedek megjelölése részben földrajzi (felső, alsó, középső), részben nemzetiségi, vagy közelebbről meg nem határozható. Ehhez Milleker azt a következtetést fűzi, hogy ha valaki tovább kutat Magyarországon, akkor itt is mindazokon a helyeken, ahol valamikor székely telepeket sejtettünk, ugyancsak megtalálja a tized-beosztás nyomait, úgy ahogy megtalálja a Székelyföld ama részein is, ahol most már az elnevezésből teljesen kiveszett. Kézdivásárhely is tizedekre volt beosztva, de épenúgy megtaláljuk a tizedbeosztást Biharban, a hajdusági falvakban és Magyarország egyéb részein is.[6] Így Hajdúböszörményben[7], Debrecenben s ehhez rokonnak mondja Kapor Elemér egyik újságcikkére hivatkozva az egri fertálymesterséget[8], bár a kerületi, illetve negyedes beosztásra már tanulmánya elején megjegyzi, hogy német eredetű.[9]

Azt is kimutatja, hogy a tizes rendszer beosztása teljesen magyar, illetve székely eredetű. A szászoknál ugyanis a falu szervezete a szomszédságok kezén van, a románoknál pedig a tizedeseknek nyomát sem találjuk. Tizes elnevezés nincs, helyette inkább a szerbeknél szokásos kenézségek vannak.[10] Viszont a magyar településeknél másutt is látjuk a tizes beosztást. Kecskemét város 1598—1603. évi számadási könyvéből kitűnik a következő: „A város nyolc tizedre van osztva. Az alsó járásban 5, a felső járásban 3 tized van. A beosztás célja a *tatárpénz* elnevezésű adónem behajtásának megkönnyítése." 1710-ből a következő adatot találjuk: „A város nyolc tizedre volt osztva, a XVI. század előtt azonban a tizedek száma 18-ig emelkedett. Kada Elek polgármester egy 1892-ben megjelent újságcikkében említi, hogy az 1890-es években Kecskemét 11 tizedre volt osztva." A tizes beosztás Milleker szerint[11] a tizedes kedvéért történt. A tizedesek kötelessége a XVI. században: „a gyilkost, paráznát, tolvajt, hitehagyottat, káromlót a főbírónak bemondani, a város jövedelmét, pénzt, sajtot és egyebeket összeszedni, a vasár- és ünnepnapon kocsikázó embereket bemondani." A XIX. században megváltozik a feladatuk. Ekkor már kvártélymesteri teendőket is ellátnak, kézbesítők lesznek. Főkötelességük a tized lakóinak név és személy szerint való ismerése és ezekről szükség szerint felvilá-

[6] Milleker i. m. 28. l.
[7] Győrffy István: Hajdúböszörmény települése.
[8] Milleker i. m. 29. l.
[9] U. ott. 12. l.
[10] U. ott. 8. l.
[11] U. ott. 31. l.

gosításokat adnak. Ma ez a városi nyomozók, illetve adóhivatali becsüsök feladata.

Milleker véleménye az, hogy Magyarország nagy területén és sok helységében megtalálhatók a tizes-rendszer nyomai. A Dunántúlon ő nem akadt semmi erre vonatkozó adatra. Az alábbiakban rámutatunk, hogy itt is több nyoma van.

A tizes rendszer eredetével több írónk foglalkozik.[12] Messze vezetne, ha fejtegetéseiket nyomon kívánnánk követni. Végső következtetésképen helyesen összegezi Milleker, hogy az eredet az ősi magyar hadszervezetre vezethető vissza. A hadszervezet szerint letelepült falvakban legtöbb helyen megtaláljuk a tized nyomát. Fejtegetéseink célja nem is az eredet felett való vitába bocsátkozás, hanem a városi jog e régi intézményeinek ismertetése.

Zoltai Lajos mintegy kiegészítve Milleker előadását, a debreceni utcakapitányok, tizedesek és tízházgazdák intézményét mutatja be. Zoltai nem állítja, hogy az ősi magyar, illetve székely katonai szervezetnek egyenes leszármazottja lenne a debreceni tizedekre osztott közigazgatás. Bizonyos azonban az, hogy közegeivel (az utcakapitányokkal és a tizedesekkel) már a legrégibb tanácsi jegyzőkönyvekben is előfordul (XVI. század). Ezt az intézményt régibbnek tartja, mint az egri fertálymesterséget.[13] Lehet, hogy Zoltainak Egerre vonatkoztatva igaza van, de a fertálymesterség intézményének számos nyomát találtam másutt a XVI. században, amint azt alább részletesen megvilágítom.

Szücs István, Debrecen történetírója az általa ismertetett 1566-ból való tűzrendészeti szabályzatban említi az utcakapitányok intézményét. E szabályzat ugyanis elrendeli, hogy az utcakapitányok attól, aki háza előtt dézsában vizet nem tart, egy forintot vehessenek. Ugyancsak előfordul a büntető jegyzőkönyvekben Debrecenben 1675-ből Csőke József tízházgazda, aki feslett életet folytatott, s ezért példásan megbüntették.[14] Bartha Boldizsár debreceni főbíró is említi historiájában,[15] hogy

[12] Hartleben-Szederkényi Nándor: A magyar hadiintézmény történeti és közjogi megvilágításban. Budapest, 1896. — Szabó Károly: A vezérek kora. Budapest, Ny. é. h. n. — Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest. — Bárczay Oszkár: A hadügy fejlődésének története. Budapest, 1895. — Takáts Sándor: A magyar honfoglalás megalakulása. Budapest, 1908.

[13] Zoltai i. m. 13. l.

[14] Szücs István: Debrecen története. Debrecen, 1870. II. k. 523. és 527. l.

[15] Bartha Boldizsár: Rövid Chronica, avagy oly Beszélgetés, mely az közelb elmult száz esztendők alatt Debrecenben esett emlékezetesebb dolgokrul, tüz miatt való romlásukról, sok rendbeli károkrul, változásokrul, kiváltképen pedig és bővebben ez nyolcz esztendők alatt való háboruságokrul ezen helynek keserves állapottyárul, sokféle nyomoruságirul, ennek lakossinak, felső, közép, alsó rendeinek viselt dolgairul irattatott és szedegettetett őszve, Bartha Boldisar által. 1666. Esztendőben nyomtattatott."

a tanács 1660-ban utcakapitányságot és tizedességet viselt embereket bízott meg, hogy melléjük kirendelt tanácsbeliekkel a Szejdi pasa által követelt roppant sarcot igazságosan szétosszák és beszedjék, minthogy a lakosok értékét ők ismerik legjobban.

Zoltai ennek az intézménynek eredetét és debreceni jelentkezési formáját részletesen ismerteti. Debrecenben a település kezdetben hihetőleg három-négy utcában történt (Péterfia Jakab-, Mester-, jelenleg Bethlen-, Csapó- és Piacz-utcák). Zoltai véleménye szerint a tizedekre való felosztást megelőzte az utcák megszállása, nem ismeri el tehát azt, hogy a tizedek lettek volna a város képződésének alapjai. Hanem mikor már sok utcából állott a város, akkor oszthatták fel a katonai szervezethez való alkalmazkodás és teherviselés szempontjából.

„A főutcák, t. i. a hat, vagy nyolc derékutca szerint megkülönböztetett polgárság nemcsak összességében, hanem különkülön is meglehetősen széleskörű önkormányzatot gyakorolt, kiváltképen a közterhek, az adók arányosítása, a tűzrendészet, mezei gazdálkodás, jószágtartás stb. intézése, felügyelete tekintetében. Az meg éppen debreceni különlegesség volt, hogy némelyik utca polgárai saját heti és országos vásártartási joggal dicsekedhettek." Iványi Béla „Debrecen és a budai jog"-ról írt munkájában[16] ezt a magyar jog historiájában majdnem páratlanul álló esetnek mondta. T. i. a Mester-, Csapó- és Czegléd-utca a XV. század közepe táján külön vásártartási szabadságot kapott a Hunyadi-családtól. A debreceni utcák, mint külön jogi személyek perben is állanak egymással s perbeli képviselőjük ilyenkor az utcakapitány.

A debreceni eset azonban nem egyedülálló. Szeged városban Zsigmond 1431-ben Felsősziget részére engedélyez hetivásárt. Mátyás 1459-ben az Alsóváros részére ad külön hetivásárt és mészárszék tartására engedélyt.[17] Lehet, hogy Szeged akkor még önkormányzatilag nem volt közigazgatási egység, és a város közigazgatási egyesítése csak később következett be. De, hogy Ulászló 1499-ben a Latorján-utcának külön országos vásár és hetivásár tartására ad Szegeden engedélyt, ez már kifejezetten egy utcának szóló engedély volt, ami teljesen azonos a debreceni kiváltsággal.[18] Azt is tudjuk, hogy a török idők alatt a szigetszerűen szétszórt házcsoportok, sőt egyes utcák is külön előljárókkal rendelkeztek Szegeden. Ezeknek az előljáróknak emlékezete a későbbi utcakapitányok intézményében maradt fenn.[19]

[16] Iványi Béla: Debrecen és a budai jog. Debrecen, 1924. 15. l.

[17] Reizner János: Szeged története. Szeged, 1899. IV. k. Oklevéltár. XVI., XXXIII. sz. oklevelek.

[18] U. ott. Oklevéltár. LV. sz.

[19] U. ott. I. k. 139. l. Az 1553. dec. 6-tól 1554. nov. 24-ig terjedő időre szerkesztett szandzsáki fejadó defter Szegeden 17 utcát sorol fel, melyeknek külön előljárói (szermahalle) voltak. (M. o. i. török kincstári defterek. Bp., 1890. II. k. 144. l.

Győrött a Szombat-piac-utcának külön hetivására volt a XIII. században.[20] Nagyváradon az 1786. évi tisztújítási jegyzőkönyv szerint a tisztújítás megkezdésekor „minden utcából két Deputátusokat a Tanács és az electa Communitas közakarattyával választott, kik a polgároknak nevében az új Magistratualis Tisztek választásában voksollyanak." Öt utca: Kőrös-, Német-, Közép-, Magyar- és Pecze-utca deputátusai vesznek részt a választásban.[21] De maga Iványi is említi, hogy 1406. február 6-án Budán kelt oklevelében Zsigmond király az Eger városában levő Al-Magyari vicus, seu platea-nak minden péntekre hetivásártartási jogot ad.[22] Pécsett pedig a város lakói 1780 előtt századokra voltak osztva. A szab. kir. városi rangra emelkedéssel kapcsolatban szüntetik meg a századokat.[23]

Visszatérve a debreceni utcakapitányok és tizedesek szervezetére és hatáskörére, Zoltainál találjuk, hogy az egyes utcák polgárai időnkint ügyes-bajos dolgaik megbeszélésére valamelyik utcabeli háznál tanácskozni jöttek össze. Ilyenkor az utcabeli szenátor (esküdtbíró) elnökölt. A gyűlés tagjai voltak az utcabeli esküdtek (10—12), akik a vének tanácsát alkották. Minden utca közönsége külön tiszteket, altiszteket s más funkcionáriusokat alkalmazott. 1607-ben 27 utcakapitányt és 26 tizedest ismerünk. Az 1730. évből való szabályzat szerint minden utcának két kapitánya, ugyanannyi tizedese, egy utcadeákja és annyi tízházgazdája volt, ahány tizedből állott az utca. A kapitányok és tizedesek együtt alkották a kapitányszéket, melynek szűkebb bírói hatásköre is volt.[24]

Az utcák magánjogi személyek, melyeknek majorsága, cselédlakásai, istállói az ú. n. utcaházával együtt voltak. Az utcakapitányok a városrészek közt szétosztott közmunkák végrehajtói és felügyelői, az utcabeli polgárság közös mezei gazdálkodásának és jószágfenntartásának ispánjai, egy kicsit rendőrfelügyelők, útbiztosok, tűzoltóparancsnokok, sőt némelykor bíráskodnak is. Ők állítják elő a tizedesek és tízházgazdák segítségével gyakran előforduló sarcot, rendkívüli esetek idejében pedig a tanácsbeli urak támogatásával a lakosokra kivetett vonószekereket, előfogatokat, élelmet, vágómarhát, heti szekereket. Tisztük a város közterületén levő vagyonságoknak (hidak, pallók, utak stb.) gondozása, ők gondoskodnak közpénzből a kapuőrök fizetéséről. Vigyáznak az utcák tisztántartására, ellen-

[20] Bedy Vince: Győr vár és város története. Kézirat a győri káptalani könyvtárban. II. r. 67. l.

[21] Lakos Lajos: Nagy Várad multja és jelenéből. Nagyvárad, 1904. 165. l.

[22] Fejér: Cod. dipl. X. 4. 506. — 1453-ban Várda város Szent László, alias Kápolna-utcája kap orsz. és heti-vásártartási jogot. Zichy-család Okmánytára. IX. k. 347. l.

[23] Pécs 1780-ból való statutuma. Kolosváry—Óváry: Corpus Statutorum. 2. 573.

[24] Zoltai i. m. 10. l.

őrzik, van-e minden háznál vízzel telt kád, vagy hordó (innen van: *kapitányvíz).*

A kapitányoknak nagy szerepük van az utcák magánvagyonának kezelésénél. Kapáltatják, gyüjtetik, boglyáztatják és behordatják a szénát az utca kertjébe, közreműködnek az utca földjeinek dülőzésénél. Felelnek az utcabeli csordákban, csürhékben megkívánt jó rendért, a csordakutak használhatóságáért. Áldomást adnak, kokir birkákat, ökröt vásárolnak az utcának; süttetnek, főzetnek a csőszök és tízházgazdák számára, mikor tengerifőldet, dinnyeföldet osztanak a lakosok közt, hasonlóképen kapitány- és tizedesválasztáskor is. Senki által nem kifogásolt, ősöktől örökölt szokás volt a tisztességes, bőséges gazdálkodás, áldomás-adás közpénzből minden fontosabb vagy ünnepélyes eseménynél azok számára, kik a közdolgokban résztvesznek. Fáradságuknak ugyanis nem napidíj, csak egy jóllakás a jutalma.

Az utcakapitányok közreműködnek az adókivetésnél és beszedésénél. Ők végzik az adóösszeírást, beszedik az utcák által szedni szokott adót (az ú. n. *utcaszert,* mely részben az utcák szükségleteire, részben általános városi szükségletek fedezésére szolgált), év végén gazdálkodásukról számot adnak.

A kapitányokat, a tizedeseket és tízházgazdákat a vének tanácsa által kijelölt 6—6 becsületes idősebb és ifjabb polgár közül az utcabeli lakosok gyűlése választotta évenkint. Egy 1671. évi tanácsi határozat úgy rendelkezik, hogy aki a kapitányság tisztét egyszer már viselte, kapitánynak három esztendeig újra nem választható meg. Később Zoltai szerint az lett a gyakorlat, hogy aki már három ízben volt kapitány, azt többet nem jelölték. A tizedességet, tízházgazdaságot senki egyszernél többször elvállalni nem tartozott.[25]

A díjazás elég szerény volt. A XVIII. század első felében egy kapitány fizetése a város kasszájából 7 magyar frt 20 dénár, az utcáéból addig két pár csizmára 6 frt volt, akkor szaporították 10 frt 80 dénárral. Összes sallárium a tehát 24 m. frt. Ezenkívül az egész kapitányság kántoronkint (negyedévenkint) a város borából 3—3 frt árut kapott. Kapitányválasztáskor 6 frt áru bor járt. Abban az esztendőben, melyben szolgáltak, a porción kívül minden egyéb tehertől mentesek a kapitányok, a következő esztendőben pedig a kvártélyadástól és szolgálattól lesznek szabadok. Hasonló joguk volt a tizedeseknek. A tizedes fizetése a XVIII. század első feléig 3 frt 60 dr, csizmára 3 frt, ekkor szaporodik az utcaszerből 5 frt 40 dr-ral. Ez összesen 12 frt. A tízházgazda fizetése a contributionális (adó) pénztárból 3 frt 60 dr. Hozzájön ettől kezdve egy pár csizma ára: 1.80 frt. Összesen 5 frt 50 dr-t kap. Az utca deákja készpénzben csizmával együtt kap 12 m. frt-ot és 4 köböl búzát.[26]

1833-ban módosult az utcakapitányok tiszte. Ekkor szer-

[25] Zoltai i. m. 13. l.
[26] U. ott. 14. l.

vezik a rendőrkapitányságot, s erre tekintettel a királyi biztos a szervezetet és hatáskört megváltoztaja. Ezentúl a kapitányi hivatal 12 kapitányból, ugyanannyi tizedesből áll. A két felvigyázó kapitány egész évi fizetése 25, a többié 20—20, a tizedeseké 10—10 rhénes forint. Kötelességük az utcák tisztántartására, a közbátorságra való felügyeleten kívül az utcák vonó lovaira, ökreire való vigyázás, naponkint átalvévén a városgazdai hivataltól a fuvarozásból álló szolgálatok kimutatását és a városban házankint széthordandó hirdetéseket. A kapitányok és tizedesek a városházán naponkint tartani szokott gyűlésükben a szolgálatokat, a hirdetni valókat előbb maguk között utcánkint felosztják és magukban leírják. A hirdetéseket a tízházgazdák hordják széjjel, kiknek száma 40 és évi fizetésük fejenkint 4.30 rh. frt. Ettől az időtől kezdve az utcák önkormányzata mindjobban háttérbe szorul a városi központi hatóságok jogával szemben. 1836-ban megszűnik az utcák gazdálkodása is. 1872-ben, a közigazgatás országos rendezésekor pedig végleg eltűnnek az utcakapitányok, tizedesek és tízházgazdák.[27]

A Debrecennel századokon át egy vármegyében fekvő Nagyváradon találjuk majdnem ugyanezt az intézményt. Nagyvárad káptalani földesuraság alatt áll, több különálló közigazgatási egység, melyeket csak a rendi kor végén egyesítenek (1853). Váradon nem fejlődhetett ki tehát az utcák szerepe és önkormányzata annyira, mint Debrecenben. Mégis a váradi 1802. évi tisztújítás alkalmával 4 utcakapitányt és 4 tizedest választanak. Utcakapitányok: Nagy Sándor a Kőrös-utcában, Kis Tógyer a Német-utcában, Harsányi István a Magyar-utcában, Mihálovics József a Pecze-utcában. Tizedesek: Ugocsi György, Kis Tógyer, Erdélyi Demeter és Ugrai Mojses. Megjegyzem, hogy Nagyváradon a káptalani kiküldött jelölése alapján ejtették meg a választásokat.[28] 1826-ból ismerjük az utcakapitányok fizetését, amely évi 40 frt és 3 lánc föld, a tizedeseké évi 80 frt és 2 lánc föld.[29]

Az utcaszert és utcakapitányokat megtaláljuk az ország keleti részén másutt is. Torda városában pl. ugyanígy szerepeltek utcakapitányok. Szatmár városában is megvolt az utcák gyűlése „az utcabeli kapitányokkal és a dékányokkal". A tanács 1672-ben kimondotta, hogy „hirdetett utcagyűlésen mindenki köteles megjelenni. Aki nem megy el, 1 frt-ot fizet". Ha harmadszor elmarad, büntetése 12 frt. A hajduvárosoknak pedig teljesen katonai a szervezetük. Kapitányok és hadnagyok alkotják a magisztrátust.[30]

Az utcakapitányoknak és tizedeseknek a debrecenihez

[27] Zoltai i. m. 15. l.

[28] Lakos i. m. 172. l.

[29] Hatáskörükről csak a nagyváradi ltár jkvei nyujthatnának felvilágosítást, melyeket sajnos jelenleg nem tudunk áttanulmányozni. Lakos i. m. 183. l.

[30] Takáts Sándor: A magyar mult tarlójáról. É. n. 110. l.

némileg hasonló szervezetét találjuk a dunántúli városok közt *Szombathelyen.* A város 1627. évi statutumai hadnagyokról és tizedesekről szólnak. E statutum szabályozza hatáskörüket: „tartoznak a hadnagyok szorgalmasan eljárni az őrzésben mind éjjel és nappal, ha valakit gonoszságban találnak, vagy éjjel, vagy nappal tartozzék megfogni. A tizedesek az ő tisztük szerint az hadnagyoknak engedelmesek és tisztességgel legyenek mindenekben."[31] 1611-ben oly határozatot hoz a közgyűlés, hogy amikor 9-et üt az óra, a hadnagy takarodót harangoztasson, és aki ezentúl az utcán lámpás nélkül jár, azt a hadnagynak joga van elfogni és a toronyba zárni. A bejött büntetéspénz a hadnagyé legyen.[32] 1712-ben a közgyűlés két hadnagyot választ.[33] A gyakori tűzvész miatt 1742-ben elhatározzák, hogy a városi hadnagyok alatt álló tizedesek, kik között a házakat elosztották, szeles időkben az egyes házakat és konyhákat megjárják s ha valami tűzi veszedelmet tapasztalnak, a bírónak azonnal jelentsék.

Szombathelyen a hadnagyság viselésére a polgárok sorban kötelezve voltak, joguk volt azonban 2 arany lefizetésével e hivatal alól magukat megváltani.[34] 1811-ben a hadnagyság váltsága 20 frt, a tizedeseké 4 frt 30 kr volt. Olyan nagy becsülete volt a hadnagyoknak, hogy az 1784. évi közgyűlésen a polgárság egyik sérelmi pontként adja elő: „A bíró azt az auktoritást ne vindikálja magának, hogy a hadnagyokat és a városi hajdut saját embereinek nevezze. A hadnagyok, kik becsülettel szolgálnak, neveztessenek a város hadnagyainak." A hatóság e kéréshez hozzá is járult.

Az 1828. november 25-i közgyűlésen meghagyják a Városi Hadnagy Uraknak, hogy a Városban lakozó Zsidókat megvizsgálni és a Városba bejövő Zsidóknak is igazságait és Leveleit megvizsgálni el ne mulasszák. Az 1831—2. évi kolera alkalmával a hirdetményeket a Városi Tizedesek teszik közhírré.[35] 1844-ben már csak 1 hadnagy szerepel, kinek fizetése 329 frt.

Hasonló a szombathelyihez a másik nyugati határszéli városnak, *Kőszegnek* a szervezete. A tizedesek mellett Kőszegen azonban nem kapitányok, hanem fertálymesterek szerepelnek. A kőszegi beosztás tehát elnevezésben együtt szerepelteti a negyedet a tizeddel. „Minden fertálymester — mondja az egyik kőszegi statutum — tartozik az ő alattvaló tizedesével egyet érteni és minden hónapban a tizedesekkel az ő fertályában levő tűzhelyeket, kiminyiket meglátni és tekinteni és ha valami fogyatkozást lát, azt bíró uramnak vagy a nemes tanácsnak megjelenteni és ha a tizedesek az ő fertálymestereinek nem engedelmeskednének, mindebben, mind pedig ha más olyas occurralo

[31] Kolosváry—Óvári: Corp. Statutorum. V. 2. 168—91.
[32] Kuncz Adolf: Szombathely r. tan. város monográfiája. Szhely, 1880.
[33] U. ott. 120. l.
[34] U. ott. 144. l.
[35] U. ott. 197. l.

dologban az fertálymestereknek parancsolna biró uram és az nemes tanács, a tizedesek toties-quoties magokat renitenter viselik 80 den., az fertálymesterek pedig in duplo ugymint 1 frt 60 den. irremissibiliter megbüntettetnek."[36] Ez a statutum a fertálymesterek és tizedesek tűzrendészeti feladatát őrzi. A XVIII. sz.-ban is fertályok szerint szervezik a tűzoltást. A polgárok a fertálymesterek háza előtt gyülekeznek a tűzoltásra.[37]

Mivel a török háborúk alatt Kőszegen a közrend és erkölcsiség nagyon megromlott, a tanács 1689. április 2-án szigorú rendeletet hoz, mely szerint a jövőben a harangot 9-kor, illetve 8-kor meghúzzák s akkor mindenki menjen haza. A közcsend biztosítására vigyázókat és ezek felügyeletére hadnagyokat neveznek ki.[38] Ez az intézmény némileg hasonlatos a fertálymesterséghez, mert rendészeti feladatot lát el. Egyes városokban a fertálymesterekre hárul a közerkölcsiség feletti őrködés feladata is.

Kőszegen a fertálymesterek ellátnak különböző rendészeti feladatokat. Az 1707. szeptember 18-án hozott statutum[39] felhívja a fertálymestereket, hogy „kiki a maga fertályában való conciviseket és lakosokat járja meg és a nemes tanács nevével, kinek-kinek parancsolják meg, hogy senki idegen bornak szállást ne adjon, sub ammissione, és a maga tulajdon borának elvesztése alatt, mert ha valaki rajta fog tapasztaltatni, infallibiliter az maga bora contrabantaltatni fog." 1712. dec. 23-án elhatározták, hogy a fertálymesterek tudassák a polgárokkal, hogy senki 12 frt büntetés alatt ne merészeljen az ünnepek alatt, de azután is lövöldözni, expresse tiltván azt a nemes város statutumai.[40]

Szegeden is megtaláljuk a XVIII. században a fertálymesteri intézményt vegyesen a tizedesi intézménnyel. A tizedesek ugyanis a fertálymesterek alantasai. A fertálymesterek, tizedesek (decuriones) városrészenkint 10—10, a tanyai kapitányok és az utcakapitány a rendőrség keretébe tartoztak. Az utóbbiak a közerkölcs feletti felügyeletet látták el, s 12 frt bírság terhe alatt mindennemű kihágást, rendellenességet, káromkodást stb. bejelenteni tartoztak.[41] Fáradozásaik jutalmául évenkint 2 aranyat és egy pár csizmát kaptak.[42] A fertálymesterek és tizedesek kisebb bírói funkciót is végeztek.[43] Szegeden a negyvennyolcas idők törlik el a fertálymesterség intézményét.

Győrött a XVI—XVII. században a rendészeti teendőket

[36] Corp. Statutorum. V. 2. 45. p. Statutum 1649-ből.
[37] U. ott. V. 2. 468. 1738. évi statutum.
[38] Chernel Kálmán: Kőszeg sz. kir. város jelene és multja. Szhely, 1877. II. 134. l.
[39] Corp. Stat. V. 2. 374—5.
[40] U. ott. V. 2. 391. l.
[41] Szegedi tanácsi jkv. 1730. 531. l.
[42] Szeged tanácsi jkv. 1733. 172. l.
[43] Reizner János: Szeged története III. k. 71. l.

a hadnagyok és tizedesek látják el. A XVIII. században szerepelnek a tizedesek helyett a fertálymesterek, mikor a városba több németajkú polgár költözött be, s ezek itt megvalósítják a hazájukból hozott intézményeket. Így kerülnek másutt is a magyar városokba a fertálymesterek.[44]

A várjellegű városokban az utcaönkormányzat nehezen valósulhatott meg. A közigazgatásba ezeken a helyeken igen sokszor beleszólt a katonaság. A várparancsnokok nemcsak saját katonai alattvalóiknak, hanem a polgári lakosságnak is parancsoltak, s a katonai érdekek háttérbe szorították a polgárság fejlődését. Azért e helyeken utca- vagy fertály-önkormányzat területi alapon nem keletkezhetett. A kerületi, fertálybeosztásnak adózási, katonai, vagy közigazgatási szempontból azonban mi sem állott útjában, s így a fertálymesterség intézménye e helyenken is virul.

A fertálymesterség eredete rokonságot mutat a bécsi Stadtordnung rendelkezésével, melyet 1526-ban adott ki I. Ferdinánd. E Stadtordnung Bécset is negyedekre osztja, minden negyed élére egy-egy Viertelmeystert állít, kinek rendőri teendői közé tartozik egyebek közt felügyelni arra, hogy a negyed lakói a polgármester és a tanács beleegyezése nélkül semmiféle gyűlést ne tartsanak. Ők hirdették ki a tanács határozatait, és azokat végrehajtották. Mellettük a tanácsnak közvetlenül rendelkezésére állottak a Wachmeyster és a darabontok. E XVI. századbeli fertálybeosztást azonban Magyarországon már előbb megtaláljuk. *Sopron* külvárosának 1424-ben 4 fertálya van, ami kitűnik egy ez évből való adójegyzékből.[45] A negyedek (virtaile) már a legelső fennmaradt közgyűlési jegyzőkönyvben (1455) szerepelnek.[46] Az 1508. évi közgyűlési feljegyzés-töredék említi meg először, hogy fertálymesterek „her Granyme Hirss, her Mert Sichart, her Mür Michl, her Feyt Riemer."[47] Ettől kezdve a közgyűlési jegyzőkönyvekben állandóan szerepelnek a fertálymesterek, akiket a község (vagyis az összes polgárok) évenkint választanak. Ugyancsak fertályok szerint választják a külső tanácsnak, „herrn Vierundzwaintzger"-nek tagjait.[48]

A XVI. században megtaláljuk a fertályosok intézményét

[44] Az 1615. évi tisztújításkor esküdött fel 1 hadnagy és 1 vicehadnagy Belvárosban, 1 hadnagy és 1 alhadnagy Újvárosban. Ugyanekkor 4 tizedest választottak. (Győr sz. kir. város levéltára. Proth. 1614—1621. 116 folio, Nro. 110.) — 1660-ban a tisztújításkor még mindig 1—1 hadnagy és 1—1 vicehadnagy szerepel Bel- és Új-városban. 5 tizedest Belvárosban, 4 tizedest Újvárosban is választanak. (Győr város ltára. Proth. Ab anno 1653-usque 1669. — Restauratio de Anno 1660. folio 164. Nro. 99.)

[45] Vitéz Házi Jenő: Sopron szab. kir. város története. II. r. 2. k. Sopron. 1931. 316. és köv. 11.

[46] U. ott. 174. l.

[47] U. ott. 188. l.

[48] Ennek számos példáját találjuk Házi közzétett forrásanyagában.

Kassán is, kiket az 1566. évi választási jegyzőkönyv Viertelherrn néven említ.[49]

Kismartonban az 1601-ből kelt városi statutum a tisztviselők számára kiadott különböző utasítások, instrukciók között a fertálymesteri tisztet is szabályozza.[50]

A XVI. században fejlődik ki a legtöbb városban a fertálymesteri intézmény. A régi jogok ezt a legtöbbször rendőri funkciót ellátó szervet nem ismerték. Sem a legrégibb Árpádkori városi jog: a selmeci, sem a XV. század elejéről való városjogok: a budai és a pozsonyi — nem szólnak még a fertálymesteri intézményről. A XV. században még közvetlenül a bíró és a tanács intézik a rendőrségi ügyeket, bár a magyar városokban már néhol megtaláljuk az utcakapitányokat és tizedeseket. A rendőrkapitány vagy a kapitány állása inkább a XVI. századból való, és alája vannak beosztva a fertálymesterek. Pozsonyban már a XV. század második felében találunk kapitányt, ki a város biztonsága felett őrködik az alája rendelt fertálymesterekkel és darabontokkal.[51] A felsőmagyarországi városokban, melyek legerősebben állottak a német városjogok hatása alatt, a XVI. században jelennek meg a fertálymesterek. E városok rendszerint négy negyedre voltak osztva, s itt a negyedeket nem magyar szokás szerint tizedekre, hanem német szokás szerint tizenkettedekre osztották. A negyedek élén a „Viertelmeysterek", a tizenkettedek élén a „Rothmeysterek" állottak.[52] A fertálymesterek számon tartották a negyedek polgárságát, meghatározott időközökben megvizsgálták minden polgárnak fegyverzetét, a rendetlent megbüntették.[53] Tűzrendőri teendőket is láttak el. Negyedeikben meghatározott időközökben tűzrendőri vizsgálatot tartottak, melyeknek eredményéről a tanácsnak je-

[49] Osváth Gyula: Adalékok Kassa város közjogi helyzetéhez és közigazgatási szervezetéhez I. Lipót koráig. Kassa, 1913. 70. l.

[50] „Ihr Viertelmaister, wann ihr berueffen werdet, sollt unverzogentlich erscheinen, auch Jeder bey seinem Viertl wann was gmain sachen, gearbet (gearbeitet?) wirdt, damit es recht zugehe, sein unndt bleiben, auch welcher auss seinem Viertl nit erscheint dieselben herrn Stattrichter oder Stattcammerer anzeigen unnd euren besten Vleiss ankheren auch hierüber vergreiffen." V. ö. Kolosváry—Óvári: Corp. Statutorum V. 2. 82—3.

[51] Király: Pozsony város joga a középkorban. 79. l.

[52] Demkó Kálmán: A felsőmagyarországi városok életéről. Budapest, 1890. 45. l. Besztercebányán 1573-ban és 1590—3-ban a 4 Viertelmayster alatt 22 Rottmeyster állott, mindegyik 11—36 ház felett gyakorolta a felügyeletet. Lőcsének 1644-ben 48 Rottmeystere volt, mindegyik 11—18 ember élén. E felosztást védelmi és tűzrendészeti szempontból minden felsőmagyarországi városban megtaláljuk. U. ott. 89. l. — Kassa közigazgatásában a XVII. század személyzetében (1682. évi tisztv. választási jegyzék) szerepel 2 első, 2 másod, 2 harmad és 2 negyed fertálymester, ugyancsak 2—2 — fertályos — kapitány. Az alsóvárosi renováció során az egyes utcák bíráit is választják, számszerint hatot. — V. ö. Sárosi Árpád: Kassa közigazgatása. Magyarország Vármegyéi és Városai sorozatban. 85—101. 11.

[53] Demkó i. m. 48. l.

lentést tettek.[54] A fertálymesterek szerepet kaptak a város védelmében is. Demkó írja, hogy a városok bástyáit a polgárok védelmezik Felsőmagyarországon a fertálymesterek vezetése alatt.[55]

Egész különleges s másutt fel nem lelhető szerepe van a fertálymestereknek Pesten. Más városoktól eltérően Pesten számvevőségi funkciókat is ellátnak. A pénztári számadások felülvizsgálását a felszabadulás után a fertálymesterekkel végeztetik, akik ezirányú munkájukban a budai kamarai igazgatóság alá voltak rendelve. Állásukat bizalmi állásoknak tekintették. Ezért fertálymestereknek mindig előkelő és a számvitelben jártas polgárokat választottak meg. A számadások felülvizsgálásán kívül Pesten a közrendre és a köztisztaságra való felügyelet is teendőikhez tartozott.

Mikor I. Lipót Pest részére az 1703. évi privilegiumlevelet kiadta, a fertálymesterek teendői két részre oszlanak: a számadások felülvizsgálását a külső tanács végzi és veszi át, a fertálymesterek pedig — a szószólónak (tribunus plebisnek) alárendelve — csupán a köztisztaságra és közrendre ügyeltek fel.[56]

A fertálymesteri intézmény legtisztábban Egerben jelentkezik s ha másutt az 1848. évi[57] vagy legkésőbben az 1870—1. évi[58] közigazgatási törvények és átalakulás e nagymultú szervezetet el is törlik, Egerben tisztán őrzik ma is a régi tradiciókat, és megmentik ezt az intézményt a magyar multból. Az egri fertálymesterségről kimerítő tanulmányt írt Breznay Imre.[59] Nem lehet célunk az ő megállapításait ismételni, csupán képet akarunk adni az egri fertálymesterségről, mint eredeti jellegzetességében megmaradt, csak a mai kor követelményeihez simuló közigazgatási intézményről.

Az egri fertálymesterség fiatalabb, mint sok más magyar város hasonló intézménye. Legalább első írásbeli nyomai — Breznay szerint — csak a XVII. század végétől vannak. Eger is

[54] U. ott. 75. l. Selmecbányát tűzrendőri szempontból már a XVI. sz. elején négy negyedre osztják. Itt a szomszédságinak nevezhető tűzoltási rendszer uralkodik. Nagyszeben 1652-i statutumai elrendelik, hogy tűz esetében a tizedesek azonnal gyüjtsék össze az egy utcában lakó szomszédokat. A szomszédsági felügyelő (Nachbarhann) az összegyültek egy harmadával őrizze az utcát, kétharmad pedig a tűzoltószerekkel siessen a tűz színhelyére. Kolosváry—Óvári: Corp. Stat. I. 568. — V. ö. Milleker: A székely tizesek c. cikkében a szászok szomszédsági szervezetéről elmondottakat.

[55] Demkó i. m. 90. és köv. 11.

[56] Flaxmayer (Szebeny) József dr.: Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-tól 1872-ig. Statisztikai Közlemények. 79. k. 4. sz. 64—5. 11.

[57] Székesfehérváron 1848-ban még találunk fertálymestereket. A házi pénztár elszámolása szerint 9 fertálymester à 50 frt salláriumot élvez. (Palugyay Imre: Szabad királyi városok leírása. Pest, 1853. 158. l. (Azóta itt is megszűnt a fertálymesterség.)

[58] Budán és Pesten 1848-ban még szereplnek, de 1872-ben már a számadásokban nem találjuk meg a fertálymesterek nevét.

[59] Breznay Imre: Az egri fertálymesterségről. Eger, 1939.

a török uralom előtt túlnyomóan magyar város volt, valószínűleg tizes felosztással, s innen maradt fenn a török kitakarodása után is a decuriok vagy tizedesek szervezete. A fertálymester elnevezést Breznay csak 1736-ban lelte fel először. Ettől kezdve az egri jegyzőkönyvek, hol tizedeseknek, hol fertálymestereknek nevezik őket, míg végül a XVIII. század végétől csak a fertálymester elnevezés marad meg.[60]

Az egri fertálymesteri intézmény eredetét Breznay abban látja, hogy a török idők után, amikor a városnak még kevés tisztviselője volt, a körülmények szükségessé tették, hogy minden városrésznek legyen a polgárok köréből egy-egy köztiszteletben álló bizalmi embere, aki tudjon olvasni és írni, s akinek személyes tekintélye segítségére lehessen a város vezetőségének a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban.[61] A fertálymestereket városrészenkint (kerületenkint vagy fertályonkint) választották. Kötelességeiknek teljes jegyzékét az egri tanácsi jegyzőkönyv az 1805. évben örökíti meg (151. l.). Tizenkét pontban foglalják össze a fertálymesterek kötelességeit, melyeket Kapor egyik újságcikke nyomán Milleker és Breznay is közöl munkájában. Éppen ezért csak röviden összefoglalva kívánjuk a kötelességeket közölni. A fertálymestereknek kellett Egerben felügyelni a bormérésre, a gyümölcsfák ápolására, az utcák tisztántartására, az utcai rendre, a preventív tűzrendészetre, a munkabérekre, és egyéb közrendészeti feladatuk is volt. Ezenkívül résztvettek az adószedésben, sokszor kézbesítő szolgálatot teljesítettek, és a városi magisztrátus más megbízásaiban eljártak. Mikor a XIX. század derekán a városok jogát országos törvények rendezték, a fertálymester mindenütt megszünt, csak Egerben és Komáromban maradt fenn továbbra is.[62] Egerben sem tudta a város vezetősége beiktatni a törvényes személyzeti létszámba a fertálymesterséget, de nem engedte feledésbe menni e nagymultú intézményt. Bár holmi kézbesítői munkákat bízott rájuk, de a meglehetős alacsonyrangú teendők mellett sem hanyatlott le a fertálymesterek tekintélye. A város legelőkelőbb polgárai szívesen vették, ha fertálymestereknek választják őket és a kézbesítéseket rendesen helyettesekre

[60] U. ott. 14. l.

[61] U. ott. 3. l. Mi nem osztjuk mindenben Breznay nézetét. Úgy hiszszük, közel járunk az igazsághoz, ha azt valljuk, a fertálymesterség Egerben a tizedesek intézményéből fejlődött. A török kiűzése után sok németet telepítettek a városba, s ide is az idegen polgárok hozták magukkal hazájuk intézményét. Megszüntették a régi magyar tizedességet, s ezeket elnevezték fertálymestereknek.

[62] Komáromban csak a XX. században tűnnek el a fertálymesterek. A mult század hatvanas éveiben a városi rendőrség szervezésekor jelenik meg a fertálymester elnevezés egyes rendőrközegekre vonatkoztatva, akiknek őrmesteri rangjuk volt, s egy-egy negyednek vezetői lettek. A századfordulón a negyedmesterek a városi adóhivatalnál is segédkeztek, s kerületükben kézbesítettek, összeírtak, foglaltak, árveréseket stb. eszközöltek. (Farkas Péter komáromi levéltárnok szíves közlése.)

bízták. A fertálymesterséghez Egerben ezóta csak az erkölcsi tartalma maradt meg, nobile officium lett, aminthogy az volt tulajdonképen századokon keresztül. Fizetést régebben sem igen kaptak, legfeljebb költségeik megtérítéseképen szerény salláriumot. Újabban Egerben a fertálymesterek résztvehetnek (akkor is, ha különben nem tagok) a közgyűléseken, ők negyedüknek szószólói, életükben is példát mutatnak a polgári erényekben, őrködnek a keresztény erkölcs és a családi élet tisztasága felett, törődnek a város művészeti és történelmi emlékeivel, és résztvesznek a szociális munkában is. 1931-ben megszervezték a Fertálymesteri Testületet, amely azóta fokozottan figyel az egyes fertálymesterek működésére is.

A fertálymesterek választása évenkint történt. Választható csak egri polgár volt, akinek Egerben háza volt és írni-olvasni tudott. A választásra vonatkozó adatok meglehetősen ingadozók. Egy bizonyosnak látszik: nem mindig a fertálymesterséget viselt polgárok választották az újat. Valószínűleg először a közgyűlés, majd a tanács és polgárok voltak a választók. Később maguk a fertálymesterséget-viselt polgárok választottak. Minden évben volt választás, rendszerint az év utolsó napjaiban. A fertálymesterek választásuk után eskűt tettek, ami ma ünnepélyes keretek között a városházán történik. 1716-ban 6 fertálymestert választottak, kiknek száma — a fertályok növekedésével — 1823-ig 12-re emelkedett. 1928 óta a fertálymesterek száma tizennégy. A fertálymesterség csak egyszer és egy évig viselhető. Elfogadása kötelező. A fertálymesterek előírásos szárcáncú köpenyt viselnek, melyet elől ezüst csat tart össze, bélése pedig elől piros. Hatalmuk jelvénye a fertálymesteri bot, melyen mindegyik mester nevét hivataluk évében belevésik és minden mester hivatalának letétele után a botra szalagot helyez. Az eskűt újabban Szent Apollonia napján teszik le, s ilyenkor a lelépő fertálymester a negyed volt fertálymesterei részére vacsorát, az új fertálymester meg reggelit ad. Az egri fertálymesterek igazi demokratikus szellemben ápolják a régi hagyományokat.

A fertálymesterség intézményét *Győrött* is megtaláltam, s a városnak, valamint a volt földesúrnak, a káptalannak levéltárában ez irányban végzett kutatásaim eredményét az alábbiakban foglalhatom össze:

A győri fertálymesterségnek elődjét az itt is viruló tizedesi intézményben látom. Győrött is, mint mindenütt, ahol vár volt, a katonasággal együtt beszivárgó németek elszaporodásával a tizedesek magyar intézménye háttérbe szorul és helyet kap a fertálymesterség. Az utcák önkormányzatának nyomát is megtaláljuk a középkorban. Mikor azonban Győr vár lesz, mind jobban előtérbe lép a katonai közigazgatás, amely a polgári önkormányzat érvényesülését háttérbe szorítja. Így azután Győrött is a századok alatt egységes közigazgatás lesz, s csak a kerületi beosztás marad fenn.

Győr város 1698-ból származott tűzrendészeti szabály-

rendelete[63] tűz esetén és általában a megelőző tűzrendészet körüli tennivalók felügyeletével a belvárosi és újvárosi tiszteket bízza meg, kiknek minden renden levő nemes és polgár, nemkülönben a városi telken lakó hajduk is engedelmeskedni tartoznak. A tűzvédelem szomszédságon alapul, s a tiszteket vagy tizedeseket lehet a fertálymesterség elődeinek tekinteni. A Heister főkapitány által 1713-ban kiadott rendőri szabályok[64] sem említik a fertálymestereket, bár olyan rendészeti intézkedéseket tartalmaznak, amelyekbe, ha lenne, feltétlenül beleszólása van a fertálymesternek.

Először egy 1722. évből való szabályzat említi a fertálymestert, mint rendészeti szervet. A fertálymesterség Győrött is bizonyára megbecsült tisztség volt, mert e szabályzat is meghatározza, hogy bár a fertálymesterek a gonosztevőket megfoghatják és bekísérhetik, de ne ők őrizzék a börtönben, hanem azt más ember végezze, mert *„nem illik ez a fertálmesterséghez"*.[65] A fertálymesterek ebben az időben nem kaptak salláriumot, hanem mentesek voltak a közterhek viselésétől. Hogy ez az immunitás mennyire terjedt (minden adóra és a katonai beszállásolás alól való mentességre is?), arról nem szólnak a jegyzőkönyvek.[66]

A szabad királyi várossá emelkedés idejében már rendes intézménye a városnak a fertálymesterség. Megtaláljuk nemcsak Újvárosban, hanem a katonai parancsnokság, majd a földesuraság alól felszabadult szabad királyi város Belvárosában és a Majorokban (in Allodiis) is.

Az 1743. évi tisztújítási jegyzőkönyv szerint 4 Quadrantium magistri-t (fertálymestert) választanak a belvárosban (Interioris Civitatis) és kettőt a külvárosban (Exterioris Civitatis). A belvárosi magisterek nem kapnak salláriumot, de mentesek az adózás alól („Hi exempti sunt a quanto contributionis"). A külvárosi fertálymesterek évi 36 frt salláriumot kapnak. A fertálymesterek mellett szerepelnek a ductor interior, vice ductor, ductor exterior és a külvárosi viceductor fizetés nélkül. 1744-ben

[63] Győr város levéltára

[64] Raaberische Pragmatik. 1713. 13/4. Bécsi hadügymin. ltára. Kriegsarchiv. Magyarul közli Villányi Szaniszló: Győr vár és város helyrajza, erődítése, háztelek és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században, é. n. 110—116. l.

[65] „Determináltatott, hogy Újvárosban levő fertálymesterek, holmi malefactorokat megfoghassanak ugyan és a kalodákhoz is elkésérhessék, de magok az kalodában, minthogy illetlennek tapasztaltatott, ne vessék, ne is csukják, hanem pure pute arra rendeltessék egy más ember, amely az kalodába csukja és olyatén ember inkább az kizinséges teherviseléstul immunitaltassék." 1722. nov. 24. Győr sz. kir. város ltára. Prot. 1722—25. 84 jkv. sz.

[66] „Ductorum et magistrorum quadrantium immunitas. — Fő és vice hadnagy uraimék, nem különben fertálymestereknek is immunitása eránt való propositio ekképen decidáltatott, hogy ezután is post peractam servitii annum az régi mód szerint tovább is maradjon immunitása. 1724. nov. Győr város levéltára. 1732—35. Protocollum. Pag. 183.

a belvárosi ductor már évi 30, a vice 25, a külvárosi hadnagy évi 50, a vice 25 frt sallárium ot kap.[67]

Ettől kezdve tisztújítási jegyzőkönyveinkben 1848-ig állandóan találkozunk a fertálymesterekkel. A városi tisztviselők fizetésjegyzékében nincsenek épen előkelő helyen (pl. 1826-ban a 63—68. helyet foglalják el). Nemcsak a főbíró, polgármester, tanácsnokok, jegyzők, ügyész, orvos, pénztári és számvevőségi tisztviselők, hadnagyok, de még a halottkém is megelőzik. Viszont utánuk következnek a kántor, bábák, az őr, valamint a szolgaszemélyzet.[68] Háttérbe szorulásuk hihetőleg onnan származik, hogy állásuk inkább tiszteletbeli, s fizetésük igen szerény. Fizetésük 1790-ben a következő:[69] Joannes Simonyi Quadrantium Magister in. Int. Citte 23.60 frt, Antonius Valdetz u. ott 3.60 frt, Josephus Dobsa in. Ext. Citte 7.60 frt, Andreas Csech u. ott —.60, *a nádorvárosi* (in Allodiis) fertálymester Adamus Fehérváry 7.60 frt-ot, végül a szabadhegyi Farkas Mihály 9.50 frt-ot kap. Ez a fluktuáló évi fizetés a következő években is megmarad. 1820-ban Jakob Taninger 5.60, Emer. Stokovits 3.60, Joseph Blaskó újvárosi fertálymester 14.60, Mich. Magyar másik újvárosi fertálymester 3.60, Pamel(?) József nádorvárosi 1.60, Fürst József szabadhegyi 12.50 frt-ot kap.[70] Valószínűleg e fizetésen kívül mentesek voltak még az adózás alól is.

1826-ban már kerek összegű a sallarium. A 2 belvárosi, 2 újvárosi és a nádorvárosi fertálymester évi 60—60, a szabadhegyi fertálymester évi 50 frt-ot kap.[71] Székesfehérvárott az 1846. évi jegyzőkönyv szerint a fertálymesterek fizetése 60 frt.[72]

Győrött 1743-tól 1848-ig 6—6 fertálymestert alkalmaznak. Eleinte 4 fertálymester a belvárosban, 2 a külvárosokban teljesített szolgálatot, a XVIII. század vége felé azonban a Belvárosban csak 2 marad, 2-t kap Újváros, 1-et Nádorváros és 1-et Szabadhegy.

A fertályoknak adózási szempontból is nagy szerepük van. Fertályok szerint végzi ugyanis a városi hatóság az összeírást és a kivetést. (Az összeírást rendszerint egyik tanácsnok és hadnagy végzik.) Az 1847—48. évi adóösszeírás szerint Belvárosban 4, Újvárosban 4, Nádorvárosban és Szabadhegyen 1—1 negyed van.[73]

A fertálymesterség tisztelt és becsült állás volt, ami kitűnik abból, hogy üresedéskor számosan nyujtottak be pályázatot. Úgy látszik, a XIX. század derekán már nem választanak évről évre új fertálymestert, hanem a régi fertálymesterek, ha

[67] Protoc. Restauratorium Liber I. 1743. év, uott. 1744. év.

[68] Acta Sedis Restauratoriae Cittis Jaurinensis 1826—1896. hiányos cs.

[69] U. ott. 1790—1803. évig. I. cs.

[70] Acta Sedis Restauratoriae Cittis Jaurinensis. 1805—1824. évig. II. cs.

[71] U. ott. III. cs. 1826. iratok. Összehasonlításképen megemlítjük, hogy ugyanekkor a főbíró, a polgármester és a főjegyző egyenkint 500 frt, a tanácsnokok egyenkint 300 frt évi fizetést élveztek.

[72] Székesfehérvár levéltára 1846. évi jkv. 2011.

[73] Adóösszeírások Győr városi levéltárban. 1847—48. év.

megfelelnek, tovább is megmaradnak a szolgálatban. Ez kitűnik az 1841-ben ez állásra a tanácshoz benyujtott kérvények szövegéből. Úgy véljük, hogy ekkor az állás betöltése a tanács ajánlása (jelölése) alapján történt, s a választást a nagytanács ejtette meg.

A megüresedett fertálymesteri állásra 7 kérvény érkezik, valamennyi győri polgártól vagy győri polgár fiától. Ezt a kérvényezők külön is hangsúlyozzák. Megemlítik azt is, hogy bírják a magyar és német nyelvet, írni-olvasni tudnak, ami — úgy látszik — előfeltétel volt.[74]

Székesfehérváron a fertálymesterek fontos szerepet töltöttek be a város közigazgatásában. Összekötők voltak a tanács és a város közönsége között. A XVIII. században a belső és külső tanácsnak, a főbírónak, majd pedig a polgármesternek utasításait hajtották végre. A XIX. században ezenkívül még a városkapitánynak és a főadószedőnek is rendelkezésre kellett állniok. Ha valamely hatósági szerv rendeletet vagy utasítást adott ki, annak végrehajtása a fertálymesternek volt kötelessége. Hivatalos órájuk nem volt, éjjel-nappal szolgálatra rendelhették őket. Fehérvárott minden belső tanácsos (senator) mellé alkalmaztak fertálymestert. 1848-ban 9 fertálymester van Fehérvárott.[75]

[74] Acta Sedis Restauratoriae 1826—1869. III. cs. 1841. év. 2534. sz. Nagy János, Rikker Lajos német vargamester és polgár, Szilber János vámszedő, Schwartz Sándor kebelbeli adózó, Szük Dániel volt iparos, polgár, Szeibold Mihály polgár és vargamester, végül Volf György koldusbíró folyamodnak az állásért. Nagy János folyamodványa a következő: „Tekéntetes Nemes Tanáts! Eddigi életem fentartásául a Kamaráknál felügyellőkép, majd báró Sina Ő Nagysága és Tekéntetes Ullmann Móritz Urak számtartója, Grüntzburg Ur mellett Irnokkint szolgáltam hiven, mint az 1. és 11 alatti okiratok győzik, ezen életem módját egy állandósabb szolgálatra kivánván most változtatni, a Tekéntetes Nemes Tanács elejbe a végett folyamodok, ha hogy figyelemre méltatván azt, miszerint magyar és német nyelvet egy iránt beszélvén hét iskolát végeztem s a számadásban is jártas lévén fertálymesteri szolgálatra szükségesekkel felruházva vagyok, még azt is, hogy kebelbeli polgár fia légyek, a most megürült belvárosi fertálymesteri szolgálatra emelni méltóztassék, maradok, a Tekéntetes Nemes Tanátsnak Győrött, aug. 5-én 1841. alázatos szolgája Nagy János.

[75] A fehérvári fertálymesterek eskümintája a következő: „Én N. N. esküszöm az egy Istenre, tellyes Szent Háromságra, a boldogságos Szűz Máriára és Istennek minden Szenteire: hogy Ő Felségét dicsőségesen uralkodó 1-ő Ferencz Ausztriai Császárt 's Magyarország Királyát törvényes Uramnak 's Királyomnak ismérem, annak hódolni, küldöttjeinek engedelmeskedni 's őtet életemmel is védeni fogom, ő hozzá ugy a' magyar koronához valamint ezen Szabad Királyi Városhoz állandóul hiv leszek és mint kinevezett fertálymester mind a' Tekintetes Városi Tanácsnak mind a' Polgármesteri hivatalnak parancsait pontosan tellyesiteni fogom, minden reám bizandó tárgyakban, félretéve minden mellékes tekintetet, indulatot, vagy részrehajlást, — éjjel, nappal hiven eljárok, szóval a' nekem kiadandó utasitástól soha semmiben eltávozni nem fogok. Isten engem ugy segitsen, boldogságos Szűz Mária 's Istennek minden Szentei." (Székesfehérvár város Itára.: „Iuramenta".)

A fertálymesterek végezték itt is az összeírást,[76] ők foganatosították az előállításokat, hatósági szemléket és a hatósági határozatoknak a felekkel való közlését.[77] Az ő felügyeletük alatt állottak az elmebetegek, kiskorúak, stb. is, de felügyelniök kelett a gyanusokra, rovottmultúakra, sőt meg kellett akadályozniok a csempészést, az „accisa" elleni kihágásokat is. Segédkeztek az adók beszédésénél, leltároztak, és segédkeztek a hagyatékok lebonyolításánál.[78]

A régi magyar városjogban a rendészeti teendők ellátását az utcakapitányok, hadnagyok, tizedesek végezték. Ez az intézmény az ősi magyar hadszervezetből fejlődött, s a városlakó magyarság is átveszi a régi szervezetet, vagy legalább is nevében fenntartja. A német bevándorlások következtében nemkülönben németajkú városokban találkozunk a hasonló rendeltetésű fertálymesteri intézménnyel. Egyes városokban magyar és német eredetű szervek vegyesen találhatók.

A fertálymesterek és tizedesek főképen rendészeti teendőket látnak el. Hatáskörük kiterjed a rendészet minden ágára (tűzrendészet, közrendészet, erkölcsrendészet stb.), e mellett végzik fertályukban vagy utcájukban az összeírást, közreműködnek az adókivetésnél, végrehajtják és közlik a tanács rendeleteit. A polgárok közül kerülnek ki, ismernek minden fertályukba tartozót, közvetítők és segítők a hatóság és a polgárok között. Tisztük inkább nobile officium, kevés sallárium mal. Teendőjük sokszor egészen egyszerű, s mégis mennyire fontos a városok életében. Ők oldják meg a közigazgatás és az emberek kapcsolatát, amely a mai közigazgatás racionalizálásának olyan fontos és sokat vitatott kérdése.

E sorok írója úgy véli, hogy talán a légvédelmi szervezettel kapcsolatban, talán szociális feladatok megoldásában a mai közigazgatásnak is szüksége volna tizedesekre és fertálymesterekre. Azért igyekezett eltünt alakjuknak — a régi városi jog sárgult protocollumaiban elszórt adatokból emléket állítani.

*

ANDOR CSIZMADIA dr.: *Zehntner und Viertelmeister.*

Auszug. Im alten ungarischen Stadtrecht wurden einige Verwalts- und

[76] 1752-ben ezt találjuk a székesfehérvári jegyzőkönyvben: „Determináltatott, hogy az Pipás Lakosok és Szolgák conscribáltassanak és 25 dénárt ez úton fejenkint fizessenek; ha pedig az Szolgák nem fizetnének, az Gazdák füzessenek azok helyett, kiknek conscriptiojára Klosz József esküdt Cancellista egy Fertál Mesterrel és két Purgerrel deputáltatott". (Székesfehérvár ltára. Prot. 1752—1770. Fo. 4. — Közli Lauschmann is: Székesfehérvár története c. 4 kötetes kéziratban. Székesfehérvári Múzeum. II. k. 41. l.

[77] 1763. die 29. ápr. Determináltatott és az külső városi fertálymestereknek imponáltatott, hogy mindenik az eő fertályát megjárván minden háznál meg jelentsék, hogy ezután 6 frt büntetés alatt vidéki tyukásznak semmiféle baromfit eladni szabad nem lészen." (Corp. Statutorum. V. 2. 539. p.)

[78] *Juhász* Viktor dr. székesfehérvári főlevéltárnok szíves közlése.

besonders Polizeitätigkeiten durch Strassenhauptmann („utcakapitány"), Leutnant („hadnagy") und „Tizedes" verrichtet. Diese Institution entwickelte sich aus dem alten ungarischen Militärwesen. Die Stadtbewohner Ungarns organisieren ihre Gesellschaft in Zehntelbezirke. Bei Hereinwanderung und Niedersetzung deutscher Bürger finden wir nach deutscher Art Viertelmeister ähnlichen Bezuges, die an der Spitze eines Bezirkes standen. Ihr Amt ist „Nobile Officium". Sie sind Vertraute der Bürgerschaft, denn aus ihnen werden sie erwählt, Vertraute des Rates, dessen Anordnungen sie ausführen und sie bewirken das allgemeine Wohl der Stadt. „Tizedes" und Viertelmeister waren Vermittler zwischen Stadtbehörde und Bürgerschaft. Sie leiteten die soziale Spannung ab und so führten sie eine wichtige Rolle in der Gesellschaft des Mittelalters.

Balatonkenese benépesedésének történetéhez.

DÖMÖTÖR SÁNDOR dr.

Veszprém vármegye szép, festői fekvésű helyiségei közül a legszebbek egyike Balatonkenese község. Az a terület, amelyet a helység mai neve: Balatonkenese megjelöl, 9414 kat. hold terjedelmű, erősen hullámos térség a Balaton partján. A vízválasztó itt egészen közel van a tóhoz, s a fennsík függőleges, meredek partokban dől le a Balatonra. Kisebb-nagyobb bevágások, szakadékos völgyek tarkítják helyenként a környező tájat, azonban csak a falu táján alakult ki nagyobbacska völgyrendszer. Ennek köszönheti létét a település magja, a község ősi része. A *Magas Partok* alatt levő völgyben sorakoznak barátságos házai szelíden hajló dombok és meredek partfalak között egészen a Balaton partjáig. A magas partok lábát suvadások hupái, nagy törmelék- és omladéklejtők borítják. Fölöttük a függőleges falak alsó része teljesen vízszintesen pannoniai rétegből van, amelyeken helyenként fakósárga lősz látszik. Közel a Balatonhoz húzódik el északnyugatról délkelet felé az a nagy szélbarázda, szélfútta széles völgy, melyben Berhida, Küngös, Csaják, Kajár és Lepsény sorakoznak. Ettől a nagy völgytől nem láthatjuk a Balatont előbb, csak amikor már közel vagyunk a Magas Partokhoz.[1]

A Magas Partokról nézve a Balaton tengerszerű tükrére szelíden hajlik meg a dacos akarat is a Teremtő végtelen erejének érzetében. Szelíden, mint a tarka domboldalak a végtelen égbolt kék ívének könnyedén reájuk támaszkodó súlya alatt Merényi Oszkár szerint a *Dunántúl a Rend és a Szépség földje*, s a Balatonvidék mind ennek a derűs harmoniának a betetőzése.[2] A multakra való derűs emlékezéssel gyüjtötte valamikor

[1] Dornyay-Vigyázó: *Balaton és környéke*. Bp. 1934. 94 l., Cholnoky Jenő: *Balaton*. Bp. é. n. (Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára c sorozatban.) 27—28., 41., 115., 119. l. és 15., 39., 41. sz. ábra.

[2] Lotz János említi Merényi könyvéről írott ismertetésében: Protestáns Szemle 1934. évf. 598., 664. l.

Kenese hagyományait *Babay Kálmán*, a termékeny novellista és közkedvelt egyházi szónok;[3] ez a község nevelte *Váth Jánost* a Balaton szerelmesét, itt ismerte meg először halásztűznél a nép eszejárását;[4] itt kívánt nyugodni örökké *Soós Lajos*, kinek borús hangú költészetét a kék Balaton szőke hullámainak csacska csobogása nemesítette áhítattá;[5] innen indult az életbe mindent megbocsátó szívvel az alamizsnás *Pribék István* püspök emberszeretete[6] és itt fordította magyarra nagy magába mélyedéssel a külföldi irodalom remekeit a másik püspök, *Jánosi Gusztáv*, a kenesei fürdőélet egyik megalapítója.[7] A jelenben is számos neves költőnk, írónk tollára hat termékenyítően a vidék bája. A hely sajátosságait híven visszatükröztető nemes hangú lírájával, a festői dombok szépsége által ihletett verseinek tömegével a legjellegzetesebben emelkedik ki közülük *Karafiáth Jenő*. Irodalom, szépség, tudomány, Isten- és emberszeretet: magasztos indítékokat szült lakosaiban, embereiben ez a szép vidék.[8]

Balatonkenese mai nagy kiterjedésű határán a multban még három község osztozott Kenesével: *Máma*, *Sandor* és *Csittény*. A községek a törökdúlások és a következő zavaros idők mindent felforgató századaiban Kenese kivételével teljesen elpusztultak, azonban egykori létük is igazolja, hogy a község területe, környéke igen régi települő hely.[9] A jelenben a fürdőélet folyton fokozódó fejlődése fejleszti jelentékenyen. Az akarattyai magaslaton levő villatelep festői házcsoportjai,[10] a Székesfővárosi Alkalmazottak Segítőalapja tulajdonában levő Fővárosi Üdülőhely modern hotelkultúrája és hatalmas parkja.[11] a mámai templomromokkal egybeolvadó Füzfőfürdő közelisége és a község villanegyede van serkentő hatással a község fejlődésére. Magyar népe örvendetesen kezdi átérezni, megérteni, hogy

[3] Szinnyei: *Magyar írók*. I. 304—305.

[4] Dömötör Sándor: *A Balaton szolgálatában*. Néptanítók Lapja 1937. évf. 238—239. l. és *Váth János*. Vasi Szemle Könyvei 94. sz.

[5]Ényi Döme: *Soós Lajos, a Balaton poétája*. Képek Balatonkenese multjából és jelenéből 5. füzet. Bkenese, 1939., Dömötör Sándor: *A Balaton poétája*. Balatoni Kurir 1941. évf. 28. sz., Váth János és Csakó Gyula: *Soós Lajos, a Balaton költője*. Veszprém vármegye, 1918. évf. szept.

[6]Ényi Döme: *Pribék István és Kenese*. Veszprémi Hírlap 1941. évf 17. sz.

[7] Dömötör Sándor: *Jánosi Gusztáv és Kenese*. Veszprémi Hírlap 1937. évf. 32. sz.

[8] U. az: *A balatoni táj lélekformáló hatása*. Veszprémi Hírlap, 1941. évf. 65. sz.

[9] Dornyay—Vigyázó: i. m. 94—101. l., Lukács Károly: *A Balatonmellék népesedése*. Magyar Statisztikai Szemle 1941. évf. 100. l., vö. még: 96. l.

[10] Reminiczky Lajos: *Balatonakarattya*. Utitárs c. folyóirat 1935. évf. 12—13. sz.

[11]Ényi Döme: *A Balaton gyöngye*. Veszprémi Hírlap 1941. évf. 8. sz., vö. Városok Lapja 1937. évf. 1. sz. 9—10. l.

milyen új és gazdag kereseti és művelődési lehetőségeket, előnyöket nyujt a Balaton-kultuszból fakadó vándorlási kedv és a vidám, mindent felfrissítő nyaralási mozgalom a partok fövenyén.

Ősi nép-e a kenesei magyarság állandó lakosaiból álló népréteg? — vetődik fel bennünk a kérdés a sok rétegű falut és nyaralóhelyet kissé megismerve. Erre megfelelni nem könnyű feladat. A települések emberföldrajzi tényezői között utolsó helyen említhető az esztétikum. Babay Kálmán, aki balatoni tárgyú elbeszéléseiben igen sok kenesei hagyományt örökített meg, egyik regéjében azt állítja,[12] hogy a balatonmelléki falvak között Kenesén lakik legrégebben a magyar nép. Ebben a kies faluban még azoknak az embereknek az utódai laknak ma is, akik *Koppány* és *Csittény* pogány magyar vezérek hadainak leverése után iderendelt Szent István király *„akarattya"*. Jankó János 1880—90-ben a kenesei lakosság 80.5%-át tartotta ősi lakosságnak azon az alapon, hogy 244 olyan család lakott Kenesén, amelynek tagjai már a XVIII. szazd folyamán is Kenesén laktak.[13] Szerinte a Balatonmellék mai lakossága a XVIII. században állandósult: a viharokban megmaradt ősi magyar szigetkékre ekkor telepedett úgy magyar, mint idegen ajkú telepes.[14] Balatonkenese benépesedésének folyamata eddig az időpontig nyomon követhető; minket azonban a kérdés a legrégebbi időktől, a honfoglalástól kezdve érdekel, mivel olyan községről van szó, amelyről igen régi adatok maradtak fenn.

Jankó szerint Magyarország története benépesedés szempontjából három nagy korszakra osztható. Az első a tatárjárásig, a második a mohácsi vészig, a harmadik a török dúlások végéig tartott. Az első korszakban a honfoglaló magyarság letelepedése vált állandó jellegűvé; a második korszakban a tatárjárás okozta nagy vérveszteség főleg rokon népelemekből való felfrissítése volt a jellegzetes mozzanat; a harmadik korszakban pusztult el a honfoglaló magyarság zöme.[15] Vajjon Kenesén maradt-e valami az ősi vérből? Jankó János kutatásai szerint a magyarság a Balton mellékén *első megtelepedésétől kezdve sohsem pusztult ki teljesen.* A történelem nagy viharai számtalanszor romhalmazzá tették a lakosok által kényszerűségből elhagyott falvakat, a lakosság azonban — megfogyva bár, de — visszatért és a romokon, vagy azok környékén, új otthont teremtett magának. Ha a falu helye meg is változott, változatlanul megmaradt a név, az elnevezés — bizonyságául annak, hogy ezen a területen az etnikai folytonosság soha meg nem szakadt.[16]

Szent István az 1001—1009. évek közötti időben adomá-

[12] Babay Kálmán: *Szép Balaton mellől.* Debrecen, 1912. I. 22. l.
[13] Jankó János: *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Bp. 1902.
[14] Jankó: i. m. 90—93. l.
[15] Jankó: i. m. 32. l.
[16] Jankó: u. o

nyozta Kenesét és a környező falvakat a veszprémvölgyi apácáknak. Ez a nagy terület abban az időben földjének termékenysége, erdőben, vadban, halban való dús volta ellenére is gyéren lakott hely volt. A Balaton partján egymáshoz közel fekvő falvak néhány házból állottak. Az apácák legnagyobb birtoka az alapító oklevél szerint a dunamenti Szántó nevű falu volt 69 családdal és a balatonmenti Szárberény 54 családdal. Hóman szerint a többi 8 falunak összevéve sem volt több a lakossága, mint az előbb említett falvak valamelyikének.[17] Az apácák egy-egy balatonmenti falujában tehát 5—10 család lakhatott.

Nem lehet vitás, hogy ezen a területen már a honfoglalás utáni időben a magyarság volt a vezető réteg. Nem a magyarság törökös vezető rétege, hanem ugoros szolgarétege volt itt túlsúlyban Szent István kriály idejében is.[18] Királyi birtok volt, amelynek munkaerőiről még a fejedelmi ház gondoskodott. Ez az újonnan letelepülő magyarság szívta magába azokat a szláv töredékeket, amelyek a magyarság honfoglalásával járó nagy viharban itt megmaradtak. Az imént említett számokból következtethetünk Kenese és környéke ősi lakosságának primitív életmódjára. A sok irányú (halász, vadász, állattartó, földművelő) életmód kifejlődését ennek a területnek természeti adottságai és az itt élő emberek csekély száma természetessé teszi. Nemcsak Kenese közvetlen környéke, hanem az egész Mezőföld ilyen gyéren lehetett megszállva, mert már a XI. században besenyő, a XII. században pedig kun telepítésekről tudunk.[19]

Szent István az említett falvakat az apácák kizárólagos birtokaként adományozta és adománylevelében elrendelte, hogy „azok, akik a monostornak adott falvakban élve, a monostortól való függésüket el nem ismerve, magukat szabad birtokosoknak, vagy inkább a király népeinek vallják, de akiknek egyáltalában nincs szándékukban addigi lakóhelyüket elhagyni," kedvük és akaratuk ellenére is el kell űzni eddigi lakóhelyükről.[20] Az apácák birtoka tehát nemcsak a föld volt, hanem a rajta élő emberek is. Az országnak a XI—XII. század a területek és a határok megrögzítése szempontjából még kiforratlan korszaka volt; a letelepedés évszázados folyamata még nem zárult le teljesen. Ekkor voltak kialakulóban a végleges határok. A falvakban ugyanazon falu határait földközösségben művelték még a király, világi és egyházi urak népei és a szabad kisbirtokosok. Idővel aztán a hatalmasabb ragadta magához a földet, úgyhogy egy évszázad mulva a 8 faluból már csak 4 volt osztatlanul az apácáké, a másik négy faluban már más népek is telepedtek

[17] Hóman Bálint: *Munkái. Történetírás és forráskritika.* Bp. 1938. 601., 629. l., vö. Makay Béla: *A Balaton a történeti korban.* Bp. 1913. 88. l.

[18] Kniezsa István: *Magyarország népei a XI. században.* Szent István Emlékkönyv 425., 455. l.

[19] Kniezsa: i. m. 399. l.

[20] Hóman: i. m. 587—588. l.

közéjük.[21] 1109-ben az apácáknak meg kellett elégedniök a még kizárólagos birtokukban levő falvak biztosításával. Az önkényes letelepedést igyekszik meggátolni Máma, Sandor, Csittény és Kenese gyéren lakott területén is az a rendelkezés, hogy „senki se telepedhessék le, csak akinek ezt az apátnő megengedi" (nec licet alicui habitare, nisi quem abbatissa admiserit).[22]

Egyházi birtokon néha az apátok, szerzetesek maguk segítették elő elnézésükkel rokonaik fokozatosan erősödő törekvéseit, hogy a birtokos rend földjén azok népe közé keveredve vonakodjanak elismerni ügyeikben a földesúr hatósági jogait. Így szereztek aztán a szokásjog alapján maguknak birtoklási jogot. Ez ellen védi a veszprémvölgyi apácákat Kálmán királynak az a tilalma, hogy az apátnő akarata ellenére is meg kell akadályozniok az ilyen eseteket a hatóságoknak.[23]

Az apácák telepítési tevékenységéről és gazdálkodási elveiről közvetlen adataink nincsenek,[24] azonban az 1001/1109. évi alapító oklevél 1280/1295. évi hamisítványában vannak olyan változtatások, amelyekből a helységek jelentékeny fejlesztésére következtethetünk. Hóman szerint „a tartalmi eltérések nagyrészt az idők folyamán beállott természetes gyarapodás, fejlődés feltüntetői."[25] Fel kell tételeznünk, hogy ez a gyarapodás céltudatos, irányított munka eredménye volt. Máma és Sandor lakói között vannak szekeresek és más szolgálatokkal tartozó népek. Az öt veszprémmegyei falu (Zaarberin, Mama, Sondur, Kensa, Chitun) népe udvarnoksorban volt (nostros udvornicos dicto monasterio dedimus). Földjük közös neve ekkori állapotukra való jellegzetes utalással: *Akaratia.*[26]

Az apácák egyéb ügyeiben és pereskedéseiben inkább saját jogaikról, azok megvédéséről, népeikről, gazdálkodásukról kevésbbé esik szó.[27] 1318-ban a veszprémvölgyi apácák kolostora olyan rossz állapotban volt, hogy javítása szükségessé vált. Az apácáknak nem volt annyi jövedelmük hatalmas kiterjedésű birtokaikból, hogy a javítást elvégezhették volna. Ezért Alsóőrsön egy kisebb birtokot kellett eladniok.[28]

Szárberényben ahány mansio (háznép, család), annyi szőllő is volt. Minden háznép évente 60 köböl bort szolgáltatott be a kolostornak. Az erdő egy részét az apácák konyhájának a

[21] Hóman: i. m. 588—589. l., vö. 592., 601. l.

[22] Hóman: u. o.

[23] Sziklay János: *Veszprém város az irodalomban és a művészetben.* 1932. 56. l., Czebe Gyula: *A veszprémvölgyi oklevél görög szövege.* Bp. 1916. 75. l.

[24] Vö. Hárich János: *A veszprémvölgyi apácakolostor birtokainak története 1526—1773.* Pécs 1928. 3—4. l.

[25] Hóman: i. m. 644., 649. l.

[26] Hóman: i. m. 635., 642. l.

[27] Hóman: i. m. 645—646. l.

[28] Békefi Remig: *A Balaton környékének várai és egyházai a középkorban.* Bp. 1907. 58—59. l.

használa tartották fenn (tüzelőanyagok, élelmiszerek).[29] A szárberényiek tehát régi szőllőművelők voltak; a környék szőllőkultúrájának megalapítói. A szőllő művelésének eltanulásához huzamosabb idő kell. A szőllőművelő munkásság korai jelenléte ősi kultúra itt maradt szórványainak további létét, fennmaradását igazolja.[30] 1330-ban Máma szántóvető lakosait és Szent Mihályról elnevezett templomát említi az alapító oklevél újabb átírása,[31] Sandort, Kenesét és Csitténytpedig 10—10 házhellyel lakott helységként sorolja fel a birtok többi része között.[32]

Az apácáknak és birtokaiknak elszegényedését Csák Péter és a Németújváriak hatalmaskodásai és harcai idézték elő, akik a Balaton környékét annyira elpusztították, hogy nagy és virágzó egyházak is rászorultak magánosok támogatására.[33] Ebben a korban volt szükségük az apácáknak a veszprémi püspök túlkapásainak a kivédésére, az 1280/95. évi hamisított oklevélre. A tatárdúlás a Balaton környékét sem kímélte meg: az apácák birtokainak jól szervezett nagybirtokká való fejlődését megakadályozta ennek az ázsiai hordának a féktelen pusztítási kedvből való végigszáguldása, az ősi kis falvaknak teljes elhamvasztása.[34] Egy 1256-i oklevélből tudjuk, hogy Szárberény teljesen elpusztult, s ezt a sorsot nem kerülhették el a környéken levő falvak sem.[35] A töméntelen katonajárás nagyon megviselte az egész környéket az elkövetkezendő évtizedekben is. Még Mátyás király erőskezű uralma alatt is sokat szenvedtek az apácák birtokai a hatalmaskodó katonák és vezetőik által okozott károk miatt.[36] Más baj is volt. „Annyiszor látogatták királyaink és főuraink vadászat alkalmával, hogy koldusokká etették és itták a zárdát."[37] Ez ugyan túlzás kissé, azonban tény, hogy nagy birtokaikból az apácák nem sok jövedelmet húzta, népeiket sanyargatták.[38]

A mohácsi vész után Veszprém vármegyét először 1529-ben pusztította végig a török. Rövidesen kivonult, azonban 1540

[29] Hóman: i. m. 642. l.

[30] Vö. Vajkai Aurél: *A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém déli részében.* Néprajzi Értesítő 1938. évf. 15—48. és 172—204. l., U. ő: *Római emlékek Dunántúl néprajzában.* Pécs Város Múzeuma Értesítője 1939—40. 40—51. l.

[31] Kenesének is Szent Mihályról címzett templomát említi. Békefi: i. m. 74., 76. l. Valószínűnek tartjuk, hogy Szárberény fiókegyházai voltak.

[32] Rupp Jakab: *M. orsz. helyrajzi története.* Pest 1870. I. 264. l.

[33] Makay: i. m. 116—118. l.

[34] Szabó János és Csontos Károly: *Kenese község és a kenesei plébánia története.* Veszprém 1899. 22—23. l., Makay: i. m. 109. l.

[35] Makay: i. m. 111. l.

[36] Makay: i. m. 152. l.

[37] Hornig Károly: *Veszprém multja és jelene.* Veszprém 1912. 143. l.

[38] Gutheil Jenő: *Veszprém és a Szent István év.* Veszprémi Hírlap 1937. évf. 19. sz. U. ő: *Veszprém, Szent Imre városa.* 1930. 22—24., 39—40. l.

után újra elkezdődött a török rablócsapatok portyázása.[39] 1552 június 1-én Vas Mihály, a hajduk kapitánya, elárulta a veszprémi várat, amelyet a török ily módon könnyű szerrel foglalt el.[40] A veszprémvölgyi apácák Körmenden kerestek menedéket; kolostorukat a többi épülettel együtt felégette a török.[41] Birtokuk az egész megye területével együtt kétfelé adózó terület lett. Veszprém vármegye a budai ejalethez tartozott. A török behozta a török közigazgatást, azonban az elfoglalt részen a magyar élet, a magyar urak hatalmaskodása tovább folyt. A birtoknak két tulajdonosa volt: egy török és egy magyar. A jobbágy kétfelé fizette az adót, ami a rendkívüli szolgáltatásokkal együtt igen súlyos teher volt.[42]

Ilyen körülmények között az apácák nem élvezhették birtokaik jövedelmét az eddigi mértékben sem. 1531-ben csak 8 szegényszeren levő ház volt Kenesén, 20 a töröktől felégetve, romokban hevert. 1536-ban az adóösszeírás szerint már 17 szegényszeren levő házban és 3 új épületben 35 adófizető, valamint 3 szolga és 3 cseléd lakott Kenesén. 1542-ben 32, 1543-ban 31, 1545-ben 32 adófizető portája volt. 1549 és 1553 között, mint a veszprémvölgyi apácák birtoka Palotavárának tartozékaként szerepel 8 adófizető portával. 1557-ben 5 portát 10 adófizetővel említenek az összeírások. 1559-ben 6 szegényszeren levő, 4 felégetett és 12 adófizető porta van az apácák kenesei birtokán. 1570-ben 2 új épület, 12 zsellér, 29 adófizető, 1574-ben 24 adófizető, 1576-ban 20 adófizető portája van. 1578-ban Palota tartozéka 20 portával. 1588-ban a körmendi apácák birtokaként szerepel 16 adófizető portával. 1609-ben 1, 1610-ben $1^1/_2$, 1618-ban $1^1/_2$, 1622-ben 1 portával szerepel mint a veszprémvölgyi apácák birtoka.[43]

Ez a néhány adat is érzékelteti azt, hogy a török miatt az apácák mennyire megkárosodtak. Ember, falu, termény állandóan pusztult; a birtokok ügyeinek intézésével megbízott egyének pedig kihasználták a zavaros időket és csak a maguk jólétére gondoltak.[44] Az apácák földesuri jogait is többször megnyirbálták az erőszakos várkapitányok. A falu pár lakosa örökös rettegésben élhetett, kínlódhatott ezen a számtalanszor végigpusztított földön.

A Kenese mellett levő Sandor és Máma helységek, amelyek ma teljesen eltüntek, mint falvak, s csak dűlőnevekben él emlékük, Keneséhez viszonyítva jelentős helyeknek tekintendők. Sandorban 1531-ben 6 szegényszeren való, 5 töröktől felégetett,

[39] Pákay Zsolt: *Veszprém vármegye a török hódoltság korában.* Pápai Hírlap XXXIII. évf. 24—25. sz.

[40] Hornig: i. m. 36. l.

[41] Hárich: i. m. 5. l.

[42] Pákay: i. h., Makay: i. m. 172. l.

[43] Országos levéltár: *Kincstári osztály* (dicalis conscriptiok). Ezeket a levéltári adatokat Pákay Zsolt szívességének köszönhetem.

[44] Hárich: i. m. 6. l.

10 adófizető, 1536-ban 1 szegényszeren való, 1 szolga, 6 adófizető, 1542-ben 3 szegényszeren való, $7^1/_2$ adófizető, 1543-ban $8^1/_2$ adófizető portája van a veszprémvölgyi apácáknak. Mámán 1531-ben 5 szegényszeren való, 8 törököktől felégetett, 9 adófizető, 1536-ban 8 szegényszeren való, 1 újratelepült, 2 puszta, 5 adófizető, 1542-ben 4 szegényszeren való, 12 adófizető, 1543-ban 12 adófizető portája van az apácáknak. Máma 1545-ben Palota várának tartozéka 10 portával; 1549—1553-ban is Palota fenntartására van rendelve 3 adófizető portával, 1557-ben 2 szegényszeren való, 5 puszta, 6 adófizető, 1559-ben 6 szegényszeren való, 8 adófizető, 1570-ben 3 zsellér, 7 puszta, 1576—78-ban 2 lakott portája van. 1588-ban a körmendi apácáké 2 portával. 1613—1632-ig 1 portája van. Sandort 1545-ben Palota várának tartozékai között találjuk 8 adófizető portával. 1549—1553-ig két jobbágytelek után fizettek adót. 1557-ben 2 szegényszeren való, 3 puszta, 5 adófizető, 1559-ben 4 szegényszeren való, 2 puszta, 2 zsellér, 6 adófizető portája van. 1570-ben $4^1/_2$ puszta, 2 újratelepített, 3 zsellér, 6 adófizető, 1574-ben 4 adófizető, 1576-ban 2 adófizető, 1578-ban 3 adófizető portája volt.

Ezek a helységek 1559 és 1578 között a veszprémvölgyi apácák birtokaként szerepelnek az összeírásokban, ez a tény azonban nem jelenti azt, hogy valóban az ő kezükön voltak ezek a birtokok, csak azt jelentik, hogy tulajdonjogukat az apácák fenntartották és nyilvántartották.[45] A birtok legnagyobb részét Palota várának fenntartására, a katonák zsodjának fizetésére és élelmezésére rendelték és foglalták el.[46] Sandor 1596-ban puszta helyként szerepel: a 15 éves török háboruk Sandort teljesen felégették. Kenesén és Mámán is csak hírmondó maradt a régi lakosságból.

A megmérhetetlen terheknek csak egy része volt az az 50 akcse fejadó, amit a veszprémi náhiéhoz tartozó községekben és pusztákon szedett a török. Az eredetiben fennmaradt török adókimutatás csonka, így nem minden hódoltsági község neve szerepel benne. Fennmaradt mégis 20 falu és 4 puszta neve, köztük Sandor és Máma (Máka elírással) 8—8 házzal, Szárberény 12 házzal. Litér 2 házzal.[47] Rupp a veszprémvölgyi apácákat 1610-ben Körmenden említi,[48] azonban igen kevesen lehettek már. Birtokaik jövedelmét sem élvezték úgyhogy birtokaik igazgatásáról és jövedelmének hovafordításáról a király rövid idő multán szükségesnek tartotta egészen új rendelkezést kibocsátani.

A birtok jövedelmeinek a kezelésével a király Dallos Mik-

[45] Hárich: i. m. 6—7. l.

[46] Pákay Zsolt: *Veszprém vármegye nagybirtokosai a XVI. és XVII. században.* Veszprémi Hírlap XLIII. évf. 48—49., 51. sz.

[47] Erdélyi Gyula: *Veszprém város története a török idők alatt.* Veszprém 1913. 33—34. l., vö. Velics II. 299. l.

[48] Rupp: i. m. I. 267. l.

lós győri püspököt bízta meg 1625 május 6-án kelt leiratával. A birtok kezelésével járó sok munkát a püspök nem sokáig bírta, mert 1629-ben betegsége miatt saját kérelmére felmentette ez alól a terhes megbízás alól a király. Dallos nagy tekintély volt: mint királyi tanácsos jelentékeny szerepet játszott a Bethlen Gáborral folytatott béketárgyalásokban (1619—1623). Valószínű, hogy aziránt is tett ekkor lépéseket, hogy királyi támogatás mellett telepíthesse le a jezsuitákat Győrött az általa tervbevett iskolák vezetésére. Ő tájékoztatta a királyt, II. Ferdinándot, egy gimnázium létesítésének a lehetőségeiről és kérte, hogy a veszprémvölgyi apácakolostor jövedelmét, amelyet eddig ő kezelt, a Győrött letelepülő jezsuiták javadalmazására fordíthassa. A király 1626. október 3-án kelt levelében az apácakolostor egész jövedelmét a győri Jézus-társaságnak adományozta.[49] Feltehető, hogy Dallos csak azért törekedett e megbízatás elnyerésére, hogy a birtok jövedelmét megszerezhesse a jezsuita atyák nevelő munkájának lehetővé tételére. Mindenesetre ő volt a birtok életében az a nevezetes férfiú, aki az új birtokost kiszemelte. A jószág kezelésében utóda Sennyei István veszprémi püspök lett, de már 1631-ben őt is felváltotta Dávid Pál.[50]

A birtok kormányzása nem kevés fáradsággal járt. Javarésze még török kézen volt ekkor. Kenese 1626-ban $1^1/_2$, 1635-ben 2, 1638-ban $1^1/_2$, 1639-ben $1^1/_2$ portával, Sandor 1613—19-ben 1, 1622—23-ban $1^1/_2$, 1626-ban és 1636-ban 1, 1638-ban $^1/_2$, 1639-ben $^3/_4$ portával, Máma 1626-ban $1^1/_2$, 1638-ban $1^1/_2$, 1639-ben 1 portával szerepel az összeírásokban a győri püspök, majd a győri jezsuiták birtokaként.[51] A birtokot 1638-ig kezelte Dávid Pál. III. Ferdinánd 1638-ban atyja adományait megerősítette és 1639 május 30-án iktatta be jogerősen a győri jezsuitákat a veszprémvölgyi apácák javadalmainak birtokába, amelyeket ténylegesen eddig is ők kezeltek a veszprémi, ill. a győri püspök felügyelete alatt.[52]

A birtok helyi vezetését az intézők és a gazdatisztek végezték, akiknek kötelességét szigorúan megszabták. A jezsuiták lelkiismeretes vezetéssel érték el azt, hogy jórészt lakatlan területekből álló birtokaik benépesedtek és komoly jövedelmet hoztak.[53] A török zsarnokság sok ideig minden komoly kezde-

[49] Acsay Ferenc: *A győri katolikus főgimnázium története.* I. rész: *A jezsuita korszak.* (Értesítő a pannonhalmi Szent Benedek rend győri főgimnáziumáról 1895—96. isk. év.) Győr, 1896. 11., 13., 38—39. l., vö. Hárich: i. m. 9—10. l., Rupp: i. m. I. 429., 432. l.

[50] Erdélyi: i. m. 136. l., Hárich: i. m. 10. l., Szabó—Csontos: i. m. 24. l

[51] Orsz. levéltár: Dicalis conscriptiok.

[52] Hárich: i. m. 10—14. l.

[53] Nem áll helyt Czakó Gyula bizonyító adat nélküli állítása: „A jezsuiták nyomása alatt a falu népessége tetemesen csökkent. Kenese község levéltárában levő egykorú feljegyzés szerint a jezsuiták mindent elkövettek, hogy a jobbágyokat katolikus falvakba telepítsék át." *(A balatonkenesei református egyház története.* Pápa 1912. 8. l.) A Czakó által idézett

ményezést megakadályozott. A török urak szeszélyes követelése elől gyakran az egész falu megszökött. A török — főképpen aratás idején — mindent elkövetett, hogy a bujdosó lakosságot visszacsalja. Ha pedig a lakosság a gazdasági munkákat elvégezte, igen gyakran a török az egész terményt a magáénak tekintette. A fehérvári szandsákbég 1676 nyarán felszólította a sandoriakat, hogy ne merészkedjenek gabonájukat a bég vizsgálata előtt behordani, mert „török hitemre megh száradtok a karókon." A keneseieknek pedig azt írja Durathirisz fehérvári aga („Kenesei Bíráknak és Polgároknak adassék ezen Uri Pecsétes Levelem valaholott találtatnak"), hogy „erősen fogadom Mahumethi Török hitemre, Uri emberségemre és becsületemre, Szakállomra és esküszöm sóra, kenyérre, hogy csak jüjjetek haza, Falutokba, Helységtekbe, szántsatok, vessetek, kapállyatok, kaszállyatok és takarjatok, senkitül semmit ne féllyetek, fejem fenn-állásáig nem hagylak benneteket senkinek meg-háborgatni. Sőt még Adótokat is megkisébétem, csak keressetek meg engemet. Szállyatok haza azért, ne bujdossatok szegények, ki előtt bujkáltok, ki bánt benneteket?" A levél vége felé azonban óvatosan hozzáteszi: „Én Török hitem szerint a Török részről felelek, már a Németh részről nem felelek. De úgy értyük, hogy még attul sem kell félnetek. Azért csak szállyatok haza."[54]

A török 1688 körül vonult ki. A birtokot ekkor lefoglalta Vámossy Lőrinc fehérvári harmincados és csak 1693-ban kapták vissza a jezsuiták. A Balaton környéke ekkor majdnem teljesen lakatlan terület volt.[55] Mégis 1696-ban Kenesén 15 egész és 13 fél jobbágytelek volt lakott hely, úgyhogy az elmult évtizedekhez képest szembeötlő a lakottság. Kettős vetésforgóval 282 mérő földet használtak, erdejük bőven, rétjük és legelőjük azonban nem volt. 116 kapás szőllejük termése 115 akó volt; idegeneknek 20 kapás szőllejük volt 9 akó terméssel.[56] Ezekből az adatokból láthatjuk, hogy a török idők sanyarúsága ellenére a szőllőművelés elég intenzív volt. Feltehető az, hogy ezekben az adatokban nemcsak a szorosan vett Kenese falu van egybefoglalva, hanem az egész környék, hogy ekkor olvadt egy helység határává már az apácák idején egy közös névvel jelölt terület tekintélyes része.

A győri jezsuita kollégium birtokainak a török idők alatt a következő adói voltak: 1. a jezsuitáknak kilencedet adtak

„egykorú feljegyzés" a község történetének egy XIX. század eleji vázlatos fogalmazványa, tehát olyan időből való, amikor a jezsuiták földesurasága már csak emlék volt. Állításának a tárgyi adatok is ellentmondanak. Vö. Dömötör Sándor: *Az ellenreformáció Kenesén.* Balatoni Kurir 1937. évf. 43. sz., U. ő: *Kenesei adatok a XVIII. századi falusi élethez.* Történetírás 1937. évf. 329., 332. l., Szabó—Csontos: i. m. 32—33. l.

[54] Hárich: i. m. 18. skl.

[55] Pákay Zsolt: *Veszprém vármegye 1696-ban.* Veszprémi Hírlap 1935. évf. 35. sz.

[56] Orsz. Levéltár: Dic. conscr.

borból és gabonából, kézi munkával is tartoztak; 2. a török földesurnak sessionként 3 forintot fizettek és mindenből tizedet adtak; 3. a török szultánnak fizettek 17 forintot készpénzben.[57] 1648-ban sessionként fizettek Szent György napján és Szent Márton napján 40—40 dénár adót, húsvétkor 8 tojást. Összesen fizettek 35 fl 20 dénárt és húsvétkor beszolgáltattak 352 tojást. A mámaiak 6 forint 40 dénár, a sandoriak pedig 8 forint 80 dénár adót fizettek. Ezeken felül bármilyen munkával ingyen tartoztak szolgálni Veszprém várának.[58]

A következőkben megkíséreljük a családnevek állandóságából az ősi népesség folytonosságának, ill. a jelenlegi lakosság ősiségének a bizonyítására szükséges adatok összehordását, bár az eddigi adatok a valószínűségnek csak igen csekély hányadát engedik meg a folytonos romlás, pusztulás közepette.[59] A családnevek nem állandóak, nem változatlanul öröklődő díszek bizonyos művelődési fokon, hanem a mindennapi használatban könnyen alakuló, növekvő-fogyó holmik, amelyekre nem sokat hederít a közönséges ember. Néhány kenesei példa egy 1781. évi összeírásból: Hegyi Kovács István, Varga Takács István, Szabó Takács Miklós, Németh Szabó István, Kecskés Somogyi Ádám, Kőházi Somogyi János, Kiss Czeczei Pál, stb. Helynevekből, foglalkozásból, tulajdonságból, nemzetiségnévből képzett nevek kapcsolódnak a legnagyobb változatossággal a hasonló módon képzett nevekhez. Az állandóan, nemzedékről-nemzedékre egy helységben élő családok neve sem állandó. Valószínű, hogy nem felejtik el a falubeliek a család régebbi nevét, a család elágazódásával együtt gyarapodó vulgónevek azonban sokszor oly erősek, a köztudat mélyéről jövők, hogy nemcsak a vándor természetű, hanem az állandóan egy helységben élő családok neve is elhomályosul idővel a diadalmas új név hatása folytán. Nem gondolunk olyan esetekre, amikor valaki valamilyen szégyenteljes tette eltüntetésére tudatosan megváltoztatja nevét.

Jankó János 57 kenesei családnevet tart ősi kenesei családnévnek.[60] Ezek a nevek a következők: Babolcsai, Bakó, Baranyai Bán, Berényi, Bollók, Cserna, Csiker, Csurgai, Czeczei, Domján, Farkas, Gáspár, Hajda, Harangozó, Horváth, Hőgyészi, Jónás, Kalmár, Kiss, Kocsi, Kovács, Kósa, Körmendi, Kun, Laczi, László, Lukács, Makai, Mészáros, Mészöly, Molnár, Nagy, Nemes, Német, Nyul, Öcsi, Őri, Parrag, Pataki, Perczel, Pintér, Sánta, Sári, Sipos, Somogyi, Szabó, Szalai, Székeli, Széles, Takáts, Timár, Tóth, Varga, Vas, Vági, Zubán. Jelentését tekintve: helynévből képzett 17, foglalkozást jelölő 15, vegyes 9,

[57] Urbaria et Conscr. fasc. 6. nr. 55. (1723: Pagus Kenyese). — Pákay Zsolt: *Adózási viszonyok a török idők alatt veszprém megyében.* Vasi Szemle 1939. évf. 337. l.

[58] Urbaria et Conscr. fasc. 32. nr. 27. (1646: Kenese, Mama, Sándor).

[59] Dömötör Sándor: *Balatonkenese ősi népe.* Veszprémi Hírlap 1937. évf. 33. sz.

[60] Jankó: i. m. 160. l.

testi-lelki tulajdonságot jelölő 5, nemzetiség megnevezése 4 családnév. Részeiben nem tartható semmiképen sem jellegzetes névanyagnak, egészében azonban mind magyar név. A nemzetiségek megnevezése már magyarrá vált néhány idegen eredetű családra mutat.

Jankó az ősinek tartott nevek mellett 50 újabb családnevet is felsorol az 1880—90-es évekből. Az említett 1781. évi adóösszeírás[61] ezek közül csak egyetlenegy nevet ismer (Moyses-Mózes), bár az 57 ősi név nevenként legalább 3—10 családdal szerepel. Több családdal szerepelnek ezenfelül az 1781. évi összeírásban a következő nevek, amelyek Jankónál sem az ősi, sem az új nevek között nem szerepelnek: Agh, Alföldi, Angyal, Bognár, Csányi, Cseh, Ebesi, Erdélyi, Fazokas, Fekete, Forró, Huszti, Juhász, Kányo, Karácsony, Kertész, Kiliti, Madarász, Marosi, Mányó, Pesti, Puskás, Rosa, Szentes, Szücs, Tandori, Tömör, Töreki, Török, Vad, Vig, Vinoczai, Zsoldos. Látjuk tehát, hogy nyugalmasnak nevezhető száz esztendő alatt 33 családnév nyomtalanul eltünt, — bár mindegyik legalább 2—3 családot képvisel, — hogy helyet adjon 50 új családnévnek. Mivel ez a száz esztendő a névadás szempontjából írásban eléggé megrögzített időszak, a név viselése szempontjából nem állíthatjuk azt, — amire ilyen időszakban csak elenyészően csekély százalékban számolhatunk — hogy a nevek valamilyen belső, lelki következményeként változtak el tömegesen. Ez a 25—40% változás a normális idők népmozgalmainak, az el- és bevándorlásnak a következménye. A szabadságharc és a jobbágyfelszabadítás talán megnövelte ezt a belső vándorlási kedvet, amely — mint láttuk — a törökvilágban általános jelenség volt.

Száz évvel előbb, 1696-ban a dicalis conscriptio[62] szerint Kenesén a következő családfők laktak 15 egész és 13 fél jobbágytelken: Alföldi György, Babocsai János, Béri János, Czeczey György, Csiker András, Csiker Péter, Forró Márton, Geresdi János, Goda Gergely, Karácson János, Karácson Péter, Kánja János, Kun István, László Gergely, László István, Mészáros Gergely, Nagy Mihály, Pap István, Sáry István, Sáry János, Somogy Ferenc, Somogy János, Somogy Lukács (bíró), Szalay Mihály, Tott Pál, Vigh János. Az 57 ősinek tartott névből 200 év mulva csak 11 nevet találunk meg és 5 nevet a száz év mulva elhaló nevekből. Ebből az következik, hogy Jankó János megállapítása kenesei viszonylatban is helyes, mert *1700-1780 között települt le Kenese mai lakosságának ősinek tartható rétege.* A nevek változás %-a megegyezik az 1781. évi összeírás változás %-ával, mert az ősi családok sokkal számosabban, „tekintélyesebben" szerepelnek, mint a mozgó, vándorló, elhaló családok.

[61] A balatonkenesei ref. egyház levéltárában.
[62] Orsz. Levéltárban.

Nézzük meg az 1646. évi összeírást is,[63] hogy állításunk felől semmi kétség ne legyen. Ekkor 44 sessio után fizettek adót Kenesén a következők: Bakony Benedek, Bán Gergely, Bán Péter, Bognár Ambrus, Deák Pál, Fejér Pál, Ferenc Miklós, Fonag Imre, Fyle István, Gáll Mátyás, Kálmán János, Kele Pál, Keresztes Pál, Keserű Bálint, Kis András, Kozma Oszvald, Kozma Vince, Koháry János, László Benedek, Litteratus Imre (az apácák nemesi birtokán lakott), Lukácha Ferenc, Márkus Antal, Márton Albert, Marthon Imre, Mátyás Benedek, Mátyás Tamás (bíró), Mészáros Mátyás, Nagy Péter, Nagy Mátyás, Nagy Tiborc, Nagy Mihály, Odor Lukács, Somogy András, Simon Ambrus, Szabó Pál, Szalay Tamás, özv. Szekeres Andrásné, Varga Bálint, Varga János, Zalay Péter, Zalay István.

Ha összehasonlítjuk az 1646. évi és az 1696. évi névsort, a családfők számában közel 50%-os csökkenést látunk. A lakosság száma csökkent, a régi összeírásban igen sok az olyan családnév, amellyel Kenese életében többé nem találkozunk. Csodálatos, hogy az „ősi" nevekből csak ez a néhány maradt fenn: Bán, Csiger, László, Lukácha, Mészáros, Nagy, Somogy, Simon, Szabó, Szalay, Varga; és még érdekesebb, hogy az 1696. évi összeírásban ezek közül a Bán, Lukács, Simon Szabó és Varga nevek nem szerepelnek, bár ma is virágzó kenesei családok. Lehetséges, hogy elvándorlás és visszavándorlás („bujdosás") esete forog fenn, azonban az elnevezések általános voltából arra is következtethetünk, hogy a most meglevő családok újabb település leszármazottai. 1683-ban a török Bécsnek támadott, véres háboruk, elkeseredett harcok dúltak errefelé. Hadai teljesen elpusztították, tönkretették ezt a gyönyörű vidéket, amikor átvonultak. A lakosság elmenekült, s ki hogyan és mikor tért vissza, ma már az összeírások hiányos névsoraiban nehezen követhető.

1666-ban Kenese lakosai a következők voltak: *Babochai* Máté, Buza Ádám, *Czeczei* András, *Chikker* Benedek, *Chikker* Mátyás, Egyed Péter, Feir Tamás, *Horvat* Mattyas, Karachon Péter, Kapanos György, Kasza Benedek, *Keresztes* János, *Kis* Gergely, *Kis* János, *Kovach* István, *Kovach* Gergely, *Kovach* Péter, Kozma Gergely, Kozma Márton, Kőszeghi Imre, *László* György, *Nagy* Gergely, *Nimet* György, *Eöcsi* Márton, *Pintér* János, Sebestinus Balás, *Somodi* János, *Szalai* Balázs, *Szalai* Gergely, Szilasi György, *Timar* Mattyas, *Tót* István, *Totth* János. 26 név: a dőlt betűkkel szedett ma is megvan Kenesén.[64]

Ez a névsor is bizonyítéka annak, hogy a XVI. század török harcaiban elpusztított Kenese a XVII. század elejétől kezdve fokozatosan, évtizedről-évtizedre népesedett be újra, s hogy ebben az időben is igen nagy volt a belső vándorlás. Az idetelepülő vagy idetelepített lakosság egy része folyton kopott, változott, s a XVII. század végén alaposan meg is csappant,

[63] U. o.
[64] Szabó—Csontos: i. m.

azonban a Jankó által ősinek tartott családok negyedrésze Kenesén az 1600-as évekig követhető. Csak a másik, nagyobb rész telepedett le a XVIII. század elején, a kuruc harcok után Kenesére, s így joggal gyaníthatjuk azt, hogy az ősibb részről még régebbi időkből is kimutható lenne a kenesei származás, ha ebben az irányban megfelelő adatok állanának rendelkezésünkre.

Annak igazolására, hogy a mámai és a sandori lakosságnak csak igen kis része olvadhatott be e községek megsemmisülése után a kenesei lakosságba, közöljük a két község lakosainak névsorát 1646-ból.[65] Mámai jobbágyok voltak: Bakony Mihály, Basso István, Csenthel Iván, Dombi László, Elek Gergely (bíró), Györgyi Lőrinc, Patonay Pál, Salay Orbán, Sándor Lőrinc. 8 sessiojuk volt. Sandori jobbágyok voltak: Babocsa Balázs, Ferenci Péter, Kenyeres Gál, László Miklós, Major Péter, Orbán Dénes, Pesty Lőrinc, özv. Pestiné, Sandori László, Savó Kelemen, Sebestyén Éliás, Thot Gergely, Thorma Benedek. 11 egész sessiojuk és egy zsellér telkük volt. Kenese már ebben az időben jóval nagyobb község volt, mint ez a két község együtt véve, úgyhogy az egyező pár név is (Bakony, Babocsa, László) inkább az egyes családok rokonságára, mintsem nagyobb arányú egybeolvadására mutat. A zavaros körülmények között az is lehetséges, hogy 1646 után még újabb települések is történtek a két községbe, azonban a számbeli adatokból erre nem következtethetünk. A két község lakosságának száma már ekkor sem haladta meg egy praedium (puszta) lakosságának számát, mai fogalmak szerint pedig teljesen elenyésző volt. Ennek a pár embernek a felkoncolása, elhurcolása könnyen megtörténhetett. Acsády szerint 1715-ben és 1720-ban is 38 magyarnevű jobbágy család lakott Kenesén,[66] tehát Kenese lakosainak száma 1696 óta lényegesen nem emelkedett eddig az időpontig; nagyobb méretű és állandó emelkedés csak ez után az időpont után észlelhető.

Az események, az okok, az összeírások és a családnevek nyujtotta adatok összefoglalása és mérlegelése után figyeljük meg eredményeinket számokban. A község mai határában valaha élt lakosok számát összefoglaljuk oly módon, hogy ahol a lélekszámra nem áll megfelelő adat rendelkezésünkre, a ház, család, sessio, stb. elnevezésű települési adatokat átlagosan 8 fővel helyettesítjük. Ily módon szemléltetően áll előttünk a legrégibb időktől kezdve a község lélekszámának minden ismert változása.[67]

[65] Orsz. Levéltár: Dic. conscr.

[66] Acsády: *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában.* (M. Stat. Közl. Új f. II. köt. Bp. 1896.) 160., 162. l., vö. Jankó: i. m. 93. l.

[67] Az 1—24. sz. adatokra vonatkozó részleteket l. a szövegben; a 25. sz. adat a ref. egyház levéltárban levő eredeti összeírás alapján; a 26—32. sz. adat Jankó: i. m. 107. l.; a 33—39. sz. adat a Közp. Stat. Hivataltól dr. Kertész János szívességéből és a 40. sz. adat Lukács Károly i. m. 95. l.

Sorszám:	Évszám:	Lélekszám:	Sorszám:	Évszám:	Lélekszám:
1	1109	240	21	1640	480
2	1130	400	22	1666	208
3	1526	568	23	1696	224
4	1531	394	24	1720	304
5	1536	520	25	1781	1393
6	1542	468	26	1828	1522
7	1543	412	27	1830	1569
8	1545	400	28	1841	1476
9	1553	192	29	1851	1570
10	1557	264	30	1858	1570
11	1539	320	31	1863	1505
12	1570	612	32	1865	1627
13	1574	336	33	1870	1697
14	1576	288	34	1880	1786
15	1578	296	35	1890	1657
16	1588	224	36	1900	1617
17	1609	104	37	1910	1793
18	1622	32	38	1920	1842
19	1635	40	39	1930	2456
20	1638	35	40	1939	3101

DAL.

Tág medrében elfeküdt az este
és a kútra ballagott a lány.
Korsó vízben, mint kerek tükörben,
nézte: arca milyen halovány.

Mire éj nőtt a bokrok szivében,
már ágyában szundított a lány.
Álmában, mint rezgő tótükörben,
látta: sorsa milyen halovány.

Weöres Sándor.

A vasmegyei ötödik számú gyalogzászlóalj szerepe az utolsó nemesi fölkelésben.

KAZÁRY
KÁROLY dr.

A mult nyáron több, kézben nem forgott iratcsomóra bukkantam a jánosházi gróf *Erdődy*-levéltárban. Amint kiderült, az írások a Vas megye által 1809-ben kiállított, ötödik számú gyalogzászlóaljra vonatkoznak egytől-egyig. Ennek a zászlóaljnak ifj. gr. *Erdődy Károly* volt a parancsnoka, tehát az ő révén kerültek a nevezetes fasciculusok Jánosházára. Az itt talált *Reggeli tudósétások, Sorczédulák, Correspondanz Protokoll és Parantsolatok* nyomán érdekes képet kapunk a zászlóaljnak belső, házi életéről és félesztendei működéséről.

*

Ferenc császár 1809. április 10-én adta ki a felkelési parancsot, amelyben felszólítja „Tisztelendő, Betsülendő, Tekintetes, Méltóságos, ismét Nagyságos, Nemes, Nemzetes és Vitézlő kedves Híveit", hogy az országot, királyt és alkotmányt fenyegető francia sereg ellen minél hamarabb táborba szálljanak. A hadrahívó parancs Vas megyét nem találta készületlenül, mert itt már hetek óta folytak az előmunkálatok, úgyhogy április 17-én hozzá lehetett fogni a felkelő sereg tisztjeinek megválasztásához.[1] Gróf Széchenyi Ferenc főispán a gyalogsághoz gr. *Festetich Imrét* ajánlotta ezredesnek, ifj. gr. *Erdődy Károlyt* pedig alezredesnek.

Festetich Imre a neki felajánlott tisztséget nem fogadta el, helyette ideiglenesen Erdődy Károlyt választották meg.

Gr. Erdődy Károly 1770. febr. 13-án született Bécsben gr. Erdődy III. Lajos és gr. Nádasdy Borbála házasságából.

Erdődy Károly május 3-án közli a megyével, hogy az ideiglenes regimentparancsnokságot elfogadja, egyben szorgalmazza „az oberster hivatalra úri személynek gyors választását, mert... ha ezen hivatal sokáig üres marad, mind a katonai reguláknak, mind pedig a komandóra nézve igen káros... Nekem inkább a második stabilis tiszti hivataly kedvemre vagyon, mintsem az obersteri". Kéri a megyei statusokat, hogy töltsék be az első kapitányi tisztséget is, ami pedig a „*Tsontos* Imre úr el nem fogadása által megözvegyült Fő-Hadnagyi Tisztet illeti, *Havlikovich* József úrnak conferáltassék, aki már több esztendeig a Lineabéli Gyalogság Regementnél ditsőségesen, mint strázsamester szolgált és több nyelveken is jól ir és beszél, másképpen is mindenben alkalmatosnak látszik".[2]

Május 2-án a karicsai gyöpön tartották az első mustrát.

[1] Balogh Gyula: Az 1809. évi insurrectio és francia megszállás Vasmegyében. Szombathely, 1885. 28. és köv. lapok.

[2] Jánosházi gróf Erdődy levéltár (rövidítve: Jltr.) VIII. arm. 11. fasc. 1. nr. Correspondanz Protokoll.

A gyalogságot két zászlóaljba osztották. Az egyik az 5., a másik a 6. számot kapta.

Az 5. zászlóalj 6 századból állott. Az első század parancsnokságát *Kamondy* Lajos, a másodikét *Cseh* József, a harmadikét *Nagy Zsigmond*, a negyedikét *Weörös* József, az ötödikét *Kovács* Ferenc, a hatodikét *Kéthelyi* Lajos kapitány vette át.

A mustra alkalmával kiválogatták az altiszteknek való személyeket, majd minden század szálláshelyére vonult. Szállás-helyekül a környező községek, mégpedig: Nagyunyom, Sorkiújfalu, Polány, Ják, Vép, Újperint, Szentmárton, Szőlős, a két Asszonyfa és Zarkaháza jelöltettek ki.

Másnap Erdődy Károly megdícséri a századparancsnokokat, amiért a tegnapi mustrán jó rendtartást mutattak, különösen pedig Cseh és Kamondy kapitányokat, kiknek századjai a kenyérporciókat ki se kapták, és mégis „nagy csendességgel érkeztek be státiojokra". Elrendeli, hogy minden század adjon a regiment adjutáns mellé egy küldöncöt öt napi zsolddal és kenyérrel ellátva, a napi jelentéseket pedig reggel 8 órára küldjék be az ezredparancsnoksághoz.[3]

Híre jön, hogy a kerületi parancsnok a megyébe érkezik a felkelő sereg hivatalos átvételére. Széchenyi főispán ezer kézzel intézkedik, hogy az átadás idejére minden jórendbe hozassék. Különösen nagy gondot okoznak a fegyverek. De talán még nagyobbat a dobok. *Gálos* kapitány ugyan kiutal 9 dobot a zászlóalj részére, de nincsenek hozzá való emberek. Szorultságukban a megyében állomásozó *Vukassovich-ezred* tartalékosztályától próbáltak kölcsönkérni egy dobhozértő személyt, de nem kaptak, végül is határozatba ment, hogy a dobos ügyében „az ideérkezendő Méltóságos Generális Urral értekeződni szükséges lészen". A kórház iránt egyelőre nem intézkedik a megye, mert a csapatok úgysem sokáig maradnak mostani szállásaikon, ha pedig a megye területét elhagyják, az ispotály felállításáról a Deputationak kell gondoskodnia. „A katonai regulamentumról szóló könyveket az itten (Szombathelyen) lévő *Zsoldos* nevezetű könyvkötőtől, mihelest azok megérkezni fognak, a tiszt urak magoknak megszerezhetik".

Mindennap várják Stockerauból a „gyalogság számára kívántató ruházások megérkezését, amely ha megérkezik, ki fog adattatni, hogy a *népség* között fölosztassék".

Cseh kapitány jelenti, hogy a legénység tagjai közül sokan szeretnének szabadságra menni, van olyan század, ahonnan nyolcvanan akarnak eltávozni, mindegyikük 10—10 napra.

Jóegypáran találhatók olyanok is, akik „nyavalás állapotjok miatt a felkeléstől meg akarnak menekedni".[4]

Május 5-én *Pálffy* Sándor kapitány értesíti Erdődy Károlyt,

[3] Jltr. VIII. arm. 1. fasc. 16. nr. Regement Parantsolat.
[4] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 37. és 45. nr.

hogy a districtualis generalis ma reggel 10 órakor megérkezett és egyenesen a püspökhöz szállott.[5]

A dobok még mindig nincsenek rendben. Erdődy Károly meghagyja a századparancsnokoknak, hogy a dobok átvételére mindegyikük küldjön egy strázsamestert Vépre.[6]

Lassankint megalakulnak a századok, kitöltődnek a keretek. A kiadott szervezeti utasítás szerint egy század a következőkből áll: 1 kapitány, 1 főhadnagy, 2 alhadnagy, 2 strázsamester, 12 káplár, 12 szabados, 2 dobos, 1 ács és 168 közember.[7] A létszám azonban sohasem teljes. Különösen nagy a hiány altisztekben. A századparancsnokok egymástól csalogatják az „alltiszteknek alkalmatos individuumokat". E tekintetben Kamondy Lajos kapitány mutatkozik a legügyesebbnek, az ő altisztikara áll készen legelőször. *Gergye* Gábort és *Demeter* Imrét szemelte ki strázsamestereknek, az első Felsőkáldról való, hét oskolát végzett, a másik nárai-i születés, csak mesternél tanult, de ért a nótáriuskodáshoz. Hamarosan összeválogatta a káplárokat is, nemesmagasiak közül ketten kapták meg ezt a fontos tisztséget: *Szényi* Ferenc és *Sipkovich* László, hárman voltak vönöckiek: *Benkő* János, *Takács* János (négy nyelven beszél) és *Itzés* Mihály, Bögötéről *Szerdahelyi* és *Nagy* Ádám, Kiscellből *Molnár* János csizmadia, Rábatőttősről *Molnár* László szabólegény és *Domján* Antal, Felsőőrből *Szabó* György lettek káplárok, végül Söptéről *Kemény* István, aki „hat oskolát tanult, jó írása van, alkalmatosnak látszik a szolgálatra, de strázsamester nem akar lenni".

Kéthelyi kapitánynak a strázsamesterek okoznak fejtörést. Végül is a meszleni *Lukács* János mellé *Horváth* János 18 éves perenyei legényre ruházza az őrmesterséggel járó gondokat. Kéthelyi irígyelt értékekkel is rendelkezik, nevezetesen két dobossal.[8]

Weörös és Kovács kapitányoknak kevés altisztje lévén, Erdődy Károly elrendeli, hogy a Pálffy-század adjon kiegészítést, mégpedig Weörös kapitány századjába strázsamestereknek: *Torda* József és *Csire* Gábor, káplároknak: *Farsang* István, *Benkő* István, *Németh* János és *Kovács* Miklós adassék át, a Kovács-századba pedig *Somogyi* László lépjen át strázsamesternek, *Szabó* Ferenc, *Imre* János, *Jánosi* Mihály, *Bodó* János és *Szücs János* káplároknak.

Ugyanezen a napon szigorú rendelést is ad Erdődy Károly, mely szerint „ezen hónapnak hetedik napján mustra fog tartatni, tehát a kapitány urak nagy kötés alatt 5 órakor reggel kimaradhatatlanul az régi mustrahelyen, egy embert sem hagy-

[5] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 44. nr.
[6] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 6. nr.
[7] R. Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés. Budapest, 1909. 48. o.
[8] Jltr. VIII. arm. 1. fasc. 1. nr.

ván hátra, meg fognak jelenni", hogy a kerületi generalis megszemlélhesse a csapatokat.[9]

Másnap reggel újabb parancsot ad ki, ebben 4 órára rendeli a gyülekezőt.

Május 7-én megtörtént a szemle, a kerületi parancsnok átvette a csapatokat, a századok letették az esküt. A gyalogság zászlajára Erdődy Károly kisasszonylánya: *Borbála* grófnő kötötte föl a magahímezte szalagot, rajta e fölírással: „Az Hazának és Királynak boldogsága legnevezetesebb törvény".[10]

Újra napirendre kerülnek a dobok. Berzsenyi Zsigmond alhadnagy bement Szombathelyre, hogy átvegye a dobokat. Az átvételből azonban három okból nem lett semmi: „1. Mivel a szoréttó szijjak Az Dobokra még reá tsinálva nincsenek. 2. A Pantallérok egyen kivül elől nem akadtak. 3. A Dob hordozó szijjak közül pedig sok keresés után is egy sem találtatott meg". Így aztán a századok továbbra is dobok nélkül maradtak.[11]

A megye úgy rendelkezett, hogy május 6-tól kezdődőleg jár a tiszteknek fizetés, a legénységnek pedig zsold.

Saly Károly viceispán a kenyérporciók fölvételezésében nagy „heányosságot" tapasztal. A heányosság pedig abban áll, hogy „az Companiák az kenyér portziokat nem azokon a helyeken faszollák, amely helyen az Compania Kapitányoknak kirendelve vagynak, amelyből az az confusio történik, hogy némelyek két napra, némelyek négy napokra veszik ki, némelyeknek éppen nem is jut, az sült kenyér portziok pedig némely megrendült Pékeknél megmaradnak, hogy tehát ilyes confusiok ne légyenek, ide irom, az Companiák mely Pékekhez menjenek: Két Asszonyfán lévő compania minden négy napokra a kőszegi Pékektől kapja a portziokat. Vépen lévő 2 compania négy naponkint ezer portziot Kőszegről, a többit Szombathelyről kapja. A szentmártoni, szőlősi, zarkaházi, hermányi, bádonfai, sorkiujfalui, nagyunyomi, polyányi, jaáki, ujperinti companiák pedig mind Szombathelyről kapják az kenyeret".[12]

Erdődy Károly Vépen rendezte be főhadiszállását. Innen irányítja a felszereléssel, szervezéssel járó tömérdek munkát. Május 7-én értesíti a megyét, hogy a hozzá érkezett brigádcomando szerint a megye gyalogseregéből kiállított 6. számú zászlóalj parancsnokságát egyelőre Pálffy kapitány veszi át.

Javasolja a következő előléptetéseket: Kisfaludy századost, vagy ha ő nem fogadná el: Kamondy századost őrnaggyá, Metséry főhadnagyot kapitánynak, Lábos hadnagyot főhadnaggyá, Illés György strázsamestert hadnaggyá, Pogány hadnagy elerésztése miatt Svastits Sándor és Bödei Boldizsár strázsamestereket alhadnagyokká, prima planistákat pedig ajánljon a megye. Közli a statusokkal, hogy a sereg ruházata rossz álla-

[9] Jltr. VIII. arm. 1. fasc. 16. nr.
[10] Balogh: i. m. 48. o.
[11] Jltr. VIII. arm. 1. fasc. 5. nr.
[12] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 1. nr.

potban van, a mars rövid napok alatt elkövetkezik, tehát a ruházat kiegészítendő, mert a csapat így a megyéből nem mehet ki. Azonfölül a megye nem csak fegyvereket, hanem szíjjból való tábori eszközöket is köteles állítani. Végül tudomására jutott, hogy Kovács és Kéthelyi kapitány urak nemes vitézeket dispenzáltak a fölkeléstől, kéri ezen súlyos ügy kivizsgálását.[13]

Erdődy Károlynak az előléptetésekre vonatkozó javaslatait a megyegyűlés elfogadta.

Erdődi Károly gróf.

Steffanits főhadnagy parancsot kapott az ezredtől, hogy május 8-án reggel 7 órára jelenjék meg Szombathelyen a fegyverek átvételére 9 emberrel. Ugyanezt a parancsot kapták Guary János és Pálffy Sándor kapitányok is. A mondott időre Pálffy kapitány nem jelent meg, viszont Guary „balramagyarázván a parancsolat foglalmányát, magára akarta ruházni annak sinóros értelmét", Steffanitsot egyszerűen hazaküldte, aki azonban nem ment, ragaszkodott a kapott parancshoz, a huzavona végül azzal fejeződött be, hogy mégis csak Steffanits vett át 30 puskát, 30 bajonettet, ugyanannyi körömvasat, 10 dobot 18 dobverővel, azért csak 18-at, mivel kettő hibás volt.

A vármegye és a Districtualis Comando Erdődy Károly alezredest ezredes-kapitánynak nevezte ki.

Ugyanakkor parancsot kapnak a századparancsnokok, hogy az alattok lévő századokat ezentul reggel hattól nyolcig, dél-

[13] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 1. nr.

után háromtól ötig a masirozásban, állásban, kanyarulásban fegyver nélkül gyakorolják. Gyakorlás idején szigorúan tilos a nemes insurgensekkel „valami illetlen móddal bánni". Tilos az utcán való dohányzás, esti takaradó dobjel (Zapfenstreich) után mindenki szállásán legyen, föllebbvalóknak engedelmeskedni kell, maga gazdájával mindenki csöndességben éljen, részegségtől, káromkodástól magát őrizze és mindenki azon iparkodjék, hogy a katonavitéznek való gyakorlást minél előbb megtanulhassa.

Minden századnál legyen egy napos-káplár és egy inspekciós szabados, előbbi kötelessége a compania jelentéseket reggel, virradó dobjel után az ezredhez juttatni, az utóbbi pedig arra vigyázzon, hogy a század gyakorlásra és más „öszvegyüvésre" idejében együtt legyen. A szolgálati közegek mindennap 11 órára jelentkezzenek a regiment adjutánsnál a parancsok átvételére.

Gr. Erdődy Károly értesíti a tiszteket, hogy Wirth hadnagyot Kőszegre küldte posztóért, ha meghozza, abból csináltassanak maguknak uniformist.[14]

Nemes *Angyal* Mihály vépi lakós instanciát nyujt be Erdődy Károlyhoz, hogy az 5. zászlóaljhoz osztassék be, mivel „nemes virből való", amiért is marad „Ezredes Urnak hóttig alázatosan fejhajtó embere".

Nagysokára megérkeznek a fegyverek Szombathelyre. Hatvan ládával kihoznak Vépre, a felsőmajori pajtában helyezik őrizet alá. Május 9-én Kamondy Lajos kapitány és Boros István szolgabíró a hatvan ládából fölbonatnak 57-et. Az 57 ládából 13 Conica, a többi pedig Cylinder fegyvereket tartalmazott. A puskákat hozzáértő altisztekkel megvizsgáltatták, 51 Cylinder- és 30 Conica-puskát hibásnak találtak, a többit kiosztották az egyes századoknak, számszerint 1.215 Cylinder- és 360 Conica-puskát. Ugyancsak kiosztották a Steffanits főhadnagy által Vépre küldött 10 rézdobot 18 dobverővel, úgy tapasztalták azonban, hogy a dobokon csak pantallérok vannak, a hordozó szijjak hibáznak, épúgy a puskákon sincsenek szijjak. A felbontatlan és üres ládákat otthagyták a pajtában szoros őrizet alatt.[15]

Kamondy kapitány kérelmet terjeszt az ezredparancsnokság elé, még pedig azt, hogy az ő századjába beosztott darázsporpáczi *Darázs* Istvánt, aki Cseh kapitány sógora, hadd cserélje el a Nemesmagasiba való *Szuh* Lajossal. Az ezred a kérelmet teljesíti.

Nagysokára megérkezik Szombathelyre a gyalogsereg felszerelése, még pedig: ezer patrontáska, ugyanannyi puskaszijj, 210 kard bőrhüvellyel, ezer kardszijj, ezer puskához való acéltok, 1007 csákó rózsával, a rózsák rész szerint reá varrva, rész szerint magánosan, 600 borjúbőr tarisznya szijjastól, 1800

[14] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 30. nr.
[15] Jltr. VIII. arm. 1. fasc. 12. nr.

lukatlan-füzetlen topánka, 1800 kenyeres tarisznya, 2014 csákóhoz való fülfödöző apró bőrök, 1007 darab csákóhoz való napellenző „előlvaló" és ugyanannyi „hátulvaló".[16]

Kéthelyi kapitányt följelentették a Deputationál, hogy az Ujperintbe való *Marton* Sándort dispenzálta a fölkeléstől és helyette a Hőgyészbe való *Marton* Lászlót osztotta be a századba. Kéthelyi szerint a vád nem igaz, mindkét Marton a századnál tartózkodik, fölesketve egyik sincs, de a századlajstromba Marton Sándor nevét iratta be, ámbár fölmentés iránti kérelme a megye előtt fekszik. Ezzel az ügy be is fejeződik.[17]

Elérkezik a kiindulás ideje. A megye területén fekvő kilenc század az alábbi menetrend szerint halad kelet felé:

1. A Nagyunyomban, Sorkiújfaluban és Polányban fekvő kompánia május 11-én Rábakovácsiba, május 12-én pedig Dukára és Kissomlyóra menetel.

2. A Jákon fekvő egy század május 11-én Szécsenbe, másnap pedig Káldra vonul.

3. Vépről az egyik század Sótonyba menetel a zászlóaljtörzzsel, másnap Hosszúperesztegre.

4. Vépről a második század Nyőgérbe megy, másnap ugyancsak Hosszúperesztegre.

5. Az Újperinten kvártélyozó egy század Ikervárra gyalogol, innen május 12-én Hosszúfaluba.

6. Szentmártonból egy század Megyehidára és Fűztőre, másnap Hetyére vonul.

7. Szőlősből egy kompánia május 11-én Ikervárra masirozik, 12-én Bögötére.

8. A Két Asszonyfán állomásozó egy század május 11-én Pecölbe, 12-én Kiskőcskre menetel.

9. A Zarkaházán és Bándonfán beszállásolt század első nap Kenézbe, másnap pedig Miskére menetel.[18]

Erdődy Károly szigorú utasítást ad a menet alatti magatartásra vonatkozólag. „A marsban csendesség legyen, senki rendibül ki ne lépjen, ha valaki kilépne, melléje másik ember parancsoltassék. A compania Kapitány urak vigyázzanak arra, hogy a legénység meg ne részegedjék, mert aki ebben tapasztaltatik, az azonnal vasra és áristomba jön." Parancsot ad arra is, hogy Bárány János alhadnagy a Kovács-századból maradjon Vépen „husz nemes vitézekkel az fegyvereknél strázsára az deponál".

Május 12-én minden század kijelölt szállására érkezik.

Az alispán még aznap értesíti Erdődy Károlyt, hogy a Hosszúperesztegen, Hosszúfaluban és Bögötén lévő századok Körmendről kapják a kenyeret, a Dukán állomásozó század Vasvárról, a Káldon lévő Jánosházáról, a Kiskőcskön, Hetyén

[16] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 13. nr.
[17] Jltr. VIII. arm. 1. fasc. 11. nr.
[18] Jltr. VIII. arm. 1. fasc. 15. nr.

és Miskén lévő század pedig Szombathelyről. A szénát és a zabot minden század a jánosházi komiszáriusnál vételezi fel.[19]

A zászlóalj-parancsnok Hosszúperesztegen tartózkodik. Innen küld utasítást Bárány adhalnagyhoz, aki Vépen maradt, hogy a szekerekkel együtt vonuljon Peresztegre, Sárváron hagyjon egy szabadost és 3 közembert, akik levelet fognak hordani Szombathelyre.

Nemes *Szajki* Ferenc insurgens engedelemmel hazament szülőfalujába, Bobára, „otthon nagyon megnehezedett, fekni, esett, úgyhogy marsra alkalmatlan lett".[20]

A megye betölti „a megözvegyült tiszti helyeket". Evégből Csontos Imre főhadnagy helyett *Wirth* hadnagyot főhadnaggyá, Pogány hadnagy helyett *Svastits* Sándor és *Bödei* Boldizsár strázsamestereket alhadnagyokká lépteti elő.

Erdődy Károly keményen tartja kezében zászlóalját. A legkisebb fegyelmetlenkedést is megtorolja. Pálffy kapitány az első áldozat. „Mivel Szent-Mártontul fogva egész marsolásban nem tartózkodott a századnál, további parancsig házi áristomba tétetik."

Május 14-én *Márkus* Gergely 51 éves tőttősi születésű insurgens megszökött.[21]

Weörös kapitány jelenti, hogy „mivel a nemes Vármegyétül semmi előre való tudósítást nem vettek és ezen okból magokkal kevés fölső és alsó ruhákat hoztanak, így ruhájok nem lévén, a helységbeliek (miskeiek) által kitsufoltattak". Éppen azért bakancsot és ruhát kérnek, nehogy a „békességes türéssel szenvedő nép excessusokra ragadtassa magát".

Németh József tábori orvos visum repertumot állít ki *Nagy* Ferenc izsákfai insurgens számára, aki nem alkalmas katonának, mert mind a két lábában „nagy hibánosság vagyon".[22]

Amíg a sereg táborszálláson van, addig is szorgosan folyik a kiképzés, a legénységé épúgy, mint a tiszteké. A parancsnokok minden délután hadi oskolába mennek Kamondy kapitányhoz.

A zászlóaljparancsnok kifogásolja, hogy a tisztek a gyakorlatokon kard helyett pálcával a kezükben jelennek meg, ezt a szokást megtiltja, viseljen minden tiszt kardot, még akkor is, ha nincs uniformisa.

Május 16-án fölkerekedik az egész zászlóalj és Móriczhidára vonul. Itt elrendeli Erdődy Károly, hogy a legénység csak a fegyverek töltésében, a „tzilozásban" és lövöldözésben gyakoroltassék.

Pár nap mulva a Móriczhida körüli községeket szállják meg a századok, mégpedig Bodonhelyt és Árpást. Kovács és Kéthelyi kapitányok kompániái Rábaszentmiklósra és Kisbabótra vonulnak.

[19] VIII. arm. 15. fasc. 28. nr.
[20] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 48. nr.
[21] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 62. nr.
[22] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 41. nr.

A szétszórtan való tanyázásnak azonban igen nagy akadálya támad. A századoknak nem voltak sem bográcsai, sem főzőedényei. Erre a brigád-komandó úgy intézkedik, hogy a századok csak éjjel tartózkodjanak a községekben, nappalra Móriczhidára és Szentmiklósra tömörüljenek.

Kamondy kapitány századjából meghal egy ember. Temetésére fél szakasz fegyveres és fél szakasz fegyvertelen embert rendelnek ki.[23]

Ugyanebben a században sok a beteg. Május 25-én egyszerre hármat visznek a győri ispotályba: *Kiss* Jánost Vönöckről, *Vizi* Józsefet Pecölből, *Eöcsi Horváth* István Ságról, valamennyit felszereléssel adták át a kórháznak.[24]

Horváth Péter rábabogyoszlói insurgens kéri a Deputatiot, mentsék föl, mert ő „a hectica nyavalától környülvétetvén, ha a munkában megizzad, vérhányás háborgatja." *Horváth* Dávid Perenyéből pedig azon a címen kér fölmentést, hogy ő „familiájának legutolsó, egyetlenegy maradványa".[25]

Május 20-án Körmendy hadnagy valami polgári egyéntől hírt kapott az ellenségről, a hírt azonnal továbbította felsőbb parancsnokságához. Ekép hangzott: Óvárról jött egy pápai születésű deák, aki szerint Óvárra tegnap 12 francia bement és ott 7.000 porció szénát és zabot kértek, ebből 3,000 porciót meg is kaptak, közben a győrmegyei sereg hírt kapott a sarcolásról, megrohanták a franciákat, elfogtak közülük 3 főtisztet, a többiek elszaladtak.

Ámbár az ellenség még messze járt, a szükséges elővigyázatról nem feledkeztek meg. A szállások körül őrök vigyáztak éjjel-nappal.

Valamelyik éjjel elsült az egyik strázsának a puskája, ebből nagy riadalom és keveredés támadt, alig lehetett a tábort lecsendesíteni. Másnap kivizsgálták az ügyet, de nem tudták megállapítani, hogy melyik strázsa adta le a lövést. Erre elrendelték, hogy a századaparancsnokok számolják meg, mennyi patron van az egyes kompániáknál.

Biztonság okából a Rábán lévő fahidakat is elrontották. Az Esterházy-uradalom prefektusa azonban mitsem törődött ezzel az intézkedéssel és a pallókat újra visszarakatta, szerencsére a helyszínen tartózkodott Nagy kapitány és Steffanits főhadnagy, akik a munkát abbahagyatták.[26]

Azalatt a táborban folyt a munka. „A tisztek iparkodjanak — parancsolja Erdődy Károly — a Regulamentumokat minél előbb megtanulni, meghagyatik a compania kapitányoknak, hogy a szolgálat, öszveállitás, Káplárság és Pajtásság Lajstroma szüntelen nálok legyen. Börzsönyi hadnagy úr helyett Czoma hadnagy úr kerül a piquetre, Divéky helyett pedig Svastits hadnagy

[23] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 32. nr.
[24] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 12. nr.
[25] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 48. nr.
[26] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 43. nr.

úr a zászló mellé fog rendeltetni. Árpásnál fekvő tiszt urnak parancsoltatik, vizsgálja ki, küldtek-e az árpási birák expressus embert Sopronba az ellenség holfektö felöl vagy nem".

Dömötör strázsamestert ezredprofosznak választották meg, *Győrfalvay* Dánielt pedig battalionfourirnak. Mindketten kilépnek a századból és a stabhoz kerülnek.

A zsoldot öt naponkint fizetik, a kenyeret, ha lehet, négy napra kiadják, de két napra mindenképpen ki kell adni előre.

A districtualis comandotól *Koller* főhadnagy küldetett a zászlóaljhoz, hogy a gyakorlásokat vezesse.

Május 26-án kelt kimutatás szerint a zászlóalj összlétszáma 1.001 fő.[27]

Nagy bajba keveredik *Török* káplár. Az árpási bürün őrködvén, beleesett a Rábába. Maga ugyan kimenekedett, de puskáját úgy elsodorta a sebes víz, hogy nem lehetett megtalálni. Erre utasították a puskátlan káplárt, szerezzen az árpási bíráktól bizonyságlevelet, hogy csakugyan úgy történt a dolog, ahogy elmesélte, mert különben meg kell térítenie a fegyver árát.

Hirek érkeznek az olasz alkirály közeledéséről. János főherceg szánalmas serege már a harmadik ország földjét tiporva villogtatja hátát az ellenség felé.

(Folytatjuk).

VÖRÖSMARTY.

Én a „Vén cigányt" látom, rossz csigerrel,
az ámbituson ülvén, gyertya lobban:
hazája sorsa már a csillagokban
pusztul, veszik és ő sem lázít, perel.

Magábaroskadt, mint sok zord elődje,
a szív kihült, a napja már fogyóban.
Keserű száján könny vegyül a borban
s a képzelete bátor szárnya törve.

Didergőn, árván ült-e már az őszben
próféta, dalnok, ilyen összetörten,
kiben a lélek szánta lélek-voltát?

S mit mutatott a zordon magyar dombhát
riadt szemének, mikor holt reménnyel,
mint puskacsőre vad tekintett széjjel?

Bárdosi Németh János

[27] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 16. nr.

Régi és ritka szavak Dunántúl.

BEKE ÖDÖN dr.

(Folytatás.)

33. **Rebedegös.** Baranya m. Hosszúhetényben ‚ijedős' (Berze 3 : 29). Alapszava *rebedeg* ‚nyavalyatörés' (Baranya m. Pellérd Kassai; pl. *töri a rebedeg* uo.; *reg fusson el rebedeggel* (Baranya m. MTsz). A nyavalyatörés a test rángatózásával jár, s így nyilván ezekkel az igékkel függ össze: *rebbedëz* ‚rángatódzik (szempilla)' (Székelyföld); ‚ijedez' (Erdővid.); *rebeg* ‚rángatódzik (szempilla)' (Szatmár m. Patóháza, Debrecen); ‚remeg, fél' (Székelyföld,[7/a] Torontál m. Magyarittebe MTsz); *rebëg* ‚beben, zittern (z. B. das Herz vor Furcht)' (Brassó m. Hétfalu), *rebeg e szüem* ‚mein Herz zuckt (vor Schmerz, Furcht od. Freude)' (Moldva Wichmann); *röbbög* ‚ijedez (ló)' (Tolna m. Dombóvár); *rebdes* (a szem) ‚rángatódzik' (Torda NyF 32 : 57); *rebben, megr.* ‚meghökken, megrémül' (Zilah vid. Nyr 28 : 287), *megrebben* ‚megrezzen' (Szatmár m. Kömörő Csűry, Nagyszalonta, Tiszaörs, Székelyföld MTsz); *(meg)rebben* ‚megmoccan (a magzat a viselős asszony méhében első ízben)' (Balaton mell. Tsz).

34. **Reg, rögény.** Kiss G. szerint az Ormánságban *reg*, gyakrabban *regye*[8] marhabetegség. „Világos-sárga *folyosó* (elfutás) a bőr alatt". Átkozódásokban mondják: Hogy a *reg* fussa ê! A *regye* fussa ê! Régebbi közleményekben is: *Reg* fussa ê la dógod! (Nyr 25 : 143). *Reg* fusson el rebeggel! (14 :142). Somogy m. Szőkedencsen *rög* ‚állatok betegsége', *rögzik* ‚rögben döglik (a birka)' (3 : 231). *Rög* szöktyön mëg, fog-gyon ê! (275). Szennán: A *regő* follon ê! (Nyíri). A *rögzik* ige ‚rögben megbetegszik' jelentésben Herman O. szerint a Balaton mellett, Csősz Gyula szerint a Göcsejben is használatos. A *reg, rög* származéka a *rögén(y), rögin.* CzF szerint szarvasmarhák dögös nyavalyája, midőn vérök gyuladásba jön, s rövid idő alatt elvesznek bele. Csapodi István szerint Somogyban a *rögény* ‚disznók járványa, mely a torok megdagadásában nyilvánul' *(rögény szökjön mög!* Nyr 14 : 90). Zala m. Bocföldén a *rögény mëgszöki a disznut:* először hasa alatt pirosul meg, később, mikor az egész teste piros, elpusztul (Bődei).

[7/a] A székely származású Nyírőnél: Egy árva gyertyaszál *rebeg* az asztalon, mintha fáznék, vagy félne (Madéfalvi veszedelem 2 : 97). Hátrább húzódott a folyosó hajlatába, a nagy feszület alá, hogy szabad, *rebegés* nélküli legyen a pap útja (24). Bors Lázárék is csak nagy hebegéssel, *rebegéssel* indultak útnak (93). A mindentől *rebegő*, becsületes, de kissé együgyű Josintzi nem számított (1 : 184).

[8] A *g* > *gy* hangváltozásra vö. *legyel* (Baranya m. Helesfa ‚legel', *legyelő* ‚legelő' (Berkesd Berze 3 : 22), *legyenyi* (Légrád Nyr 43 : 42), *legyelő* (Ormánság, Gömör m. Tsz), *legyégetött* (Kárász, Banó: Baranyai népm. 246); *gugyul* (Baranya m. Szaporca Berze 2 : 141, Püspökbogád 2 : 392, 394, Nagyváty 423, Kákics 431, Somogy m. MTsz) ‚guggol'.

Vas m. Csákánydoroszlón a *rögin* ollan betegsiég, hogy amelik disznu ebbe mëgdöglik, annak a hasa allán piros fuótok láccanak (Csaba). Kertész szerint a Zala vidékén a *rögén* ‚vmi marhabetegség' (megszöki a r. a marhát; a r. szöktyön meg! NyF 9 : 48). Lendvahosszúfaluban a marhákat napfölkelte előtt megitatják, hogy *viértállu*, vagyis *rögin* meg ne szökje (Gönczi 278). A *rögin, megtargyagasodás* megprontosodásánál vért eresztenek a disznó egyik fülén s farkán (Gönczi: Göcsej 620). Zala m. Tapolcán, Raposkán is így átkozódnak: Hogy a *rögény* rág-gya ëg! (Nyr 37 : 286). Csesztregen a *rögin(y)* bőtejelő tehénnél fordul elő leggyakrabban. Az állat hirtelen összeesik, s ha a szemére húzódott *fehér hártyát* v. *fehér héjat* tűvel fölfeszítik, s éles késsel v. ollóval megvérezik, akkor meg lehet menteni. Az adatközlő szerint a hártya piros. Ezt a betegséget *szëmrögin*nek is nevezik. *(A szëmrögin mëgszöktö* a tehenet.) Ha nem vágják le a szeme sarkában levő piros hártyát, megdagad a feje, azután a pérája, s 20 perc alatt elpusztul (Gánya Klára). Csősz Gyula Állatorvosi műszótára szerint a *rögény* ‚lépfene (anthrax, carbunculus); szájfene, toroklépfene (glossanthrax); sercegő üszök (emphysema gangrenosum, sarkophysema haemostaticum); sertésorbánc (erysipelas s. rhusiopathia suis)'.

35. **Tár.** Kiss G. szerint az Ormánységban ‚lassan gyűlő, nagy kelevény nagyon sok gennyel'. Összetételben is: *tárkelevény (-kelevin)* nagyobb kelés, nagy fekély, tályog' (Bács m. Ada Nyr 27: 413, Kiskunhalas, Cegléd MTsz), *vértár* ‚lépfene' (a *vérös vértár* fussa el! Pest m. Foktő Nyr 33 : 423). Változatai: *vértál* (pl. a tehenet a *vértál* elfutotta Vas m. Tsz), *vértán (vértán* fusson el! Fejér m. Baracska Tsz), *virtá* (hogy a teveli *virtá fusson* ëë! (Veszprém m. Kéttornyulak, Dereske NyF 17 : 59), *sárga vértálé* (Balaton mell. Tsz), *vértályog* ‚tályog, kelevény' (Hegyalja Kassai), *vírtályog* (hogy a v. ölje meg azt a potyóka száját! Eger MTsz), *vértályog* ‚némelyek szerint a szarvasmarha lépének megromlásából származó vérbetegség, mások szerint a jószág túlságos hízlalása következtében előálló bélhurut' (Szamoshát Csűry). Zala m. Lendvahosszúfaluban a *viértállu* ua. mint a *rögény* (Gönczi: Göcsej 278). Ha a marhán *viértállu* van, nyakán egyik erét megvágják, vagy *tállu*gyökért húznak a nyakába v. lebbentyűjébe. A néphit szerint ha főcskefészket leütnek, s arra a marha rálép, *viértállu* szöki meg (618). Magában is használatos: *tálé* (Zala m. Légrád Haller 30, Balatonfelvid. NyF 40: 67, Tolna m. Decs Nyr 37: 48, Szabolcs m. MTsz, a régi nyelvben NySz MNy 13: 272), *thalo* (1551 LevT I 86), *talio* (17. sz. 2. fele Nyr 29: 259), *tálu* (Vas m. Körmend Nyr 29: 383), *tállu* (Gönczi: Göcsej 514) ‚tályog, kelevény', *tálló* ‚betegség ‚amelyben a marha testének minden részét elfutja, elborítja a vér (Göcsej Tsz). Csősz Gyula szerint mint állati betegség: ‚lépfene; sercegő üszök' (Állatorvosi Műszótár). Összefüggése a *tályog, táragy, tárigy, tárgyag, tarjag, tárjog, tálgyú* szavakkal még mindig homályos.

36. **Sorompó.** A régi Tsz szerint az Ormánységban *sarampó* alakja van a szónak, s így hangzik a nyitramegyei Magyarsókon, Zentán és Kecskeméten is. Jelentése sem azonos a köznyelvivel, mert ‚fa-, léc-, rácsoskerítés' jelentése van az Ormánységban, Magyarsókon, Cegléden és Zentán, ‚léckapu' pedig Kecskeméten (MTsz). A *sarampó* alak a régi nyelvben is megvan, s ez közelebb is áll német *Schrank* eredetijének magánhangzójához. A szóvégi *-ó* véleményem szerint járulékhang (vö. Nyr 58 : 104), s *-ó* nélküli változatára is van adat már a régi nyelvben *(srampos* Heltai NySz), de a népnyelvben is (*fasaráng* ‚ölfasorompó' Kapnikbánya MTsz, *-g* járulékhanggal). A szó történetére nézve azonban a legfontosabb adat a zentai *soprony* ‚sorompó' (Nyr 38 : 142), mert ez a hangátvetéses változat járulékhangnélküli alakját őrizte meg. Mindenesetre fontos volna ennek az egyszer közölt adatnak más vidékről való megerősítése is. Érdekes Calepinus adata is: cortes — Falu *sara(m)pé* ián rekeszén belöl valo hely. Melich jegyzete szerint is *sarampéján* olvasandó. Simonyi (Nyr 42 : 321) kételkedik a *sarampé* változat hitelességében, mert nincs rá más adat. Ez igaz, de gondolhatunk *-é* járulékhangra is, mint a következő szavakban: *okuláré* (Bács m. Ada Nyr 31 : 287), *ordináré* (vö. *ordinári* 1794, Bács-Bodrog m. Nyr 38 : 264), *csokoládé, cigáré* stb. (uo. 58 : 109 jegyz.).

37. **Szí-szó.** A MTsz Göcsejből közli egy 1841-i följegyzésből ‚mendemonda, üres szóbeszéd' jelentéssel. Sopronban is használatos ebben a kifejezésben: *mindën szíre-szóra hajlik* (uo.). Egy bánfai mesében *szé-szóra* van, tehát az előtag nincs ragozva: Jóska a *szé-szóra* nem sokat adott (Berze: Baranyai m. néphagy. 2 : 84). Ez az adat azért is becses, mert azt mutatja, hogy az összetétel előtagja a *szél* szó, mint erre már Tolnai előtt rámutatott CzF és Zolnai (Nyr 22 : 411). A régi Tsz is közli a Balaton mellől: *minden szére-szóra,* de a MTsz szerint az eredeti kéziratban *szire-szóra* áll. A győrmegyei adatban is *szíre-szóra* (Csécsény) van. Tolnai szerint a Tiszántúl is mondják: Eh, ez csak *szíszó!* Nem kell minden *szíszónak* hinni (MNy 8: 71). Sárosy Arany trombitájában is *minden szére-szóra* van. A *szél-szó* összetételére már a NySz idéz adatot a régi nyelvből: Csak *szél-szók* (Sallai 1630). Belöl jól vagy nem igen fontolod a *szél-szókat* (Pázmány 1604). Ezekben sincs az első tag ragozva, de Tolnai idéz olyan régi adatot, amelyben az is ragozva van: A' kinek esze vagyon... minden *szélre, szóra* nem hajol (Bárány 1754). A szélnek itt ‚hír' jelentése van. Egy szaporcai mesében előfordul ezzel kapcsolatban is: De ahogy szeétnézött, a birkának nem vót *së heére, së szele* (Baranyai m. néphagy. 2 : 190). A *szél* e jelentésben magában is előfordul: Vettem valami *szelét* a dolognak (BSzabó NySz). Hallik a *szele.* A *szele* gonosz (Erdélyi, Közm.). Bányárul jött a *szele* (Csűry, SzamoshSz). Tolnai és Kertész (Nyr 54 : 107) szerint a *szélszó* mellérendelő összetétel. De ha tekintetbe vesszük, hogy a

legrégibb adatokban és több esetben a népnyelvben sincs az első tag ragozva, az is lehetséges, hogy a *szél* eredetileg jelzője volt a *szónak*. Erre vall a *szél* szónak állítmányul való használata: *Szél a hite* (Erdélyi Közm.), sőt birtokviszony is lehet a két szó közt: *Minden szó szelének* És fondorló hirnak Nem jó végére menni (Beniczky Péter Példabesz.). Ez Kisviczaynál a köv. alakot ölti: Nem kell *minden szó szelének* hitelt adni. Vö. még: *Hit nem szellő* (Erdélyi Közm.).

38. **Biling és milling.** Egy bodai mesében a Főtolvaj Adány ágya a pokolban „allu *bilingëkkê* mëg borotvákkâ vót kirakval, föllü mëg huszanhét kasza forgott" (Berze 2 : 294). A jegyzet szerint *biling* a palóc nyelvjárásban: *miling* ‚éles kés'. A bácsmegyei Adán is az éles késre mondják: olyan éles, mint a *milling* (Nyr 27 : 231). A dusnoki Vajastorokban (Pest m.) szintén följegyezték a szót egy mesében. Három királylány minden éjtszaka az ördögök házába szökik táncolni. Ott temérdek lábbelit elszaggatnak, „mert alig fordulnak egyet, röktön lepattan a lábukról — azért, mert annak a szobának a feneke mind *millinggel* van kirakva" (Nyr. 43 : 89). Ennek a mesének változatát Berze Nagy J. a hevesmegyei Besenyőteleken is följegyezte, s ebben is előfordul a szó *miling* alakban: „A lyányokonn mëg má akkor a fájin új ruha csupa rongy vót, csak itt-ott lógott rajtuk belülle, mind lëszëtte rullok a sok *miling*" (MNGy 9 : 390, *miling* a jegyzet szerint ‚kés, éles szerszám'). Jászberényben csak hasonlatokban maradt fönn a szó: Úgy megfagyott a víz, mint a *milling*. Úgy megaludt a tej, mint a *milling* (Csoma K. Jberény nyelve 71). Az egri születésű Bródy Sándor Regénytárgyak c. művében szintén használja a szót hasonlatokban: Gyors, mint a *milling*. No uram, a Sári meg a Táltos megy már, akár a *milling* (Nyr 27 : 470). Dugonicsnál is: Sima, mint a *milling* (Péld. 1 : 232). Heves megyéből Kassai is közli: *milling* ‚hóhérpallos', *millingoz* (hibásan: -óz) ‚hóhérol' (MTsz). A legrégibb adatunk a szóra Biró Márton 18. századi írónál: Mint a *milling* a csaté-paté között, villogott itt a Josué' kardjának lapja és éle (NySz). Simonyi Csokonaiból is idézi: Ezer *millingjei* vannak a szemében (Amintás, Nyr 38 : 324). Nagyon fontos volna ennek a ritka szónak elterjedésére és jelentésére nézve még több adatot gyűjteni. A szó eredetére vonatkozó vélemények (Petz Nyr 27 : 241, Simonyi 38 : 325) nem döntik el a kérdést.

39. **Csauz.** Ellenden két nappal a lakodalom előtt a vendégeket egy vagy két idősebb ember hívta meg, s ekkor borral telt pintes üvegekkel járták végig a falut. A *csauzok* a menyasszonyt is *kikérték*, figyelmeztették a közelgő menyegzőre, hogy arra készüljön el (Berze 3 : 111). Berkesden *csáuz*-nak ejtették a lakodalmi hivogató nevét (uo. 9). A szó nyilván azonos a török eredetű *csausz* szóval, melynek a régi nyelvben *csauz, csaus* változatai is vannak, s jelentése ‚a szultán v. a bég levélvivője, kurirja'. Azonban a tárgyalt *csauz* szó mégsem az

oszmán-török *čauš* közvetlen átvétele, mert ennek ‚lakodalmi hivogató' vagy ehhez hasonló jelentése ismeretlen. Megvan azonban ez a jelentés a szerb-horvát nyelvben: *čauš* ‚Hofwächter; Anführer von Soldaten, von Brautführern' (Berneker 1 : 138), tehát innen kerülhetett a baranyai népnyelvbe ez a jelentés. Nagyon fontos lenne azonban, ha a törökben is ki lehetne mutatni ezt a jelentést, mert ez eldöntené a cseremisz *saus* szó származását. Ennek jelentése: ‚ein Hochzeitsbeamter, Hochzeitsordner, der in der Hand stets eine Reitpeitsche hat und an einer Schnur um die Schulter gebunden ein Glöckchen trägt, womit er läutet, wenn irgend eine Störung oder Unordnung vorkommt'. Ezt Paasonen (KSz 3 : 242) a fenti oszmán-török szóval azonosítja, összeköti továbbá a tatár *jaučy* ‚Heiratsvermittler, Freiwerber(in), csagataj *javdžy* ‚der zur Hochzeit Ladende' szókkal, Räsänen azonban ezeket különválasztja az oszmántörök szótól, s a cseremisz szót az idézett tatár szóval egyezteti (Die tschuw. Lehnwörter im Tscheremissischen 190).

40. **Csifut.** Az EtSz egy adatban közli Gyarmathi Vocabulariumából (Bécs, 1816) ‚gazember' jelentéssel, s megkérdőjelezi, azzal a megjegyzéssel, hogy „nyilván csak Gy. tette meg magyar szónak az oszmán *čifut* ‚juif; cupide, rapace, avare' alapján". Mármost Kiss Géza az Ormánységból közli a szót a török eredetinek pontosan megfelelő jelentéssel: *csifut* ‚zsidó gúnyneve'. *Vén csifut!* Kiss G. szerint a szó Mikesnél is előfordul, de a NySz nem közli, kár, hogy Kiss G. sem említi, hol. Lehetséges azonban, hogy az átvétel szláv közvetítéssel történt, vö. bolgár *cifút(in), čafút(in),* szhorv. *čivutin* ‚Jude' (Berneker). Pável szíves értesítése szerint a Toldi estéje szerb fordításában is (Zmaj Jovan Jovanovićtól): „Na steni je marama Od čifuta Avrama". (Az apródok gúnyoló énekében.)

41. **Dézma.** Egy bakonyalji népdalban fordul elő: ëk kërëz *diézma* buzát (NyF 34 : 162). Kiss G. az Ormánységból közli: 1. ‚kijáró hányad a bérbeadó v. munkáltató gazdának'; 2. ‚hitvány, beteges, sovány' jelentéssel. Az adat több szempontból rendkívül becses. 1. MTsz nem közli (de vö. *gyézsma* Gömör m. Barkóság TudTár 1836 IX. 61). 2. A *dézsma* szónak ez a eredetibb alakja, a 16. sz.-ig emlékeinkben kizárólag *z*-vel írva fordul elő. 3. Második jelentése egyáltalán nem ismeretes, s eredetileg bizonyára a tizedként adott állatra vonatkozott, amelynek bizonyára a leghitványabbat választották ki, mint a köv. közmondások bizonyítják: *Szomorún néz, mint a dézsma bárány* (Békés m. Nyr 5 : 86). *Mosolyog, mint a dézsma bárány* (t. i. keservesen. Sirisaka-Margalits). *Olyan, mind a tized diszna* (Palócság, ahol a kövér, de maszatos képű embert gúnyolják vele, az eredeti jelentés elhomályosodtával, Nyr 23 : 507, 69 : 9).

42. **Fekély, fökény.** A MTsz szerint a *fekély* szónak változatai csak a Székelyföldön jelentenek szemölcsöt, így *fököny* (Háromszék m. MNyszet 6 : 327, 357), *fökön* (Csíkmadaras

Nyr 20 : 46), *fököm* (Csík m. 7 : 92). Azonban a szónak a Dunántúl is megvan ez a jelentése. Egy őrségi adatban, *fökény* szökött a kezire, ugyan a *fökény* fekélynek van értelmezve (Nyr 2 : 472), de a kifejezés valószínűvé teszi, hogy itt is szemölcsöt jelent. Vas m. Hegyháton *főkiény* ‚szemölcs, persenés' (MNy 9 : 138), Csákánydoroszlón *fökin* ‚szemölcs' (Csaba József), Zala m. Bocföldén *fökén* ua. (Bődei János). Gönczy F. Göcsej c. munkájában számos adat bizonyítja, hogy ott a *fökény* a. m. *szöcsin*, vagyis szemölcs (297—8). Saját följegyzésem szerint Somogykéthelyen a *fökény* szintén ‚szemölcs'. Egy göcseji ráolvasásban is előfordul a *fökény* ‚szemölcs' jelentésben (Rózsásszeg MNGy 8 : 415). Baranya megyéből számos adatunk van a *fökény* ‚szemölcs' jelentésére (Becefa Berze 3 : 215—6, 329, Gödresztmárton 3 : 329), hasonlóképpen *fököny* (Hosszúhetény 3 : 13, 329, Boda 329) és az eredeti hangalakhoz legközelebb álló *fekeél* (Sósvertike 330) változatának. Azonban Helesfán a *fököny* megőrizte eredeti ‚fekély' jelentését, s egy katádfai mesében is kétségkívül ebben a jelentésben fordul elő: Imhol gyűn a lányod tiszta *fökönybe, sebbe* (2 : 201). Mint egy másik cikkemben kimutattam, mindezek a *fakad* igével tartoznak egy családba, mert a *fakadék, fokadék* mellett *fökedék* is előfordul (Nyr 63 : 131). Az *ly—ny* hangmegfelelésre vö. *fogony* ‚fogoly' (Berkesd, Berze 3 : 12). Érdekes neve van a szemölcsnek a vasmegyei Kapornakon: *köszvin, szákás köszvin* (Csaba). Közölték már az Őrséghez tartozó Szalafőről is: *köszfin, szákásköszfin* „fekély" (Nyr 7 : 181, a MTszban hiányzik).

43. **Hámfázolódik.** Berze Nagy János szerint a baranyamegyei Berkesden a. m. ‚kötekedik' (Bar. m. néphagy. 3 : 15). Tolna m. Némediben *hámfázulódik* ‚henceg, pöffeszkedik' (Nyr 32 : 119), a Göcsejben *hámfáludik* ‚ingerkedik, henceg, szemrehányást tesz' (Gönczi 512), *hámfáludás* ‚szemrehányás' (126). Kiskúnhalason *hámfázolódik* ‚hímez-hámoz', de itt ezt úgy is mondják: *hámfázik* (MTsz). Kiss Géza ezt az Ormánságban is följegyezte (285), egy régebbi följegyzés szerint itt *hámfál* is használatos (MTsz). A szó jelentését megmagyarázza a köv. székelyföldi kifejezés: *hámfás ló* ‚makrancos ló, amely ahelyett, hogy húzna, még inkább a kisafa v. hámfa felé hátrál' (MTsz).

44. **Férfi, förfi.** Ismeretes, hogy a *férfi(ú)* elhomályosult összetétel, s elemei a *férj* és *fi(ú)* szó. Különös hangváltozata a Dunántúl nyugati részén a *förfi*, melyet Vas m. Rábagyarmaton, Nagymizdón (Musits), az Őrségben, Zala m. Göcsejben, Szentgyörgyvölgyén, Nagykanizsán és Somogy m. Szőkedencsen ejtenek (MTsz. Gönczi 492, NyF 48 : 11). Erről a hangváltozatról az EtSzból a szónak *fö(ő)rfi* alakban való idézet alapján az gyanítható, hogy a hangfejlődést a következőképpen képzelik: *férfi* > *főrfi* > *förfi*. A MTsz Somogy megyéből valóban idéz *főrfi* változatot, de véleményem szerint annak az adatnak a hitelességéhez a szőkedencsi *förfi* mellett szó fér, s Szabó

Lajos helyesen mutatott rá, hogy ez csak *ferfi*-ből fejlődhetett (NyF 48 : 11), csak az kétséges, hogy ez-e az eredetibb alak, vagy a *férfi*. Erre a ritka hangmegfelelésre az ormánysági nyelvjárásból több példát idézhetünk: *fészök*, de *föszket, föszkek, föszkel, föszkelődik; kérög*, de *körget, körgek* (Kiss G. 275), *mérög* ‚genny' (307), de *mörgös, mörgit* ‚mérgesít' (Ormánység), *mörges* (Göcsej, Hetés Dobronak, Somogy m.), *mërgës* (Vas m. Őrség) MTsz. A Hetésben levő Csesztregen is mondták régen: *förfi, körgit*, ma már nem, Hetés más részén azonban ma is (Gánya Klára). Hasonló hangviszony továbbá: *vér* és *vörcse* ‚pattanás a testen' (Kiss 266, 340), amely alak szerint azonos a *vércse* madárnévvel, melynek *vercse(szőrű)* változata a Székelyföldön a. m. ‚szőkés szegsárga' (ló), vö. még *vörcsögös* ‚szeplős, himlőhelyes' (Kiskúnhalas MTsz). Szintén a *vér* származéka a *vörmös* ‚vérrel, gegével, szívvel készült disznótoros, mártásszerű étel' (Kiss G. 340). Somogyban *vérmës* ‚vérrel készült levesétel, véres hurka' (MTsz). A régi nyelvben is megvan: caryca — *Vérmes étek:* genus edulii ex sanguine et variis condimentis constans (Calepinus). Alapszava *vérme:* Fel funt zalonat *uermeuel* ualonak (1548). *Vermeuel* ualonak es soba főt tykfynak egh funt zalanat (1572 OklSz). Régi szakácskönyvben is: csík *vérmével, vérmével* nyulat (Gombocz MNy 1 : 167, Radvánszky 276). Visszatérve a *férfi*-ra, az EtSz szerint ez az eredetibb *férfiú*-ból „a *fi* (< *fiú*) hatása alatt keletkezett". Véleményem szerint fölösleges a *fi* hatását föltenni, annál kevésbé, mert a *fi*-t a köznyelv inkább a *fiú*, a *férfiú*-t pedig inkább a *férfi* alakban használja. Az eredetibb *fiérfiu* megvan még Wichmann szerint a hétfalusi csángóknál, Munkácsi szerint *fűrfiú* alakban a moldvai csángóknál is (Nyr 9 : 482), de Rubinyi és Wichmann nem idézi. Nevekben gyakran fordul elő a *fiú fi* alakban: *Rykolfy* (1302), *Egiedfy*myklosfewlde (1443), *Bekefy* (1451), *Esthwanfy*peterhaza, *Kosafy*antalhaza (1454), Petrus *Isthenfy* (1447), *Benedekfy* (1484), *Nadrespanffy* (1504). Azután állatok kicsinyeinek nevében: *baranffy, kechkeffy* (1588), *Kechkefy* (1587), *Lwdffy, tykffy, receffy* (1564), *ponthffy* ‚pontyfi' (1533) OklSz. Pullus — *Tik fi* (Murmelius 1076). Pullus gallinaceus — *Tik fi, czirke.* Pullus anserinus — *Lud fi, liba.* Hinnulus — *Szaruas fi* (Szikszai Fabr.). Pipiones — *Galamb fi* (Calepinus). Pecus — *Baromfi* (Molnár A.). A népnyelvben is: *ludfi* ‚liba' (Csallóköz), *tikfi* ‚csirke' (uo. Pozsony m. Tárnok, Dudvág és Feketeviz mell. Sopron m. Répce mell. MTsz), ellenben *kányafiju* (Baranya m. Csányoszró, Berze 2 : 342); *disznófiú* ‚malac' (Rubinyi Nyr 31:83), *filyesz-fiu* ‚Hasenjunges', *maska-fiu* ‚Katzenjunges', *medve-fiu* ‚Bärenjunges' (Wichmann Moldva), *lófió* ‚csikó' (Tiszahát Csűry). A régi nyelvben: *chwkafyw* (1533) OklSz, pullus — *tyk fiu* (BesztSz), vipiones — *Daru fiu,* cordyla — *Saladia hal fiú,* Pullaster — *Tsirke, tyakfiu (tyukfiu* h. Calepinus), Laurix — *Vrge fiu* (Szikszai Fabricius). A *kurafi*ra is van már adatunk az OklSzban: *kwrwaffy* (1507), *kurvafi*

(1631). Tehát a *fi* alak főkép birtokos összetételekben fordul elő, s eredetileg bizonyára 3. sz. birtokrag is volt rajta, s ebből vonódott el a ragtalan *fi*. Mint másutt kifejtettem, a *fiu u*-ja *v*-ből fejlődött, a *fia* tehát eredetileg **fiva*-nak hangzott, ebből azután a *v* két magánhangzó közt kiesett. Ezt bizonyítja az is, hogy a *férfi* többese *férfiak*.

45. **Szurok, szurkos, szurtos.** A finnugor eredetű *szurok* (hangváltozata: *szurk* Kolozsvári Gl.) eredeti jelentése nyilván ‚pix; Pech'. Régi szótáraink is csak ezt a jelentését említik. A népnyelvben azonban más jelentései is vannak. Így már a MTsz idézi a Dráva mellékéről ‚faszén', Baranya m. Csúzáról és Baranyasellyéről ‚(fa)szén, korom' jelentését. CzF is idézi baranyai ‚holtszén' jelentését. De vannak újabb adataink is ezekre a jelentésekre. Így Berze Nagy János Baranyai m. néphagy. c. művében a *szurok* ‚parázs' Szaporcán (3 : 33), ‚kialudt parázs' Drávaszerdahelyen (3 : 295), Sellyén (297), Kákicson (2 : 213, 214),[9] ‚korom' Hosszúhetényben (1 : 8), ‚tengeriüszök' Diósviszlón (3 : 295), ‚gabonaüszök' Drávapiskiben, Bodán (3 : 169). Görcsönyben azt is mondják: *szurok gyerek:* Ha az asszonynak elmarad a havi tisztulása . . ., óriási fájdalmak közepette „szurok gyereket" szül; ezt *Boldogasszony ágyának* is nevezik (3 : 67). Berze szíves levélbeli közlése szerint „állatalakú fekete újszülött; születésekor vissza akar menni az anyjába; ezeket a bába mindjárt agyonüti". A *szurkos* melléknév ‚faszenes' (pl. sz. kovács Drávamell. Nyr 6 : 87), ‚kormos' (pl. sapka Szilvás, Berze 2 : 546), ‚üszkös' (pl. vetés, buza Boda, Baranyahidvég, Drávapiski 3 : 169, 170, 179, Egyházasharaszti 171, Vasas 177, Nagyváty 181). Azonban nemcsak Baranyában van meg ez a jelentés, hanem másutt is. Így Musits szerint Rábagyarmaton a *szurok* ‚elszenesedett parázs', a Göcsejben *szurkos* (buza) ‚üszkös' (Zalabaksa, Gönczi 257, Valkonya 281, Csesztreg 610, Pórszombat 611, Belsőgöcsej 608). Gánya Klára szerint is Csesztregen *szurkos* a buza (üszkös), meg a vasfazék kormos része. Sőt van erdélyi adatunk is: *szúrkos* ‚kormos' (kovács, Nagyküküllő m. Halmágy, NyK 31 : 417). A MTsz Szegedről ‚piszkos' (pl. fazék) jelentését is közli, s erre a jelentésre már a NySz is közöl számos adatot Pázmánytól kezdve. Talán ‚kormos' jelentése van Gvadányinál: Nagy hirű nemzetünket *bé szurkozni, bé kormozni* (NySz). Véleményem szerint a *szurok* ‚korom, faszén, parázs' jelentése elvonás útján keletkezett a *szurkos* melléknévből, ez pedig a *szurtos* hatása alatt vehette fel szóban forgó jelentéseit. A *szurtos* ebben az alakban Baróti Szabónál fordul elő először, a régi nyelvben *szirtos* alakban volt használatos. Simonyi szerint a *szurtos* a *szirtos* és *szurkos* keveredéséből keletkezett (Nyr 38 : 297). A

[9] Nyilván ez a jelentés szerepel egy jágónaki mesében is: A sárkánnak a lova lëvetötte a sárkánt a hátáru, úgy hogy amikor lëesött, röktön *szurokká* változott (Banó: Baranyai népmesék 58).

hispidus, sordidus, squalidus' jelentése van, tehát nem csupán ‚piszkos', mert agasyrtus ‚rusnya, ocsmány', hispidus ‚borzas, sertés' nála. Kunszentmártonban *szirtos* ‚cirmos, piszkos-szürke macska'. A cirmos a népnyelvben a. m. ‚piszkos, mocskos, kormos', (MTsz), de a NySzban közölt *szurmos* változata a. m. *szirtos*ra az első adat MA szótárában található, ahol ‚agasyrthus, ‚villosus, hirsutus; struppig' (sz. medve Gvadányi). A *szirtos* eredeti jelentése tehát ‚borzas, kócos, rendetlen' lehetett, s ebből fejlődött ‚piszkos' jelentése. CzF szerint *cirtos* változata is van. Budenz (MUSz 323) a *szürke* melléknévhez kapcsolja, de ehhez a szónak nincs semmi köze. Összefügghet azonban a köv. szóval: *szírkóú* koromfolt, korom (arcon, ruhán)', *szírkóus* ‚kormos' koromtól mocskos' (Szamoshát Csüry), *szirkóu* ‚faszén' (Beregszász Törös), *szirkó* ‚holtszén, faszén' (Zemplén, Szabolcs, Ung, Bereg, Szatmár, Ugocsa m.), *cirkó* ua. (Zemplén m. MTsz). CzF szerint *szírkó* a Bodrogközben ‚vessző megégett vége, mellyel írni lehet'. A *szirtos* melléknévnek alapszava eddig még nem került elő, de valószínűnek tartom, hogy a *szirkó* ennek származéka *-kó* kicsinyítő képzővel. A *t* kiesésére nézve vö. *irkáló* ‚fanyelű hegyes vas morzsoláskor a kukorica megkezdéséhez' (ebből: **irtkáló*, Ormánység, Kiss Géza); *írkilis* ‚házsártos (öregasszony)' (Bihar m. Derecske MNépny 2 : 236), *írt-kilis* ingerlékeny, kényes; akihez nem lehet hozzányulni' (Szalonta NyF 69 : 25), nyilván az ilyen hasonlatokból: Ojan, mint az *írt kilis:* mérges, indulatos (Szolnok m. Kenderes Nyr 15 : 182). Ojam, mint az *ért kelés* (Mezőberény 1870 k., Debrecenben: mint az *írkelís* MNy 12 : 92, egy régebbi feljegyzés szerint azonban Debrecenben ejtése: *írkilís* Nyr 8 : 523, s itt a közlő, s utána a MTsz., az összetétel első tagjának az *ér* főnevet gondolja. Ez az adat tehát a MTszban az *ér* alól az *érik* ige, illetve ennek *ért* ‚érett' igeneve alá viendő a kenderesi adattal együtt, amely a *kelés* alatt szerepel).

46. **Hatak.** A MTsz közli a Székelyföldről, így pl. Háromszék megyéből ezt a szót *hatag* alakban ‚bőrkiütés, pörsenések (kül. a háton), *hatagos* ‚kiütéses (hátbőr)', *elhatagosodik* ‚kiütéses lesz (a hátbőr)'. Ez a ritka szó csodálatos módon fönnmaradt hazánk nyugati szögletében is, még pedig éppen Vas megyében. Felsőőrön *hatag* ‚kelés, daganat' (NyF 9 : 11), Velemér és Kercán „pattanás, pörsenés'; különösen akkor mondják, ha valakin bárányhimlő v. kanyaró jelei mutatkoznak, vagy ha vkinek kipattogzik a bőre: küütötte a *piros hatag* (Nyíri Antal). Rábagyarmaton *hatak*nak ejtik, s így hívnak minden pattanással, kiütéssel járó betegséget, az egyszerű pattanást, bőratkát, rühöt, csalánkiütést, pl. ollan *hatakos* a testë; mind *hatak* az orcájo; teli vaok *hatakke;* csupa *hatak* vótam; küvertë a *hatak; apru hatakos* (a Dunántúli Szemle 7 : 320 alatti *atak* változatot Musits, mint szíves volt velem közölni, csak két helyen hallotta, az általános kiejtés *hatak).* Csákánydoroszlón is *hatak*nak ejtik, s ‚kiütésféle az arcon', pl. Ollik embër orcáját

kühánnyo a *hatak*, ez ollan pörsedikféle; Farkasfán a *hatak* ‚ollan hóulagféle, hertelenséggel keletkezik az emběr testin' (Csaba József). Előfordul már egy 1838 körüli bejegyzésben Vas m. délnyugati részén följegyezve: *hatak szökte fel a testét:* azaz hólyag támadt (MNy 28 : 320).

47. **Híd, hídlás.** Csík megye gyergyói részének Borszék, Ditró, Remete és Sárhegy községeiből közölt találós mesék közt szerepel az is: Nekëm ojan kádam van, ha a *hídból* lesik (leesik), nincs ojan kádár, aki ëssze csinájja. Tojás (Nyr 32 : 532). Világos, hogy a híd itt padlást jelent, bár szótáraink ezt a jelentését nem ismerik. Simonyi ezért íráshibának gondolta a hidat *hiu* helyett. A *híd* padlás jelentését azonban megerősíti két későbbi adat is: *házhíd* ‚padlás' (Gyergyó NyF 20 : 44); *híd* ‚padlás': *a ház hígya* (Csíksztdomokos 9 : 28). A hiddal összefüggő *hídlás* ‚deszkapadló' a háromszékmegyei Kovásznán ‚a csűr középső része fölötti két gerendára készült padlás'. A vasmegyei Őrségen (Nyr 3 : 479) és a zemplénmegyei Szürnyegen (10 : 426) is följegyezték a *hídlás* szót épületrésznévül, de pontos jelentés nélkül, a MTsz azonban ‚fölső padozat' értelmezéssel közli. Fontos volna a szó pontos jelentésének és elterjedésének megállapítása.

48. **Bévödeste.** A Nyr egy régebbi közleménye szerint Kúnszentmiklóson és környékén az esztendő utolsó estéjének *bévöd este* a neve, s ekkor még a szegény ember is, ha csak teheti, a rendesnél gazdagabb asztalhoz ül, azzal biztatván magát, hogy abban az esztendőben úgy sem eszik többet; a jobbmóduaknál pedig valóságos lakoma van (22 : 44). Pest m. Solton *béved estéje* (Nyr 37 : 427), Kiskúnhalason *bévöd estéje* a Szilveszter-este (14 : 285). A *bévödeste* azonban Baranya megyében is használatos ebben a jelentésben Hosszúhetényben és Berkesden (Berze 3 : 6, 84). Nagytótfaluban azonban a karácsonyeste, azaz Ádám és Éva-nap estéje a *bévödeste* (301, 302), hasonlóképp Pécsarányoson, Drávaszerdahelyen (300, 302), és Mohácson (Nyr 27 : 112), ahol *bőved este* a neve, de Baján is (Nyr 37 : 189). Az ugyancsak baranyamegyei Csúzán csak egyszerűen *béved* ‚karácsony estéje' (Nyr 18 : 46), viszont Kecskeméten *bőved* ‚Szilvesztereste' (4 : 284). Már Szarvas Gábor rámutatott, hogy a *béved, bőved* a *bő* kicsinyítőképzős alakja, *bőved, béved este* tehát a. m. ‚bőséges este' (Nyr 22 : 44). Melich szerint ez a megfelelő kath. szláv kifejezés szószerinti fordítása (SzlJöv. I. 2 : 315). A *bő* szó *bé*-nek hangzik egy püspökbogádi kotyolásban: Aggyon Isten *bé* bort, *bé* buzát, Léleküdvösségöt! (Berze 1 : 9). A MTsz Mátyusföldéről közli a *bé* változatot. A régi nyelvből is vannak adataink erre az ejtésre: *be kezü* (NagyszombK), *be, bee* (Murmelius), a *bév* ejtésre: *bew* (SermDom.), *beew* (CzechK), *beueb* (Komjáthi 1533), *bév* (Pethő 1660), *béveb* (Pázmány 1636). A *bő*-nek mai jelentésén kívül régen ‚gazdag, sok' jelentése is volt. A népnyelvben is van rá példa: *bű têrmés, bű szüret; bű esztendőü;*

mozs meg jóu bű vizbe! (Csűry, SzamoshSz); *büön termett a gabona* ‚das Getreide wuchs üppig' (Brassó m. Hétfalu, Wichmann); *bő-eresztő* ‚eresztős, szapora, szemet v. levet bőven adó (gabona, szőlő, szalonna stb.)' (Háromszék m.); *bő-kőtő* ‚bőven költő' (Csallóköz, Székelyföld); *bő-mondó* ‚szájas' (Székelyföld MTsz).

(Folytatjuk.)

Dunántúli madárproblémák.

Folyóiratunk m. évi 3. számában Bernrieder Katinka „A karvalyposzáta (Sylvia nisoria) megjelenése Rátót vidékén" címen írt érdekes közleményt, amely több tekintetben arra késztet, hogy reflektáljak reá. Teszem ezt pedig azzal a meggyőződéssel, hogy nem lesz hiábavaló általában is reámutatni némely kérdésekre, amelyeknek megvilágítása és kutatása a Dunántúl élővilágának, pontosabban pedig a madárvilágnak majdan közelebbi ismeretére vezethet. De azt is hiszem, hogy az efféle kérdések felvetése, sőt feszegetése jól beleillik a „Szemle" keretébe, melynek célja a „Dunántúl ... kulturális problémáinak szolgálata a legtágabb értelmezésben." Mert a madárélet vizsgálata, annak megértése ma inkább mint valaha igenis beletartozik a kulturális mozgalmak kutatási körébe. A madarak előfordulási, elterjedési, ökologiai viszonyai szorosan kapcsolódnak az emberi élet megnyilvánulásaihoz, talán szorosabban, mintahogy az avatatlanok vagy kevésbbé avatottak akárhányszor gondolják.

Kiindulási pontunk tehát a *karvalyposzáta* lévén, lássuk előbb, hogy állunk ezzel a fajjal honi avifaunánkban? Azt nem mondhatom, hogy mindenütt számíthatunk reá, mert bizonyos rangsort állapíthatunk meg poszátaféléink gyakorisága tekintetében. A leggyakoribb, illetve a legszélesebbkörű elterjedtségnek örvend a mezei poszáta és a barátposzáta; utánuk következik, több-kevesebb bizonyossággal állíthatom, a karvaly- és a kis poszáta, míg a kerti poszátát magyar viszonylatban a legritkábbnak tarthatjuk, melynek földrajzi elterjedéséből is csak ez a megállapítás vonható le, amennyiben észak és nyugat, meg délnyugat felé messzibb terjed el Európában, mint a karvaly-poszáta, amely inkább keleti faj. Bizonyítja ezt az is, hogy a kerti poszáta Romániában a legszórványosabban képviselt poszáta-

faj és Bulgáriában is a legújabb időkig csak mint átvonulót ismerték.

A karvalyposzáta térfoglalásának kérdését közel négy évtizeddel ezelőtt Csörgey Titus[1] is felveti, utalva többek közt arra, hogy Sopron környékén, ahol a 90-es évek elején minden bokros helyen a mezei poszáta lakott még, pár év alatt a karvalyposzáta mindenütt betelepedett, kiszorítva a gyöngébb fajt. Újabb időben Németországban Dessau vidékén is hasonló felszaporodását észlelték. Ott egy Elba-menti, körülbelül 750 holdnyi réten 1910—1921 közt a mezei poszáta mintegy 50 párban költött, 1922-ben csak félannyi jelentkezett, míg a karvalyposzátának 8 fészkét találták, a következő évben a mezei poszáták száma méginkább megfogyott, a karvalyposzáták fészekszáma azonban 12-re emelkedett, két év mulva pedig e fajnak több mint 27 fészke volt már. Megemlítésre méltó — és ezt jórészt hazai viszonylatban is igazolhatom —, hogy a karvalyposzáta azonos területen él gyakran a tövisszúró gébiccsel, amely a desszaui réten is 100 párban volt képviselve, s a karvalyposzáta fészkek legtöbbje a gébicsekével egyazon bokorban volt.

Mindezt a karvalyposzáta méltatása érdekében tartottam szükségesnek megemlíteni, csak még azt fűzve hozzá, hogy jó alkalmul szolgál az ilyen újonnan feltűnt fajok szempontjából felvetnünk a kérdést, hogy milyen okból vezethető le a megjelenésük, illetve voltaképen újak-e egyáltalában az illető területen. Ha feltételezzük is azt ugyanis, hogy vannak szembeszökő, jobban észrevehető fajok, amelyek a velük igazán foglalkozóknak figyelmét aligha kerülik ki, mégis nyitva kell hagynunk mindig azt a lehetőséget is, hogy az új madár csak kis területen, helyi viszonylatban újdonság. Ugyancsak hasonló értelemben kell vennünk több esetben az egyes madárfajok ijesztő mértékben való megfogyásáról, máskor meg a felszaporodásáról szóló híradásokat és véleményeket is. És éppen itt a leglényegesebb pontja a mondanivalóinknak. Vannak ugyanis olyan madarak, amelyekről azt szokták hinni, hogy terjednek, újabb és újabb tért foglalnak el. Pedig ha a dolgok mélyére nézünk, azt találjuk, hogy ez nincs mindig így, mert a terjedőben lévő vagy ilyennek látszó faj egyes területeket, élettereket elfoglal ugyan, de ugyanekkor másokat el is veszít vagy veszíthet, ami az illető fajra nézve haladást nem jelent. A terjeszkedés ez esetben részben a már említett áttelepülés rovatába volna sorolható. Tekintettel kell azonban arra is lennünk, hogy néha még az áttelepülés sem tartós, hanem valósággal csak ideiglenes szükséglakóhely az illető faj számára, amely ott polgárjogot nyerni nem tud. Itt azt is szükséges megemlítenünk, hogy nem mindig a madár az új a területen, hanem a megfigyelés maradt ki azelőtt, vagy pedig felületes bírálat alapján állapíttatott meg az újonnan való feltűnése, és nem rendszeresen, húzamos időn át, nagyobb látókörben végezték megfigyelését. Egy-egy újabb előfordulás vagy fészkelés néha az élettér és életközösségek tüzetes ismerete alapján magyarázható meg csak igazán. De ezek az utóbb mondottak nem a rátóti karvalyposzátára vonatkoznak már, hanem az alább következendőkre.

[1] Áttelepülés vagy faji terjeszkedés? „Aquila" IX., 1902., p. 223., 224.

Ha a Dunántúl sok érdekes madártémáját csak érinteni is akarnók, terjedelmes tanulmány lenne a jelen szerény közleményből. Annyi sok kínálkozó tárgy közül csupán néhányra óhajtanám felhívni a figyelmet. Lehet, hogy ezek nem tisztán, vagyis kizárólag dunántúli vonatkozásúak, ami érthető is, mert ebben a magyar föld egységessége zoogeografiailag is, ökologiailag is kifejezést nyer, de mégis elsősorban a címben jelzett érdekből említjük meg őket.

A Dunántúl országrészeink közt a legegyénibbek közé tartozik, amire nézve csak annyit óhajtanék felhozni, hogy noha többféle tájegységből van összetéve, mégis jellemzi a nagyobb tavak jelenléte is. Ha más országrészeinket a nagy folyók és azok köze vagy árterülete, ismét másokat pedig a hegységek és folyóvölgyek jellemeznek, úgy a Dunántúl madárvilágára kétségtelenül a három legnagyobb tavunk és az utóbbi évtizedekben létesült mesterséges halastavak elhatározó fontossággal ütik rá bélyegüket. A szegélyt alkotó folyók, a Duna és a Dráva az egyéniséget inkább konturként veszik körül. A Dunamenti madárvilág tekintet nélkül arra, hogy a Dunán-inneni vagyis az alföldi, vagy a dunántúli partra vonatkoztatjuk-e, alig különbözik. Kalocsa és Paks, Baja és Mohács környéke is példa lehet erre.

Vannak olyan fajok, melyek szinte halmozottan kerülnek elő a Dunántúl egyes részein szemben hazánk más vidékeivel. Ilyen mindenekelőtt a *vörösfejű gébics* (Lanius senator), mely a Dunántúlnak csaknem minden megyéjéből ismeretes, és fészkelése a Felvidék nyugatibb részeitől (Borsod, Nógrád és Nyitra) eltekintve is csak a Dunántúlról teljesen bebizonyított tény. Ez a madár a legtipikusabb dunántúli vezérfajnak mondható. Valószínűnek tartom, hogy egyes előfordulási helyein tapasztalt állhatatlansága az esetek bizonyos százalékában csupán látszólagosnak bizonyulna, ha rendszeresen kutatnók. Az, hogy valamilyen irányú terjeszkedést tulajdonítsunk neki is, véleményem szerint nem lenne jogos, mert csaknem 100 évre viszszamenőleg ugyanazon a területen észlelik.[2] Hazai szereplése állatföldrajzilag komolyan megokolt, és a Mediterraneummal való kapcsolataink egyik ékes bizonyítéka. A legérdekesebb azonban az, hogy Németországban is, főleg a délnyugati — Rajna- és Majna-menti — részeken él, és Schnurre szerint[3] a gyüümölcsfákhoz különösen ragaszkodik. Ezen a vidéken mindig gyakori volt, ami az inváziós elmélet ellen szól.[4] Nálunk való fészkelése főképen tölgyekkel kapcsolatos (pl. Tömördön Chernel szerint). Figyelemreméltó és tanulságos az életközösségek szempontjából, hogy az egyes gébicsfajok is bizonyos kölcsönhatások alatt állanak, mert ahol a kis őrgébics vagy tövisszúró gébics az uralkodó, ott a vörösfejű gébics egészen vagy részben hiányzik. Ezt természetesen inkább egy-egy szűkebb területre kell érteni és tapasztaltam ezt Kisázsiának egyik részében is, ámbár itt elsősorban megint a mediterrán vidékkel való állatföldrajzi ösz-

[2] Dr. Nagy Jenő szerint ugyan („Aquila" 1935—38.) régebben fészkelt a debreceni Nagyerdőn.

[3] Die Vögel der deutschen Kulturlandschaft, Marburg a. L., 1921.

[4] V. ö. W. Schuster: Invasion des rotköpfigen Würgers bei Mainz. Ornith. Jahrbuch, 1907. és Gengler, valamint Kleinschmidt válaszát is (u. o.).

szefüggéseket kell szem előtt tartani. A vörösfejű gébics többi rokonával szemben egyetlen gébicsfajunk, amelynek előfordulása nálunk dél és délnyugat felé mutat, mert míg Romániában, Bulgáriában és Szerbiában alig vagy nem is él, addig Görögországban, Dalmáciában és Olaszországban gyakori (Erdélyben való előfordulása kilátástalan). E faj további kutatása rendkívül érdekes lesz ezután is; ennek fontosságát hangsúlyozza Vönöczky-Schenk Jakab a magyar „Brehm" új kiadásában.

Itt önként kínálkozik a *kis* vagy fehérkarmú *vércse* (Falco Naumanni) ügye is, csak kár hogy előfordulásának ismeretével rosszabbul állunk, mint az előbbi faj esetében. Az eddig ismert somogy-, zala-, vas- és veszprémmegyei előfordulások illetve fészkelések megint délnyugati összefüggésekre mutatnak (híres fészkelő helye volt Tömördön), ámbár ez a faj nálunk keleten, Erdélyben is szerepelt régebben, ami arra mutat, hogy hazánkban egy délkeleti (balkáni) és egy délnyugati irányú elterjedési gócponttal kell számolnunk. A Drávamenti Marburg-vidéki gyakorisága dunántúli előfordulásával szoros kapcsolatba hozható.

A *füles kuvik (Otus* scops) egy további fajunk, melynek kutatása dunántúli viszonylatban a legnagyobb figyelmet és utánjárást érdemli meg. Sajátságos módon csak Sopron és Kőszeg vidékéről ismeretes a fészkelése, pedig különösen Zala megyében, de máshol is gyanítom gyakoribb előfordulását. Kivált gyümölcsösökben, fűzfasorokkal, fűzesekkel határos területeken lehet reá számítani. Jellemző, dallamos „tyú-tyú" szólását elfelejteni és összetéveszteni nem lehet. Délnyugati határaink közelében, például Marburg vidékén helyenként gyakori.[5]

Külön figyelmet érdemei a *fekete harkály* (Dryocopus martius) elterjedése és terjeszkedése. Több helyen szívesen tartózkodik a lomberdőben is (pl. Somogyban). A Duna mentén is előfordul, és ebben az értelemben is úgylátszik e legnagyobb folyónk galériaerdőivel kiegyenlítő hatást gyakorol madarunk előfordulásában, zártabb elterjedést biztosítván neki. Szintén nagyon ajánlanám tüzetes megfigyelésre a *kék galamb* („odugalamb", Columba oenas) és a *fekete harkály* viszonyát, t. i. hogy mennyiben működik közre utóbbi a szállás-csinálásban az előbbi számára, és így milyen mértékben függ tőle fészkelési lehetősége.

A *rárósólyom* (kerecsensólyom, Falco cherrug) fészkelése Fehér, Baranya, Zala, Veszprém és Sopron megyékből ismert, Tolna megyében nagyon gyanítható, sőt biztosra vehető, míg Somogy és Vas megyében sokkal kevesebb a kilátás reá. Ha a mai elterjedési viszonyait vesszük figyelembe, feltűnő a fészkelések csoportosulása a Dunántúlon, és ez a körülmény, meg a közeli felvidéki, ámbár elég szórványos fészkelések, továbbá a fajnak a bécsi medencében lévő elterjedési határa sokszorosan tanulságos. Összefüggésbe hozható az egész kérdéskomplexum a *parlagi sas* (Aquila heliaca) Vértes-hegy-

[5] Reiser, O. Die Vögel von Marburg an der Drau. Mitt. Naturw. Ver. f. Steiermark, Band 61., B. Graz 1925.

ségi fészkelésével is, mely utóbbi faj elterjedésével és ökologiájával más helyen részletesen foglalkoztam.[6]

Még néhány kutatásra különösen érdemes fajt említek fel. Így az *ugartyuk*ot (Burhinus oedicnemus) szorgos figyeléssel több helyről lehetne kimutatni. A Duna—Tiszaközi homokpusztákon, illetve homokos területeken való rendes előfordulásaihoz hasonlóan Tolnából (Fehér megye határán, Kistápéról) ismerem, míg Csór vidékén (Fehér megye) köves fensíkszerű területen él. Délsomogy Drávamenti és környéki homokterületein nagyon érdemes több figyelmet fordítani reá.

Két rigót is külön kell megemlítenem; az egyik a *fenyőrigó* (Turdus pilaris), melynek vasmegyei fészkelése legfontosabb boreális adat hazai avifaunánkban. Nem tartanám lehetetlenségnek Somogy vagy Zala némely részében való fészkelését sem, tekintettel némely, más állatcsoportból való északi elem ottani előfordulására. Ilyen az általam Zala és Somogy határterületén megtalált fekete keresztes vipera (Vipera berus „var. prester") és a csalitjáró pocok ottani alakja (Microtus agrestis pannonicus Éhik). — Általában csak sajnálni lehet, hogy mi zoologusok nem okultunk még eléggé a vizsgálati tárgyaink példáján, melyek annyi tekintetben függnek a növényvilágtól, és nem használjuk fel egységesebb terv szerint a botanikusok biogeográfiai megállapításait, amilyenek pl. dr. Boros Ádám fáradságos kutatási eredményei, teszem azt a Dráva-balparti síkságra stb. nézve. A másik rigófaj a *léprigó* (Turdus viscivorus), melynek bármely dunántúli fészkelési adata nagyon érdekes lenne, különösen Zala és Somogy megye alacsonyabb vidékei a legfontosabbak ilyen tekintetben.[7]

Végére hagytam a *hollót* (Corvus corax). Egyik példa lehet arra nézve, hogy ennek a madárnak hazánk nyugati részében való ritkasága nem egészen a kultúra folyománya. Települési sűrűsége sokkal nagyobb a tőlünk délre és délkeletre eső területeken, míg a nyugati határterületeken szórványosan tartózkodik. Meg vagyok győződve róla, hogy a Dunántúlon 100 évvel ezelőtt is ritka lehetett. Újabb időből csak két fészkelésről tudunk. Egyik az Agárdi Ede által ismeretessé vált fészkelés a Mecsekből („Aquila" 1925—26"), a másikat Somogy megyéből (Kardosfa) említhetem Krón Kelemen erdőmérnök jóvoltából. — Tizenöt-húsz esztendő folyamán is alig tudtam 3—4 példány elejtéséről a Dunántúl területén. A holló elterjedési viszonyai nem éppen könnyen érthetők meg mindíg máshol sem, amit kisázsiai tapasztalataim alapján is igazolhatok, és csak csodálkozni tudok angol elődöm — a retyezáti működése révén előttünk is jólismert — Danford sorain, aki azt állítja, hogy Kisázsia belsejében gyakori, amit magam a belső részekre nézve éppen nem mondhatok.

[6] Dr. Vasvári M.: Die Verbreitung und Oekologie des Kaiseradlers (Aquila heliaca Sav.) (Ein Beitrag zur oekologischen Tiergeographie.) Festschrift zum 60. Geburtstage von Prof. Dr. Embrik Strand, V., Riga, 1939.)

[7] A két faj Németországban való elterjedési viszonyait v. ö. F. Groebbels „Der Vogel in der deutschen Landschaft" Neudamm 1938. című könyvében.

Itt akaratlanul is felvetődik a kérdés, miért nem ellenőrizzük általában a régi adatokat? Valamennyi érdekes előfordulási adat megérdemelné, hogy ma is utánanézzünk, érvényes-e még? Ezzel rendkívül sok tanulságot meríthetünk, a multat a jelennel összevetve sok tekintetben levonhatnók a következtetéseket akár a jövőre nézve is, ami tudományos, sokszor természetvédelmi szempontból nagyon is jelentős lehetne.

Csak röviden említem meg, hogy milyen érdekesen lehetne egy-egy vidéknek vagy egyes részeinek madárvilágát egyidőben (synchronicusan) több ponton is vizsgálni. (Több munkatárs segítségével kísérletet is tettem néhány évvel ezelőtt a Duna néhány pontján). Az illető megfigyelők pontosan megbeszélt időben egyszerre figyelik a madarakat, és ezzel különösen a madármozgalom, illetve vonulás idején megállapíthatnók, milyen mennyiségben szerepelt ez vagy az a faj az egyes területeken, összehasonlításokat tehetnénk, és pl. esetleges nagy ritkaságok megfigyelésekor azoknak egy-egy területen való tartózkodási tartamát és példányszámát pontosan megállapíthatnók. Jó és sokirányú tapasztalat lenne szerezhető ilymódon a halastavaknál is, amelyek a Dunántúl jellemzői közé tartoznak ma, és amelyekre a madárvilág állománybeli megoszlása stb. szempontjából oly nagy szerep vár.

A fentiek következményeképen kérnem kell, ne mulasszunk el egy kínálkozó alkalmat sem, hogy észleléseinket illetékesek tudtára adjuk. Sokan nem egyszer abban a balhitben, hogy valamily adat úgysem új vagy pedig mert egészen magától értetődőnek, természetesnek látszik, nem is tartják érdemesnek, hogy szóvá tegyék azt. Így azután több esetben meg vagyunk fosztva egy-egy kérdés történeti fejlődésének ismeretétől. Mennyire kár pl. hogy a fekete rigónak lakott helyeinkre, városainkba való betelepedését nem kísérték figyelemmel azelőtt. Most talán a balkáni kacagógerle esetében ez másképen lesz majd!

Befejezésül el nem mulaszthatom, hogy ne hívjam fel a figyelmet arra a szomorú körülményre, amit hosszú ideje tartó somogyi kutatásaim alatt annyiszor éreztem, hogy főleg Somogy és Zala meg Veszprém megyében alig van ornithologus, és hogy Keszthely (dr. Lovassy Sándor, dr. Keller Oszkár) és Nagykanizsa (Barthos Gyula) kivételével alig folyik tüzetes madárkutatás. Rendkívül kívánatos volna ennek a hiánynak pótlása a jövőben! *Vasvári Miklós dr.*

*

Literáti Nemes Sámuel rablóhadjáratai Szombathelyen és Kőszegen.

1871-ben Varsányi János a szombathelyi ásatásokról írva ezt említi az 1836—45 közti időszakról: „*Literáti Sámuel*, Brandstädter drezdai, dr. Koch berlini régészek és még többen is szünet nélkül cirkáltak Szombathelyen."[1] Ezek a jóurak nemegy savarai régiség elcipeléséért felelősek.

[1] Archaeologiai Értesítő. 1871. IV. évf. 213. l. Varsányi: A szombathelyi határban 1836—45 kiásott régiségek topografikus leírása. Erre a forrásra Géfin Gyula dr. igazgató úr volt szíves figyelmemet felhívni.

Valaha Literáti Nemes Sámuel „cirkálásai"-ról más volt a felfogás. Ki is volt ennek a furcsa névnek a viselője? Bármely nagyobb lexikon útbaigazít felőle. Erdélyi születésű és 1830-ban jött bérces hazájából a magyar fővárosba és ott „Mamut" cégér alatt régiségkereskedést nyitott. Lelemény és ügyesség párosult benne a legmerészebb szemtelenséggel. Városról városra járt, egy kis gyüjteményt is cipelt magával és annak nyomtatott katalógusa is volt. Úgy tetszett, hogy a műveltséget terjeszti, ám ahol megfordult, ott fű nem igen termett többet a kövek alatt, sőt a köveket is összeszedte, jó pénzen, de elég gyakran jó szóért csak. Maga írta le egy kőszeg-soproni kirándulását; abból kitűnik, hogy a gyüjtők ősrégi fortélyát alkalmazta. Ha valakinek csak egy darabja volt, akkor a maga nagy gyüjteményének csillogtatásával csak oda vonzotta azt az egy magános darabot is. Egyébként a kunyerálás is bevált módszere lehetett.

A baj az volt, hogy a régiségkereskedő merészen hamisított is és Toldy Ferencet egy sereg nyelvemlékkel becsapta. Az irodalomtörténet atyja sajnos közzé is tette őket. Vakon bízott Nemesben korának nagy gyüjtője, Jankovich Miklós is; gyüjteményével ezek a jeles darabok is később a Nemzeti Múzeumba kerültek és ma külön látványosságképen őrzik.

A maga idejében senkinek eszébe nem jutott volna, hogy kételkedjék Nemesben és így szombathelyi megjelenését sem vették annak, mint három évtized mulva Varsányi, azaz alkalmatlan harácsolásnak, hanem „G" jelzéssel 1840 őszén külön cikket küldtek róla a „Jelenkor" című lapnak, akár valami felséges vendégről lenne szó.[2]

Hangzik pedig ez ekképen: Óságról értesítést küldök a Jelenkorba. Nem újság, a tűz, víz, földrengés, szentre, szépre és jóra nem ügyelő dúlás s hogy egyéb viszontagságokat ne említsek, a mindeneket romba törő idősámson mennyi tisztes régiséget temetének el! Csupán a 750 m. f. hosszú, 500 m. f. széles roppant római birodalom sírméhében mik fekhetnek! Azon kis részből következtethetjük, melyen nálunk Veráncz, Lazius, Samboky, Veszprémi, Schönwisner, Ekhel, W. Jankovich, Horváth, Jászay, Jerney s a t. derék buváraink az aknák fenekibül, földgyomrából, por és pókhálók alól már olly sokat, olly érdekest hozának napfényre s hajh, még mennyit nem a szilárd akarat és áldozat, mellynél fogva a régiség baráti áttörvén minden akadályokon, leszállnak az Aetna-pokolba, felhágnak a Mont Blanc mennybe. September napjaiban a hajdani Sabaria romjait egy illy hazánkfia látogatá meg, ki fáradsággal s pénzzel a mult halottaiból olly műveket támaszta fel, miknek szemlélete és bámulása után bármilly begyeskedőnek is meg kell vallania, hogy a hajdaniak is tudtdak valamit. S e honfi, Literáti Nemes Sámuel antiquár. Ő, ki azt állítja, hogy a hajdani Sabariában a derék rómaiaknak minden eddig ismert pannoniai, illyricumi s dacziai gyarmatok közt legnagyobb iskolájok lehetett, mert erről tudományt tárgyazó különféle maradványok kiváltképen a sok stílus kezeskednek, mellyek olly nagy számmal ásatnak itt ki, hogy a többi gyarmatokban találtattak tized

[2] Jelenkor. 1840. IX. 30. (79. sz.)

részét sem teszi ki. Ő, ki szerint közel Sabariához egykor üveghutának, erdélyiesen üvegcsűrnek kellett léteznie, mert Siscium (hol a régi pénzverőház romjai ma is láthatók) Ciballis, Taurinum, Aquincum, Brigatium, Peuceum, Salinae Apul. s a t. városok omladékaiból mindössze nem kerülének földszínre olly számos, nagy és szép üvegurnák (hamvvedrek), más edények, mint itt s az említett birodalom címzett tartományaiban alig tehete Musaeum v. egyén ollyanokat sajátává, millyeket Bitnicz Lajos k. lyceumi director s prof. bír; Nemes Samu, mondom, ezúttal két szép arany pecsétnyomót szerze, mellyek közül egyik közel nyolc aranyat nyom s ezen a kárniolra kiálló pár képet még nem határozhatá meg; a másik kisebben onixra egy gladiátor van metszve. Megszerze továbbá egy carrarai márványból készült, Himmer asztalos[3] kertjében kiásatott, csorbítást szenvedett oltárocskát, mellyet körülbelül 2000 év előtt élt jó szívű sabariai polgár, hihető a bő termést háláló indulatból Pomona istenségnek emelt s ajánlott ezen betűkkel FONAV (törés)[4] s mellyen egy nemtő az oltárra szőlőgerezdeket, almát, mi különösb, igen ismerhetőleg baraczkot és buzakalászokat rak le. Ismét egy téglát ép állapotban következő betűkkel LEG X G P F. (Talán Legio X, decima, Germanica Pia Felix.) Ezeken kül[5] egy megaranyozott bronze-alakot, melly 2 delfint képez, valamelly martalékon meg nem egyezőt s ezt tiszt. Dömény ferenczi atyától;[6] elvégre több arany, ezüst és rézpénzt. Igen sajnálja a t. antiquár, hogy az itt kiásatni szokott tisztes régiségek egy, e czélra forditott épületbe nem rakatnak, mert maholnap a tudós világ épen Sabaria felett nem találand sabariai ritkaságot; igen, hol kevés figyelem fordittatik azokra, mert b. e. Petrődi ur[7] ásatott ugyan itt egy temetőt, mások is turák a földet, de ez csak egy kapavágáshoz hasonlita és százezredik részt sem vájta fel az egykori nagy s gazdag gyarmat ritkaságainak, mellyben száz temető lehet. Igen főleg, hol az ásáskori felügyelet hiánya miatt, mint közelebbről történt, a dugáruság legtőbb s legdrágább római arany lánczokat, ékszereket sikkaszt s hazánkon kivül semmi, vagy féláron veszteget el. Egyébiránt hálával vallja meg, hogy t. Vasmegye és Szombathely neki már több évek óta sok és igen becses ritkaságot ada."

[3] Himmer, helyesen Hübner János asztalos háza a gróf Széchenyi I.-u. 2. sz. ház helyén állott. 1895-ben a ház lebontása alkalmával értékes leletekre akadtak, amelyek azt igazolják, hogy ott hajdan „hatalmas arányú és művészi alkotású bazilika állott". V. ö. „A szombathelyi kir. kath. főgymnasium értesítője 1898—99. 69—70. l.", „A vasmegyei régészeti egylet évkönyve 1895—96. 56—59. l.", „Vasi Szemle, 1938. 19. l." (Géfin Gyula dr. szíves közlése.)

[4] Kubitschek W. a kismartoni Wolfmúzeum római régiségeiről írva az egyik sírkő FONIA-val kezdődő feliratát Folniának olvassa, mivel szerinte az N-ben L is lappang. Ugyanakkor emlékeztet rá, hogy egy carnuntumi felirat szerint a Folnius nemzetség egy tagja curator volt. Talán a Nemes-birtokába került kő is ezekkel kapcsolatos.

[5] Kül: kívül

[6] Valószínűleg ugyanolyan delfincsoport lehetett, mint amilyen egy sírboltfedélen fordul elő, amilyent Sopronban találtak 1934-ben. Archäologiai Értesítő XLIX. kötet. Csatkai: Római sírboltfödél Sopronban.

[7] Gyüjtő. Lásd: Varsányi idézett cikkét.

Amint látnivaló, a szemérmetlen ember még gáncsoskodik, hogy másnak is jutott áhított zsákmányából, sőt tanácsokat osztogat múzeum alapítását illetőleg, ami ha foganatra találna, alighanem az ő boltját rontja meg.

De az újságtudósítás folytatja: „Antiquárunk szép gyüjteménynyel siet hazánk szívébe. Többi közt viszen egy bizanti ízléssel festett igen régi psaltériumot, továbbá az első elfoglalótul származott Com. Chivány ex genere hereny kiváltságait megerősítő oklevelet; a 13-dik századból. Egy régi német kézirat másolatát: Schittberger 1543. Ezen képeskönyv a nikápolyi ütközetet és utána történt nevezetes eseteket rajzolja és írja le. Szerzője Bajazethnek foglya volt s innét reménylheti, hogy a neversi grófról, Jean de Maingues (Boucicaut) tábornagyról, ki 1421 körül Angliában mint hadifogoly halt meg és a többi körülményről eddig nem ismert történeti adatokat nyerendünk."[8]

Kőszegi útjáról röviden, kapcsolatosan soproni rablóhadjáratával, maga tudósítja a „Jelenkor" olvasóit Nemes. „Kőszegre gyöngytársaság közepette érkezém, s ha itt szokásomon kívül tovább mulattam is, *nem ok nélkül.*" Kár azonban, hogy ezeket az okokat, alkalmasint bő zsákmányolás, nem fejti ki bővebben és Sopronról beszél csak tüzetesebben. Nem egész világos a leírásból, hogy a két város közül melyikben szerezte meg az Imsei család nemesi levelét, amelyről azt állítja, hogy 242 kutyabőrre volt írva.

Soká azonban ezután már nem folytathatta Nemes uram rablóhadjáratait. A Pesti Hírlap 1842 szeptember 29-én közli a következőt: „Literáti Nemes Sámuel, a régiségek, mű- és természeti ritkaságok fáradhatlan buvára Komáromban f. h. 19-én élte 47. évében meghalt."

Csatkai Endre dr.

*

Széchenyi István ismeretlen képmása.

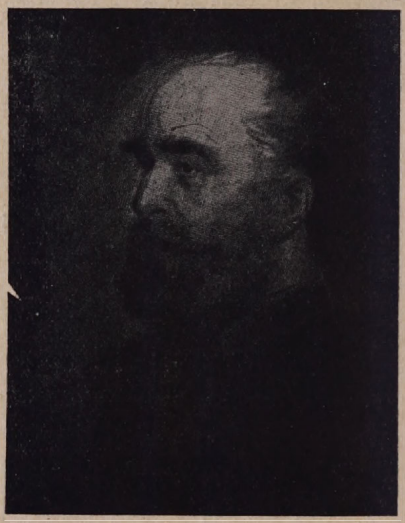
Széchenyi István gróf születésének százötvenéves ünnepén egy emlékéhez méltó művel tesszük teljesebbé képmásainak díszes sorát. E képmás a Dunántúl történeti és művészeti topográfiájának még közlésre nem került értékei közé tartozik. Közzétételével a nagy magyarok arcát és alakját megörökítő hiteles képeket kutató magyar történeti ikonográfia egy érdemes emlékkel többet tarthat számon.

Mint minden kortársai közösségéből kiemelkedő nagy emberről, így a legnagyobb magyarról készült képek is, tisztán tükrözik hősük életét és utóéletét. A nagy cezurát, 48—49 Széchenyi számára végzetessé vált katasztrófáját, a döblingi idő képmásai élmény elevenségével szemléltetik. Tanulmányunk tárgya Széchenyinek e késői korából való emberi dokumentum, melynek ismertetéséhez ikonográfiájának egykorú körülményei képeznek természetes keretet.

Széchenyi Istvánról számos képmás készült. Ő maga egész életén keresztül küzdött a művészi megörökítés örök emberi gondolata ellen. A családi körön kívüli, közületi célokat szolgáló képmások szokásá-

[8] Helyesen Baucicaut marsall; magyarországi tapasztalatairól krónikát írt. (Lásd Ribáry: Világtörténelem. 5. kötet, 257. o.)

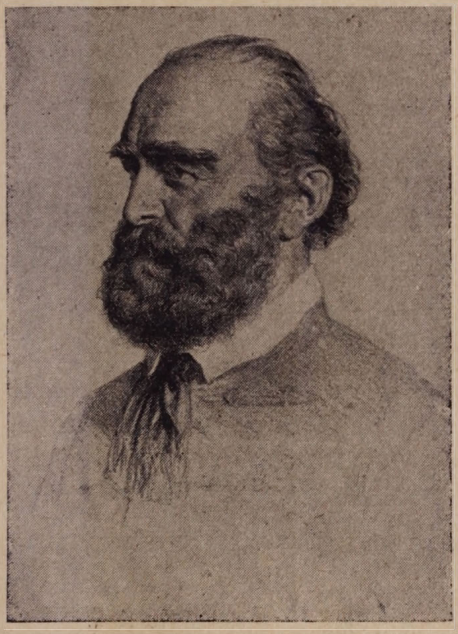
ban a „magyar nyavalya", a hiúság, kultuszának megnyilvánulását látta. Csak nagynehezen egyezett bele, hogy lefessék vagy lerajzolják, ha semmiképen sem bírt kitérni a kérés elől. Az összeomlásra következő szomorú éveknek minden bajért magát okoló hangulatában ez az egyéniségének eredeti rétegéhez tartozó ellenkezés elemi erővel ébredt fel benne. Mereven elzárkózott a képet kérő hívek elől. „Még nem született az, kinek kedvéért papírosra lecsipetni engedném magamat" — írja maró modorában. Vahot Imrének, a szorgalmas szerkesztőnek azt ajánlotta, hogy ha képét közölni kívánja, rajzoltasson egy régi képmásából újat, öreg arcút. Rohn, a népszerű pesti kőrajzoló két régi képéből volt kénytelen egy újat összeeszkábálni. Családja köréből kellett kiindulni a törekvésnek, mely a képmások

Széchenyi István gróf.

készítése körül eredményt ért el. Felesége rengeteg rábeszélés után rábírta, hogy engedjen kissé következetesen hangoztatott meggyőződéséből: „Mire való, hogy egy oly lény többszörösíttessék, ki a maga csupa egyedüliségében is ráunt magára." Beleegyezett, hogy az előkelő képmások bécsi mestere, Gasser Hans, átléphesse szobája küszöbét és élet után, agyagban márvány mellszobor számára, megmintázhassa. 1858 augusztusában kezdte meg a művész munkáját. Az első ülés szemtanúja, Guszmann Rudolf, a gróf kezelőorvosa egyszerű szavakban megindító módon számol be az eseményről. Az ablaknál állott a művész, a szoba sarkában csendesen ült a grófné. A gróf fel-alá járt és csak felesége szelíd szavaira vagy a szobrász kényszerű szüneteit észrevéve állapodott meg. „A többszörösítés gondolatával nem látszott kiengesztelődni, néha könnyes szemmel és szemrehányólag tekintett a grófnéra, mintha mondani akarná: Érdemes-e fáradságra az én fájdalomban feloszló lételemet agyag- és márványban halhatatlanítani?" Később kedve derűsebbé vált. „Úgy tett, mintha

agyagból való hasonmásának időnként foganatba vett befecskendezése neki bosszúságot szerezne, mintha ő azzal egyet érezne." A munka lassan haladt, a mintázásokon Széchenyi idősebbik fia is többször jelen volt. Széchenyi naplójában 1859. november 29-én tesz említést Gasser látogatásáról, kit eredeti természete miatt megkedvelt. 1860 március 8-án, egy hónappal halála előtt, látogatói között szerepel: „Gasser, um mich zu beendigen." A mélabús hangulatú mintázás emlékét Guszmann elbeszélésének ihletése nyomán Kiss József, a magyar késői biedermeier elfelejtett festője, szinte impresszionisztikus színfoltú, közvetlen hatású, képén örökítette meg, Széchenyi

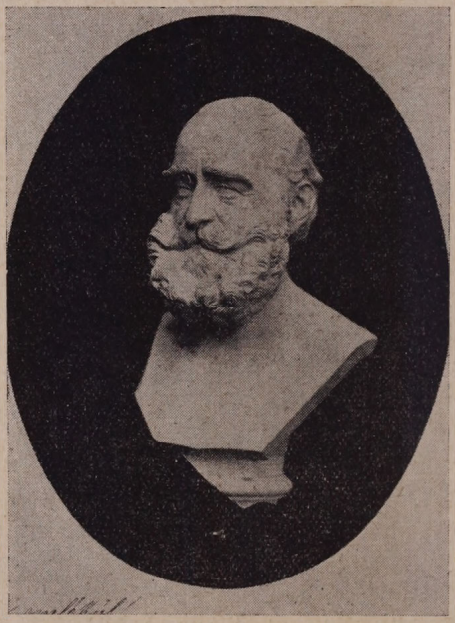

Kriehuber, Josef kőrajza.

halála évében. A legnagyobb magyar életének eseményeiről készült kevés utókori kép közül ez az egyetlen, melynek művészi színvonala méltó a nagy témához.

A tragédia után Gasser műve számtalan festett, faragott, kőre rajzolt másolatban és változatban terjedt el a megrendült magyar közönség körében. A mellszobrot Izsó Miklós másolta le márványban a Magyar Tudományos Akadémia számára. Lotz Károly gyászlepelbe burkoltan, Schäffer Béla koszorúval övezetten festette le. Kőre rajzolt képmásai közül még a nevesebb mestereknek, az osztrák Kriehuber Josefnek és a magyar Barabás Miklósnak litográfiáin sem olvashatunk mást, mint, hogy „az élethű remek mellszobor után" készültek. A népszerű kőrajzok közepes mesterei mind a mellszobrot követték Széchenyi arcának többé-kevésbbé sikerült ábrázolásában.

Képeiken hol a döblingi ablakban, kezében fuvolával, galambok etetése közben, hol barátjával Jósika Sámuel báróval utolsó látogatása alkalmával kezet szorítva, vagy műveinek képei között mint a nemzet legelső napszámosát, egyszerű vagy díszes magyar ruhában mutatták be. Sokan a szoborról készült képeket másolták, másod- és harmadkézből véve a képmást. Még a melltűkre, mentekötő csattokra, karperecekre, gombokra és tintatartókra is rákerült a képmás a kor díszítő kedvének jellemző bizonyságául. Így Gasser műve, mely az akadémikus formákba némi természetes tartalmat vivő, kétségtele-

Gasser, Hans márványszobra.

nül kvalitásos szobor, a döblingi korszak ikonográfiájának központjában, mint egyetlen kétségtelen hitelességű képmás, előkelő helyre került.

Gasser művének közvetlen közelébe, Széchenyi többi döblingi képe elébe kell helyeznünk a közlésre kerülő képmást, melyre Bogyay Tamás dr. hívta fel figyelmünket.

A szóbanforgó kép mellkép, jobbra fordul, egyszerű magyar ruhában, barnás háttér előtt. Pasztell, mérete 53.5×41 cm. Bal szélén lent elmosódott felírás, vagy az ábrázolt vagy a művész neve, és az olvasható évszám: 1860, látható. A kép Nyáry Kálmán főintéző birtokában van, Pölöskén. Eredetéről a birtokos szíves közléséből értesültünk, írásos feljegyzés nem maradt róla. Nyáry Kálmán nagyatyja Széchenyi Istvánnak, atyja pedig Széchenyi fiának, Bélának volt intézője. Széchenyi Béla sokat időzött pölöskei birtokán és ilyenkor a Nyáry-család házában lakott. Pölöskei tartózkodásának emléke

Széchenyi István döblingi fuvolája, amelyet ő ajándékozott Nyáry Kálmán atyjának és az általa lakott szoba berendezéséhez tartozott kérdéses kép is. A pasztellnek Széchenyi István közvetlen környezetéből való származása tehát kétségtelennek tekinthető. A Széchenyi-család kastélyainak termeiben Széchenyi István több reprezentációs értékű képmása függ a falakon, érthetőnek tarthatjuk, ha a fiú atyjának pasztellképét, mint természeténél és méreteinél fogva kevésbbé igényes kis képet magával vitte. A kép sorsa így nem arra mutat, hogy a Széchenyiek a képet kevésbbé becsülték meg, hanem arra, hogy Széchenyi Béla a képet különösen kedvelte. A fiú ítélete az atya képéről természetesen a hitelesség mellett szól. A hitelesség kérdésében azonban több eredményt érünk el, ha ikonográfiai kritikánkkal magához a képhez fordulunk.

A kép Széchenyi Istvánt élete utolsó évében örökíti meg. Az összeomlás után a nemes fő, melyet oly sok nagy mester képmásáról ismerünk, soká nem mutatkozott. Mire felmerült a döblingi magányból, megdöbbentően megváltozott. A lelki és testi szenvedés mély nyomokat hagyott a remete arcán. Híres homloka még határozottabban kiemelkedett, hatalmas ősz szemöldöke, haja, szakálla, bajusza hosszú hullámokban keretezték élessé vált vonásait. Egyszerű magyar ruhát hordott. A szemtanuk tapasztalata és Gasser műve nyomán kapott képet pasztellünk szépen egészíti ki. Sőt egy oly fontos vonással többet ad Széchenyi arcából, melyet Gasser szobra természeténél fogva nem ábrázolhatott, és ez Széchenyi szemének tekintete. Széchenyi sötétszürke szemének minden magyar gondot magára vállaló tekintete, mely legszebb képmásaiból, Ender ifjúkori görögországi akvarelljéről, Schöfft vásznáról és Eybl litográfiájáról, férfikorának leghívebb arcképeiről, Kemény Zsigmond szavai szerint „fürkésző, éles, a kebel titkait kutató, majd andalgó, borult, a szellemélet és eszmevilág tévetegeibe merülő" kifejezéssel fordul felénk. A szemek kifejezését az egész arc nemes, komoly, felfogása egészíti ki, mely Gasser művében sem tökéletesebb és egy Gasser szobra után készült képben sincs meg. Hiányzik Barabásnak Gassert vonásról vonásra másoló, de köznapi kifejezésű arcából és Kriehubernek a plasztikus képet bécsi bájba burkoló fínom formáiból. Kriehuber egyik litografiája az alakot a pasztellel megegyező beállításban ábrázolja, azonban éppen ez a hasonlóság mutatja meg az egész felfogásának és a részek formáinak határozott eltéréseit. Ki kell emelnünk ezek közül a pasztellen az orr — Guszmann szavaival — „éles vágású, csőr alakulag leálló, hegyével a sűrű bajuszra hajló" vonalát. Széchenyi látogatói közül egy főúri műkedvelőnek, a történeti kompozíciókat készítő Pálffy Lipót grófnak emlékezetből rajzolt kis képe — „én őtet itt lerajzoltam, mint ott láttam" — a torzításig menő módon mutatja az orr vonalát, míg Gasser és követőinek képein az orr karakterisztikuma elvész. Különösen érdekes az öregkori pasztellnek és a férfikori képmásoknak összehasonlítása. Az arc öregségen és betegségen keresztül éppen megmaradt eredeti egyéniségét a döblingi képmások közül, a természet után készült Gasser-szobrot sem véve ki, a pasztell őrizte meg leghatározottabban.

A pasztell nem készülhetett a Gassert másoló képek után, sőt maga a Gasser mellszobra sem lehetett a mintája. Ezt a mondottak mellett a két kép összevetése meggyőző módon mutatja. Mivel kétségtelen, hogy csak Gassernek adatott alkalom az élet utáni képmás készítésére, ezt a szerencsés lehetőséget a pasztell mesterének esetében eleve el kell vetnünk. Itt kerülünk szembe e mester kilétének kérdésével. A szignatura, ha a leporlott írás valóban az volt, ma már olvashatatlan. A kép művészi színvonala, a tartalom kiváló kifejezése mellett, a formák némi elnagyolása miatt nem engedi meg, hogy a mestert a kor kiemelkedő magyar vagy osztrák művészei között ke-

Barabás Miklós kőrajza.

ressük. A nyak és a ruharészek rajzának hiányait a vázlatszerűség és a kép esetleges befejezetlensége sem menti. Feltevésünk az, hogy a mester Széchenyi körének oly sok kiváló tehetségű főúri műkedvelője közül került ki. Waldstein János gróf, Andrássy Manó gróf, Crouy báró, Pálffy Lipót gróf nem egyszer készíttettek képet nagy barátjukról. Széchenyi említett érzékenysége miatt még barátainak sem lehetett őt természet után lerajzolni. Az emlékezetből, kiváló megfigyelési képességgel készített kép számára kész keretet kínált a Kriehuber-litográfia kompozíciója, melynek élettelen formáit az eleven élmény tartalmával töltötte meg a pasztell technikáját mesterterségbeli készséggel művelő mester. A történeti ikonográfiai kritika szóhasználata szerint a képmás nem közvetlenül élet után, hanem közvetve, élet utáni élmény nyomán készült. A hitelesség, az autenticitás e két esetben egészen egyenlő értékű.

A történeti és művészeti értékelés szempontjából kiváló kép, melyet birtokosai a dokumentumot illető becsben tartanak, megérdemli, hogy a jubileum ünnepi napjaiban a közönség elé kerüljön, és a Széchenyiről szóló történeti művekben a döblingi szobor mellett méltó helyére jusson.

*

Széchenyi István gróf képmásaira v. ö. Széchenyi képe. Magyarságtudomány (I. évf. 1. sz. 1942. január) c. tanulmányomat, hol a képek részben közöltettek, részben a képek kritikai katalógusában közlésük helye szerepel.

ifj. Vayer Lajos.

SZÉPIRODALOM

Erdélyi József: *Villám és virág.* Versek. („Turul"-kiadás, 1941, 268 oldal.)

Az Ady után fellépő költő-nemzedék *Erdélyi* Józsefben találta meg legegyénibb hangú, a magyar népköltészet ősi forrásához visszatérő költőjét. Első versei meghökkentően egyszerűek voltak: formában, hangban és a költői mondanivaló anyagában. Az *„Ibolyalevél"* — Erdélyi József első verseskötete — úgy hatott a háború utáni költészet zavaros időszakában, — a manifesztációk és költői „forradalmak" között — mint, amikor a téli borúra megjelenik az első ibolya, üdén, egyszerűen, úgy, ahogy a Teremtő megalkotta.

Még a költészet igaz megérzői számára is szokatlan volt ez a hang és bizony, nem sokan hittek *Szabó* Dezső előszavában, aki a magyar líra új, teremtő korszakát jelentette be az előszó soraiban. Azóta 20 esztendő telt el és Erdélyi József bebizonyította, hogy költészetében — a népköltészethez hasonlóan — maga a *nép* szólal meg: az időtlen magyarság, a maga tiszta hangján és tiszta emberségén.

A tavalyi könyvnapon *„Emlék" címen* — közel 600 oldalon — jelentek meg Erdélyi József összegyüjtött versei. Ez a gyüjtemény teljes gazdagságában tárta az irodalmi világ elé Erdélyi költészetének minden szépségét és értékét. A költői előadás közvetlensége, kristálytiszta egyszerűsége, természetessége, a gondolatok gazdagsága és változatossága Petőfire emlékeztet bennünket. Magyarsága ép oly eszményi és nemes, mint Petőfié. A szegények és kitagadottak harcosa Erdélyi is, aki a tehetség természetes jogán szólal meg népe érdekében. Népe atyjának hiszi és vallja magát s költésze-

tében éppen ezért sok a patriarkális hang. A magyarság — helyesebben a dolgozó magyarság — nála egy család. Ez a *magyarság-élmény* ősi és romlatlan gyökerű Erdélyi költészetében. Nem a szűklátókörű, hazug sovinizmus szólal meg *magyar-verseiben*, hanem a magyarság ősi *embersége*, aki minden dolgos népben és nemzetben testvért lát és testvért érez.

Társadalomszemlélete éles és bátor. S az új költészetben az elsők között ütötte meg azt a hangot, amely a szociálisabb és tágasabb élet érdekében indított harcot.

„Gyarmatosok, nábobok és kulik
kis Indiája — Afrikája ez,
ma még, de holnap, az új Európa
bölcsője és világ-csodája lesz!
Érik a magzat és születni készül,
nyög már a föld, az isteni anya, —
szebb, jobb világgal terhes itt rogyásig
minden fehér nádfedeles tanya."

(Téli rapszódiák.)

Erdélyi József igazi újítása azonban a költői nyelv terén teljes Amilyen ösztönös költő Erdélyi, épp olyan tudatos művésze a magyar nyelvnek, amelyről egyebekben sok vitát keltő könyvet is írt: *„Ardeli szép hold"* címen.

Ezek az erények hatványozottan — ha lehet még érettebben — jelentkeznek Erdélyi új kötetében. Termékenysége meglepő. Az alig 2 év óta megjelent gyüjteményes kiadás óta újabb kb. 100 verse kerül: *„Villám és virág"* c. kötetében az olvasó elé. A versek közt igazi remekművekre bukkanunk: *„Fiatalokhoz"*, *Csé István üzene"*, *Delelő*, *Levél Terestyényi Györgyhöz"*, *„Menekülő nyár"*, *„Tavasz Pesten"*, *„Hodoska csárdában"* stb.

Ezek a versek is Erdélyi tiszta költészetét igazolják. Jegyeiből még élesebben rajzolódik ki Erdélyi költői arca. S még valami: költészetének ősi ihletése és gyökere. Mintha évezredek mélyéből dalolna, amikor még betű sem volt, csak maga az érzés és a gondolat:

„Miért is tanultam írni?
Nem írni kell a verset:
az emlékezet szüli
azt az emlékezetnek.

Miért is tanultam írni?
Hisz a költő nem író.
Nem vers az írott vers, ha
nem száll fel a papírról.

Miért is tanultam írni?
A tinta: ördög nyála,
a betű öl. — Az írás:
a költészet halála . . ."

(Írás.)

Igen: Erdélyi József verseiben ez az ősi élmény zeng. A lélek *ősi* hangja. Szeressük benne az *emberség* és *magyarság* igézetét. S tiszteljük benne magát a *költészetet.*

Bárdosi Németh János.

*

Jankovich Ferenc: *Elégia.* (Versek, Bólyai Akadémia kiadása, 100 oldal.)

Jankovich Ferenc, a fiatal költő-nemzedék egyik legszínesebb szavú és legkultúráltabb képviselője. *„Elégia"* című szép, a költői eredetiség jegyeit mutató kötetét három verseskötet előzte meg: *„Kenyérszegés"*, *„Barangoló"*, *„Viharhoz"*. Jankovich Ferenc — épúgy, mint *Illyés* Gyula — a dunántúli puszták szegénységéből indult el. Tanulmányait a székesfehérvári gimnáziumban, az *Eötvös*-kollégiumban, majd Párizsban végezte.

Jankovich Ferenc versei a dunántúli tájból nőttek ki és a magyar líra — *Berzsenyi, Vörösmarty* — klasszikus hagyományait szívta magába. Tájköltészete a fiatal-kori *Illyés*-versekkel tart rokonságot. Életszemlélete, verselési technikája is Illyés mellé állítja. Még *magyarság-élményük* is ugyanannak a tájnak és társadalmi rétegnek a gyökereiből fakadnak. Jankovich verseiben azonban több a hit, több az *„önfeledt"* szemlélődés, amely olyan kedvessé, vonzóvá teszi még pesszimistább hangulatú írásait is. Ha igaz az az elmélet, hogy a költőt jelzőiről lehet megítélni, akkor Jankovichra ráillik a „nagy költő" megjelölés:

„Halovány taréjjal
ég alján tollászkodott —
majd elejtette a hajnal
véres tojását, a napot".

Az *„Elégia"* a férfi korába lépő költő kissé kiábrándult, de érzelmes, húnyni nem akaró tüzeit őrzi. Legszebbek és legjelentősebbek azok a versei, amelyek erről a *férfi bánatról szólnak:*

„Apám is megtagad, mert tisztelettel
ballag elém és forgatja a szót,
ahogy rám néz, a tekintete is csel,
így nézte egykor a bérlő zsidót".

Jankovich Ferenc új kötete döntő bizonyíték, hogy a líra nem halhat meg egyetlen korban sem. Minden szellemellenes áramlat ellenére születnek költők, akik makacsul védik a *lélek örök jogait.* Az *„Elégia"* költője ezek közé a bátor, erős szellemek közé tartozik, aki a *„halni készülő világ"* felett is hisz a *„könnycseppek"* megtartó erejében.

(B. N. J.)

•

Kuszák István: *Gyermek a lanton...*

— „Követendő példát mutat arra, hogyan lehet költészetünk gyöngyeit egy kiválasztott tárgy köré csoportosítani", — írja e valóban ízlésesen kiállított könyv kiadója, a soproni *Frankenburg Irodalmi Kör* vezetősége — a kötet előszavában. Majd így folytatja: — „Tárgya: a magyar gyermek. Mindaz a kincs, érték, jövendő, amit a magyar gyermek jelent. Alapjában véve költők ihletett szava, költészet, de egyúttal a költészet nyelvén nemzetvédelem, fajszeretet, intés és megszívlelendő útmutatás a jövendő felé."

Nyolcvannyolc költő több mint *másfélszáz* verse sorakozik *Kuszák István* kimerítő és értékes tanulmánya után: „Szeresd a gyermeket!" — „Tiszteld a gyermeket!" — „Védd a gyermeket!" — és „Imádság örök gyermekségért" — gyüjtőcímek csoportjában, a bimbóvárástól a kisdedek törvényszékéig.

Kuszák István tanulmányának zárószavaiban így kiált fel: — „Prédikálj nekünk, különösen e vészterhes időben, amikor a népek titáni bírkózásában egy ezeresztendős nemzetnek azért kellett elbuknia, mert — bölcs

államvezetője szavai szerint — *kevés volt a gyermek.* Prédikálj, hogy az ősz *Petain marsallnak* — a nagy összeomlás után elhangzott — szózatában ne csupán a francia nép felett elzúgott döbbenetes ítéletét lássuk, hanem megértsük az abban dübörgő végzethírdető próféciát is. Azt, hogy pusztulnia kell minden népnek, mely *nem szereti eléggé a gyermeket!*"

A dunántúli költők közül e szép gyüjteményében *Babits Mihály, Bakó József, Bódás János, Dobai Béla, Erdélyi József, Erdélyi Tibor, Garay János, Győri Vilmos, Iváni Rella, Jókai Mór, Joós Sándor, Missuray-Krúg Lajos, Pável Ágoston, Széll Lajos Miklós, Torkos László, Vályi Nagy Géza* és *Váthy Elek* verseit látjuk. (Sajnálattal tapasztaljuk azonban, hogy a Dunántúl költői közül többek között hiányoznak: *Mészáros Sándor, Harsányi Lajos, Ősz Iván, Mentes Mihály, Becht Rezső, Weöres Sándor, Szőke László, Finta Sándor* és *Magasi Arthúr* versei.)

A „*Gyermek a lanton*" címoldalán beszédesszemű, mosolygóarcú kislányka képe kacag felénk: *Kuszák István* tragikus körülmények között elhúnyt leánykájáé. Ajánlása is: „Kislányom emlékének!" szól.

Virágoskert ez a versgyüjtemény: egy kislányka emlékének áldozó. Elképzelése gyujtópontjában ott az örök ígéret: a gyerek.

Mindig úgy éreztem, hogy nem a technika, nem az orvostudomány, nem a csillagászat hideg bölcsesége, hanem a *gyerek,* — *Gárdonyi* nyelvén: „*az a hatalmas harmadik*" — győzi le a halált! A gyülölködő élet fehéráltmú, szent kis pionírja, aki örök hidat ver a halál legyőzhetetlennek hitt szakadékai fölött is a holnap, a jövő felé!

Missuray-Krúg Lajos.

●

Kutas Kálmán: *Kezedben Alkotó.* (Versek, 128 oldal, Szombathely.)

Kutas Kálmán régi és kedves ismerőse az irodalom avatott figyelőinek. A fórumok zajától és sikereitől távol él, a „vidék" csöndjében. Fínom költői lelke — életének külső nyomására — egyre inkább befelé fordul, érik, gazdagodik.

Új kötete közel 15 év gazdag termését foglalja össze. Első pillanatra érződik a hosszú hallgatás éveinek biztos fejlődése. Költői mondanivaló és forma még egyik kötetében sem találkozott össze ilyen harmonikusan és szerencsésen. A férfikora delére lépő költő meditációi, az elmúlás gondolata, az Isten és a természet fensége, a hit megnyugtató érzése, a kor keserű vivódása, a mai ember szörnyű csődje: pontosan és művészi tisztasággal csendülnek fel a szonett zárt formái közt. Külön kell szólni a kitűnő *finnszonettekről,* amelyben *Suomi* 1940-es csodáját énekelte meg. „*Az embervérrel angyalkönny vegyül*" — fájó rezignációja „*Tüzecskék*" című kis sziporkáiból is kicsendül, s társadalmi, erkölcsi kritikája szokatlanul merész hang a medítáló költő versei közt.

„Műalkotások divatja
újabban minket megfogott:
a régiek tiszteletére
állítunk szobrot, oszlopot.

A régieknek *mű* volt alkotásuk,
ezekben élnek ők tovább —
korunk *emlékmű*-alkotással
örökíti meg önmagát."

(Műalkotás.)

A kiegyensúlyozott, az Isten jóságába és szeretetébe kapcsolódó verseskötet még sem „*papos*". A líra szabad és tág levegője ömlik át a finom köteten. A kultúrember mai válságos óráiból mutat megnyugtató példát Kutas Kálmán. Szeressük benne az *embert s tiszteljük a magas igények felé törő tiszta művészt.*

Nem szabad figyelmenkívül hagyni néhány kitűnő, *Mayer* K. Ferdinánd, *Mörike, Hoód* és *Angelus Silésius* fordítását, amelyben tökéletes kongenialitással és formai készséggel adja vissza az eredeti versek szépségét.

Kötete az új magyar líra gazdag értékei közé tartozik, s hisszük, hogy a méltatlanul mellőzött költő számára teljes igazságot szolgáltat.

(B. N. J.)

*

Szegény ország: *Bárdosi Németh János versei.* (A pécsi Janus Pannonius Társaság kiadása. 64 oldal. Ára 3 P.)

Hetedik kötete ez az országosan ismert szombathelyi költőnek, akit már eddigi munkássága is a dunántúli irodalom élvonalába, legszámontartottabb nevei közé emelt. Versgyűjteményei sorában a harmadik. Megelőző versgyűjteménye, az *Isten rádiója*, tíz évvel ezelőtt, 1931-ben jelent meg. Az azóta eltelt tíz esztendő sokféle terrénumon látta tevékenykedni a szerzőt: két regényt bocsátott közzé, irodalmi tanulmány-kötete jelent meg, közel hat éven át elnöke volt a szombathelyi Faludi Ferenc Irodalmi Társaságnak, irodalmi folyóiratot szerkesztett, tucatszám írta kritikáit és irodalompolitikai cikkeit, közben egy súlyos betegség majdnem egy évre kórházi ágyhoz szögezte. Nem csoda hát, ha a felületes szemlélő azt gondolhatta, *Bárdosi Némethben* elapadt a líra forrása, mondanivalói most már csak a regény és az essay formanyelvén fejezhetők ki.

A Szegény ország frappáns cáfolat ezekre az aggodalmakra, amelyek Bárdosi Németh János lírájának elapadásától s ezzel a dunántúli lírának egy érdekes színnel való szegényebbé válásától féltek. A kötet ugyanis annak a bizonysága, hogy Bárdosi Németh lírája az elmult tíz esztendő más irányú tevékenysége mellett is tovább gazdagodott: mélyült, érett, nemesedett mind a mondanivalókban, mind a kifejezési formában. De nemcsak ebben van a kötet jelentősége, hanem főleg abban, hogy most már a lírai termés javáról is számot adván, *teljessé teszi Bárdosi Németh János írói ouvrejét*, ez a teljessé lett ouvre pedig nemcsak hogy megerősíti Bárdosi Németh eddig kivivott irodalmi pozicióját, hanem még előbbre jelöli ki helyét mind országos viszonylatban, mind a dunántúli irodalom érték-hierarchiájában.

Ha ennek a kiteljesedett ouvrenek a szemszögéből vizsgálódunk, az első megállapításunk, hogy a költő, regényíró és az essayista töretlen harmóniában egyesül Bárdosi Németh munkásságában. A háromfajta tevékenység szervesen összefügg, egyik kiegészíti a másikat, mert mind a három ugyanazt a célkitűzést szolgálja és ugyanabból az emberi magatartásból fakad. A célt talán úgy jelölhetnénk meg a legtüzetesebben: *a Szépség és az Igazság szolgálata*, az egész írói tevékenységét is meghatározó emberi magatartását pedig abban *a hűségben kell látnunk, amellyel ahhoz a földhöz és néphez viseltetik, amelyből vétetett.* Ez a föld, Dunántúl földje, a „latin-hullámú dombsor", a nép pedig, a magyar szegény-parasztság, amelynek „vér meg könnyek árán dagad kezén a kenyér és az élet" és amely mégis „hogyha hazaszéled, cselédvackába úgy bujik meg árván, mint fáradt barma, ki koncon éldegél s csak egy hit tartja: a csalfa, vak remény". Ebből a dunántúli földhöz és néphez fűződő hűségből következik, hogy szépség-élménye főleg a dunántúli föld kínálta természeti idillekből és a magyar föld nagy

költői nyújtotta esztétikai élvezetből táplálkozik, igazságszolgálata pedig — versben, regényben, essayban egyaránt — a magyar nép sokszázéves nagy pörét akarja tudatosítani és közelebb vinni a népi rétegek felemeléséhez.

A „Szegény ország" verseinek is főként a dunántúli lankákhoz címzett, a „hű pannon táj" szépségeit remek sorokban dicsérő hűségvallomások, a dunántúli nyár, tavasz pazar színekben tobzódó szépségei, a magyar klasszikusokból áradó, nehéz órákban eligazító és erősítő vigasztalás és a nép balladás sorsa alkotják a témavilágát. Mennyire más és más az arca például a mezőnek a „Nyár", a „Felhők", az „Istentisztelet" vagy a „Nyári részegség" c. darabokban. Avagy, hogy a népi élményről szóljunk, ott is mennyi műfaji formát zendít a balladától a szonettig és mennyi érzelemhúrt a tragédiák szelétől felborzolt részvéttől a vele együtt mondott könyörgő imádságig:

„Légy tanunk igazság: állj e szolga néphez!
Ahogy az erős nap süt a zöld vetésre,
ahogy folyam lesz a lábatlan habokból,
akként a mi népünk: nőjjön gazdagabbra."

Berzsenyiről, Kölcseyről írott szonettjei miniatür-remeklések.

A föntebb kategorizált téma-alapszólamokba bele-belecsendül más hang is. Így például a *„Kisvárosi temető"*, vagy a *„Pest felé"* a poros kisvárosba zárt szellemi ember tragédiáját panaszolja el drámai erővel. A *„Férfikor"* és több más darab, az életútja emelkedőin túljutott, negyvenéves férfi számvetést készítő melancholiáját szólaltatja meg, több darab pedig a nagy betegség legnagyobb élményéről ad számot, amikor a költő az *Élet és Halál* küszöbére érkezett.

Bárdosi Németh János lírája jellegzetesen férfi-líra. Nemcsak a hangja és az állásfoglalásai teszik azzá, hanem az a magasrendű etikai felelősségérzet is, amellyel a közösség problémáival azonosul. Sub titulo férfiasság kell megemlíteni azt is, hogy a kötetben nincs szerelmes vers. Illetve egyetlen egy sorolható ebbe a kategóriába: a *„Tiszta sátor"*. Ez is a házas férfi keresztény erkölcsével a feleséghez: az élet szörnyű vészeit gyógyító flastromhoz, fényhez, csillapítószerhez és tiszta menedékhez mond himnuszt.

Egészség, közösségi érzés, mély, a népi gyökerekből fakadt, de a legmagasabb irodalmi kultúrán acélozott magyarság, tiszta emberség zeng a könyv gazdag kifejezőkészségű, árnyalt nyelvezetű soraiból. Szóval csupa olyan erény, amely nemcsak *művészi síkon*, hanem a magasabb értelemben vett *nemzetpolitikai síkon* is jelentőséget ad a könyvnek. Magyarabb magyarok, emberségesebb emberek leszünk az olvasása után.

Dr. Hegedüs Ferenc.

*

Tatay Sándor: *Zápor.* (Regény, 241 oldal, Franklin Társulat kiadása.)

Tatay Sándor nevét eddig *„Jelek a porban"* című novellás-kötete után ismertük és becsültük. A tehetség forró erejét éreztük a novellák mögött. *„Zápor"* című első regénye mégis a meglepetés erejével hatott. Régen olvastunk már ilyen eredeti, biztos kezű alkotást, mint *Tatay* Sándor regénye, a *„Zápor"*. Témája szerint ez a regény is „paraszt-regény". De csak annyiban, hogy faluról, parasztokról szól. A dunántúli falu világáról rántja le a leplet: egy iskolaépítés kapcsán. Emberei igazi hús-vér alakok. Valóban élnek, viaskodnak, szeretnek és gyűlölködnek. Még az összeroppanás nehéz óráiban sem tagadják meg sűrű vérüket.

Naturalista írás? Az. De a reménytelen élet fölött ott ragyog a kékebb dunántúli ég, a színek melegebb ereje és sugárzása. Ebben az írásműben

pompásan észlelhetjük a magyar parasztság *tájak* szerinti rétegeződését. Az önző, könyörtelen harcban is megőrzi *Tatay* parasztja a dunántúli lélek sajátságait. Az ő parasztja lágyabb, mint *Móricz* Zsigmond vagy *Veres* Péter „rideg parasztja." Egy árnyalattal mintha *Kodolányi* világánál is enyhébb lenne *Tatay* faluja. Gondoljunk csak a „szektás-jelenetre", s állítsuk szembe a „*Földindulás*" hátborzongató képeivel. *Tatay* Sándor nagy értéke, hogy sajátos ábrázoló ereje van, jól és biztos kézzel tud szerkeszteni. Kömény Péterje egy más tájba ojtott Turi Dani. És a pap? Felejthetetlen alakja marad az új magyar regényírásnak. Mennyivel kevesebbet szaval, mint *Rákosi* Viktor Simándy Pálja. Pedig a „problémái" neki se kisebbek: *az életet megtartani.*

Tatay műve hibátlan, nagy alkotás. Már első regénye olyan munka, amely után hiánytalanul látjuk *Tatay* helyét és értékét a magyar regényírás útján.

Bárdosi Németh János.

*

SZAKIRODALOM

Bajza József: *A horvát kérdés.* Válogatott tanulmányok. Bpest, 1941. A Kir. M. Egyetemi Nyomda kiadása.

Bajza József, a pár éve elhúnyt kiváló egyetemi professzor horvát és délszláv tárgyú hírlapi cikkeinek és tanulmányainak egy részét tartalmazza ez a kötet. Összeállításánál egyrészt az a szempont vezette a kiadót, hogy a horvát-délszláv-magyar politikai fejlődésnek 1913 és 1937 között lehetőség szerint hű tükre legyen, úgy, ahogy azt egy kortárs látta. Az olvasó sokszor döbben majd rá, hogy Bajza kritikája az eseményekről mennyire találó volt. Másrészt arra törekedett, hogy a kötet hű képet adjon Bajza politikai és publicisztikai tevékenységéről, kritikusi és tudósi munkájáról.

Az első világháború előtt a magyar politika és a magyar társadalom tájékozatlan volt a horvát kérdés és a délszláv egységre irányuló törekvések felől. A magyar társadalomnak ezt a vészthozó közömbösségét világosan felismerte az 1910-es évek táján egy fiatal magyar tudós: Bajza József, aki attól kezdve, hogy átlátta a magyarságot és rajta keresztül az egész dunai monarchiát fenyegető délszláv veszedelem nagyságát, élete munkáját annak szentelte, hogy a magyar és horvát nemzet között ismét megértést és őszinte együttműködést hozzon létre, mint volt sok évszázadon át. Meg akarta ismertetni a magyarsággal a horvát népet, annak multját és jelenét, politikai törekvéseit és reményeit, s ettől remélte, hogy a két nagymultú, rokonsorsú nép ismét egymásra talál Középeurópa sorsdöntő óráiban. Az azóta lényegesen változott viszonyok közepett is fáradhatatlanul harcolt és küzdött Bajza József a toll erejével, a maga elé szabott munka önzetlen vállalásával és lelkiismeretes teljesítésével. Életében csak kevesen vettek tudomást fáradhatatlan munkájáról, amelyet hazája és második hazája, Horvátország javára végzett. Egy új nemzetfogalom megteremtésén dolgozott, amely alkalmas arra, hogy egységbe foglalja a magyar szent korona népeit és nemzeteit. Nem érhette meg politikai eszményeinek megvalósulását, de a sikertelenség nem zavarta őt, mert mélyen hitt a magyarság vonzóerejében s a horvát nép nyugati, latin és katolikus elhivatottságában.

A kötetet sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Tóth László egyetemi tanár. Megjelent a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadásában. A hatalmas kötet ára 25 P.

*

Balogh Károly: *Római könyv.*

Martialis epigrammáinak kitűnő fordítója olyan műfajt igyekszik meghonosítani, amely nálunk kevéssé ismert, meghazudtolva kultúránk sokat

emlegetett klasszikus jellegét, de ugyancsak kedvelt a latin népek irodalmában. S ez a közvetlen formában megírt életteli, nagyképűségtől mentes régiségtan. Nem is régiségtan, hanem az élet és kultúra keresztmetszete bizonyos időpontban. Élénk beleélő képesség, életté vált ismeretek és ábrázoló erő szükséges hozzá: mindez megvan a szerzőben.

Könyvében a mai, lázas életű Róma modern utcái és hatalmas épületei alól elénk varázsolja a kétezerév előtti várost. A fórumok kövei, a templomok romjai, képzeletben régi pompájukban emelkednek. A fórumok benépesednek, dolgozók és ügyeskedők, filozófusok és asztrológusok lepik el márványkockáit. A régi Róma óriási lakossága, a populus Romanus, nem díszes palotákban élte le köznapi életét, hanem lármás és piszkos, zegzugos utcákban. Szórakozni a Mars-mezőre jártak és a cirkuszba. A régi Róma élete nem lenne teljes, ha művészetéről nem esnék szó. A látványosságok könyve átvezet a templomok, szobrok, sírboltok, kutak s a hét halom ősi kincseinek bemutatásához.

Az ezertitkú Róma régi életét eleveníti meg ez a pompás illusztrációkkal és térképvázlatokkal díszített kétkötetes mű, mely valóban méltó módon szolgálja az örök római kultúra bensőséges megismerését.

Megjelent a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadásában. Ára két kötetben, félvászonkötésben, sok képpel 24 pengő.

*

Magyar művészeti írások.

Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum *Csánky Dénes* főigazgató kezdeményezésére jelenteti meg a Magyar Művészeti Írások sorozatát. A vállalkozás, mely figyelmét a magyar művészet fejlődésének egész folyamatára kiterjeszti, rendkívüli terhet ró a kiadóra. Munkája nyomán azonban a mai tudomány és nyomdatechnika eredményeinek felhasználásával olyan nagyszabású könyvsorozat fogja gazdagítani a magyar művelődést, mely a régi megszűnt vállalkozások méltó folytatója lesz. A Csánky Dénes által kijelölt programm változatosságával és időszerűségével biztosítja a sorozat érdekességét.

Az első kötet *Farkas Zoltán Munkácsy Mihályról* szóló pompás összefoglaló esszéje, mely a Munkácsy-kutatás eddigi anyagát és szempontjait világhírű festőművészünk ismeretlen leveleinek felhasználásával kibővítette. Ez a tanulmány Munkácsy művészegyéniségének elemzésével, műveinek esztétikai és történeti méltatásával végleg kijelöli helyét a magyar és az európai festészet történetében. A könyvet 65 gyönyörű képes tábla díszíti, mely Munkácsy festményeinek javát magában foglalja.

A második kötet *Pigler Andor Bogdány Jakabról* írt tanulmánya. A XVII. századi Bogdány Jakab művészetét csak a beavatottak ismerik. Megérthető, ha tudjuk, hogy nem idehaza dolgozott. Anglia volt második hazája, ahová művészhajlamai korán kivitték: soha nem látta viszont szülőföldjét. Pigler Andor gondos tanulmánya megvilágítja Bogdány művészetének teljes ouvrejét s beemeli munkásságát a magyar művészettörténet körébe. Bogdány Jakab festményeinek szinte teljes sorát megtaláljuk a 64 képes táblán.

A Magyar Művészeti Írásokat a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda igen előkelő kiállításban jelentette meg.

*

Németh Imre: *Leányok, asszonyok Krisztus szolgálatában.* Harmadik, bővített kiadás. Szombathely, 1941. 383. oldal.

Az első kiadás 1933-ban indult útnak a kőszegi zárdai Mária-kongregáció áldozatkészségéből. Akkor még nem jelentek meg Bánhegyi, Gergely,

Csaba, Gausz friss, modern leányifjúsági könyvei. Németh Imre könyvét nagy szeretettel fogadták a csonka haza határain innen és túl; egy év alatt már a második kiadásáról kellett gondoskodni. A szerző bevezetőjében szerényen aggodalmát fejezi ki, fel tudja-e venni műve a versenyt azokkal az élet iramát figyelő könyvekkel, amelyeket az első kiadás megjelenése óta hivatott és szakkérdésekben otthonos tudósok és nevelők írtak. Aki a könyvet végigolvassa, bátran felel igen-nel a kérdésre.

A könyv beállításai ugyanis eredetiek és frissek; érzik rajtuk a modern életet figyelő lelkipásztor éles szeme. A szerző nagy olvasottságot árul el, számtalan példával, irodalmi alluzióval fűszerezi fejtegetéseit, igen ügyesen tagol és szerkeszt. Ötletes a tárgy kiválasztásában, lebilincselő a kifejtésében. A női életnek minden problémájára kitér, elég szigorú, de átérzik a sorokon a szíve, és az a vágya, hogy olvasói a mai élet sok nehéz válságában az evangéliumi megoldást megtalálják.

Nem az idősebb és tapasztaltabb barátnő hangján ír a Krisztus szolgálatában álló leányokhoz és asszonyokhoz, hanem inkább az egyházi szónok tekintélyével, útmutató hivatásával. Látszik, hogy a fejezetek nagyrészét elmondott prédikációinak átdolgozásával alakította; azért nem annyira csevegő, hanem emelkedettebb, nem annyira szintétikus, inkább az eszméből kiindulva jut el a mindennapi életet érintő következtetésekhez. De szava „szellem és élet", s bizonyára azt is fog szétsugározni olvasói körében.

Szó.

*

Pehm József: *Az édesanya.* Harmadik, bővített kiadás. I. kötet. 496 oldal. Ára 8 pengő. Zalaegerszeg, 1940.

Pehm prelátus neve fogalom Zalában. A tetterő és alkotás emberének ismerik. Született vezéregyéniség: szívesen sorakoznak mögéje vezetők és tömegek, mert érzik, hogy az Isten is arra teremtette, hogy biztos megérzéssel tűzzön ki célokat maga elé és kemény lépésekkel tartson azok felé. Nem meglepő, hogy a tett emberei irodalmi téren is jelentkeznek és maradandót alkotnak. Hiszen a tetteket is érzés fűti, fantázia ihleti, viszont az irodalmi vállalkozásokhoz is cselekvő kedv kell és akaraterő. Már Bíró-életrajzával megmutatta a szerző, hogy félmunkát nem ismer. A közel ötszáz oldalas, alapos történelmi munkával szaktudósok őszinte elismerését érdemelte ki.

Az Édesanya c. munkáján jóformán egy papi életen át dolgozott. Első kiadását még kispap-korában bocsátotta sajtó alá, a harmadikat már az ezüstmisés áldozópap adta ki.

Meg is látszik a művön, hogy nagy tanulmány, elmélyedés és elszánt munka gyümölcse. Amit egy jószemű ember egy emberöltőn keresztül könyvben, újságban, folyóiratban, orvosi, pedagógiai, költői művekben az édesanyára vonatkozólag találhat, azt mind összegyűjtötte, felhasználta. Ez teszi a könyvet olyan mozgalmassá és színessé. Egyik-másik lapra öt-hat idézet is jutott, és mégis mindenen át a szerző beszél, aki mindent átdolgozott, saját egyéniségén átszűrt, magáévá gyúrt, s úgy adott elő.

Érdekes összevetni az ifjúkori és a férfikorban megérlelt könyvet. Nemcsak a kötet duzzadt meg hatalmasan, hanem a szempontok is kiegészültek. Szemmel látható, hogy a szerzőt fűti a vágy: valami egészen teljeset és monumentálisat adni; nem egy könyvvel gazdagítani az anyairodalmat, hanem megírni a könyvet az édesanyáról. Valóban igaz, amit beígér, azt adja: „a modern idők összes anya-problémáinak foglalatát".

Az ifjú Pehmből viszont megmaradt a romantikus beállítás, az érzelmes előadás, az az Eötvös—Bougaud-hatás, amelyet előszavában bevall.

Csodálatosan rátalál az anyák hangjára. Akkor is, amikor tudományosan tárgyal, vagy bölcseleti problémákat taglal, mindig könnyed, kellemes olvasmány marad. Magyar nyelvének pedig olyan zamata van, amelyen érzik a népi talajba lenyúló lelki gyökérzet.

Szinte érdemes volna felsorolni a fejezetcímeket annak megvilágítására, mennyire át tudja tenni a költészet nyelvére, mennyire színessé és szemléletessé tudja tenni mindazt, amit nem egy hasonló tárgyú műben laposan és közönséges fogalmazásban találunk meg.

Külön érdeme a könyvnek, hogy igen sok példát, történeti elbeszélést, mesét, költeményt, szellemes mondást, aforizmát, nagy gondolatot, statisztikai adatot, idézetet hoz fel eszméinek illuszrálására. Ezáltal könyve szónokoknak valóságos kincsesbányája lesz, előadóknak kiapadhatatlan forrása, anyák napján szereplő, megszorult szónokoknak „puskája", Mária-prédikációk bőséges anyagtára, s mégis az anyák házi lexikona, szép lelkiolvasmánya, útmutatója, oktatója, vígasztalója, jóbarátja.

Hiányul talán csak azt róhatnók fel, hogy idealizálja az édesanyát, s nem mutatja be a rossz anyát, akiben nem teljesedik az édesanya fogalma. De mert a monumentális első kötet után még egy másodikat is beígért a szerző, fel kell függesztenünk ítéletünket. — A testes könyvet szép művészi képek díszítik.

Kívánjuk, hogy magas ára ne legyen akadálya annak, hogy a családanyákhoz valóban eljusson és szép hivatását a magyar nők lelkében elvégezhesse.

Szó.

*

Polgár Sándor dr.: *Győrmegye flórája.* Különlenyomat a Botanikai Közlemények 1941. évi XXXVIII. kötetének 5—6. füzetéből. 152 oldal.

Régóta nagy érdeklődéssel várták a magyar botanikusok e munkát. Nem csalódtak. Győrmegye flórája egyik legértékesebb flóramű, amely elhagyta a magyar sajtót.

Polgár Sándor a nála megszokott alapossággal és lelkiismeretességgel állította össze megyéje növényzetét. Rá is illenek Degen Árpádnak Borbás Vince flóráiról írt szavai: „nem írta össze más könyvekből, megtoldván néhány adattal, mint sok „Flóra" készülni szokott, hanem az alapjukat képező anyagot maga gyüjtötte össze s dolgozta fel párját ritkító alapossággal."

Munkája — mint írja — már 1911-ben elkészült, de ugyancsak betartotta s felülmúlta a horatiusi *nonum prematur in annum* elvet, azóta is folyton járt, gyüjtött, megfigyelt s így 40 évi botanizálás után foglalta össze eredményeit.

A vidékre vonatkozó herbáriumi, irodalmi adatokat is gondosan átnézte és korrigálta.

A bevezető részben flórakutatás történetet s növényföldrajzi áttekintést ad a terület földrajzi és növényszociologiai leírásával. Ezután következik az enumeráció 1347 növénnyel, majd a Függelékben algákat, gombákat, zuzmókat és értékes mohaadatokat közöl a területről. Mindenegyes növényt éles kritika tárgyává tesz, kevés van ezek között, amit nem maga gyüjtött.

A megyével szomszédos területekről is közöl adatokat, így Veszprém megyéből, illetve a Bakonyból is ötvenkettőt.

A terminus technikusokon kívül előforduló latin megjegyzéseket klaszszikusan szép nyelven írta, szakembernek is dícséretére válnék.

Rédl Rezső dr.

Martineum Könyvnyomda Rt. Szombathely. Felelős nyomdavezető: Maitz F.

MAGYAR

DUNÁNTÚLI

SZEMLE

IX. ÉVF. 1942. 3—4. SZ

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I—VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

IX. ÉVF. ----- SZOMBATHELY, 1942. MÁJUS 1. ----- 3—4. SZÁM.

Megjelenik: febr., máj., júl. és okt. 1-én legalább 5—5 ívnyi terjedelemben. — *Célja:* Dunántúl, különösen Vas, Veszprém és Zala m. kulturális problémáinak szolgálata a legtágabb értelmezésben. — *Előfizetési díj:* évi 6 (jogi személyeknél és külföldre 8) P. Bolti ár: belföldön 8, külföldre 10 P. Egyes szám ára 1.— P, kettős számé 2.50 P. Fizetés a Szombathelyi Takarékpénztár R. T. 4.088. sz. csekkszámlájára *(Folia jelzéssel!).* — Gépelt *kéziratokat* kérünk. — A cikkek közlésével megszereztük azok *szerzői jogát.* — A közlemények tartalmáért a szerző *felelős.* — Kéziratokat, képeket stb. nem őrzünk meg. — Az értekezések szerzőit — míg az anyagiak engedik — 25 drb borítéknélküli *különlenyomattal* díjazzuk. További példányokért s külön borítólapért saját költségeinket számítjuk fel. — *Szerkesztőség és kiadóhivatal* (Schriftleitung): Szombathely, Szent Imre-u. 5. *Szerkesztőségi órák:* minden kedden d. u. 5—7.

Kéziratzárlat: egy hónappal a megjelenési határidők előtt.

Választ igénylő kéziratokhoz kérünk postabélyeget mellékelni!

Főszerkesztő és felelős kiadó: **PAVEL ÁGOSTON DR.**

o

Társszerkesztők: Vas vármegyében: *Géfin Gyula dr.;* Veszprém vármegyében: *Nagy László dr.;* Zala vármegyében: *Suszter Oszkár.*

o

Vasi szerkesztőbizottság: *Bernrieder Katinka, Bendefy László dr., Nagy János dr., Palkó János dr., Paulovics István dr., Pákay Arnold, Pethő István dr., Smidt Lajos dr., Szendy László dr., Tóth János dr.*

Veszprémi szerkesztőbizottság: *Békefi József dr., Brodszky Ferenc, Dömötör Sándor dr., Faller Jenő, Gutheil Jenő dr., Nagy Jenő dr., Pákay Zsolt dr., Pongrácz József dr., Rédl Rezső dr., Vevér Emil, Wallner Ernő dr.*

Zalai szerkesztőbizottság: *Pehm József, Bartha István, Bogyay Tamás dr., Boleratzky Gyula dr., Bödei János, Bucsis Gyula dr., Fára József dr., Horváth Tibor Antal, Izsák Gyula, Kaposi Antal, Markos Jenő, Szerecz Imre dr.*

o

KÖRZETI KÉPVISELŐK: *Vas megyében:* Celldömölkön: *Vajay Sándor;* — Körmenden: *Kevey István dr.;* — Kőszegen: *Bognár Ede;* — Sárvárott: *Szenttamási Babos Lajos;* — Szentgotthárdon: *Bernrieder Katinka;* — Vasvárott: *Kolbay Ödön.* — *Zala megyében:* Zalaegerszegen: *Bucsis Gyula dr.;* — a zalaegerszegi járásban: *Baján György dr.;* — a sümegiben: *Jánky István dr.;* — a novaiban: *Farkas Sándor;* — a zalaszentgrótiban: *Mangliár Károly dr.;* — a keszthelyiben: *Pataky László dr.*

A címlapot *Illés Árpád,* a rovatillusztrációkat *Andor Lóránd* rajzolta.

Kérjük az előfizetési díjaknak s az 1-2. sz.-hoz mellékelt csekken feltüntetett hátralékoknak m i e l ő b b i szíves befizetését. Felülfizetéseket köszönettel fogadunk.

K i a d j a a V a s v á r m e g y e i M ú z e u m.

FŐLÖSPÉLDÁNY

Vas vármegye főispánjai a XIV. század első felében.

REISZIG
EDE dr.

Héder-nemzetségbeli Kakas Miklós (1318. április 16).

A VIII. Bonifác pápának Kőszegi Iván kiközösítése ügyében 1299. márc. 13-án az esztergomi érsekhez intézett rendelete óta közel két évtizedig egyetlen oklevél sem ismeretes, amelyből megállapítható lenne, hogy ezen idő alatt ki állott a vármegye élén.

Csak egy 1318. április 16-án kelt oklevélből értesülünk arról, hogy ekkor a Héder-nemzetségbeli Kőszegi Kakas Miklós volt Vas vármegye főispánja. Kakas Miklós, Iván nádor és Vas vármegye főispánja testvérének, a néhai Miklós nádor és szlavóniai bánnak a fia, akit az oklevelek Kakas melléknévvel jelölnek meg, elsőízben 1314. március 7-én szerepel, midőn unokaöccsével, Gergely fia Andrással megjelenvén a győri káptalan előtt, kijelentette, hogy Sobor birtokot a Rábaközben az Osli-nemzetségbeli Imre fiának visszaadja.[1]

Mikor Károly király pártja a Dunántúl szervezkedett, a Héder-nemzetségbeli Kőszegiek között az egyedüli volt, aki egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett.

Vas vármegye nemessége — tekintettel arra, hogy a gőgös, elbizakodott Kőszegiek a stájer, az osztrák, a horvát és a szerb uraktól is segítséget kaphattak — nagyon kényes helyzetben volt. Mikor Kőszegi Gergely fia, András 1316-ban fellázadt, Kakas Miklós nem csatlakozott hozzá, úgyhogy ezért unokaöccse a lékai és a rohonci várait ostrom alá vette, mire Károly király hálából főlovászmesterré, Vas és Zala vármegyének főispánjává nevezte ki. Mint királyi főlovászmester és a két vármegye főispánja 1318. április 16-án Pölöskefő birtokát — Léka és Rohonc várainak megvédéséért — Rumi Doroszló fiainak adományozta.[2]

De 1319. elején ő is megtántorodott és felkelt a király ellen.

[1] Anjou-kori Okmt. I. 335.
[2] Zala várm. oklt. I. 147.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Ekkor azonban Károly király uralma a Dunántúl is már annyira megerősödött, hogy a király hívei csakhamar elfojtották a felkelést. Meggondolatlanságáért súlyosan bűnhődött; nemcsak méltóságaitól lett megfosztva, hanem elvesztette Pölöske és Kanizsaszeg (Nagykanizsa) várait és Kedhida (Kehida) nevű birtokát. A kiengesztelődésre hajlamos király azonban csakhamar megbocsátott neki. Mikor kegyelmet nyert, méltóságai közül csak Zala vármegye főispánságát nyerte vissza.

Mikor másodízben lett Zala vármegye főispánja, előtte folyt le a Tengerdi Máté comes hatalmaskodási pere, aki a zalavári convent előtt 1320. július 21-én — ártatlanságára nézve — magát tisztító eskű letételére kötelezte.[3] 1328-ban azzal vádolják, hogy a Ják-nemzetségbelieknek Rohonc váráért cserébe adott két nicki birtokát később visszavette, és mikor hűtlenség bűnébe esett, a többi jószágaival együtt ezt a két birtokot is elkobozták.

1332. október 8-án végrendelkezett. A végrendelet szerint, a lékai ferencrendű gvárdián volt a gyóntatója, tehát ekkor Lékán lakott. Kecöli birtokát (Sopron vármegye) a borsmonostori apátságnak hagyta. A végrendeletben nejét Katalinnak nevezi, legidősebb fiát Jánosnak. Ezt a végrendeletet a vasvári káptalan hiteles alakban állította ki.[4]

Özvegye, Erzsébet, valamint fiai: Lékai János, László és Henrik az 1336-ban Albert és Ottó osztrák hercegekkel kötött szerződésben kötelezettséget vállaltak, hogy váraikkal és fegyvereseikkel a hercegek szolgálatára lesznek; ezzel azután ismét a hűtlenség bűnébe estek. E miatt a király elvette tőlük Léka várát, és hogy eltávolítsa őket a nyugati szomszédságtól, Kemend várával (Zalában) kárpótolta őket. Tőlük származnak a Lékay, a Ludbrégi Kakas és a Rohonczy családok.[5]

Héder-nemzetségbeli Kőszegi András (1321. május 11).

A sötét emlékű Iván nádornak és Vas vármegye főispánjának unokája. Atyja, Gergely főasztalnok, 1297-ben villámcsapás áldozata lett. Testvérbátyja, Miklós, már 1308-ban Károly királynak fogadott hűséget, aki tárnokmesterévé és Sopron vármegye főispánjává nevezte ki. E kettős méltóságban sorolják fel az 1311. ápr. 30-án kelt oklevél záradékában.[6]

Az ő befolyásának tulajdonítható, hogy testvére, András, úgyszintén Henrik szlavon bán fiai 1312. január 23-án Fürstenfelden szövetséget kötöttek Szép Frigyes osztrák herceggel azzal a kikötéssel, hogy Károly király ellen nem harcolnak.

[3] Anjou-kori Okmt. I. 572.

[4] Fejér: Codex Dipl. Hungariae. VIII. 3. 363.

[5] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. II. 146. 155—156. — Wertner Mór: A Güssingiek. Századok. 1895. 146—147. Dr. Holub József: Zalamegye tört. a középk. I. 454. — Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár. 1907. 23, 341.

[6] Hazai Okmt. II. 27.

Miklós tárnokmester 1314. április 3-án elhalálozván, testvére, András, elvesztette azt a jótékony befolyást, amelyet bátyja rája gyakorolt. Bár a király 1314-ben Zala vármegye főispánjává nevezte ki,[7] 1316-ban fellázadt, de a király hadai Kőszegen ostrom alá fogták és békére kényszerítették. András azonban a békét már 1317-ben megszegte, sőt 1319-ben újból fellázadt. Ekkor azonban a király hadvezérei, a Guth-Keled-nemzetségbeli Felsőlendvai Miklós, aki 1316-ban csatlakozott Károly királyhoz és később Sopron vármegye főispánja lett, valamint Köcski Sándor, a későbbi országbíró és Vas vármegye főispánja, előbb Kőszeg mellett verték szét a lázadókat, majd a zalai nemesség hadával, mely Pölöske várát foglalta el, egyesülvén, Kőszegi András és János martalócait Szalafőnél szétugrasztották. A felkelés ezzel le volt verve, s a Kőszegiek csakhamar meghódoltak. Károly király visszafogadta Andrást kegyeibe, és Vas vármegye főispánjává nevezte ki. Főispáni működéséről csupán egy oklevél emlékezik meg, midőn 1321. május 11-én Vas vármegye alispánja és bírótársai Oladi Csépán fia Miklóst és ellenfelét András főispán elé új határnapra megidézik.[8] Ezután már csak mint a borsmonostori apátság kegyurát említik az oklevelek. 1324—26 között elhalálozott.[9]

Köcski Sándor (1327. augusztus 23—december 15).

Egymásután hárman viselték a főispáni méltóságot Vas vármegyében a Kőszegiek, a pártütők családjából. Utánuk oly férfiú került a vármegye élére, akinek elévülhetetlen érdemei vannak, hogy Károly király uralma megszilárdult és a jogbiztonság a Dunántúl helyreállott.

Köcski Sándor a Héder-nemzetség Köcski-ágának legkiválóbb tagja. Ez az ág nem volt oly hatalmas és gazdag, mint a Kőszegi, de családi összeköttetései régi jómódú nemesre vallanak. Nagyanyja Káldi Dominica, szülei: Sándor és Venys (Venus) voltak. Neje: Bajóti, másként Nagymartoni Simon leánya Klára; nővére a Nádasd-nemzetség Pethő-ágából származott Gersei Lászlóhoz ment nőül, ebből a házasságból származott Margit, Magyar Pálné, a pápóci perjelség alapítója.

Köcski Sándor 1309-ben tűnik fel. Eleinte csak birtokügyekben szerepel. 1309-ben Hetyén, Hetyesomlyón és Pereszteg-en, 1313-ban Lánc helységben (Kissomlyótól nyugatra) szerez birtokokat, 1312-ben magához váltja Káldi Marcel fiainak birtokát Sáron (Petőmihályfa). Nincsenek adataink arra vonatkozólag, hogy ebben az időben a közéletben szerepelt volna; nem vett részt Károly király első küzdelmeiben; a későbbi ok-

[7] Anjou-kori Okmt. I. 349.

[8] Anjou-kori Okmt. I. 614.

[9] Karácsonyi János: i. m. II. 146., 154. II. 38. — Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár 1907. 161., 347.

levelek is csak azt jegyzik fel érdeméül, hogy a hűtlen Kőszegi András pártját otthagyta. Ezen nem is lehet csodálkozni, tekintettel arra a vérségi kapcsolatra, mely a Kőszegiekhez fűzte. De másfelől a lázadók feje: Kőszegi András Sáron szomszéd birtokos volt.

A vármegyei nemesség, a Kőszegiekkel szemben, egyelőre nem mert állást foglalni, így azután Károly király pártja csak lassan szervezkedett Vas vármegyében. Kőszegi András mester 1316-i lázadásakor az Osli-nembeli Lőrinc, a Kanizsai-család megalapítója és a Guth-Keled-nemzetségbeli Felsőlendvai Miklós Vas megyében is szervezni kezdték Károly király híveit, akikhez Köcski Sándor is csatlakozott. Ez az esztendő fordulópontot képez életében.

A Kőszegiek bosszúja is rettenetes volt egykori híveikkel szemben. A Nádasd-nemzetség Pethő-ágából származott András fia, Gersei László, Köcski Sándor sógora és ennek testvére, Dénes, is Károly király híveihez csatlakoztak.

Kőszegi Iván nádor második fia, Farkas János, rájuk szabadította hadnagyát, Vörös Salamont, aki Gersei Lászlót Gersén a templomban meggyilkolta; ezalatt a másik testvér, Dénes, nejével és sógornőjével, valamint családtagjaival kastélyába zárkózott. Vörös Salamon tehetetlen dühében rájuk gyujtotta a kastélyt, mindannyian benne égtek, csupán László leánya, Margit, menekült meg dajkájának jóvoltából.

Köcski Sándor megmenekült, de a lázadók összes jószágait elpusztították. Károly király ekkor a győrszentmártoni várnagyságot bízta reá, és Sopron meg Győr vármegyékben fekvő jószágokkal kárpótolta.[10] Köcski Sándor ekkor már teljes mértékben bírta a király bizalmát, úgyhogy, mikor az 1319. év elején Kőszegi András ismételten fellázadt, a király őt küldte megfékezésére. Köcski Sándor ekkor a hozzácsatlakozott urakkal: az Osli-nemzetségbeli Lőrinccel, a Guth-Keled-nemzetségbeli Felsőlendvai Miklóssal, a spanyol származású Simon-fia Nagymartoni Pállal, a Szentemágócs-nembeli Jánossal, a Hahót-nembeli Miklóssal, az Alsólendvai Bánffy-család ősével, a Hédernembeli Dezsővel, a Héderváry család ősével, előbb Kőszegnél, majd Szalafőnél verte szét a lázadókat, valamint a segítségükre érkezett osztrákokat, s váraikat: Kőszeget, Kaboldot (Sopron megye) és Pölöskét (Peleske, Piliske Zalában) elfoglalta.

Alighogy Vas megyében helyreállott a belnyugalom, még 1319. év nyarán Károly király Milutin Uros szerb király ellen indított hadjáratot. Maga Károly király állott hadai élére; vele volt Kökcski Sándor is. A hadjárat csak az év telén ért véget Macsóvár visszavételével, mikor is Köcski Sándor a ráeső kövektől súlyos zúzódásokat szenvedett.[11] 1322-ben a király őt

[10] Hazai Okmt. I. 112—113.

[11] Karácsonyi János: i. m. II. 163—392. — Pór Antal: Köcski Sándor. Századok. 1888. 785—790. — Hóman Bálint: Magyar Történet. II. kiadás. II. 266.

tette meg a Habsburgi Szép Frigyes segítségére küldött 6200 lovasból álló had vezérévé, de a mühldorfi csatában a magyar had a csata kimenetelére, felállításánál fogva, befolyással nem bírt.

1323-ban a szentmártoni várnagyság mellett, a banai várispánságot is viselte.[12] 1324-ben országbíró lett. Mint országbírót első ízben I. Károly királynak 1324-ben nov. 9-én kelt oklevelében sorolják fel. 1325-ben az országbírói méltóság mellett a vágbesztercei várnagyságot is betöltötte.[13]

Mikor 1326-ban a Héder-nemzetségbeli Iván nádor fia, Kőszegi Farkas János, az osztrák lovagok szövetségével újból fellázadt, a király Köcski Sándort küldte ellenük; míg az ő csapatai bevették Sárvárt, addig Kanizsai Lőrinc Kőszeg táján a végcsapást mérte a lázadókra. Ekkor Felsőlendvai Miklós hat osztrák lovagot elfogott, akiket Budára küldött. Ezalatt a drávántúli országrészekben az Ákos-nemezségbeli Micsk bán, a Peleskei Ördög-család őse, a Héder-nemzetségbeli Henrik szlavon bán lázongó fiait: János volt főlovászmestert, a Szekcsői Herczeg-család ősét és Pétert, a Tamásy-család ősét, győzte le; 1326 végén vagy 1327 elején megvívta Kapronczát, s ezzel megtörte hatalmukat.

Most már Vas megyére is nyugalmasabb idő köszöntött. Kőszegi János meghódolt, és átadta Sárvár, Németújvár és a két kőszegi vár kulcsait a király hadvezéreinek.

Károly király a lázadás leveretése után Köcski Sándort ismételten kitüntette kegyeivel, melyeknek jeléül 1327-ben összes birtokaiban megerősítette, 1327. május 21-e és aug. 23-a között pedig Vas vármegye főispánjává és sárvári várnaggyá nevezte ki. Mint országbírót és egyúttal Vas vármegye főispánját a Károly király által Drugeth János fia, Vilmos részére 1327. augusztus 23-án kiállított adománylevél záradékában sorolják fel.[14] Mivel Vas vármegye főispánsága mellett az országbírói méltóságot is megtartotta, ebben az évben leginkább Visegrádon tartózkodott. Itt keltezi a legtöbb ítéletlevelét mint: 1327. nov. 24-én, dec. 7-én és dec. 15-én.[15]

December közepén még betöltötte állását, de ekkor már sokat betegeskedett; ezért elsősorban neiéről óhajtván gondoskodni, Visegrádon László kalocsai érsek, Endre fehérvári prépost, alkancellár, és egykori fegyvertársa: az Ákos-nemzetségbeli Micsk szlavon bán, Dömötör tárnokmester és Treutel Miklós, Pozsony vármegye főispánja, előtt végrendelkezett.

Mint országbírót Károly király 1328. jan. 14-én kelt oklevele említi utoljára; az ugyanezen évi február 19-én kelt oklevélben már özvegye, Bajóti Klára ügyében történik intézke-

[12] Fejér: i. m. VIII. J. 145—146.
[13] Anjou-kori Okmt. II 169. II. 214.
[14] Anjou-kori Okmt. II. 316—318.
[15] Fejér: VIII. 3. 258—763. — Gr. Károlyi oklt. I. 66—69. — Győri Tört. és Régészeti Füzetek. 1863. 19.

dés.[16] Első nejétől, kinek neve nem ismeretes, György nevű fia született, aki 1361. előtt magtalanul elhalálozott.[17]

Tomaj-nemzetségbeli Dénes-fia Tamás (1328. június 9—1329. április 3—7).

Köcski Sándor azzal a jóleső tudattal húnyta le szemeit, hogy szülővármegyéjében a belrendet hosszú időre biztosította. Károly királynak ekkor éppen a nyugati szomszédaival, az osztrák hercegekkel kellett megküzdenie; ezért egy régi kipróbált hívét állította Vas vármegye élére. Ez a férfiú a Tomaj-nemzetségbeli Dénes tárnokmester és nádor unokája, Tamás volt. Tamás és testvére, István kezdettől fogva Károly király hívei voltak, miértis László erdélyi vajda lefoglalta belsőszolnokmegyei birtokaikat. László vajda halála után, Károly király uralmának megszilárdultával visszakapták birtokaikat. Károly király mindkét testvért kitüntette bizalmával. 1315. jún. 27-én Temesvárott kelt oklevelében mindkettőjüket székely ispánoknak nevezi. Tamás a székely ispánságot még 1319. márc. 18-án is betöltötte. 1315. jún. 30-án Bereg és Ugocsa, 1321. okt. 16-a és 1324. júl. 10-e között Ugocsa vármegye főispánja és egyúttal munkácsi várnagy volt.[18]

Mint Vas vármegye főispánját elsőízben a vasvári káptalan 1328. jún. 9-én Károly királyhoz intézett jelentésében említi, mely szerint, a megtartott vizsgálat alapján megállapítást nyert, hogy Apáti (Gyöngyösapáti) Rempefi Salamon fiának, Mihálynak, őseitől öröklött birtoka.[19]

Kevéssel ezután Károly király hadai — a cseh királlyal 1327-ben létrejött szövetségre támaszkodva — Laczkfi Istvánnak, a későbbi erdélyi vajdának vezérlete alatt betörtek az osztrák tartományokba; a támadás oly erővel indult meg, hogy Frigyes római király és osztrák herceg kénytelen volt békéért folyamodni. Károly király a Lajta-melletti Bruckban 1328. szept. 21-én kötötte meg a békét Frigyes római királlyal, valamint Albert és Ottó osztrák hercegekkel; az erről kiállított oklevél záradékában ott szerepel Tamás, Vas vármegye főispánja is a méltóságok között.[20]

Az eredményes osztrák hadjárat után a király Tamás főispánra bízta a sárvári várat. Mint Vas vármegye főispánja és sárvári várnagy 1329. ápr. 2-án Sárvrott kelt levelében arra

[16] Fejér: VIII. 3. 275. — Hazai Okmt. I. 155—158.

[17] Pór Antal: Nemes Magyar Pálné asszony. Kath. Szemle III. 1889. 465—486. — U. a. Köcski Sándor. Századok. 1888. 790—794. — Karácsonyi János: i. m. I. 105—106. II. 146—157., 163—164., 392. — Wertner Mór: A Güssingiek. Századok. 1895. 143.

[18] Fejér: VIII. 1. 556—., VIII. 2. 237. — Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár: 1907. 173.

[19] Anjou-kori Okmt. II. 362.

[20] Fejér: VIII. 7. 209. — Hóman: i. m. II. kiad. II. 71. — Pór Antal: A Magyar Nemzet Tört. III. 116.

kéri a vasvári káptalant, hogy a közte és testvére, István mester között történt birtokcseréről oklevelet állítson ki. A káptalan még ebben a hónapban 3—7-e között teljesíti kérését, Tamás főispán az oklevél kiállítása alkalmával akadályozva lévén, Bonc-fia Lőrinccel képviseltette magát, aki néhány nappal megelőzőleg (1329. márc. 31-én) egy más ügyben mint Tamás főispán alispánja szerepel.[21]

Tamás ezután eltűnik a közéletből. Többé nem vállalt közhivatalt. Utóda Vas vármegyében testvére, István lett.

Tamásnak két fia volt: István (1344—1356) a Losonczy- és Tamás a Losonczi Bánffy-család egyenes őse.[22]

Tamás főispánnak, valamint testvérének, Istvánnak életrajzi adatait már Lehotzky András egybeállította a Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae c. munkájában, melyet Kerékgyártó Árpád is felhasznált,[23] bár a jegyzetben némi kételyét fejezi ki az adatok hitelességére nézve. Pedig Lehoczky előadását a rendelkezésre álló oklevelek jobbadán igazolják, csak az évszámokban tévedett néha.

Tomaj-nemzetségbeli Dénes-fia István mester (1330. május 15—1333. április 12).

A Tomaj-nemzetségbeli Dénes nádor fiának, Régeni Dénesnek másodszülött fia.[24] Pályája eleinte együtt halad a testvérével, Tamással.

Mikor Károly király 1315. jún. 27-én Temesvárott kelt oklevelében a László erdélyi vajda által elfoglalt Lápost és a többi belsőszolnokmegyei birtokokat visszaadja, őt is székely ispánnak nevezi.[25] Ezután közel másfél évtizeden át nem szerepel. Csak akkor tűnik ismét fel — már mint Vas vármegye főispánja —, mikor Károly király egybehívta a rendeket, hogy a Záh Felicián által 1330. ápr. 17-én Visegrádon a királyi család ellen elkövetett merénylet ügyében ítélkezzenek. Ő is tagja volt a vértörvényszékké átalakított országgyűlésnek, mely napokig tartó tanácskozások után 1330. máj. 15-én hozta meg ítéletét.[26] Ez a rendkívül szigorú ítélet, mely a merénylő családjának kiirtását rendelte el, elsősorban azoknak a befolyására vezethető vissza, akik — mint a Tomaj-nemzetségbeli István főispán is — Károly király trónjának megszilárdítása és az ország belrendjének helyreállítása érdekében évtizedeken át küzdöttek és érette jelentékeny anyagi áldozatokat is hoztak. Az ítélet indokolásában az akkori közvélemény egy nagy részének, a magyar főrangú családoknak felháborodása jutott kifejezésre.

[21] Bánffy család oklt. 60—62. — Fejér: IX. 7. 609.
[22] Karácsonyi: i. m. III. 104—106.
[23] Magyarok Életrajzai. I. 200—201.
[24] Turul: 1883. évf. 99. lap.
[25] Fejér: VIII. 1. 556.
[26] Fejér: VIII. 3. 424.

Visegrádról István mester főispán visszatért Vas megyébe. I. Károly úgylátszik a németújvári várat bízta rá, mely 1326 óta a királyé volt, mert 1330. aug. 23-án itt keltezi egyik oklevelét, amelyben a borsmonostori egyháznak három lánc földet és egy nemes telket engedett át Lochman helységben (Locsmánd, Sopron vm.).[27] 1331. márc. 1-én mint Vas és Sopron vármegyék főispánja állított ki egy oklevelet. János Sopron vármegye alispánjának és bírótársainak, Egeredi Tamás fiainak megbírságolása ügyében kiállított oklevele szerint 1332. ápr. 6-án még Sopron vármegye főispánja volt.[28]

Pál országbírónak 1332. ápr. 8-án Visegrádon kelt ítéletlevelében Dénes-fia István mester mint Vas vármegye főispánja van felsorolva.

A vasvári káptalannak 1332-ben dec. 17-én kiállított bizonyságlevelében, amelyben a szőkeföldi udvarnokok birtokában a király által kiküldött bírák Szőke Pétert megerősítették, Pősei Miklós mint István mester, Vas vármegye főispánjának kiküldötte szerepel. Mint Vas vármegye főispánját utoljára az egri káptalannak 1333. ápr. 12-én kelt kiadványában említik, mely szerint a Tomaj-nemzetségbeli Szentimrei Sebestyén fia, Lóránd, a Tomaj- és Abád-birtokok ügyében tiltakozását jelentette be.[29]

Nagy Lajos király uralkodása alatt 1342. dec. 19-étől 1349. nov. 1-ig szörényi bán volt. Ezután nem szerepel többé. 1360. jún. 20-án már mint néhairól emlékeznek meg róla. Egy fia maradt: Dénes, aki utódok hátrahagyása nélkül húnyt el.[30]

Rátót-nemzetségbeli Lóránt-fia Lóránt mester (1334. május 26—1335. november 23).

A Rátót-nemzetség úgynevezett nádori ágából származik. Atyja, Lóránt (1275—1307), III. Endre király uralkodása alatt az 1298—1299. években dunántúli nádor volt. Három fia közül: Dezső (1317—1327) a Jolsvay-család őse, Lesták (Leustach) és Lóránt Vas és Sopron vármegyék főispánjai.

Már atyjuk, a volt nádor, a Vencel király zsoldosai által elkövetett pusztítások hatása alatt 1304-ben Károly pártjához csatlakozott, és ettől kezdve Károly bizalmasai között foglalt helyet. Ő is azok közé tartozott, akik 1307 őszén Károlyt újból elismerték és megválasztották királynak. Mind a három fia Károly király hűségében tűnt ki, bár nehéz napok virradtak rájuk Trencséni Csák Máté lázadása után (1311), mivel Nógrádmegye is Csák Máté hatalmába került, ahonnan a Gömör és a Heves vármegyékben birtokos Rátót-nemzetség szüntelen

[27] Fejér: VIII. 3. 503.

[28] Sopron várm. oklt. I. 121. 126.

[29] Bánffy-család oklt. I. 70—76. — Anjou-kori Okmt. II. 631.

[30] Karácsonyi: i. m. 104—107. — Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár. 1906—597.

támadásoknak volt kitéve. De a három testvér híven megtartotta Károly királynak adott eskűjét.[31]

Mivel Károly király különös súlyt helyezett arra, hogy a határszéli vármegyékben a főispáni tisztséget régi, kipróbált hűségű férfiak töltsék be, a Tomaj-nemzetségbeli István mester után a Rátót-nembeli Lóránt mestert nevezte ki Sopron és Vas vármegyék főispánjává. Első ízben Károly királynak 1334. máj. 26-án Visegrádon kelt oklevelében szerepel mint a két vármegye főispánja, midőn a király meghagyja neki, hogy a vármegyében minden tizednek huszadrészét a borsmonostori apátság számára szedesse be.[32] Rövid ideig tartó hivataloskodása alatt az osztrák hercegekkel kellett megküzdenie. Erről I. Lajos király is megemlékezik a Gergely fia Németh János udvari vitéze részére 1350. nov. 1-én Budán kelt adománylevelében.[33]

Mint Sopron vármegye főispánja a vármegye rendeivel 1334. jún. 20-án közgyűlést tartott.[34]

1335. márc. 12-én mint Sopron és Vas vármegyék főispánja bizonyságlevelet állított ki, hogy a Sopron-városi polgárok a győri püspök által elfoglalt, a Fertő tava mellett fekvő földterület birtokába vissza lettek helyezve.[35]

Lóránt mester ebben az időben leginkább Kőszeg várában tartózkodott, mely vár 1327-ben került a király birtokába. Innen azután mind Sopron, mind Vas vármegyét egyaránt szemmel tarthatta. 1335. nov. 12-én itt keltezi egyik levelét, amelyben mint Sopron és Vas vármegyék főispánja Kőcski Dénes-fia Mihályt bizonyos jótállásból származó tartozások kifizetéséről nyugtatja.[36]

Egy 1335. nov. 23-án kelt oklevél szerint a Ják-nemzetségbeli Lőrinc, a Sitkey-család ősének fia, Imre, teljesített mellette mint Vas vármegye főispánja mellett szolgálatot.[37]

Károly király 1336. október 24-én a Tatamér fehérvári prépost és királyi kancellár és testvérei részére kiállított megerősítőlevelében már mint volt főispánról emlékezik meg róla.[38]

Ezután többé nem vállalt közhivatalt és még 1342. dec. 9-e előtt, aránylag fiatalon elhúnyt.[39] Utóda mindkét vármegyében testvére, Lesták lett.

[31] Karácsonyi: i. m. III. 13—14.
[32] Fejér: VIII. 3. 729—730. — Rupp Jakab: Magyarország Helyrajzi Tört. I. 2. 472.
[33] Fejér: IX. 1. 779.
[34] Sopron várm. oklt. I. 177.
[35] Hazai Okmt. I. 168.
[36] Anjou-kori Okmt. III. 216.
[37] Fejér: VIII. J. 274. — Karácsonyi: i. m. II. 248—260.
[38] Anjou-kori Okmt. III. 290.
[39] Karácsonyi: i. m. III. 14.

Rátót-nemzetségbeli Lóránt-fia Lesták mester (1337. július 9—1340. február 14).

Annak a nagy bizalomnak és ragaszkodásnak következtében, amellyel Károly király a Rátót-nemzetség tagjait kitüntette, Lóránt után idősebb testvére, Lesták mester lett Vas vármegye főispánja. Mint Vas vármegye főispánja, elsőízben a vasvári káptalannak 1337. júl. 9-én a Paty (ma Felsőpaty)-birtok ügyében Károly királyhoz intézett jelentésében fordul elő.[40] Mikor Sopron vármegye főispánja lett, a soproni polgárokat a Fertő folyón a vámszedés gyakorlatában megakadályozta, mire a polgárok a király elé járultak panaszaikkal. Károly király 1338. márc. 16-án Visegrádon kelt oklevelében a soproni polgárokat a Fertő folyón szedett vám haszonélvezetében a kikötött időpontig meghagyta. Az oklevélben foglaltak szerint Lesták mester Vas és Sopron vármegyéken kívül ekkor még Somogy és Tolna vármegyék főispánja is volt.[41]

Főispánsága alatt Vas vármegyében András volt az alispán, aki 1338. nov. 2-án kelt oklevelében tanusította, hogy Mesteri Móric és István előtte megjelenvén, Hetyei Dénest, Lőrincet és Pétert Dekény nevű birtok használatától eltiltották.[42] Mint Sopron vármegye főispánja a soproni polgárokat ismételten megakadályozta a Fertő folyón a vámszedés gyakorlatában, de Károly király 1339. ápr. 19-én a polgárok kérelmére a vámjövedelem felét két évre még biztosította a városnak, míg a város erődítései elkészülnek.[43]

Miként fivére, Lóránt, ő is Kőszegen tartotta székhelyét. 1339. ápr. 25-én itt keltezi egyik rendeletét, amelyben mint Vas és Sopron vármegyék főispánja az alatta szolgáló összes várnagyoknak, tiszteknek és vámszedőknek különösen Fülesen és Szakonyban meghagyta, hogy a borsmonostori apáttól és az ottani szerzetesektől vámot ne szedjenek.[44] E kettős méltóságban utoljára a vasvári káptalan 1340. febr. 14-én kelt bizonyságlevelében fordul elő, mely szerint Sitkei Lőrinc fia, Lőkös bizonyos bírságot neki lefizetett.[45]

Ő is, miként Lóránt fivére, még 1342. dec. 9-e előtt húnyt el. E napon ugyanis testvérbátyjának, Dezsőnek fia, Péter mester megjelenvén Visegrádon I. Lajos király előtt, ott előadta, hogy Ivánka comes fia, Ugali Pál, az országbíró ítélőmestere, elsősorban atyja elhúnyt testvéreinek: Lestáknak és Lórántnak, másodsorban atyjának ügyes-bajos dolgaikban évek hosszú során

[40] Fejér: VIII. 7. 299—300.
[41] Sopron várm. oklt. I. 141.
[42] Hazai Okmt. III. 137.
[43] Dr. vitéz Házi Jenő: Sopron sz. kir. város tört. I. 73—74. — Fejér: VIII. 4. 373.
[44] Sopron várm. oklt. I. 144.
[45] Anjou-kori Okmt. IV. 3—4.

át segítségére volt; ezért hálából neki adja Kozma helységet Somogy vármegyében.[46] I. Lajos király szívesen adta beleegyezését ehhez az ajándékozáshoz, mert ismeretesek voltak előtte azok a nagy szolgálatok, amelyeket Lóránt nádor, valamint fiai atyjának, Károly királynak, közel négy évtizeden át tettek.

(Folytatjuk)

Soha vissza.

Amikor még kicsi fiú voltam,
kalitkában vergődve daloltam —
sose vágytam kinőni belőle,
ijedezve lestem a jövőbe.
Nem mennék
soha vissza,
nem mennék
soha vissza,
nem csábít a színarany kalitka.

*

Mikor kezes-lábas fiú voltam,
kamasz-lázban cseteltem-botoltam —
tudtam, hogy csak egy az ifjúságom
s azt hittem, maid holtig visszavágyom.
Nem mennék
soha vissza,
nem mennék
soha vissza,
hol könnyemet rideg párna issza.

*

Most, mint gallyat a máglya égése,
befogad az Isten szenvedése —
nem véges kín, mint vágott-libáé:
határtalan, mint a termő tájé.
Nem mennék
soha vissza,
nem mennék
soha vissza,
kínom olyan kerek, égi-tiszta.

Weöres Sándor.

[46] Hazai Okmt. II. 143—145.

A Sághegy pincéi.

TÓTH
JÁNOS dr.

Kemenesaljának, a vasi föld egyik legtermékenyebb síkterületének tájképdominánsa a Sághegy. E 300 m magas vulkánikus eredetű ősrégi település-terület a kőkorszaktól kezdve az összes korszaknak lelőhelye, s így el lehet róla mondani, hogy a magyar föld történelemelőtti korának bölcsője és koporsója e csonkakúp alakú hegy. A lejtőkön napfényre került kőkorszakbeli emlékek, a vaskori sírhalmok leletei,[1] a rézkorszak vörösrézcsákánya s a hegy tövének bronzkori kincsei mellett megtalálhatók a történelmi korok emlékei is: a Ság tetején a római castrum (őrtorony) nyomai[2] s a tatárjárás emlékét őrző Vas Pál „luktya"[3] (barlangja), mely a „török-futás" idején is biztos menedéke volt az alsósági magyaroknak.

Az 1850-es évekig a hegy grófi erdő-szőlőbirtok volt. Nagyrésze akkor még erdő volt (gelegenyés). A gróf megengedte az irtást, — aki amennyit irtott, sajátja lett, csak tizedet kellett érte fizetnie. Az 1854. évi tagosítás meghagyta a girbe-gurba mesgyéket, s ennek nyoma ma is feltűnik. Az irtásokat szőlővel telepítették be, s a tizedet borban fizették. A többi lankás rész az uraságé maradt.

A legjobb bora a Sághegy-gyöngye, alapanyaga a rizling (olasz-, bánáti- és rajnai-), de van benne kb. 15 % saszla és 5 % muskotály is. A sárga rizling adja a legzamatosabb bort. Kevés furmint is akad a szőlőtövek között.

A hegyoldalak különböző minőségű szőlőt termelnek. Az északi oldalon rosszabbak a borok, a déli tüzesebb bort terem. A szőlőbirtokosok is dél felől melegebbek, örülnek, ha valaki télen bekukkant hozzájuk egy pohár borra. (Az északiak beteszik az ajtót az idegen előtt.) A sághegyi szőlősgazdák szeretik a bort, de sohase részegek.

A Sághegy-gyöngyét a székesfővárosban palackokban árulják. Bismark is nagyon szerette a „Ságer Wein"-t, mely a ságiak szerint tisztítja a vesét.

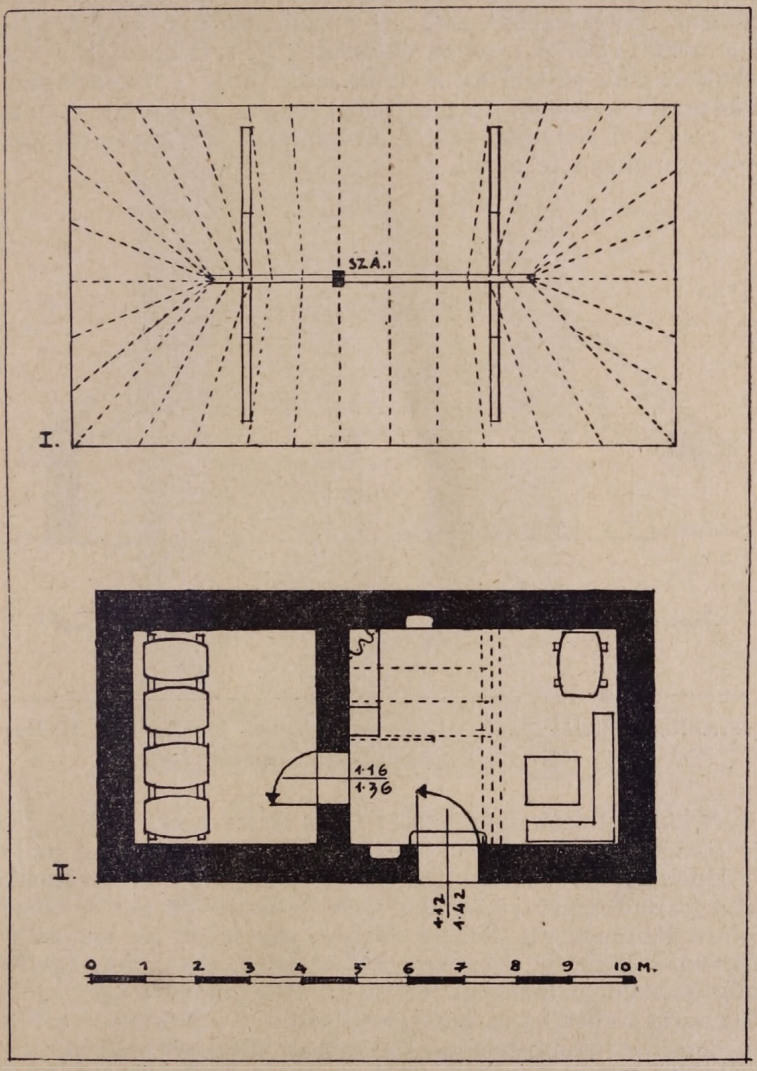
[1] A hegy D. K. oldalán volt az urnatemető, a kb. 1 m magas urnákban a test összezsugorítva feküdt.

[2] A néphagyomány szerint Vak Béla építtette a csonka falakat. Tanácsadói nem akartak itt várat építeni és a vak királyt azzal ámították, hogy a hegytető túlságosan nagy — 3-4-szer körülvezették — s így maradt el a várépítés.

[3] A hegy D. K. oldalán volt Vas Pál remete barlangja, melyet felrobbantottak a bazaltbányászás közben. A kb. 3×4 m alapterületű barlangban kőből volt a remete ágya, az asztal s körülötte a padok is. A meredek oldalban volt a barlang, nehezen lehetett megközelíteni. A tatárjárás alatt és később a kuruc menekülők is itt húzták meg magukat a szájhagyomány szerint.

A szőlőhegyi pincék a legősibb magyar ház emlékeit rejtik magukban ma is. Érdemes tehát velük részletesen foglalkozni, mert az ősi magyar lakóház-építés alaprajzára, felépítésére és szerkezeti részleteire derítenek világosságot.

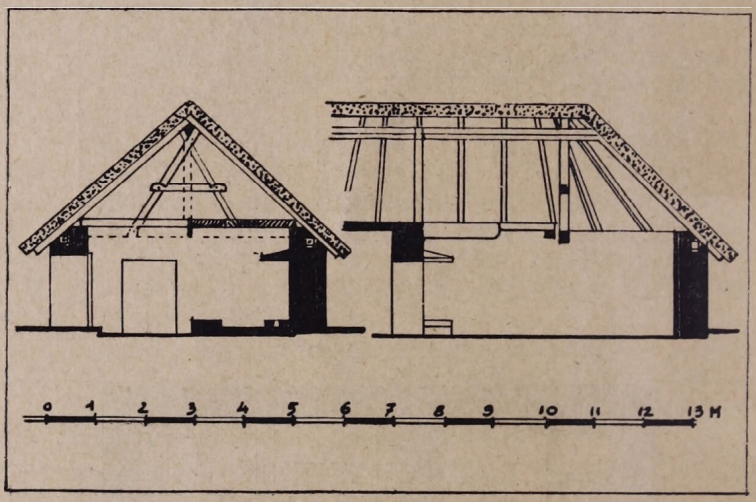
*

1. ábra. Nagy Miklós pincéje: I. A fedélszék alaprajza. II. alaprajz. (Helyszíni felmérés alapján.)

Az adatok szerint a legrégibb pince Nagy Miklósé. A nemes-dömölki Janzsó-családtól vásárolta a Nagy-család valamelyik őse. A borospince mestergerendájába bevésett évszám a pince matuzsálemi korát hirdeti (1467. máj. 1. J. M.). El kell

fogadnunk az évszámot, mert több adat valószínűsíti. Nem állott senkinek érdekében a hamisítás, hisz eddig senki sem kutatta e pincéket, s így senki sem hívta fel a tulajdonosok figyelmét régiségükre. A tüzelőberendezése a vasi földön egyedülálló, s az ismert pincetűzhelyek között a legrégibb alakot példázza. Tetőszékében megvan a szelementartó ágasfa nyoma (l. 1. ábra I. SZ. Á.), és az élszarufák itt sem hordják a konty terhét. Kisebb súllyal az is latba esik, hogy a falvastagság a szokásosnál nagyobb: 70 cm (kővel vegyes tömésfal). A pincében csak két helyiség van, a présház és a borospince, és az ajtók csapokban forognak (1., 2., 3. ábrák).

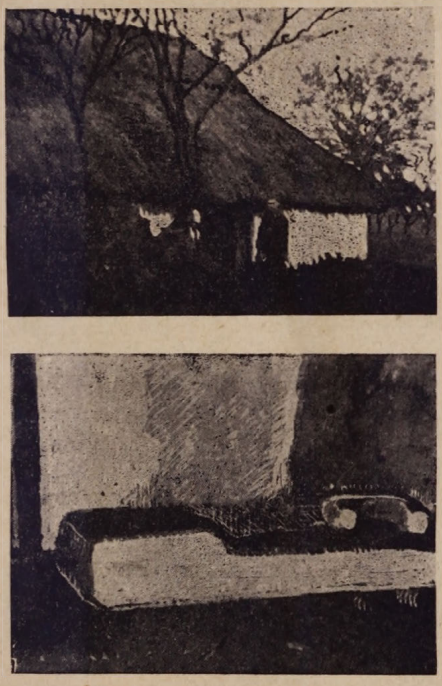
2. ábra. Nagy Miklós pincéje: I. Keresztmetszet a tűzhelyen át. II. Hosszmetszet. (Helyszíni felmérés alapján.)

A külső pincében (présház) nincs mennyezet, a belső pince egy mestergerenda közbeiktatásával 10—15 cm vastag pallókkal lepadlásolt. A külső pincében a bejárati ajtóval szemben van a sárból készült tűzhely, mely csak 15 cm-rel emelkedik a pince földpadozata fölé. A tűzhely elején 30 cm magas sárpad van, s a végén, a sarokban V alakú 15 cm-es felmagasítás, a tulajdonképeni tűzhely. Fölötte az ajtózáradék magasságában háromszög alaprajzú szikrafogó — terelő — látható, s e fölött a borospince mennyezet magasságában füstfogó mennyezet 70 cm széles pallókból, mely a présháznak csak $^1/_4$ részét födi be. A tűzhely tehát nyitott, kéménye nincsen, a füst a két terelőt megkerülve a tetőhéjaláson át szüremkedik a szabadba.

E tűzhely sajátossága, hogy alig emelkedik a földpadozat fölé, s így az elfogadható tudományos megállapítás (Bátky) szerint a legrégibb tűzhelytől alig különbözik. A tűzhely fejlődésében az első lépés lehet: gyakorlati (kényelmi, tisztasági)

szempontból a tűzhelyet a földpadló fölé kellett emelni. Tűzbiztonsági szempontokat szolgál a szikrafogó és fölötte a füstfogó is. Mindkettő fejlődést jelent az ősi szikra és füstfogó nélküli tűzhellyel szemben.

E tűzhely tehát a magyar népi építés egyik legrégibb emléke. Hasonló tűzhelyet találunk Pázsi Mihály pincéjében is. (Itt található egyébként az egyetlen ma is használatban lévő kölykes fazár.) A két tűzhely között a különbség csak annyi,

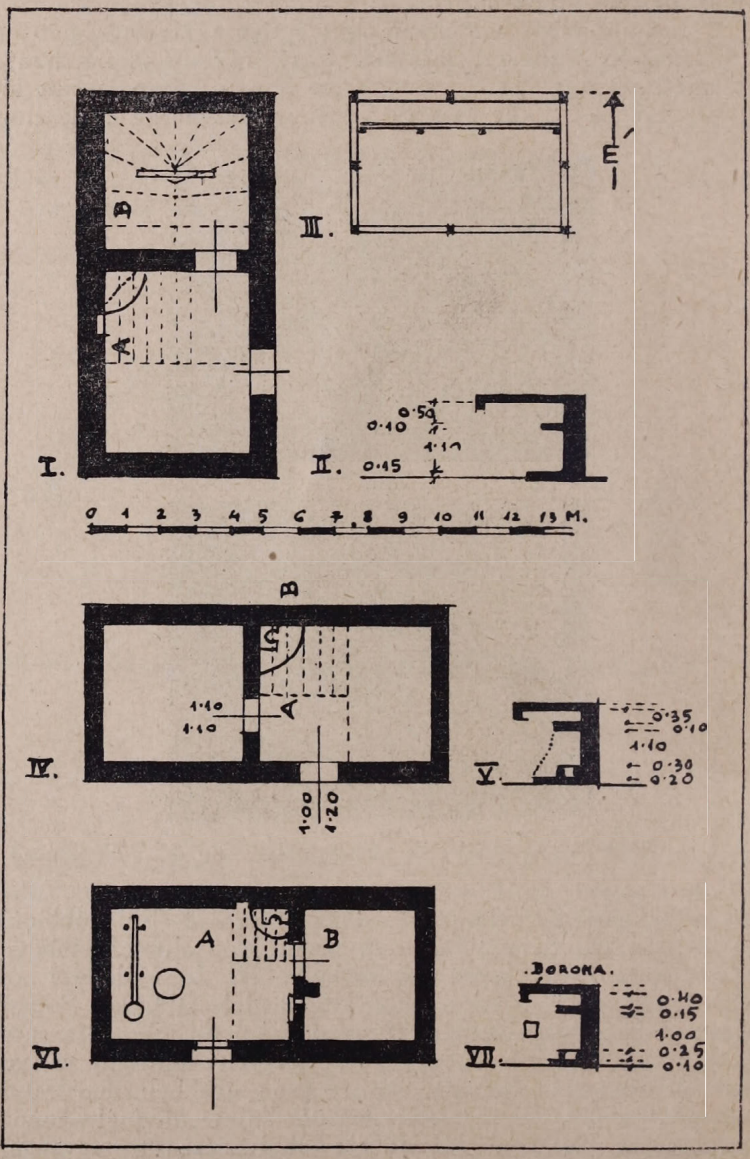

3. ábra. Nagy Miklós pincéje és pincetűzhelye. (F.: dr. Tóth János.)

hogy e tűzhely kisebb és negyedkör alaprajzú. Ez utóbbi tűzhelyet példázza Somogyi Dezső, végül Iván József elhagyott, összedülőben levő pincéjének tűzhelye is, de utóbbinál a V alakú felmagasítás hiányzik. Fejlettebb alak található Somogyi Kálmán pincéjében; itt már 40 cm magas a tűzhely, és a sarokban négyzetalaprajzú 40 cm magas emelvény (katlan) van a V alakú felmagasítás helyett. Az 1900-as években már 50 cm magas a tűzhely, felmagasítás nélkül. Valamennyinél azonos a szikrafogó, a füstterelő mennyezet elhelyezése és nagysága, s mindenütt feltalálható az ősi mag, a saroktűzhely. Az újabbaknál azonban a szikrafogó általában hiányzik (6. ábra).

Alaprajzi fejlődés alig észlelhető. Az ősi pince két részből áll: a présházból (külső v. előpince) és belső (néha „födi") pincéből. A külső pincében van a tűzhely, a sarokpad sarok-

asztallal és a tetőtérbe benyúló prés, a belső pincében a gántárfákon (csántérfa) a hordók. A fejlődés folyamán a pincével ellentétes oldalon szoba csatlakozik a présházhoz, sarokabla-

4. ábra. I. Iván József pincéje, épült 1761-ben, alaprajz. II. Metszet a tűzhelyen át. III. Nyári istálló. (A tetőszék fényképe 5. ábra.) IV. Somogyi Dezső pincéje, alaprajz. V. Metszet a tűzhelyen át. A prés 1803-ban készült. VI. Pázsi Mihály pincéje kölykes fazárral (l. 6., V—VIII. ábrákat), alaprajz. VII. Metszet a tűzhelyen át. (Vázlatos rajzok.)

kokkal, sarokasztallal, paddal és ággyal. A szobában itt-ott cserépkályha is volt, melyet a présház tűzhelye felől fűtöttek, de ennek ma már csak a nyomát lehet látni. Egyik pince mellett fából épült nyári istálló is látható (4. ábra III.)

Különös, hogy a magyar néprajzi kutatók szinte kizáróan Dunántúl nyugati felén foglalkoztak a szőlőhegyi pincékkel. Somogy, Zala, Vas és Veszprém megye szőlőhegyeinek egyrésze már felkutatott terület, a többi még teljesen ismeretlen. Összefoglalásul röviden ismertetjük az ismert területek szőlőhegyi pincéit, hogy rámutassunk a kérdés fontosságára.

5. ábra. Iván József pincéjének tetőszéke. (F.: dr. Tóth János.)
(l. 4., I., II., III. ábrákat.)

A régi pincékkel először Gönczi F. foglalkozott.[4] A göcseji régi pincék présházának sincs padlása, csupán a tűzhely felett van füsfogó mennyezete (hasonlóan a délzalai és sághegyi pincékhez) fából vagy téglából. A legfejlettebb pince alaprajza már a rendes lakóházhoz hasonlít: a présházon és belső pincén kívül van külön borospincéje, konyhája, szobája és fedett nyári istállója is, és a belső pince kivételével valamennyi helyiség a szabadba — pitvarra, ereszre — nyílik.

Seemayer Vilmos[5] a délzalai pincéket és présházakat vizsgálta végig, de csak a tűzhelyekkel foglalkozott röviden alaprajzok, metszetek nélkül. Rajzokban és fényképben mutatta be

[4] Gönczi F.: Göcsej 577—578. old.

[5] Seemayer Vilmos: Régi tüzelőberendezések dél Zalában és belső Somogyban. Népr. Ért. 1933. 49—51. old.

e régi tűzhelyeket, melyeknek a sághegyi pincékkel való hasonlatossága szembeszökő. Itt is sarokban helyezkedik el az alacsony (5—10 cm magas) tűzhely, felette itt is van füstterelő, rendszerint pallókból, de ezek rendszerint a pincesarkot átlósan átfogó fagerendán nyugszanak, s így háromszög alaprajzúak vagy méhkas alakúak, és sövényfonásos vázuk sárral tapasztott. A sághegyi és e muraközi alak közt a lényeges különbség, hogy ez utóbbinál nincs szikrafogó, de, mivel a pincék boronafákkal épültek, a tűzhelynek a falak melletti része 10—20 cm magas sáremelvénnyel (tűzpárkánnyal) bír, mely a boronafalakat a közvetlen tűztől megóvja. Van köztük olyan tűzhely is, amelynek tűzpadja nem emelkedik a pincepadló fölé (a legősibb alak).

Cserszegtomaj (Zala m.) ma már hegyközség. Az 1700-as évek végén még csak szőlőhegy volt. Az 1769. évi articulus szerint e szőlőhegyben csak szőlőpásztorok (hegymesterek) és vincellérek laktak állandóan. A szőlőhegy a földesuraké volt, akik annak egyes részeit (irtásföldeket, parlagon maradt szőlőket) hegyvám fejében átengedték. A parlagföldeket az új birtokosnak tehát meg kellett művelnie, és vámot kellett a földesúrnak fizetnie. Rendes évi gazdálkodást (pl. állattenyésztést) senki sem folytatott, s így e hegyterületek nem voltak mai értelemben hegyközségek, csak az idők folyamán váltak azzá. Tehát a régi szőlőhegyi hajlékok csak a legigénytelenebb embereknek nyujtottak otthont.

Az idők folyamán a városokból egyre többen telepedtek itt meg, s a szőlőhegy lassankint hegyközséggé változott át. A présházas pincék mellé szoba és konyha épült, vagy külön épült fel a szobás-konyhás ház. Van olyan alak is, amelyben a földszinten van a présház és szoba s utóbbi alatt a pince. A konyhát itt a présházban lévő kemence pótolja. A régi présházak padlásnélküliek, a konyhák füstösek, kéménynélküliek. Az elhagyott szoba-konyhás lakás néha visszaalakul pincévé és présházzá. A régi tűzhelyalaknak — szikrafogós szabad tűzhely — itt már nincs nyoma. Az állandó település megszüntette az ősi tüzelési módot.[6]

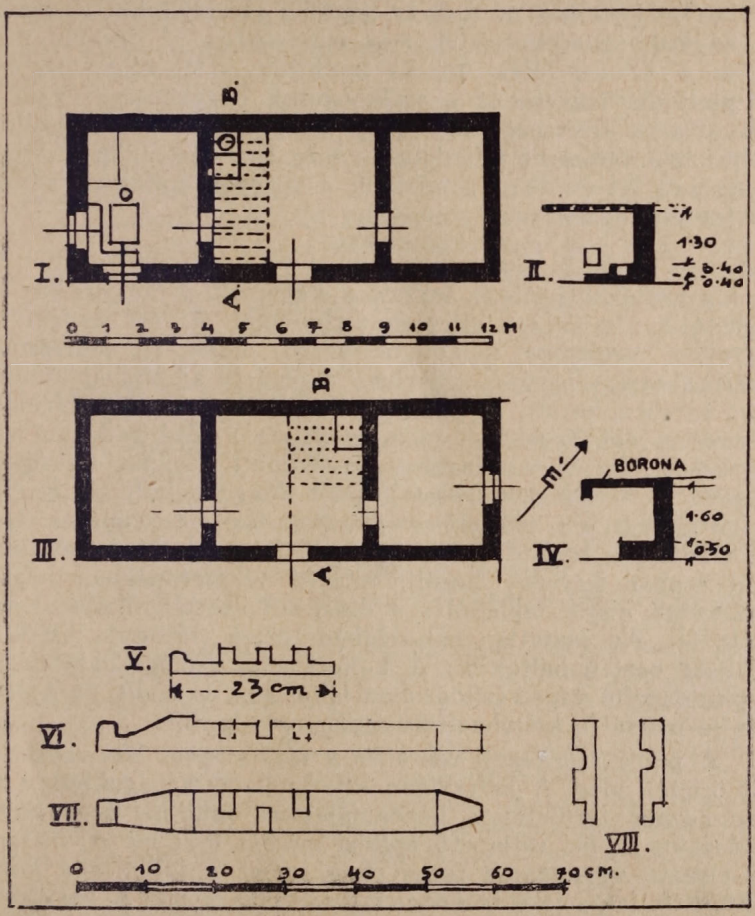
A vaskeresztesi és kőszegvidéki (Vas m.) szőlőhegyi pincék külön fejlődési fokot mutatnak.[7] A vaskeresztesi pincék présházai padlásnélküliek, mert a prés olyan magas, hogy máskép a présházban nem férne el. A kőszegvidéki prések alacsonyak, elférnek a mennyezet alatt, s ezen a vidéken padlásnélküli pince nincs is. Sajátos e présházak tüzelőberendezése is. A nyilt tűzhelyek felett mindig van deszkából készült vagy téglából falazott szabad kémény. A kémény alatt vesszőből font és

[6] Vajkai Aurél: Cserszegtomaj. Népr. Ért. 1939. 2—4. szám.

[7] Dr. Tóth János: Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken. Dunántúli Szemle kiad. 1940. és Kőszegvidéki szőlőhegyi pincék. Technika, 1940. VIII

sározott vagy téglából boltozott füstterelő mennyezet van, melynek terhét keményfagerenda-kiváltások hárítják át a sarokpillérre. Tehát itt már megjelenik a szabadkémény is.

A veszprémmegyei pincék mutatják a tűzhely fejlődés legtöbb fokozatát.[8] A legrégibb tűzhely itt cca. 20 cm magas, fe-

6. ábra. I. Somogyi Kálmán pincéje, épült kb. 1800-ban, alaprajz. 1. födi pince, 2. présház, 3. szoba. II. Metszet a tűzhelyen át. III. Zsigmond-testvérek pincéje, épült 1902-ben, alaprajz. IV. Keresztmetszet a tűzhelyen át. (Vázlatos rajzok.) V. Pázsi Mihály pincéjének fakulcsa. VI. a fazár oldalnézete. VII. A fazár felülnézete. VIII. A fazár kölykei. (Helyszíni felmérés alapján.)

lette szikrafogóval s efelett lepadlásolt füstfogóval. A másik alaknál a tűzhely egy félköralaprajzú falmélyedés padozata,

[8] Vajkai Aurél: A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részén. Népr. Ért. 1938. I.

felette szikrafogóval. Másutt a falfülkében van egy alacsony tűzpadka is. A nyitott kéményes tűzhelynél a falfülkében magas tűzpad van, láncon lógó rézüsttel. A pince alaprajzi fejlődése itt is hasonló a többi szőlőhegyi pince fejlődéséhez, az ősi présház kibővül pincével s utolsó fokon a lakószobával.

A magyar ház és tűzhely legősibb alakját tehát a somogyi és sághegyi pincék őrizték meg leghívebben. A tűzhely fejlődését a Kőszeg-vidéki pincék mutatják a legváltozatosabban. A pincének lakássá és a szőlőhegynek hegyközséggé való átalakulására Cserszegtomaj nyujt bőséges példát. E területek teljes felkutatása és feldolgozása még nem történt meg. Pontos építészeti felvételekre gondolunk a magyar építészeti néprajz jövője érdekében.

*

A szőlőhegyi pincék fejlődése megerősíti a magyar ház fejlődésének általánosan elfogadott elméletét. Az ősi magyar ház egyetlen, mennyezet nélküli helységből állott. (A pincéknél a présházból.) A fejlődés folyamán a tűzhely az ajtóval szemben lévő sarokba került. A pince-présház fejlődése a továbbiakban azonos a lakóházéval. A tűzhely eleinte a föld padozata volt, és később egyre magasabbra emelkedett. Felette szikrafogó, később füstterelő mennyezet készült. Maga a helyiség padlástalan maradt, s a szikrától megfosztott füst a tetőhéjalás résein át távozott a szabadba. A füstterelő fölé a fejlődés következtében szabad kémény került, eleinte vesszőfonásból, később deszkából, végül téglából s a deszka-füstterelőt boltozat váltotta fel. Az osztatlan helyiségben főztek, fűtöttek, ettek és szükség esetén háltak is. A belterjesebb szőlőgazdálkodásnál a pince mellé végső fejlődésben lakószoba is épült, és a présház (a háznál a konyha) fölé mennyezet került.

A pince szerkezeti részei is a régi magyar ház szerkezetét őrizték meg. A helyszínen kitermelhető anyagokból, a fában gazdag területeken boronafalakkal épül ma is a pince; tetőszéke az ősi sátortető építési módját őrzi ma is, melynél az élszaru ugyanannyi terhet hord, mint a többi, s a konty szarufái a talp- és a taréiszelemenre nehezednek. A vaskeresztesi pincékben a kötőgerenda nélküli tetőszékek értékes példái láthatók, melyek a „parasztácsok" fejlett műszaki érzékét igazolják, s az ősi magyar ház tetőszékének szerkezeti megoldását sejtetik. E présházakban a vasalás nélküli ősi ajtószerkezetek is tanulmányozhatók, melyek pánt helyett csapban forognak, és vas-zár helyett fazárral zárulnak. A kő- és téglafalú pincék vakoltak és fehérre meszeltek, a boronaépületek vakolatlanok. Kontyos s a fejlődés folyamán csonkakontyos tető borul föléjük, és külső megjelenésükben is az ősi magyar házat példázzák.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Muraköz történetének rövid foglalata.*

FÁRA
JÓZSEF Dr.

Muraköz mindenkor szerves része volt a történeti Magyarország területének. Történetíróink egybehangzó véleménye szerint a honfoglaló magyarság déli irányban a dunántúli részeken már kezdettől fogva a Dráva folyóig terjesztette ki az ország határát, sőt egyes helyeken azon túl is, és birtokába vette ekkor a Dráva és Mura folyók között elterülő részt is.

A legújabb idők történeti művei is azt valliák, s teljes részletességgel mutatja ezt ki egyik történetírónk, aki Zala megye történetével kapcsolatosan terjedelmesen foglalkozik Muraköz történetével is.

Az országot megszálló honfoglaló magyarság, miként az egész országban, úgy ezen a délnyugati részen is, a magyar honvédelmi rendszer követelményei szerint, szállásait a szomszéd népektől több napi járóföldre is kiterjedő lakatlan földsávval választotta el, s ezzel a többnyire mocsaras, nehezen járható területtel vette körül szállásait, hogy az azok körül felállított védővonalnak, — a gyepűnek —, a megtámadását ilyen lakatlan

* *A Délvidék visszatértének örvendetes eseményei során jutottak kezünkhöz az alább eredeti szövegükben közlendő sorok, amelyek Muraköz történetére vonatkozólag téves adatokat tartalmaznak. Ezekkel az adatokkal vitába nem szállunk; azonban, nehogy ezek a téves adatok helyreigazítás nélkül a kevésbbé járatosakat esetleg félrevezessék, szükségesnek véljük, hogy okmányok alapján ismertessük Muraköz történetét.*

A kezünkhöz jutott iratsorok, egyebek közt, a következőket tartalmazzák:

„Die erste nordkroatische Staatsorganisation, das sogenannte „Posawinische Kroatien", wurde im Norden durch Flüsse Save, Mur, Drau und Donau begrenzt. Medjimurje, das von den Kroaten um 600 nach Christi besiedelt wurde, war also ein Teil des nordkroatischen Staates. Nach der Vereinigung des Posawinischen und des Dalmatischen Kroatiens im Jahre 912 unter der Regierung des ersten kroatischen Königs Tomislav I., war die Medjimurje ebenfalls ein Teil des kroatischen Gesamtstaates. Die aus dem 13. Jahrhundert vorliegenden schriftlichen Dokumente lassen keinen Zweifel darüber, dass auch nach der Personal-Union zwischen Ungarn, also nach dem Aussterben der kroatischen nationalen Dynastie, die Murinsel zu Kroatien gehörte. Das beweist zum Beispiel ein Schriftstück aus dem Jahre 1264., das der Banus Rolando in Prelog auf der Murinsel ausfertigen liess und in dem er ein Verfahren in einer Streitsache anordnet, die ihm der ungarische König abgetreten hat, weil sie auf die Murinsel handelt und deswegen in seinem Zuständigkeitsbereich fallt. Ausserdem war die Murinsel seit der Gründung der Agramer Diözese (1094) mit dieser verbunden. Nach den Grafen von Cili und dem Banus Vitovec sehen wir in Mathias Corvinus erstmalig einen ungarischen Landesherren in Medjimurje. Aber schon 1473 kommt die Murinsel in die Hand eines zum kroatischen Banus ernannten Ernuscht, der dieses Gebiet erwarb, da er nach den bestehenden rechtlichen Gepflegenheiten nur durch den Besitz eines kroatischen Gebietes zur Bekleidung der Banuswürde befähigt war. Dieser aus Schweden zugewanderten jüdischen Familie Ernuscht folgten die Subič—Zrinski. Sie haben bis zum

terület — gyepűelve — közbeiktatásával megnehezítse.[1] Zala megye nyugati részén is ilyen gyepűvonal vezetett keresztül, és itt is megteremtették a lakatlan területű védelmi sávot, a gyepűelvét, amelyhez tartozott Muraköz is.[2] Ezt a gyepűelvét, s így Muraközt is, a megszálló magyarság nem telepítette be, és mint lakatlan területet, a törzsek és nemzetségek nem vették tulajdonukba.

A magyarságnak állami szervezetbe tömörülésekor szent István megalkotja a megyerendszert, s az országnak ebben a délnyugati csücskéjében megteremti Zala vármegyét. Ekkor a nemzetségektől szabadon hagyott földeket, tehát ezekkel együtt Muraköz földjét is, királyi tulajdonba veszi, és mint várföldet, Zala vára igazgatása alá rendeli. Ezeket a várföldeket használták fel szent István és utódai arra, hogy azokból szabadon adományozzanak, s ez a magyarázata annak, hogy Muraközben és a Mura folyó mellékén — Zala megye egyéb részeitől eltérően —, a középkorban két hatalmas uradalom keletkezik: az egyik Muraköz, amely a középkor folyamán különböző családok tulajdonába kerül; a másik az Alsólendva vidékén megalakult uradalom, amely a Hahót nemből elágazott alsólendvai Bánfi-család uradalma volt.

A kezdetben lakatlan gyepűelvéből idővel lakott hellyé lett Muraköz középkori multjáról számos okleveles emlékünk nyomán állíthatjuk össze ezt a rövid történeti áttekintést.

Határa, s vele együtt az ország déli határa is, a Dráva

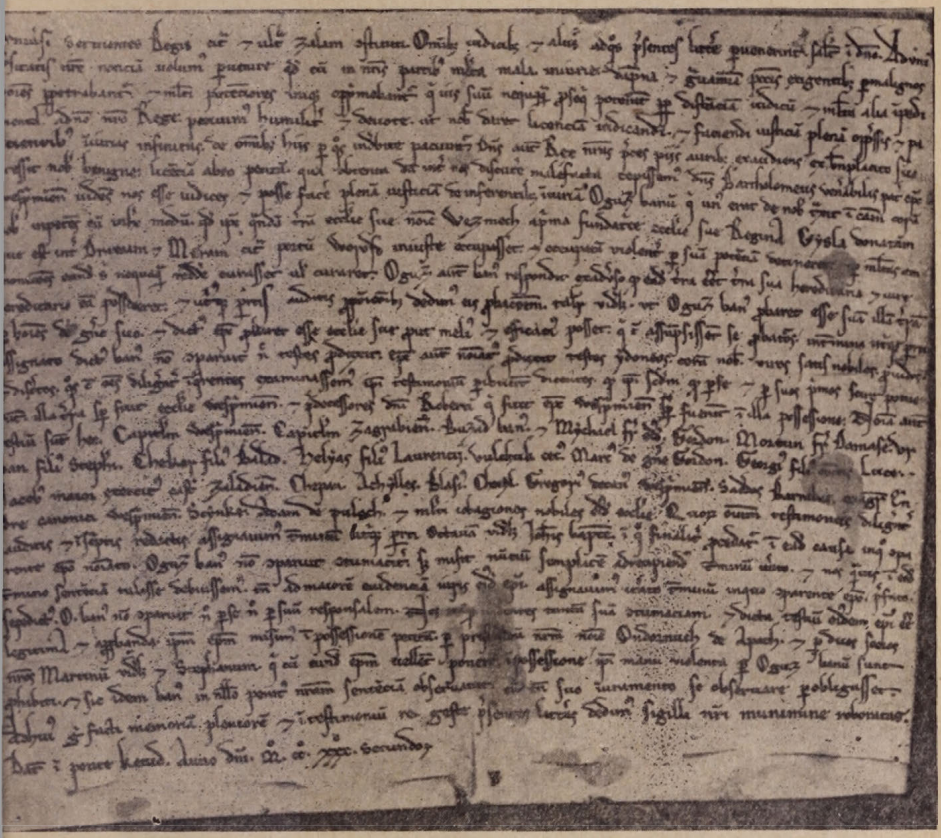
Ende dieser glanzvollen kroatischen Banusfamilie in Čakovec Hof gehalten. Der Wiener Hof hat nach der Enthauptung Zrinskis in Wiener—Neustadt alle Güter der Familie und auch Medjimurje 1671 eingezogen.

Nichts beweist besser die Tatsache, dass die Murinsel auch zu dieser Zeit staatsrechtlich ein Teil Kroatiens war, als die Gütereinziehung der Zrinskis und durch die Verwaltung der eingezogenen Güter durch die kaiserliche Kammer in Graz könnte auch eine politische Abtrennung stattfinden. Es wurden deswegen wiederholt erfolgreiche Verhandlungen mit Karl dem VI. von Habsburg geführt. Erst im Jahre 1720 unter dem Grafen Althan als Besitzern von Medjimurje, denen später die Grafen von Festetics folgten, war sie ein tatsächlicher Bestandteil des Zalader Komitates. Das blieb so bis zum Jahre 1848, bis der Banus Jelačič am 11. September 1848 mit kroatischen Truppen in Čakovec einzog und das Gebiet wieder mit Kroatien und zwar mit dem Varaždiner Komitat vereinigte, dem es geschichtlich zugehörte. Die oktroierte Verfassung vom Jahre 1849 beliess es ebenso bei dieser Regelung, wie sie auch der Ministerrat vom 13 September 1849 in Wien ausdrücklich bestätigte. Erst im Jahre 1861 teilte der Wiener Hof im Rahmen seiner Bemühungen sich mit den Ungarn zu versöhnen, die Murinsel wieder dem Zalader Komitat zu. Im Jahre 1918 aber zogen kroatische Freiwillige unter dem Befehle des jetzigen Marschalls von Kroatien Kvaternik in Medjimurje ein, das bis zum heutigen Tage wieder das Schiksal der übrigen kroatischen Gebiete teilte."

[1] Hóman Bálint: Magyar történet. I. k. 333. s köv. lapjain.

[2] Holub József: Zala megye története a középkorban. I. kötet 33., 87—88., 115—121. lapjain. Fejtegetéseink alapjául legfőképpen ezt a művet vettük.

folyó. Ez választja el a tőle délre fekvő régi Szlavoniától.[3] Számtalan okleveles emlék tanuskodik arról, hogy Muraköz s egyben az ország határa kezdettől fogva a Dráva folyó volt. A horvát történetírás egyik régi írásos emléke igazolja ezt. Az

1. sz. ábra.

Zala vármegye nemeseinek Kehidán az *1232.* évben kiadott oklevele, amely arról szól, hogy Bartholomeus veszprémi püspök beperli Oguz bánt a veszprémi egyház VEZMECH nevű földjének erőszakos elfoglalásáért. VEZMECH a Dráva és Mura folyók közt Varasd rév mellett fekszik, és Gizella királyné, Szent István király felesége adományozta azt a veszprémi egyháznak. — Az oklevél szövegének a 8. és 9. sora utal a fentiekre. — Az oklevél eredetijét a m. kir. Országos Levéltár oklevélosztálya 182. szám alatt őrzi.

1102. évről keltezett, s „pactum conventum" néven ismert irat mondja, hogy a horvát nemzetségek ellenséges támadás esetében

[3] Régi Szlavónia néven azt a területet értjük, amelyen a történelem folyamán Zágráb, Körös, Varasd, Veröce és Dubica vármegye alakult ki, és amelyet pár évszázad óta Horvátország néven ismernek.

a király hívására csak a Dráváig tartoztak saját költségükön hadba menni: „usque ad flumen Drave", onnan kezdve pedig, vagyis Magyarország területén, már csak a király zsoldján harcoltak: „inde versus Ungariam ad expensa domini regis".[4]

A Dráva folyóról, mint Magyarország és Muraköz határáról, számtalan más oklevél is áll rendelkezésre. Így II. Endre 1213. évben kelt oklevelében Szlavónia határául a Drávát jelöli; IV. Béla egy 1256. évben kelt oklevelében szintén a Drávát mondja országhatárnak; egy 1283. évben kelt oklevél pedig Szlavónia határául a Dráva és a Száva folyókat jelöli meg.[5] Károly Róbert király 1325. évben kelt oklevelében ugyancsak a Drávát nevezi meg, mint Magyarország határát.[6]

De ezeken kívül még számos más okleveles bizonyítékot is sorolhatnánk fel ebből a korból, amelyek Muraköz és egyben Magyarország határának a Drávát mondják és ezt a bizonyítéksorozatot a történelem egész folyamán követhetjük.

Ezt a félszigetet, amelyet a Dráva és a Mura folyók zárnak körül, középkori okleveleink kezdettől fogva a *magyar* „Dráva-Muraköz" vagy „Muraköz" néven jelölik meg. Így egy 1264. évben kelt és Smiciklas horvát történetíró oklevélgyűjteményében közzétett oklevélben neve: „in Draua Muracuz".[7]

A m. kir. Országos Levéltárban levő 1281. évben kelt oklevélben a neve szintén: „inter Draua Murakuz".[8] Az ugyancsak ott található és 1397. évből származó másik oklevél is ugyanezt a nevet használja: „Drawa et Murakuz".[9] A bécsi állami levéltár egyik 1405. évből kelt oklevele „districtum Draua Murakuz" néven említi.[10]

A m. kir. Országos Levéltárban őrzött 1446. évből származó oklevél szintén „in distructu Muracuz" névvel jelöli ezt a területet.[11]

Az itt felsorolt okleveles emlékek vizsgálatánál reá kell mutatnom arra, hogy a horvát eredetű okleveles emlékek is a magyar Dráva-Muraköz, vagy Muraköz néven jelölik meg századokon át a legrégibb időktől kezdve ezt a területet. Így: a fent már idézett 1264. évi oklevél, melyet Roland Szlavonia bánja adott ki.[12] Egy másik horvát eredetű, a zágrábi káptalan-

[4] Holub József: Zala megye története a középkorban. I. köt. 117 l.

[5] Ugyanott 117—118. lap.

[6] Smiciklas: Codex diplomaticus. IX. köt. 25. lap.

[7] Smiciklas: Codex diplomaticus. V. köt. 316. lap.

[8] M. kir. Országos Levéltár: Diplomatarium. 73. sz.

[9] Ugyanott: Diplomatarium 8218. sz. Az oklevél eredetijéről készült fényképmásolatot l. a 2. sz. ábrán!

[10] Bécsi állami levéltár: Ung. Doc.

[11] M. kir. Országos Levéltár: Diplomatarium 13962. sz. Az oklevél eredetijéről készült fényképmásolatot l. a 3. sz. ábrán!

[12] A nélkül, hogy messzebbmenő következtetéseket szándékoznánk levonni, meg kell mégis említenünk, hogy ez a Szlavónia bánjától kiadott oklevél (amelyre az idézett németnyelvű irat is hivatkozik) a Muraközben fekvő Tornaua nevű birtok határainak leírásánál a határpontok megjelölé-

tól 1334. évben kiadott oklevél szintén ezt a nevet használja: „decime de Bekchyn et Drava-Murakuz non bono modo persolvuntur, quoniam ille gentes non sunt de banatu."[13]

Tehát ezek az okleveles emlékek is leszögezik azt a tényt, hogy a középkorban is csak a magyar Muraköz volt a neve ennek a területnek.

Mint fentebb már említettük, Muraköz területe a zalai vár megyéjéhez tartozott, földjén a zalai várnak voltak birtokai és várjobbágyai. Ezekből a földekből királyaink szabadon adományoztak. Ilyen adományozásnak az emlékét őrzi az egyik 1232. évből származó oklevél, amely szerint Gizella királyné, Szent István felesége a veszprémi egyháznak adományozta a Dráva és Mura között, a varasdi rév közelében fekvő Vezmech nevű földet. Ennek birtoklásáért a veszprémi püspök Zala megye bírái előtt 1232-ben perbe vonta Oguz bánt, aki az említett földet erőszakosan elfoglalta. Tehát királyaink már a legrégibb időkben is, a királyság megalapítása idején adományoztak Muraköz földjéből királyi tulajdonban volt területet.[14]

Egy későbbi, 1239. évben kelt oklevél ugyanezen Vezmech nevű föld határainak a leírását örökíti meg, és a földdel határos szomszédok közt megemlíti a zalai vár szolgáit.[15]

A zalai várhoz tartozó királyi birtok volt Béla nevű föld is, amelyet egy 1254. évből kelt oklevél szerint a zalai vár jobbágyaitól vett meg a Hahót-nembeli Buzád-fia Láncrét, akinek nemzetsége később megszerezte csaknem teljes egészében Muraköz birtokát.[16] Ugyanerről a Béla vagy Belch nevű földről egy 1399. évben kelt oklevél megállapítja, hogy a Dráva és Mura közt Zala megyében fekszik, és a földnek tulajdonjogáért Zala megye hatóságai előtt folytattak pert a Hahót-nembeliek ellen.[17]

A zalai vár fennhatósága alá rendelt királyi birtok volt Polona nevű föld is, amelyet Nedelk és Zunk nevű, szintén Muraközben fekvő földekkel együtt István ifjabb király, későbbi nevén V. István, kivett a zalai vár hatósága alól és a Hahót-nembeli Buzád-fia Láncrétnek adományozta.[18] Ugyancsak István ifjabb király 1269. évben a Mura és Bisztrice vizek közt a zalai vár királyi földjeiből Arnold-fia Panyit comesnek adományoz.[19]

sére magyar szavakat használ a latin szövegben, így: „populum, uulgo ieguenefa"; „arborem eguerfa"; ismét „arborem ieguenefa".

[13] Holub idézett műve 419. lap.

[14] M. kir. Országos Levéltár. Diplomatarium: 182. sz. Az ennek az oklevélnek eredetijéről készült fényképmásolatot az 1. sz. ábrában közöljük.

[15] Holub József idézett műve 88. lap.

[16] Ugyanott: 87. lap.

[17] Nagy-Véghelyi: Zala megye története. Oklevéltár. II. k. 297. lap.

[18] Holub J. idézett műve. 88. lap.

[19] Ugyanott.

Egy 1349. évben kelt oklevélben Nagy Lajos király Domása nevű, Muraközben fekvő helység felől intézkedik és elrendeli Lendvai Miklós zalamegyei főispánnak, hogy a Dráva és Mura közt Zala megyében fekvő Domása nevű föld birtoklására vonatkozó jogcímét mutassa ki.[20]

Muraköz, ezek szerint, nemcsak hogy Zala vármegyéhez tartozó várbirtok volt, de az ottlakók felett a vármegye gyakorolta a joghatóságot is. A már fentebb hivatkozott, 1232. évből való oklevél, amely egyben az önkormányzati nemes vármegye első okleveles emléke is, bizonyítja, hogy a zalai nemesek bíráskodnak a veszprémi püspök és Oguz bán között a Muraközben fekvő Vezmech nevű föld birtokáért megindult perben.[21]

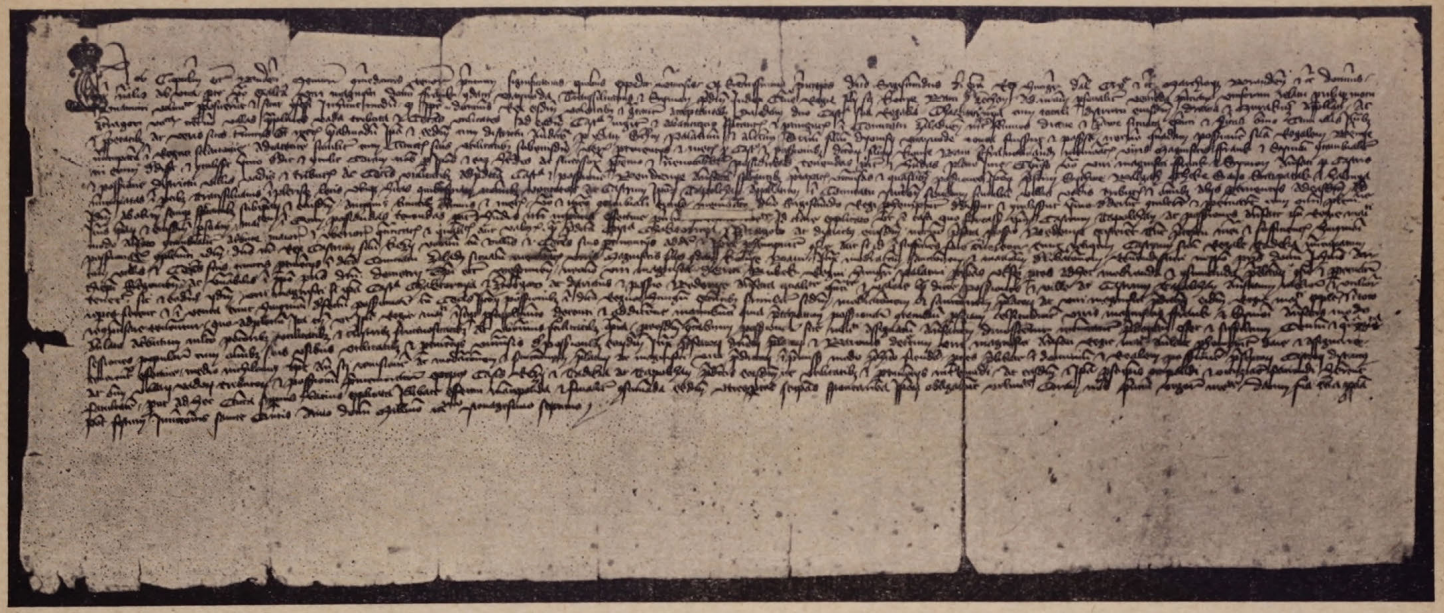
Az 1236. évben Zala vármegyébe kiküldött birtokjogvizsgáló bizottság nemcsak a vármegye egyéb részeiben, de Muraközben is megvizsgálja a birtok tulajdonjogát.[22]

Egy 1244. évben kelt oklevél szerint a zalai vár ispánja igazolja, hogy egy zalai várjobbágy muraközi birtokát eladja, és hogy ez a birtok valóban ennek a várjobbágynak a tulajdona.[23]

Zala megye az 1351. évben tartott nádori közgyűlésen foglalkozik Muraköz birtokjogával, amikor a Hahót-nembeli Hahóti János, Csányi János és Péter bizonyítani kívánják, hogy Muraköz birtokjoga őket illeti meg.[24] Ugyancsak Zala megye hatósága jár el 1399. évben abban a perben, amelyet Béla nevű muraközi föld birtokjogáért folytatnak a Hahót-nembeliek ellen, sőt Zala megye hatósága nemcsak hogy bíráskodik ebben a perben, hanem még a Hahót-nembelieket a tőlük messzefekvő Kapornakra idézi a törvényszék elé.[25]

Muraköz, mint Zala vármegyéhez tartozó birtoktest, mindig királyaink tulajdonában volt, amelyből azok egyeseknek szabadon adományoztak. A királyi tulajdonjogban IV. Béla idején áll be először változás. IV. Béla királyunk és Ottokár morva őrgróf, a cseh király fia az 1252. évi harcok után megegyezést kötöttek, amelynek értelmében Steyerországnak egy része IV. Béla uralma alá került.[26] Amikor pedig IV. Béla a fiával, István ifjabb királlyal folytatott viszálya után kibékült, fiát Steyerország hercegévé nevezte ki és ezenkívül neki adta Zala és Vas megyét és a Bakonyt. Ekkor Muraköz István ifjabb királynak a birtokába került, aki azonban későbbi uralkodása alatt lázadás folytán elvesztette Steyerországot, s ugyanakkor

[20] Nagy-Véghelyi: Zala megye története. Oklevéltár. I. 486. lap.
[21] M. kir. Országos Levéltár. Diplomatarium. 182. sz.
[22] Holub J. idézett műve 119. lap.
[23] Holub J. idézett műve 120. lap.
[24] Holub J. idézett műve 125. lap.
[25] Nagy-Véghelyi: Zala megye története. Oklevéltár. II. 297. lap.
[26] Holub J. idézett műve 112. s köv. lapjai.

2. sz. ábra.

A Budai Káptalannak az *1397.* évben kiadott oklevele. Az oklevél 3. sorának utolsó 7 szavában olvashatók: *„districtu eiusdem DRAWA et MURAKUZ" szavak.* — Az oklevél eredetijét a m. kir. Országos Levéltár oklevélosztálya 8218. szám alatt őrzi. — Lásd a vonatkozó szövegrészt!

Ottokár biztatására, Muraközt is elszakították az ország testéről.

Ekkor, 1270. év tájékán került ki elsőízben Muraköz a magyar uralom alól, de ez sem tartott sokáig, mert Károly Róbert 1328. évben visszaszerzi azt Steyerország kapitányától, Wallsee Ulriktól, aki ebben az időben Muraközt birtokában tartotta. Az erről az eseményről szóló okleveles adataink leghatározottabban írják, hogy Muraköz Magyarország igaz határai között fekszik, és ezért szolgáltatják azt vissza Károly Róbert királynak. Az így ismét királyi birtokká lett Muraközt Nagy Lajos 1350. évben Lackfi Istvánnak adományozta.[27]

Az adományozás miatt a Hahót-nemzetség tagjai, akik már régtől fogva birtokoltak Muraközben, pert indítanak, azonban sikertelenül, mert Muraköz a Lackfiak birtokában marad az 1397. évig, amikor is Zsigmond király Lackfi Istvánt kivégezteti, s Muraköz újból királyi birtok lesz.

Zsigmond királytól 1405. évben a Cilleiek szerzik meg, akik később idegen honosoknak zálogosítják el Muraközt, amely mindaddig külföldiek tulajdonában marad, míg I. Mátyás vissza nem szerzi és Ernuszt Jánosnak és fiainak nem adományozza.

Az Ernuszt-család birtokában marad a mohácsi vészt követő időkig. Ekkor az Ernuszt-család utolsó férfisarja elhalálozván, Keglevich Péter horvát bán támaszt igényt örökség címén Muraközre.[28] Az 1542. évi pozsonyi országgyűlés azonban kimondja, hogy Keglevich Péter jogtalanul foglalta el Muraközt, s ennek folytán I. Ferdinánd király megbízza Zrínyi Miklóst, hogy Muraköz főhelyét, Csáktornyát foglalja el és Muraközt vegye birtokába. 1546. évben Zrínyi megtámadja Csáktornya várát, és azt Muraközzel együtt Keglevich Pétertől vissza is foglalja a király számára. Még ugyanabban az évben a király Muraközt és Csáktornya várát a Zrínyi-családnak adományozta.

A Zrínyi-család nagynevű fiai a legveszedelmesebb időben, a török hódoltság idején jutottak Muraköz birtokába, s a hódoltság százados tartama alatt igyekeztek a törököt távol tartani Muraköztől. A Zrínyiek birtoklásának korszaka egyúttal Muraköz történetének fénykora is. Ekkor tesz szert nagy jelentőségre. A török-hódoltság idején maroknyira zsugorodott királyi Magyarországon a Dráva és Mura folyóktól védett Muraköz fontos védelmi ponttá lesz. Két körülmény teszi azzá: a török hódoltsági területtel, s különösen annak fontos végvárával, Nagykanizsával való határos volta, valamint a Zrínyiek vitézsége. Ehhez a két körülményhez, Zala megyét tekintve, hozzájárult még az is, hogy a Muraköz birtokába jutott Zrínyiek Zala megye főispánjaivá lettek. A magyarság

[27] Holub J. idézett műve 123. lap.
[28] Zrínyi Károly: Csáktornya Monografiája. 35. lap.

török elleni védekezésének, különösen Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér idején, értékes tényezője Muraköz, mert Zrínyi innen igyekszik a török hatalmát megtörni. Muraközből indítja meg a török ellen sikeres támadó hadjáratait, amelyekkel elsőnek töri meg az ozmán hatalom verhetetlenségének a hiedelmét. Zrínyi Miklós támadó hadjáratainak sikere érdekében megerősíti Muraköz védelmére Csáktornya várát, és a Dráva és Mura egybefolyásánál felépíti Zrínyiújvárt, hogy onnan kísérelje meg a szomszédos Nagykanizsát visszafoglalni és a török hatalmát megbontani. Azonban a török a Zrínyiújvár felépültével őt fenyegető veszély elhárítására az 1664. évben nagy erővel támadja meg a várat, amelyet a csekély haddal rendelkező Zrínyi nem védhetett meg.

Muraköz hírnevét ebben az időben nemcsak Zrínyi dicsőséges haditettei növelik, hanem költői hírneve is. Itt születik meg a magyar irodalom egyik legkiválóbb hőskölteménye: a Zrínyiász, amelyben Zrínyi ősének és Szigetvár hős védőinek örök emléket állít a költő.

Ekkortájt nem egy nagynevű tudós keresi fel Csáktornya várát, ahol Muraköz urában nemcsak a költőt, hanem a kiváló műgyűjtőt is tanulják megismerni és nagyraértékelni, aki Csáktornya várában összegyűjtött képtárával, könyvtárával és egyéb gyűjteményeivel ritka nagy műveltségéről tett tanuságot.[29]

Muraköz a törökhódoltság idején is, tehát abban a szomorú korban is, amikor Magyarországot részekre szaggatták, az országnak államjogilag, közigazgatásilag, hadászatilag épúgy hozzátartozó része, mint ahogyan az volt kezdettől, a honfoglalás idejétől kezdve. A Zrínyi-család, amely tulajdonjogilag, királyi adomány alapján birtokolta Muraközt, ha lehet, még szorosabban hozzákapcsolja azt Zala megyéhez annál is inkább, mert a családból kerültek ki Zala megye főispánjai. Ezekben az időkben, a XVI. és XVII. században is, Muraköz közigazgatási tisztviselőit, szolgabíráit Zala vármegye közgyűlése választja meg. Az hatalmazza fel azokat a különböző tiszti teendők elvégzésére. Muraköz lakossága Zala megye közgyűlésén át fordul panaszával az ország uralkodójához. Főhelyének, a török ellen védelmül szolgáló Csáktornya várának felépítésére szükséges segélyért az akkor közigazgatásilag egyesített Zala és Somogy vármegye közgyűléséhez fordul. Birtokokért és más egyéb ügyekben folytatott pereiben Zala megye bíróságai ítélkeznek. Így látjuk, hogy Zala megye 1640. augusztus 25-én tartott közgyűlésétől kap meghatalmazást Muraköz szolgabírája ahhoz, hogy ítélőszéken kívül is eljárhasson egyes ügyekben.[30] Zala megye rendjei 1649. november 18-án tartott

[29] Zrínyi K.: Csáktornya monografiája. 44., 45. lap.

[30] Zala vármegye levéltára: Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1640. évi 25. l. „Vice judlium Insulae Murakeöz datur authoritas plenaria extra terminos sedium judiciarum procedendi..."

közgyűlésükben választják meg Hegedüs Lászlót Muraközbe esküdtté.[31] Ugyancsak a közigazgatásilag ideiglenesen egyesített Zala és Somogy vármegye rendjei 1657. évi június 21-i gyűlésükön szavaznak meg 600 forint segélyt Csáktornya várának a megerősítéséhez.[32]

Az 1673. évi február hó 20-án tartott közgyűlésükön tárgyalják Zala megye rendjei Muraköz lakosságának a német katonaság ellen emelt panaszát és pártolólag felírnak a királyhoz a panasz orvoslása ügyében.[33] Muraköz szolgabírája Zala megye közgyűlésének tesz 1673. május 16-án jelentést arról, hogy miként járt el a melléje adott esküdtekkel a bán felségének a Muraközben elhelyezett német tisztek elleni panasza ügyében.[34]

Ugyanez a helyzet az igazságszolgáltatás terén is. Muraköz lakossága ebben az időszakban is, amikor a török állandóan háborgatja és pusztítja becsapásaival Zala megyét, amikor a megye déli részei egy századon át a török uralma alá kerülnek és a megye hatóságai, ezek között ítélőszéke is, kénytelen korábbi székhelyét Nagykapornakról előbb Zalaegerszegre, utóbb a Vas megyében fekvő Körmendre áttenni, Muraköz lakossága minden peres ügyében Zala megye ítélőszékéhez fordul, holott az messze esett földjétől és a török becsapásai miatt útja kevésbbé volt bátorságos, mint — mondjuk — a hozzá területileg közelebb eső és bátorságosabb, de Horvátországban fekvő varasdmegyei ítélőszék. Így Bánfi Kristóf és Draskovich Gáspár isakóczi jobbágyainak büntető ügyében az 1638. évben a zalamegyei ítélőszék bíráskodik.[35] A melinczi, isakóczi, deklesini, bratinczi jobbágyok tizedszolgáltatása ügyében ugyancsak Zala megye bírái mondanak ítéletet.[36] Lovonyák György és Mihály vidoveczi lakosok Zala

[31] Ugyanott: 1649. évi 61. lap. „Nobilis Ladislaus Hegedüs in Muraköz creatus in jurassorem et solitum praestitit juramentum."

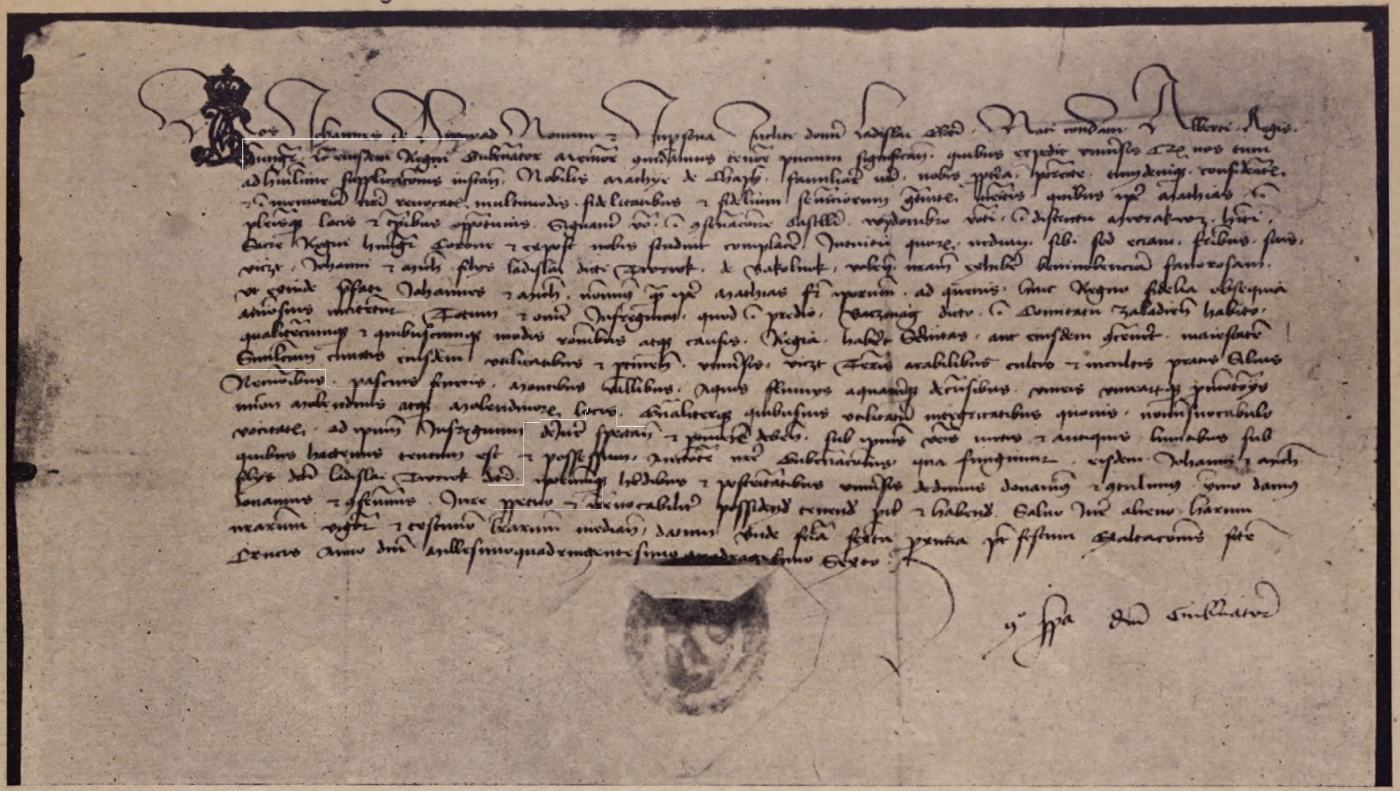
[32] Ugyanott: 1657. évi 118. lap.

[33] Zala megye levéltára: Közgyűlési jegyzőkönyvek: 1673. évi 185. lap. „Iterato scriptae sunt recommendatoriae suae Maiestati penes incolas Muraközienses super eo, ut sua Maiestas Sacratissima dignetur clementer mediante benigno mandato suo ex consilio Bellico expediendo militiae suae germanicae ibidem existenti hoc et id demandare, ut videlicet pro sumptibus vivat, neque victuali eorum incolarum gratui decipiat."

[34] Ugyanott. 1673. évi 186. lap. „Nobiles Stephanus Godina judlium in Insula Muraköz, Georgius Domján et Nicolaus Gödör jurassores hujus Comitatus Zaladiensis fideliter retulerunt in praescripta congregatione coram nobis modo sequenti, quomodo ipsi ad instantiam et requisitionem Illustrissimae Dominae Comitissae Banissae officiales suae Maiestatis germanos in praementionatu Insula Muraköz collocatos penes transumptum benignarum suae Maiestatis stb." A szövegben említett banissa Zrínyi Miklósnak, a költőnek özvegye. Zrínyi 1647. évben lett Horvátország bánja. (Széchy Károly: Báró Balassa Bálint és gróf Zrínyi Miklós. Bp. 1905. 140. lap.)

[35] Zala megye levéltára. Processus civiles: fasc. 4 .N. 1.

[36] Ugyanott: fasc. 7. N. 26.

3. sz. ábra.

Hunyadi János kormányzónak Budán az *1446.* évben kelt oklevele. Az oklevél ötödik sorában a 4 utolsó szóban olvashatók: *„in districtu MWRAKWZ"* szavak. — Az oklevél eredetijét a m. kir. Országos Levéltár oklevélosztálya 13962. szám alatt őrzi. — Lásd a vonatkozó szövegrészt!

megye ítélőszékéhez fordulnak igazságszolgáltatásért.[37] Novoszelics Márk és felesége Domaniczról 1668. évben Zala megye bírái előtt folytatnak pert Szomor György ellen.[38] 1671. évben Széchi Péter és Gáspár Sibrik Kata ellen Zala megye ítélőszéke előtt folytatnak pert a Muraközben fekvő Hlapnicza nevű castellum zálogváltságáért.[39] Martinovicz András és Bachich György szintén Zala megyéhez fordulnak a gardinoczi nemesi birtok zálogváltságáért folytatott peres ügyükben.[40]

Még számtalan esetet sorolhatnánk fel különösen a XVII. század folyamáról, amelyek mind a mellett a történeti tény mellett tanuskodnak, hogy Muraköz Magyarország történetének ebben a legválságosabb idejében is minden tekintetben hozzátartozott Magyarországhoz.[41]

Több mint egy századon át a Zrínyi-család tulajdonában maradt Muraköz. Amikor azonban a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvételért Zrínyi Pétert kivégzik és jószágvesztésre ítélik, Muraközt is elvesztik a Zrínyiek és az az 1715. évben a koronára száll vissza, s a gráci udvari kamara kezelésébe kerül.[42]

III. Károly uralma alatt, 1720-ban gróf Althan Mihály tulajdonába jut Muraköz, aki azt III. Károlynak teljesített hűséges szolgálataiért kapja meg.

Ebben a korban, a XVIII. században történik meg másodízben, hogy Muraközt elszakítják a magyar állam testétől és idegen fennhatóság alá helyezik. 1786-ban ugyanis, amikor II. József közigazgatásilag átszervezi Magyarországot és eltörölve az ősi megyei intézményt, kerületekre osztja be, Zala megyét és vele együtt Muraközt is a horvát báni kerület fennhatósága alá rendeli. II. József halála után azonban újra visszaállítják az alkotmányos életet, s Muraköz is visszatér az ezeréves hazához. Ugyanekkor, rövid egy év mulva, 1791-ben, a gróf Althan-családtól megveszi a muraközi uradalmat gróf Festetics György, a Georgicon nagynevű alapítója, s attól kezdve Muraköz ennek a családnak a birtokában van.[43]

A XIX. század közepére esik az a történelmi esemény, amely harmadízben szakítja el az ország testétől Muraközt: az 1848—49. szabadságharc leverése után I. Ferenc József elcsatolja azt Zala megyétől és a magyar szent korona alá tartozó horvátországi Varasd megye hatósága alá rendeli, de pár év mulva ez az állapot is megszűnik. 1860-ban ugyanis Ferenc

[37] Ugyanott: fasc. 10. N. 5.
[38] Ugyanott: fasc. 11. N. 9.
[39] Ugyanott: fasc. 12. N. 13.
[40] Ugyanott: fasc. 13. N. 21.
[41] Zala vármegye levéltárának polgári perek gyüjteményében még számos Muraközzel kapcsolatos per található; részletes felsorolása túlmenne ennek a kis értekezésnek a keretein.
[42] Zrínyi K. idézett műve 59. l.
[43] Ugyanott 68. l.

József az úgynevezett októberi diplomával visszaállítja az ősi megyei rendszert, s ekkor Muraköz ismét visszatér ahhoz a vármegyéhez, amelyhez tartozott azóta, hogy Szent István a magyar megyerendszert életre hívta.[44] A királyi rendelet végrehajtása során a horvát bán közli Varasd megye cs. k. főnökével, hogy „Ő cs. kir. apostoli Felsége kegyeskedett elrendelni, hogy Muraköz tekintetében Zala vármegyével ismét az 1848-ig érvényben volt határnak kell életbelépnie".

A királyi diplomában foglaltak szerint a bán további rendelkezése az, hogy Muraköz ténylegesen is kebeleztessék be Zala megyébe, és hogy Muraköz hatóságai a horvát állami és varasdmegyei hatóságok alól felmentessenek és Zala megye hatóságai alá rendeltessenek.[45] Varasd megye rendjei is a megyei rendszer visszaállítása után megtartott első közgyűlésükből, 1861. január 28-án, örömmel üdvözlik a testvér vármegye rendjeit abból az alkalomból, hogy az abszolutizmus megszüntével visszaállott az előbbi 800 éven át köztük fennállott testvéri kapcsolat, amely a magyarokat és horvátokat annyi századon át a magyar szent korona hatalma alatt egybefűzte.[46]

Az 1867. évi kiegyezés után bekövetkezett békés fejlődés korszakában a Muraköz és Zala megye között ezer éven át fennállott szoros kapcsolat továbbra mélyül I. Ferenc Józsefnek azzal az 1875. évben kelt intézkedésével, amely szerint az egyházszervezetileg addig a zágrábi egyházmegyéhez tartozott muraközi plébániákat elvben a szombathelyi egyházmegye igazgatása alá rendeli.[47] Ennek az intézkedésnek a közelebbi megvilágítására szükségesnek véljük, hogy részletesebben tárgyaljuk Muraköz egyházszervezeti beosztásának történetét.

Muraköz egyházi hovatartozása.

Mint több ízben említettük, Muraköz a honfoglalás idején, s az utána következett évtizedekben lakatlan terület volt, amely csak lassan népesedik be, és megszervezése is későbbi időkre esik. Területe, mint láttuk, a zalai vár megyéjéhez tartozott, amely megyét Szent István a püspökségek megalapításakor a veszprémi püspök joghatósága alá rendelte.

Muraköz erőteljesebb benépesedése akkor veszi kezdetét, amikor Szent László a Muraközzel szomszédos Szlavóniát jogara alá hajtotta, s egyidejűleg egyházilag is megszervezi, megalapítván a zágrábi püspökséget. Egész természetes, hogy a Veszprémtől amúgy is nagy távolságra levő s a védelmi vonalon, gyepűntúli területre eső Muraközt egyházilag a hozzá sokkal közelebb eső zágrábi püspökség joghatósága alá ren-

[44] I. Ferenc József 1860. október 20-án Bécsben kelt „Népeimhez" címzett császári diplomája.

[45] Zala vm. levéltára. Közgyűlési iratok. 1861. A horvát bán br. 328. Präs. jelzésű irata.

[46] Zala vm. levéltára. Közgyűlési iratok. 94. sz. 1861. év.

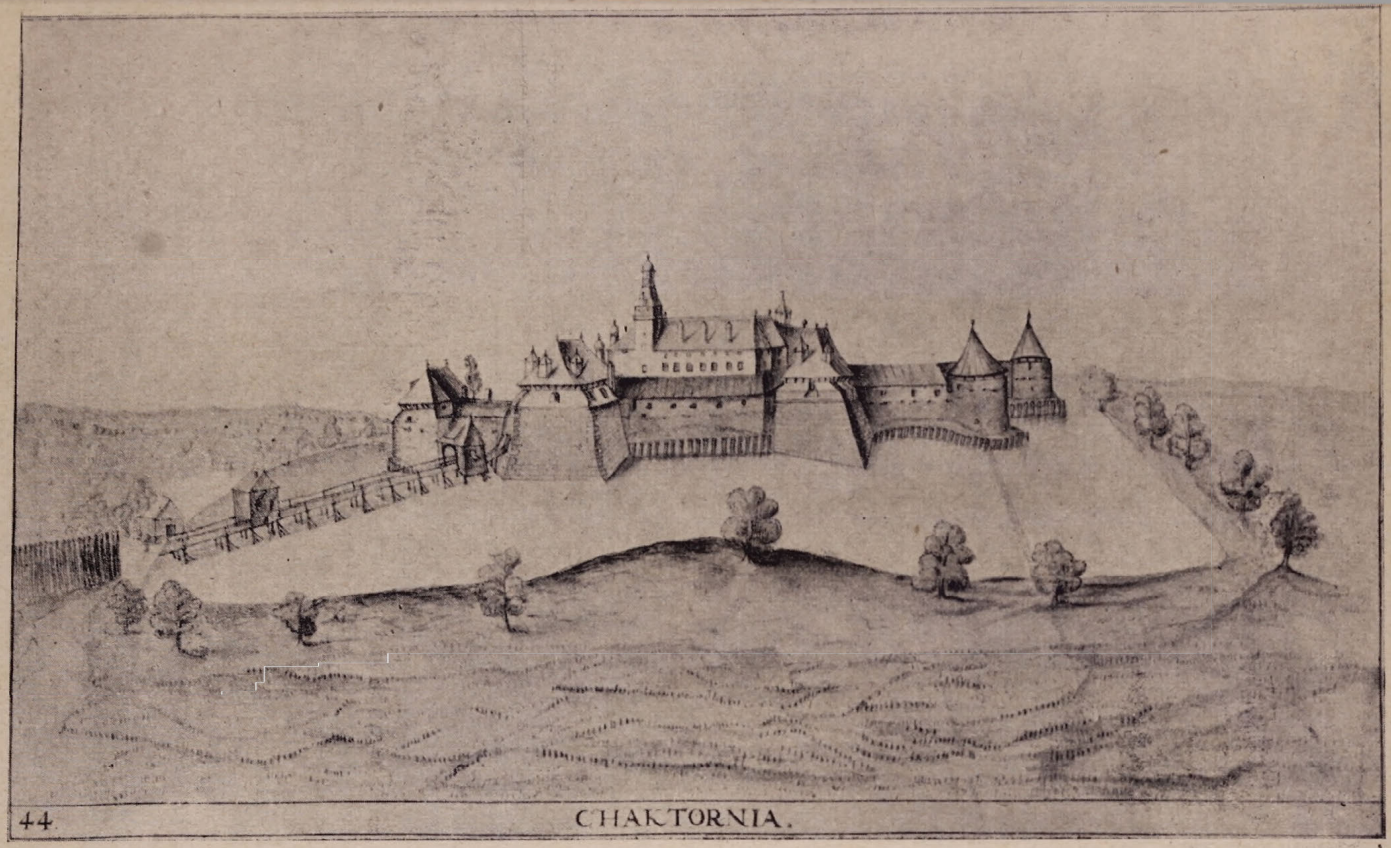
[47] Zala vm. levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1876. febr. hó 25/15. sz.

delte. Ezzel egyidejűleg nemcsak a Dráva és Mura között fekvő Muraközt rendeli Szent László király a zágrábi püspökség joghatósága alá, hanem a Murától keletre fekvő szomszédos területeket is, közelebbről meghatározva: mindazt a területet, amely valamikor lakatlan volt, a gyepűn túl feküdt, s amely terület szintén messzefeküdt Veszprémtől, ez utóbbit egyházszervezetileg mint bekcsényi (mai néven: Becsehely) főesperességet rendeli a zágrábi püspökség joghatósága alá. A kérdés teljes megvilágítására állapítsuk meg a bekcsényi főesperességhez tartozó területet. Holub József sokszor idézett művében a bekcsényi főesperesség keleti határait ekként állapítja meg: „a főesperesség északkeleti határát... így rajzolhatjuk meg: kiindult a Murától Tótszerdahelynél, innen északra haladt Szentmárton és Bekcsénhely mellett, majd Tolmács után keletre elhajol és magában foglalta Magyarszerdahelyt és Berzencét is; innen északnyugati irányt vett, a Magyaród, Szentpéterfölde, Gutorfölde, Zebecke és Hernyék mellett vonult a Kerka vízéig, e mellett haladt tovább, de ennek balpartján is voltak olyan helyek, amelyek idetartoztak, így Baksa, Czup és Szilvágy".[48] Ezek szerint tehát a bekcsényi főesperességhez Muraközön kívül a teljes alsólendvai járásból, a letenyei és a novai járás egyrészéből is tartoztak plébániák. A zágrábi püspökség joghatósága alá rendelt bekcsényi főesperesség területének ez a részletezése teljesen kétségtelenné teszi azt, hogy ennek a területnek a régi Szlavónia, illetve Horvátország területén alapított püspökséghez való egyházi beosztása kizárólagosan egyházszervezeti beosztás volt.

Még világossabbá válik ennek a megállapításnak helyes volta, ha figyelembe vesszük, hogy akkor, amikor a zágrábi püspöki egyházmegyéhez egyházszervezetileg beosztották a bekcsényi főesperességet, azaz: a magyar Zala megyének a Drávától a Kerkáig terjedő részét a benne levő Muraközzel, ugyanakkor a másik részen a magyarországi pécsi püspöki egyházmegyéhez a tőle délre fekvő Drávántúli részekből, a mai Szlavónia területéről rendeltek egyházszervezetileg joghatósága alá 22 plébániát. Ez a tény egymagában kétségtelenné teszi azt, hogy az egyházszervezeti beosztás Muraköz állami hovatartozását egyáltalán nem érintette és nem is érinthette. A pusztán egyházjogi hozzátartozást bizonyítja azonban az is, hogy a zágrábi püspök, mint suffraganeus, a magyar kalocsai érseki egyházmegyéhez tartozott mindaddig, míg érsekség nem lett a zágrábi püspöki egyházmegye.

De oklevélileg is megvilágíthatjuk ezt a kérdést a zágrábi káptalannak 1134. évből származó statutumaival. Ezekben a statutumokban tizedfizetés szempontjából megkülönböztetik Muraközt és a bekcsényi főesperességhez tartozó többi plébániákat a zágrábi egyházmegyének nem Magyarország területén

[48] Holub J.: Zala megye Története a középkorban. I. kötet 312. lap.

4. sz. ábra.

Csáktornya vára. XVII. század eleje. — Eredetije Wien, Hofbibliotek: Manuscripta, 8622, 8623. Johannes Ledentu: Regni Hungariae confinia. Tusrajz.

fekvő részeitől, mondván: „Decime de Bekchyn et Draua-Murakuz non bono modo persolvuntur, quoniam ille gentes non sunt de banatu."[49]

Tehát maguk a zágrábi hatóságok is a leghatározottabban megállapítják azt, hogy ezek a területek csak egyházi szervezet szempontjából tartoznak a nem magyar területen alapított püspöki egyházmegyéhez, de nem egyúttal állami fennhatóság szempontjából is. Ennek az egyházszervezeti odatartozásnak nagyobb akadályai nem voltak, tekintettel a Magyarország és Horvát-Szlavonország között Szent László óta kialakult közjogi kapcsolatokra, amely kapcsolatok jóideig fenn is állottak a nélkül, hogy ennek az állapotnak megváltoztatása érdekében bármit is tettek volna. A törökhódoltság utáni első évtizedekben azonban megváltozott a helyzet. A veszprémi püspökség székhelye és a püspöki egyházmegye jórésze a török uralom alatt hosszú ideig hódoltsági terület volt és így az egyházmegye kormányzásában zavarok állottak be. Ebben az időben a zavartalanul működő zágrábi püspökség felhasználván ezt az állapotot, kiterjesztette a maga hatáskörét a veszprémi egyházmegyének hozzá közel eső plébániáira és azok közül többeket a maga joghatósága alá vett. A hódoltság megszüntével a veszprémi püspökök egyházmegyéjük joghatóságának teljes visszaállításáért megkezdik a küzdelmet, s ezt a leghevesebben Padányi Biró Márton veszprémi püspök folytatta nem csekély eredménnyel.[50]

Biró Márton — felfogása szerint — részben a 750 éves ősi sérelem, részben a török hódoltság idejéből származó elcsatolás orvoslásáért indítja meg a küzdelmet az 1740-es években, amidőn akkoriban 12 plébániából álló Muraközt és a bekcsényi főesperességnek többi zalai területre eső, a Kerkától keletre és nyugatra elterülő plébániái, számszerint összesen mintegy 50-et, visszakövetelti a veszprémi egyházmegyének. A Bíró Mártontól visszakövetelte plébániák Zala megyében a Murán innen 122 négyzetkilométer, a Murán túl pedig 758 négyzetkilométer területet öleltek fel. Azok között a plébániák között, amiket Bíró Márton visszakövetelt, ott találjuk a Kerkától keletre eső területen Pusztamagyaród, Bánokszentgyörgy, Homokkomárom, Kanizsa plébániáit, s a Kerkától nyugatra eső részen Alsólendva, Szentgyörgyvölgy, Páka, Lenti Szécsisziget, Bagonya stb. és ezeken kívül a csáktornyai és perlaki járás összes plébániáit, tehát Muraközt.

Bíró Mártonnak ebbe a küzdelmébe, amely két évtizednél hosszabb időn át folyt, beleszóltak a világi hatóságok is, s az ügyet Mária Terézia királyné elé is vitték. Zala megye is magáévá teszi Bíró Mártonnak Muraköz és a Mura melléke egyházi átcsatolásáért vívott küzdelmét. Az 1756., 1757., 1760.

[49] Holub J.: Zala megye története a középkorban. I. kötet 419. lap.

[50] Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozik Pehm József: Padányi Bíró Márton élete és kora című művében a 272—303. lapon.

és 1762. évben tartott közgyűléseken tárgyalják a rendek a zágrábi egyházi kormányzat és az egyházmegyei hitélet hibáit és hiányait.[51]

Bíró Márton küzdelme részben eredménnyel is járt, s egyes plébániákat még életében visszaszerzett a veszprémi püspöki egyházmegyének, s nem kétséges, hogy az ő küzdelme sikerének kell betudnunk azt, hogy a szombathelyi püspökségnek 1777-ben történt megalapításakor a Kerka—Mura vidék magyar és vend plébániáit, számszerint 16 plébániát átcsatolják a zágrábi püspöki egyházmegyétől az új alapítású szombathelyi egyházmegyéhez. Muraköz átcsatolása azonban nem sikerült.

Zala megye nem nyugszik meg ebben, hanem tovább folytatja a küzdelmet. Az 1793. évi február hó 13-án tartott közgyűléséből gróf Festetics György felszólalására feliratot intéznek gróf Batthyány József hercegprímáshoz, amelyben kérik, hogy Muraközt a zágrábi egyházmegyétől a szombathelyi egyházmegyéhez csatolják át.[52] Végleges eredményt azonban ekkor sem ért el a vármegye, azonban a kérdés megoldása érdekében eszmecsere folyik a primatus és a zágrábi püspökség között.

1828. évben Bőle András szombathelyi püspök újból erőteljesen megsürgeti ennek a kérdésnek a megoldását, s ettől fogva Muraköz egyházi hovatartozásának kérdése állandóan napirenden van.[53]

A XIX. század közepén megnehezítette a helyzetet az, hogy az abszolutizmus korában Muraközt közigazgatásilag Varasd megyéhez csatolták. A kiegyezés után ez az állapot megszűnik, s ettől kezdve Zala megye több ízben fordul feliratokkal hol az országgyűléshez, hol magához a királyhoz, s a muraközi kérdés tanulmányozására és állandó felszínen tartására külön „Muraközi Bizottság"-ot alakít. Ennek az éber figyelemnek tudható be az, hogy a kiegyezés után Zala megye a régi sérelem orvoslása érdekében az 1867. és 1872. évben tartott közgyűlésein ismételten feliratokkal fordul az illetékes helyekre.[54]

Ez a kitartó küzdelem az évszázados magyar törekvés megvalósításáért sikert ért el. I. Ferenc József 1875. november 25-én kelt elhatározásában elvileg kimondotta Muraköznek a magyar egyházmegyéhez való egyházi átcsatolását és elrendelte, hogy a római szentszékkel ebben az ügyben a tárgyalások megkezdessenek. Ugyanakkor megbízza Simor János

[51] Zala vármegye levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek: 1756. év 76—78. l; 1757. év 76. l.; 1759. év 969—97. l., 1010., 1013. l.; 1760. 651—658. l.; 1762. év 17—64. l.

[52] Ugyanott. 1793. év 115—116. l. és 120. l.

[53] Pehm József: Pedányi Bíró Márton püspök élete és kora. 294. l.

[54] Zala vármegye levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek: 1917. dec. 10. tartott közgyűléséből 38920/ni 1917. jkv. 753. szám alatt a királyhoz és az országgyűléshez intézett felirat adataiból.

hercegprímást, hogy az elvben már kimondott átcsatolást gyakorlatilag is hajtsa végre.[55]

Az ezen közben püspökségből érsekséggé lett zágrábi egyházmegye vezetői az elvben már kimondott átcsatolás keresztülvitele elé akkora nehézségeket gördítettek, hogy az nem valósulhatott meg. Zala megye a legfelsőbb királyi elhatározástól kezdődőleg a mult század minden évtizedében és e század elején is újból, nem is egyszer felírt a kormányhoz, az országgyűléshez Muraköz elcsatolása ügyében. 1891. évben a kormányhoz, majd az országgyűléshez fordul feliratokkal; 1901., 1904. és 1911. évben megismétli ezt, s legutóljára az 1917. évi december hó 10-én megtartott közgyűlésében teszi újból szóvá illetékes helyen a kérdést és nyomatékosan kéri a már elvben kimondott átcsatolásnak a gyakorlati keresztülvitelét.[56]

A magyarság érezte, hogy Muraköznek ez az egyházi máshova-tartozása veszélyt rejteget magában. Bíró Márton veszprémi püspök a Muraköz visszacsatolásáért folytatott küzdelmében annak az érzésnek és aggodalomnak kifejezést is adott. „Ha azon egy terület — írja — lelkiekben megszaggatnák, jövendőben kérdés támadhatna még a dominalis jurisdictio felől is.[57]

Nem kétséges, hogy ez az aggodalom, amelynek Bíró Márton az idézett sorokban kifejezést adott, nem volt alapnélküli, s Muraköznek az idegen területen levő püspökséghez való egyházi tartozása nem egy ízben csalogató ürügyül szolgált annak államhatalmi elcsatolásához is, miként ez — mint láttuk — meg is történt II. József és I. Ferenc József uralma idején.

És végül nem utolsó sorban ez az idegen egyházmegyéhez való tartozás is oka volt annak, hogy 1918. december 24-én Muraközt és azzal együtt a Mura mellékét is megszállották és a jugoszláv államhatalom birtokába vette.

Ha közelebbről vizsgáljuk Muraköznek és a Mura mellékének az 1918-ban bekövetkezett megszállása után megvont határát, megállapíthatjuk, hogy az kisebb eltérésekkel egybeesik a zágrábi egyházmegye bekcsényi főesperességének a határával. E tény vizsgálatánál ugyancsak megállapíthatjuk azt, hogy azok a plébániák, amelyeket annak idején Bíró Márton buzgalma folytán visszacsatoltak a zágrábi püspökségtől, az 1918. évi megszállást elkerülték.[58]

*

Muraköz az 1867. évi kiegyezés után bekövetkezett fejlődés korszakában ugyanazt a lendületes életet élte, mint az

[55] Ugyanott. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1876. február havi közgyűlés 25/15. szám.

[56] Zala vm. levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1917. december 10-én tartott közgyűlés 38920/ni 1917. jkv. 753. szám.

[57] Pehm József: idézett mű 295. lap.

[58] Ugyanott 298. lap.

ország többi része. Részese volt Magyarország szellemi és anyagi gyarapodásának, s a világháború és a bekövetkezett összeomlás egy megelégedett, boldog Muraközre szakadt rá.

Muraköz történetében a délnyugati országrész ezeréves symbiozisának foglalatát adjuk. Muraköz ezer éven át részese volt a magyar jó- és balsorsnak. S ez az ezeréves együttélés, a természet törvényei szerint, ellenállhatatlan kötelékekkel fűzi Muraközt a magyar Szent Korona testéhez, amelynek tagja lett akkor, amikor a szentistváni állameszme egy szervezetbe fogta mindazokat, akik a honfoglaló magyarok megszabta határokon belül éltek.

A történelmi erők egyenrangúak a természeti erőkkel: a magyar Szent Korona az anyaföld vonzóerejével fűzi magához összes tagjait. Ez a vonzóerő ideig-óráig csökkenhet, de meg nem szűnhetik.

*

FÁRA JÓZSEF: *Die kurzgefasste Geschichte der Murinsel.*

Auszug. Ende 1941 gelangte die Redaktion in den Besitz jener Zeilen, die in der Einleitung vorliegenden Artikels in Anmerkung — im Originaltext — wiedergegeben sind und die über die Geschichte der Murinsel (Muraköz) falsche Daten beinhalten. Die Redaktion, hält es daher für notwendig, die Geschichte der Murinsel auf Grund von Dokumenten kurz zu wiederholen.

Alle Historiker stimmen darin überein, dass das landnehmende Ungartum die Landesgrenze im Südwesten bis zur Drau (Dráva) ausbreitete. Das zwischen der Drau und Mur (Mura) gelegene Gebiet wurde ebenfalls dem Komitat Zala, das zur Zeit Stephans des Heiligen begründet wurde, einverleibt. Die Drau bildete die Südgrenze des Komitats, zugleich aber auch die Landesgrenze. Demzufolge gehörte die Murinsel zum Komitat Zala.

Auch eines der ältesten Dokumente kroatischer Geschichtschreibung — die unter dem Namen „Pactum conventum" bekannte Urkunde aus dem Jahre 1102 — liefert Daten darüber, dass die kroatischen Stämme auf Ruf des Königs, auf eigene Kosten nur bis zur Drau ins Feld zu ziehen verpflichtet waren, von dort an weiter, nur auf Kosten des Königs: „Usque ad flumen Drava, inde versus Ungariam ad expensa domini regis."

In zahlreichen Dokumenten aus den Jahren 1213, 1256, 1283 wird die Drau als Ungarns und Kroatiens Grenze bezeichnet.

Unsere Dokumente aus dem Mittelalter bezeichnen die zwischen Drau und Mur gelegene Insel immer mit dem ungarischen Namen: „Dráva—Muraköz", oder „Muraköz". So heisst es in einem Dokument aus dem Jahre 1264: „in Draua—Muracuz"; in einem aus 1281: „inter Draua—Muracuz"; dann im Jahre 1397: „Drawa et Murakuz"; später in 1405: „in districtu Murakuz"; in allen erscheint dieses Gebiet mit ungarischer Bezeichnung.

In diesem Zusammenhang erwähnt der Verfasser jenen Teil eines, aus dem Jahre 1334 stammenden Dokumentes des Agramer Domkapitels, in dem Verfügungen hinsichtlich des Einsammelns der Zehnten enthalten sind. Dieser Teil lautet: „decime de Bekchyn et Drava—Murakuz non bono modo persolvuntur, quoniam ille gentes non sunt de banatu".

Auch das Gebiet der Murinsel gehörte zu dem Komitat Zala, das mit der Burg „Zala" als Mittelpunkt begründet wurde. Auf seinem Gebiet besass die Burg Zala Besitze und Burghörige. Aus diesen Besitzungen verliehen unsere Könige in unzähligen Fällen Donationen. Eine Urkunde aus

dem Jahre 1232, die beweist, dass die Gattin Stephans des Heiligen, Gizella, der Kirche von Veszprém ein Gebiet an der Drau, in der Nähe der Fähre von Warasdin (Varasd) namens Vezmech schenkte, erinnert an eine der ältesten solcher Donationen. Unsere Könige hatten also hier, in den ersten Jahren der Gründung des Königreichs, Land verschenkt.

In der Nachbarschaft des Gebietes Vezmech wohnten — wie dies aus einer Urkunde aus dem Jahre 1239 hervorgeht — Zalaer Burgleute. Königlicher Besitz war aber, laut einer Urkunde aus 1254, auch das Béla genannte, in der Murinsel liegende Gebiet, von dem eine Urkunde aus 1399 feststellt, dass es in der Murinsel liegt.

Besitze der Zalaer Burg waren die Gebiete Polona, Nedelk und Zunk in der Murinsel, sowie die Gebiete zwischen der Mur und der Bisztrice, die König Stephan V. verschenkte.

König Ludwig der Grosse ordnet es auch an, dass der Zalaer Obergespan Nicolaus Lendvai das Besitzrecht zu seinem Lande, namens Domása, legitimiere.

Die Murinsel war nicht nur ein, zum Komitat Zala gehörender Burgbesitz, sondern auch die Gerichtsbarkeit über ihre Völker wurde von den Behörden des Komitats Zala ausgeübt. So versehen in dem Streit, der wegen des Besitzrechts des Vezmech-Landes entstand, das Richteramt Adelige aus Zala. Die im Jahre 1236 ausgesandte Besitzrecht-Untersuchungskommission überprüft das Eigentumsrecht nicht nur in den übrigen Teilen des Zalaer Komitats, sondern auch in der Murinsel. Im Jahre 1351 überprüft das Komitat Zala in einer Palatinal-Generalversammlung das Besitzrecht der aus dem Geschlechte „Hahót" stammenden, hinsichtlich ihrer Besitze in der Murinsel. Im Jahre 1399 spricht ebenfalls die Behörde des Komitats Zala das Urteil in der Streitsache genannter Familie in Bezug auf den Béla gennanten, in der Murinsel gelegenen Besitz.

Die Murinsel war als Teil des Komitats Zala immer Eigentum der ungarischen Könige, aus dem sie frei verschenkten. König Béla IV. schenkte sie seinem Sohne Stephan V., der sie mit der damals — vom mährischen Markgrafen Ottokar — erworbenen Steiermark zusammen besass. Als Stephan V. später Steyer verlor, wurde damit, auf Ottokars Zureden, auch die Murinsel von Ungarn abgetrennt. Damals — um 1270 herum — wurde die Murinsel erstmalig vom Mutterlande abgetrennt. Karl Robert erobert sie jedoch zurück und sein Sohn schenkt sie der Familie Lackfi.

Als die Familie Lackfi unter König Sigismund Hochverrat begeht, belegt sie der König abermals mit Beschlag und von ihm geht sie auf die Familie Cillei über. Von dieser wird sie später verpfändet, wodurch sie in ausländischen Besitz gelangte. Matthias Corvinus gewinnt sie neuerlich zurück und übergibt sie den Mitgliedern der Familie Ernuszt. Als die Familie Ernuszt ausstarb, erhebt der Banus von Kroatien, Peter Keglevich, unter Erbschaftstitel Anspruch auf die Murinsel. Er ergreift auch gewaltsam von ihr Besitz. Im Jahre 1546 erobert aber Nicolaus Zrínyi deren Hauptort Tschakathurn (Csáktornya) und damit für den König die Murinsel zurück. Dieser verschenkt sie der Familie Zrínyi.

Im Laufe der eingetretenen Türkenherrschaft gelangt die Murinsel durch die Zrínyi's zu einer wichtige Rolle. Nicolaus Zrínyi. der Dichter, zugleich auch der hervorragendste Heerführer seines Zeitalters befestigt die Feste Tschakathurns und führt von hier aus seine Angriffe gegen die Türken. Er lässt gegen die Türken von Kanizsa die Burg Zrínyiújvár erbauen. Diese vermochte jedoch den Angriffen der Türken nicht widerstehen. Die Murinsel bildete auch während der Türkenherrschaft ebenso —

staatsrechtlich, verwaltungsrechtlich und strategisch — einem Teil des Landes, wie von Anbeginn.

Die Zrínyi's werden königlicher Donation zufolge Besitzer der Murinsel und zugleich Obergespane des Komitats Zala. In diesen Zeiten, also auch im XVI., XVII. Jahrhundert, wählt die Generalversammlung des Komitats Zala die Verwaltungsbeamten, Stuhlrichter der Murinsel. Die Bevölkerung der Murinsel wendet sich mit ihrer Klage, mit ihren Streitsachen an das Komitat Zala. So sehen wir, dass der Stuhlrichter der Murinsel im Jahre 1640 ermächtigt wird in aussergerichtlichen Angelegenheiten verfahren zu können, in 1649 lässt er für die Murinsel Geschworene wählen, in 1657 gibt er 600 Gulden zur Befestigung Tschakathurns, in 1673 beschäftigt er sich mit der Beschwerde, die von der Murinsel-Bevölkerung gegen das deutsche Militär erhoben wurde. Im Jahre 1673 meldet der Stuhlrichter dem Komitat, dass er in der eingereichten Klageangelegenheit das Verfahren eingeleitet hat.

Obwohl das Komitat Zala durch die Türkenherrschaft ihren Sitz zu wechseln gezwungen war, wendet sich das Volk der Murinsel in Besitz- und anderen Rechtsangelegenheiten an die Gerichte des Komitats Zala Zur Bekräftigung dessen erwähnt der Verfasser mehrere Fälle aus den verschiedenen Jahren des XVII. Jahrhunderts. Die Murinsel gehörte also auch in der allerkritischesten Zeit der ungarischen Geschichte, zur Zeit der 150 Jahre dauernden Türkenherrschaft in jeder Hinsicht zum Mutterlande.

Nach dem bedauernswerten Aussterben der Zrínyi's verschenkt Karl III. die Murinsel an die Familie Althan. Josepf II. unterordnet die Murinsel — als er Ungarn der ungarischen Verfassung zuwider in Bezirke eintelt — zusammen mit dem Komitat Zala der Obermacht des kroatischen Banus-Bezirkes. Mit dem Tode des Herrschers wird jedoch die alte Ordnung wieder hergestellt. Auch der Besitzerwechsel der Murinsel fällt in diese Zeit, von der Familie Althan geht die Murinsel in den Besitz der Familie Festetics über.

Mitte des XIX. Jahrhunderts erfolgt die dritte Abtrennung der Murinsel. Da schliesst der Absolutismus Kaiser Franz Josefs I. die Murinsel zu Kroatien, stellt aber schon mit dem Oktober-Diplom. in 1860 den vorherigen Zustand wieder her.

Zur weiteren Vertiefung der, seit 1000 Jahren zwischen Murinsel und Komitat Zala bestandenen engen Beziehungen, unterstellt im Jahre 1875 Kaiser Franz Josef I. die Murinsel auch hinsichtlich der kirchlichen Verfassung der Verwaltung der Diözese von Szombathely.

Um dies näher zu beleuchten, betrachten wir nun die Geschichte der Murinsel in Bezug auf die Einteilung ihrer kirchlichen Organisation.

Das Gebiet der Murinsel war in den Jahren der Landnahme und in den darauffolgenden unbewohnt, sie gehörte, wie schon erwähnt, — von König Stephan dem Heiligen angeordnet — verwaltungsrechtlich dem Komitat Zala, kirchlich aber dem Bistum Veszprém an. Der kräftigere Zuwachs der Murinsel-Bevölkerung fällt in jene Zeit, in der Ladislaus der Heilige auch die benachbarten Gebiete unter sein Zepter beugt, diese organisiert und das Agramer Episkopat gründet. Es ist natürlich, dass er das — dem Bischof von Veszprém weitentlegene-Gebiet der kirchlichen Verwaltung des Agramer Bischofs unterstellt, jedoch nicht nur die Murinsel allein, sondern mit ihr auch die benachbarten Gebiete östlich der Mur, näher bezeichnet das Erzdechanat Bekcsény. Dieses Erzdechanat umfasste den heutigen Bezirk Alsólendva vollends, sowie einen Grossteil der Bezirke Letenye und Nova.

Dieser Umstand beweist zweifelsohne, dass es sich bei dem Anschluss

dieses Gebietes an ein, im gewesenen Slawonien bez. Kroatien gegründetes Bistum lediglich um eine Einteilung der Kirchenverwaltung handelt. Die Richtigkeit dieser Feststellung wird dadurch nur noch einleuchtender, wenn man in Betracht zieht, dass zur gleichen Zeit in der, die auf ungarischem Gebiet gelegene Murinsel und das Erzdechanat Bekcsény kirchlich dem, in Kroatien begründeten Agramer Bistum zugeteilt wurde; dem in Ungarn gelegenen Episcopat Fünfkirchen (Pécs) 22, auf Slavonischem Boden gelegene Pfarren zugeteilt werden, die in der Nähe von Fünfkirchen, jenseits der Drau auf slavonischem Boden liegen.

Dieses Gebiet wurde übrigens sogar seitens der Agramer Diözese von altersher unterschiedentlich behandelt. Ein Statut aus dem Jahre 1334 macht, was die Zehntzahlung betrifft, einen Unterschied zwischen dem Erzdechanat Bekcsény, der Murinsel und Banat, indem es sagt: „Decime de Bekchyn et Drawa-Murakuz non bono modo persolvuntur, quoniam ille gentes non sunt de banatu."

Der kirchlichen Zuständigkeit stand ausserdem kein Hindernis im Wege, da seit Ladislaus dem Heiligen Kroatien staatsrechtlich mit Ungarn verbunden war, und der Agramer Bischof — als suffraganeus — gehörte zur ungarischen erzbischöflichen Diözese von Kalocsa. Zur Zeit der Türkenherrschaft hat der Agramer Bischof, die unseligen Zustände ausnützend, seine Gerichtsbarkeit auch auf andere, ihm nahegelegene ungarische Pfarren ausgedehnt.

Nach der Türkenherrschaft hat der Bishof von Veszprém seinen Sitz wieder eingenommen. Besonders der Bischof Martin Biró war bestrebt nicht nur diese, sondern alle ungarische Pfarren zurückzugewinnen. Seiner Auffassung nach muss er mit der Zurückgewinnung der Pfarren aus der Murinsel und aus dem Erzdechanat Bekcsény, sowie mit der Zurückgewinnung derer, die im Laufe der Türkenherrschaft abgetrennt wurden, ein 750 jähriges Unrecht gutmachen. Er verlangt also die 12 Pfarren der Murinsel und die östlich der Mur gelegenen Pfarren, insgesamt also an die 50 Pfarren zurück. Dieses Gebiet betrug diesseits der Mur 122 km², in der Murinsel 758 km². Darunter befanden sich die Gemeinden Pusztamagyaród, Bánokszentgyörgy, Homokkomárom, Kanizsa, Alsólendva, Szentgyörgyvölgy, Páka, Lenti, Szécsisziget, Bagonya usw. und die Pfarren der Murinsel.

Der Kampf Martin Biró's war teilweise von Erfolg gekrönt. Er gewann diesseits der Mur mehrere ungarische und vendische Pfarren zurück, von denen anlässlich der Gründung des Bistums Szombathely 16 an die neue Diözese angeschlossen wurden.

Das Komitat unterstützte seinen Kampf und setzte denselben fort. Das Komitat Zala richtet im Jahre 1793 in dieser Frage an den Fürstprimas ein Schreiben. In 1828 urgiert der Bischof von Szombathely Andreas Böle ebenfalls die Lösung der Frage.

Nach dem Absolutismus ist die Frage wieder an der Tagesordnung, das Komitat richtet öfters ein Schreiben an den König, an das Parlament, bis schliesslich am 25. XI. 1875 Franz Joseph I. die kirchliche Rückgliederung der Murinsel zur ungarischen Diözese prinzipiell aussagte und gleichzeitig den damaligen Fürstprimas beauftragt diese Rückgliederung auch in der Praxis durchzuführen. Die Agramer Diözese, die inzwischen den Rang eines Erzbistums erreichte, hat der Durchführung dieser Rückgliederung Hindernisse in den Weg gelegt.

Das Ungartum ahnte, dass diese Anderswo-Gehörigkeit der Murinsel Gefahr in sich verbirgt. Schon Martin Biró gab seiner diesbezüglichen Besorgnis Ausdruck, als er schrieb: „Wenn dieses Gebiet in seelischen Angelegenheiten in Teile gerissen würde, könnte in Zukunft sogar eine Frage in Bezug auf die „dominalis jurisdictio" entstehen."

Diese Besorgnis war zweifelsohne nicht unbegründet. Die kirchliche Zuständigkeit war oftmals ein verlockender Vorwand zur weiteren, staatsgewaltigen Abtrennung.

Auch 1918 war nicht zuletzt dies die Ursache der Besetzung. Wenn man die — nach der jugoslawischen Besetzung gezogene — Grenze betrachtet, kann man feststellen, dass diese, von kleinen Abweichungen abgesehen, mit den Grenzen des Erzdechanats Bekcsény der Agramer Diözese zusammentrifft. Hingegen liegen jene Pfarren, die Martin Biró zurückgewann, grösstenteils ausserhalb dieser Grenze.

Die Murinsel erlebt im Zeitalter, das dem Ausgleich von 1867 folgte, dieselbe schwungvolle Entwicklung, wie die anderen Teile des Mutterlandes. Sie wurde dem geistigen und materiellen Gedeihen Ungarns teilhaftig und der 1918 eingetroffene Zusammenbruch fand eine glückliche Murinsel vor. Die Geschichte der Murinsel ist die Geschichte der Symbiose Südwestungarns. Die geschichtlichen Kräfte sind mit jenen der Natur gleichen Ranges. Die ungarische Heilige Stephanskrone zieht alle ihre Mitglieder mit der Anziehungskraft des Mutterlandes zu sich. Diese Anziehungskraft kann dann- und wann abnehmen, jedoch nie versiegen.

Őszi kép.

Óh itt az ősz! A hajdinavirág
sápadtan int a tar mezők közül.
A fürge fecske nem kereng le-föl,
a sürgönydróton órákig elül.

Most térnek meg a lomha tehenek.
Tőgyük fonnyadtan jobbra-balra leng.
Kopár a rét, nem hajt a fű töve.
A jószág ott kinn napról-napra teng.

Az útkönyökben gyermeklányka jő,
kék kis kötőben komló ring fején.
Szólítom. Úgy néz, mint az angyalok
a templomunknak festett boltívén.

Minden közel van, s mégis távoli
a szótlan lányka, sárga tehenek.
Kis szürke függönyt vont körénk a por
és átallépni rajta nem merek.

Gazdag Erzsi.

A vasmegyei ötödik számú gyalogzászlóalj szerepe az utolsó nemesi fölkelésben.

(Befejező közlemény).

KAZÁRY KÁROLY dr.

A vasmegyei 5. zászlóalj parancsot kap arra, hogy vonuljon Tétre, onnan pedig a győri táborba. A parancsot a távollévő Erdődy gróf helyett Kamondy kapitány hajtatja végre. Utasítást küld Babótra és Szentmiklósra, hogy az ott lévő századok május 31-én déli 12 órára legyenek Móriczhidán. „A zászlót Wirth főhadnagy strázsálja. Egy kis Czédulába a mai Parolát és Lozungot ide mellékelem. Említett két compánia, továbbá Weörös és Nagy kapitány urak compániái, ha előbbi helyeiken nem ettek, Móriczhidáról húst és bort vitethetnek. A kapitány urak szorgalmatos vigyázással legyenek, nehogy a fák ismét leégettessenek. Azon esetre, ha az ellenség a Rábán által rontani igyekezne és akármikor Árpás és Móriczhida körül lövöldözés esne, további parancsolat kiadattatik. A puskák megolajoztassanak, de utólsó ideig meg ne töltessenek, kivévén a forposzton lévőket. Mivel Szentmiklós és Babótnál forposzton lovasok vannak, tehát forposztokat másokat nem kell állítani. A hidnak elrontása után tehát azonnal induljanak a tudva lévő erdőbe, forposzt lovas urakat erről értesítsék, hogy szükség esetén ők is oda jöjjenek. További parancsig a bodonhelyi hidnak lábai fennállanak, hanem a lovasokkal úgy kell végezni, hogy amint közeleg az ellenség, azokat is levágatni vagy leégetni el ne mulasszák."[28]

A terv később megváltozik. Még pedig olyanformán, hogy a Kamondi-, Cseh- és Nagy-századok a zászlóalj törzzsel együtt Téten maradnak, a Weörös-század visszamegy Móriczhidára, a Kovács- és Kéthelyi-századok Szentmiklósra illetőleg Babótra.

A legmagasabb parancsnokság nem hagyja jóvá Erdődy Károlynak ezredessé való kinevezését. Erdődy gróf sietve és őszintén hozza e körülményt zászlóalja tudomására: „Minekutána Eö Cs. K. Hertzegsége előttem szóval tegnap kinyilatkoztatta volna magát, hogy Eö az Ezredes Tiszt Urak gradusnak való kinevezését maga és nem Vármegye jussának lenni ítéli, tehát azt a Ns Vármegyének nem engedvén, nekem nem az obersteri, hanem csak az Oberst-Lieutenandi Gradust conferálva, Én peniglen legfőképpen oly dolgokban, melyek magam személyemet illetnék, semmi módon nem akarok azon lenni, hogy mitsoda jussal bir Eö Hertzegsége Vármegye ellen . . . azonkívül oka lenni nem akarván, hogy ezen nemes Battalionnak nemcsak egész vitéz tisztikar, hanem az köznemes Insurgensek is miattam akármi módon terheltetnének, azért tehát eltökéllett szándékom azon Oberst-Lieutenandi Charaktert felvenni. Azért tudtára adom az nemes Battalionnak, hogy engem mostanában csak All-Ezredes Vezérnek nevezzenek".[29]

[28] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 10. nr.
[29] Jltr. VIII. arm. 1. fasc. 9. nr.

Június 5-én elrendeli a kerületi parancsnokság, hogy a vasmegyei kilenc századból még egy tizedik is állíttassék föl. Az új század állományába a Kamondy-század 23 főt, a Cseh- és Kéthelyi-század 21—21 főt, a Nagy-, Weörös- és Kovács-századok pedig 17—17 főt adnak át, a tizedik század ilyenformán 98 emberből fog állani. A kiválogatott insurgensek másnap reggel 4 órakor Erdődy gróf kvártélya előtt gyülekeztek, mindenki magával hozta teljes felszerelését. Illés hadnagy vezetésével még aznap Győrbe indultak.

Az ellenségről közelebbi hirek érkeznek. „A móriczhidai, babóti és szentmiklósi companiák jól vigyázzanak a piqueten, mivel a frantziák husz ezer emberrel Sopronba bementek és már S. Nicolausba mondatik lenni, ha valami lárma esne közelükben, vagy ha az ellenség közeledne, azonnal marsoljon mind a három compánia Tétre."[30]

A Téten fekvő három század megkezdi a „tűzbenvaló gyakorlást". Ez olyan formán történik, hogy minden kapitány kivesz a kiadott 60 darab patronból 6 darabot, ezekből kiszedik a golyóbist és az ilyen formán megszelidített töltényeket ellövik.

Szigorúan meghagyatik a strázsamestereknek, különösen azoknak, akik a stabbal egy stáción vannak, hogy minden délelőtt 10 órára jelenjenek meg a zászlóaljsegédtisztnél a parancsok átvételére. Idejönnek az új strázsák, naposkáplárok, dobosok is, itt történik a parolák kiadása, meg az őrségváltás is, amit úgy hívnak, hogy *strázsaparádé*.[31]

Mivel a tisztek egyes közvitézeket „privát dinereknek szedték", a zászlóaljparancsnok elrendeli, hogy ezeket tisztségük vesztesége alatt eresszék el, annál is inkább, mert a szolgálati regulamentumok az ilyesmit egyenesen tiltják.

Állandóan baj van a Rába megszállott hídjával. A polgári lakosság nem akar belenyugodni a forgalom korlátozásába, hiába hivatkoznak az insurgensek stratégiai érdekekre. Június 4-én a bodonhelyi hídnál tűzött össze az őrség az összecsődült polgárokkal, tettlegességre került a sor, az insurgensek győztek, de a megsérült polgárok jelentették az esetet a kerületi parancsnoksághoz. Innen *Petróczy* kapitányt küldték ki az ügy földerítésére, a vizsgálatnak azonban véget vetett a közben bekövetkezett győri csata.[32]

Mindennap várják *Meskó* tábornok érkezését, aki azért jön, hogy megszemlélje a zászlóalj védelmi vonalát. A tábornoki szem azonban kisebb dolgokon is meg szokott akadni, éppen azért szigorúan meghagyatik, hogy a „mondour elvétessék olyanoktul, akiknek nem competal", a káplárok csak úgy vezessék csapataikat a komendáns kvártélya elé, ha már előlről-hátulról megvizitálták, a forposztok fölállítására nagy gond fordíttassék,

[30] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 55. nr.
[31] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 56. nr.
[32] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 42. nr.

legalább is akkor álljanak helyükön, amikor a tábornok szemléjét tartja.[33]

Időközben a franciák fölvonulnak. A császári seregek is rendbe állottak. Az 5. zászlóaljat a „*centrumba*" osztották be és a második harcvonalban egy földhányás mögé állították. Colloredo Mansfeld altábornagy volt a centrum parancsnoka. A vasmegyeiektől jobbra is, balra is csupa sorhadi gyalogság állott. A centrum tizenötezer emberével és 12 ágyújával a franciák huszonnégyezer embere és 72 ágyúja nézett farkasszemet. Megkezdődvén az ágyútűz, „az első harcvonal hátrálni kezdett és egyesek és egész csapatok megszaladtak, az 5. zászlóalj parancsnoka, gróf Erdődy Károly visszatartotta övéit és azokat, akik még nem valának nehezen sebesülve, a zászlóalj előtt fölállította és minthogy csak a sebesülteket engedte menekülni, a visszamaradókból mintegy 300 főnyi csapatot képzett".[34] Az ellenség közeledtére Erdődy Károly rohamot vezényelt, amiért őt Colloredo altábornagy később melegen megdicsérte.[35] Ezzel azonban nem tudta megfordítani a csata sorsát, a visszavonulás meneküléssé vált, végül futás lett belőle. Az 5. zászlóalj, ameddig lehetett, kitartott a földhányás mögött, Erdődy Károly „igaz vezéri lélekkel oly tüzet gyullasztott vitézeiben, hogy az ágyuknak durrogásai és a golyóbisoknak zápora is seregével való előbbre nyomulását meg nem gátolhatta, mely igaz vitéz tette által az ellenségnek ugyan erős zabolát és tetemes kárt okozott. Mindezen nagyhasznú törekedésit különös szívvel és bátorsággal előmozdéták *Cseh* József kapitány és *Fehér* Zsigmond főhadnagy, úgyszintén *Nagy* Zsigmond és az igen megsebesített *Kovács* Ferenc kapitány, *Lábos* Ignác, *Illyés* György hadnagy urak, *Török* és *Lukács* János strázsamesterek, *Szüts* László, *Mesterházy* Mihály közvitézek és *Sipkovich* László káplár egy ágyút az ellenség legdühösebb törekedései ellen is vitézül megoltalmaztak. *Sándor* Ádám káplár minekutána veszedelmes sebbe esett *Darás* káplárt önnön vállain, bátorságos helyre vitte volna, előbbi helyére visszatérvén, vitéz társának esetét meg nem szűnt az ellenségen megbosszulni. *Kamondy* kapitány úr egy közel lévő sereg szakasznak zászlaját, mely már veszedelemben forgott, bátor maga elszánásával, bátorságba helyeztetvén, az elragadástól megmentette."[36]

A csata vége felé a csapatok összekeveredtek, mindenki menekült, amerre látott. Szerencsére a franciák lemondtak az üldözésről.

Az 5. zászlóalj egy része is szétszóródott, másik része Szentiványos és Gönyün át Komáromban gyülekezett. Itt megállapították a létszámot. A Kamondy-századból 34 ember hiányzott, a Cseh-századból 45, a Kovács-századból mindössze 68

[33] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 36. nr.
[34] R. Kiss István: i.m. I. 187. o.
[35] R. kiss István: i. m. II. 296. o.
[36] Jeles emlékezet. Szombathely, 1810. 6. 7. o.

ember maradt meg, a többi századokból is jócskán hiányoztak. Mivel a zászlóalj ennyire megfogyatkozott, át kellett szervezni. Összevonták a századokat. Még pedig az elsőt a negyedikkel Kamondy parancsnoksága alatt, a másodikat az ötödikkel Cseh kapitány parancsnoksága alatt és végül a harmadikat a hatodikkal Kéthelyi parancsnoksága alatt.

Éppen hogy csak megcsiggadtak az emberek, máris újabb parancs érkezett: vissza kell foglalni Győrt. János főherceg a sorhadat, a nádor pedig az insurgenseket vezette Győr alá. De még mielőtt megkezdték volna az ostromot, Károly főherceg megkötötte a fegyverszünetet. A csapatok — köztük a vasmegyeiek is, visszamentek Komáromba és ott táborba szállottak.

A táborban megindult a vizsgálat, ki milyen magatartást tanusított a győri csatában és a csata után. Jelentés érkezett, hogy *Bárány* hadnagy a 4. századtól és *Kenesey* főhadnagy a 6. századtól „kivonták magukat az ütközetből és annyira vetemedtek, hogy nagytávolságú földre és nem oda, ahova a battalion, retiráltak".[37]

Csontos hadnagy seregétől eltévedvén, Iszkázra keveredett, ott azonnal jelentkezett a hatóságoknál és ígéretet tett, hogy mihelyst csapata hollétéről értesül, azonnal visszatér a zászló alá.

Közben a táborban érdekes dolog adja elő magát. Kitör a háború a magyar nyelvhasználat körül. *Cseh* kapitány a kezdeményező. A hazai törvényekre való hivatkozással a második kompánia nevében kéri, hogy a battalion-parancsok magyar nyelven adattassanak ki.[38]

Hogy kérelmének nyomatékot adjon, magyar nyelvű jelentést és nyugtákat küld a kerületi parancsnoksághoz is. Előterjesztésére másnap megjön a felelet: „Sem a hely, sem az idő nem alkalmas arra, hogy megvizsgáljuk, miszerint Előljárók és Föllebbvaló Helyek törvényes vagy törvénytelen parancsot adnak-e ki az nyelv eránt és minthogy már régen jött ki az a parancs a Districtualis Generalis Urtól, hogy a számadásbéli dolgok német nyelven folytattassanak, azért megengedvén ugyan, hogy a protocollumok magyarul vezettessenek, ennek utána minden quietantiak okvetlenül és minden ellenmondás nélkül német nyelven adattassanak bé azon hozzátétellel, hogy aki nem így adja bé, az a faszolását ki nem nyeri és tüstént az profoszhoz küldetik. Egy kapitány se bátorkodjék a Battalion vagy a Districtualis Comandohoz írni, hogy a parantsolatok mely nyelven adattassanak ki, mint azt Cseh kapitány úr tegnap estvéli jelentésében tette".[39]

Ráadásul Nagy kapitány még dicséretet is kap, mivel az összes nyugtákat németül szerkesztette és minden okoskodás nélkül már tegnap átadta a proviant-mesternek.

[37] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 22. nr.
[38] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 53. nr.
[39] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 11. nr.

Kamondy kapitány szolidaritást vállal Csehvel. Még aznap ír Erdődy Károlynak, hogy miután „a hazai törvények a Nemes Felkelő sereg kormányzására a magyar nyelvet szorosan szabják és rendelik, alólírt alázatos engedelemért könyörgök, hogy a jelentéseket német nyelven nem teheti".[40]

Az ügy mind erősebb hullámokat ver, egyre többen csatlakoznak Cseh akciójához. Végül is a derék magyar felkelő tisztek álláspontja győzött: a zászlóaljig bezárólag minden magyar nyelven íródik, magyarok a „*Reggeli Tudóséttások*", a „*Sorczédula és kiálló számok*", továbbá az összes jelentések és nyugták. Maga Erdődy Károly hol magyarul, hol németül írja alá nevét.

Mivel a táborban minden igen drága, sőt egyes dolgok nem is kaphatók, a tiszteknek gyakran be kell menniök a városba. Eltávozás előtt azonban jelentkezniök kell az egyik pestmegyei őrnagynál, aki ügyel arra, hogy otthon is maradjanak tisztek.

Wirth főhadnagyot az 5. zászlóalj felvételező tisztjévé nevezik ki.

Grubits zászlótartó valamiféle nagy vétekbe esik. Amíg „magát vétkéből ki nem tisztogatja", tisztéből elmozdittatik és Kamondyhoz kerül káplárnak.[41] Az ellene való vizsgálat lefolytatására Weörös kapitány kap megbízatást.

Egyébként a századoknál szorgalmasan folyik a kiképzés. Erdődy Károly személyesen ellenőrzi az exercirozást.

„A gyakorlat nem oly jól megy — írja egyik parancsában —, amint kellenék, Cseh kapitány companiajának a felosztása is rossz volt, amit annál inkább csudállok, mivel egy oly főhadnagy is jelen volt, aki már előbb is szolgált. Aztán Cseh és Kamondy kapitány urak compániájában oly tüzelések tétettek, amelyek nemcsak a Regulamentumban nem existalnak, hanem a természet és okos értelem ellen vannak, amint én és a Brigadéros Ur észrevettük, a comando szók se úgy mondatnak ki, amint az Regulamentum elől adja. Tehát a tiszt Urak a Regulamentumokat szorgalmasan forgassák."[42]

Kifogásolja, hogy a főtisztek privát-szolgái nem gyakorlatoznak.

„A pörlekedés eltávoztatására minden kompánia egy közvitézt és egy szabadost fog a markotányosnéhoz állítani. Nagy kapitány beteg pakk-lovát gyógyíttassa, hivassa ki a Regiment kovácsot, mert másképpen felelnie kell érte, lévén a ló aerarialis ló. Végül minden kapitány vegye meg a vasbilincseket és szekercéket. Azon vitézek, kik a szabómesterséghez értenek, küldessenek be a Deputatiohoz, Komáromba, ahol a mondourt egészen megvarrni és elkészíteni fogják. Nagy hadnagy Ur újra a Deputatiohoz komandiroztatik, ahol a szabókra ügyel."

Június 28-án Kamondy kapitány jelenti, hogy a „parancsolt

[40] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 52. nr.
[41] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 14. nr.
[42] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 11—12. nr.

kettő pár vasbékókat, párját 10 forintjával, a békókra szükséges két lakatokat pedig egy frt. 30 krajczárokon vásárlotta légyen, most már csak a fejszére való bőrtok és bőrkötény volnának még szükségesek."[43]

Cseh kapitány kompániájának fölszerelése igen gyatra. Sürgősen kellene 14 puska, 134 kard, 52 borjú, 27 csákó, 111 dolmány, 147 belső leibli, 110 nadrágszíjj, 55 sapka, 21 nyakravaló, 170 pár ing, 340 ruha- és csizma-kefe, 170 fésű, 1 ácskötény, 1 ácsfejszetok és 4.395 darab patron.[44]

Az egyhangú, unalmas tábori életet változatosság váltja fel, amikor a zászlóaljat őrségre rendelik a Vág mellé. Még mielőtt kiindulnának, a három kompániából egy negyediket alakítanak, amelynek *Weörös* lesz a kapitánya, főhadnagya: *Lábos*, alhadnagyai pedig: *Thöttössy* és *Svastits*. A megalakulás olyanformán történik, hogy a Kamondy-század 19, a Cseh-század 60, és a Nagy-század 21 embert ad át az új század állományába. „Ezen negyedik compania pedig juliusnak első napján kezdetjét veszi".[45]

A zászlóalj július 11-én hagyja el a komáromi tábort. Erőltetett menetben haladnak észak felé. Másnap Érsekújváron vernek tanyát. De csak rövid időre. „A Battalion ma éjjel 12 órakor — szól az aznapi menetparancs — tovább marsirozni fog, azért meghagyatik a kapitány Uraknak, hogy azon időre a kompániák rendbe legyenek. Két ágyut is fog magával vinni a Battalion, az egyik a Kamondy- és a Cseh-század között legyen, másika hátrább".[46]

A következő napokon a zászlóalj megszállja a Vág völgyét, a Sempte és Szelőce közötti szakaszon.

Steffanits főhadnagy a második század felével a szelőcei révnél vigyáz, helyét már 13-án elfoglalja. Weörös kapitány a semptei részre felügyel, biztonság okából őröket küld át a túlsó partra, Szeredre is.

Erdődy Károly megparancsolja a szolgabíráknak, hogy a Vág jobbpartján lévő vizimalmokat, talpakat, tutajokat hozassák át a balpartra. A szolgabírák gyorsan intézkednek. „Az malmoknak, talpaknak, és mindennemű fáknak — jelenti *Birovy* Pál szolgabíró — az Vág vízének túlsó partjárul innen való részére történő általhozására minden rendelést megtettem a Méltóságos Urak parancsolatja szerint, a malmok és talpak egy része át is hozattatott, de többen szófogadatlanok voltak és nekem nincs erőm ellenök tenni, kérem tehát a Méltóságos Urakat, hogy cselekedjenek."[47]

A hidakat minden éjjel fölszedték, nappalra pedig visszarakták a pallókat.

[43] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 17. nr.
[44] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 18. nr.
[45] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 15. nr.
[46] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 17. nr.
[47] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 1. nr.

A semptei őrségről jelenti Weörös július 19-én: „A szeredi részen lévő posztok estvéli 9 és 10 óra között a hídon által húzták magokat, mely megesvén, a híd pallói arra rendelt molnárok által tüstént fölszedettek. Az őrök közül egy a hídon megállitatódott, egy pedig a sáncok között lévő útra szorgos vigyázásra rendeltetett. Szered felől sem ember, sem kocsi, sem szekér nem jött. Sempte felől csupán egy vármegyei esküt jött, de mivel a híd fel volt bontva, visszatért. Reggel hat órakor a híd helyrerakattatott és az őr fölállott a túlsó felén".[48]

Nappal is csak az jöhetett-mehetett a hídon, akinek írásai rendben voltak. Július 19-én *Benyovszky* György akart átjönni a szeredi partról, az őr megállította, írásait kérte, ezt Benyovszky sérelmesnek találta, vita támadt közöttük, melynek során Benyovszky becsmérlő kifejezéseket használt. Nyomban jelentették az esetet Andrássy János tábornoknak, aki szigorú vizsgálatot rendelt el. A vizsgálat során Benyovszky beismerte vétkét és hajlandónak mutatkozott az egész insurrectiós sereget írásban megkövetni. A zászlóalj legénységét, továbbá az itt szolgáló tüzéreket és huszárokat négyszögben fölállították, majd a segédtiszt fölolvasta Benyovszky nyilatkozatát, amely így hangzott: „Alább írt ezzel bizonyítom, hogy minekutána tegnap Szeredén való jövetelemmel a forpostokkal összeakadván, egyedül a hadi szokásban való járatlanságombul némely vetélkedésre fakadtam, amelyekkel amennyire a Nemes Felkelő sereget akár összesen, akár személyesen megbántottam, asztat minden böcsülettel követem és tisztelet bizonyítását ígérem". Mindez „Obristlieutenant Gróf *Festetich* előülése alatt" történt.[49]

Július 26-án az egész zászlóaljat visszarendelték a komáromi táborba. Pedig némelyik század már igen megbarátkozott a polgári népekkel. Példának okáért Steffanits főhadnagyot igen megszerették *Soók* és *Szelőcze* lakói, amiről bizonyságlevelet is adtak: „Mi Soóki és Szelőczei Nyitramegyei Birák és Esküttek adjuk tudtára mindeneknek, hogy a második kompániának egyik része Steffanits főhadnagy Úr vezérlete alatt július hónapnak 13. napjától 26. napjáig nálunk, ameddig őrállói kötelességei teljesítésében gyöpeinken telepedve laktanak, magát oly szelidül és jámborul viselte, hogy nálunk létele példás erkölcsöt mutatott".[50]

Július 29-én az egész zászlóaljat Komáromban találjuk. A győri csata után elszéledt és eltévedt insurgensek egymásután térnek vissza. A zászlóalj létszáma annyira fölszaporodik, hogy újra vissza lehet állítani az 5. és 6. századokat is.[51]

Augusztus elsején az egész insurgens sereg fölkerekedett és az öreg Duna másik oldalán kijelölt *ószőnyi* táborba vonult. Átvonulás alatt különösen tilos volt a dohányzás.

[48] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 5. nr.
[49] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 16. nr.
[50] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 4. nr.
[51] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 26. n.

Erdődy Károly rendeletére bíróság elé kerülnek *Csontos* Lajos és *Zmeskál* Dániel hadnagyok. Zmeskál ellen az a vád, hogy „amidőn Szabadhegynél a felkelő Katonaság a durva ellenségnek erősségétül visszanyomattatott, zászlóját elhagyta és hazájába vakmerőképpen visszatért". Zmeskál védekezésében előadja, hogy beteges állapota miatt nem tudott a zászlóalj után menni, később pedig „félt az ármádiát kergető ellenségnek elfogásától, azért nagynehezen Szentiványig barkácsolván, ottan látván számos katonát Veszprém felé menni, azokat Vasmegyébe valóknak gondolta, tehát követte őket, június 18-án ért Dukára, házába, ahol is nyavalájától nyomattatva június 29-ig volt, majd jelentkezett Meskó generálisnál."

Csontos ellen az a vád, hogy ütközet után nem tért vissza, hanem a veszprémmegyei Iszkázra ment. Csontos előadja, hogy ő parancsot kapott Erdődy Károlytól a zászlóalj bagázsiájának felkeresésére, eltévesztette az utat, sokat bolyongott, majd vissza akart térni a táborba, de amikor a nagy lövöldözést és „szerencsétlen hanyatlást hallotta", a szőlőkön át „röjtökössen" jött Szentiványig, június 15-én találkozott Zmeskállal, fuvarost fogadtak és Csatkán át Veszprémbe jöttek, ahonnan ő Iszkázra akart menni, de Városlődnél találkozott az ellenséggel, mire elbújt és „alattomosan ott nyolc napokig szenvedett". Majd Székesfehérvárra ment és jelentkezett *Terstyánszky* főstrázsamesternél.

Másnap a hadbíróság meghozta ítéletét. Zmeskál Dániel „porkolábnál leendő vason egy hétre és két napi böjtre", Csontos pedig egy heti porkolábnál vas nélkül kiállandó áristomra ítéltetett. Az ítéletet a Battalion-Comando megváltoztatta, amennyiben Zmeskálnak elengedték a vasat.[52]

A győri csatában keresztüllőtték a Kéthelyi-század egyik dobját. A dobot meg kellett foltoztatni, a folozás árát a zászlóaljparancsnok levonatta Kéthelyi fizetéséből, amit Kéthelyi fölöttébb sérelmesnek talált.[53]

Kiss János vönöcki insurgens kéri magát hazabocsáttatni, mivel ő elejétől fogva ispotályban sinylődött és csak a franciával való ütközetre éledt föl, kész maga helyett fegyver alá küldeni negyedik oskolát elvégzett fiát.[54]

Erdődy Károly jelentést kér a századparancsnokoktól arra vonatkozólag, hogy tudomásuk szerint hány emberük esett az ellenség fogságába. Kamondy kapitány közli, hogy az ő kompániájából egy sem, jelenleg azonban 16 közembere ismeretlen helyen tartózkodik. Weörös kapitány úgy tudja, hogy az ő vitézeiből 23 esett francia fogságba. Cseh kapitány pedig azt jelenti, hogy az ő századja 9 ember kivételével együtt maradt a „szabadhegyi széledés" után.[55]

[52] Jltr. VIII. arm. 12. fasc. 17—18. nr.
[53] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 25. nr.
[54] Jltr. VIII. arm. 12. fasc. 28. nr.
[55] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 17. nr.

Zmeskál hadnagy büntetésének kitöltése után megvizsgáltatta magát a zászlóalj orvosával, akinek bizonyítványa szerint: „. . . legelőször is mellét oly elromladottnak találtam, hogy csak egy kevéssé frissebb menésre is az által alkalmatlan légyen, nem különben az egész derekában lévő részek egészlen öszve dagadoztak, leginkább pedig lábai, melyekben már születésétül fogva a daganatok megörökösödtek, okozzák azt, hogy a szolgálatra éppen alkalmatlan légyen".[56] Ilyen formán Zmeskál igen rosszul állott egészség dolgában. Kérte azonnali hazabocsátását. Kérelmét erősítette Kamondy és Kovács kapitány, továbbá Csontos hadnagy nyilatkozata, mely szerint: „Zmeskál Dánielt, aki veleszületett nemes indulatból személyét önként örömmel fölszentelte, az lába száraiban lévő száraz fájdalmak miatt, hadi szolgálatra alkalmatlannak ítéljük."[57]

Mesterházi Pál második századbeli ács megbetegedett, erre „ispotályba küldetett, de a városban meghalt és így holtan az ispotályba bévitetett".[58]

Nemes *Szuh* Lajos és *Horváth* Pál, mindketten nemesmagasiak, nyolc napi szabadságot kérnek, mivel neveletlen gyermekeik vannak, aztán a házuk tavaly leégett, továbbá meg akarják csinálni az osztálytestvéreikkel.[59]

Közben az otthonvalók türelme is fogyni kezd. Nagyon szeretnék, ha hazaengednék az insurgenseket, akik immár negyedik hónapja eszik a császár kenyerét. Némely családban meghatóan szomorú események történtek, amíg az apa vagy a fiú az ószőnyi gyöpöt tiporta. Ilyen eset adta elő magát például a Jánosházára való nemes *Tóth* György házánál is, amint ez kiviláglik *Odor* Julinka napamasszony könnyes leveléből: „Minden jókkal áldja meg az Isten kedves vőm Uramat! Tudtára adom kedves Vőm Uramnak, hogy szegény leányom Szabó Julinka, a maga hitvőstársa, hideg tetemével a mai napon Istennek rendelése szerint a földben tétetett. Oly formán pedig történt tőlünk elválása, hogy most hétfőn a fiát nagy fájdalommal elszültő és pénteken délben huzamos nyavalája után lelkét kiadta és a kis fiatskája, a Gyuri, mint egy friss gyermek, életben, minden anya és dajka nélkül, megvagyon".[60]

Erdődy Károly megengedi a legénység szabadságra bocsátását. A föltételt is megszabja: „A szabadságolásoknál különösen arra legyen tekintet, hogy bizakodnak-e azoknak punctualis visszajöveteleken". Azt is elrendeli, hogy a századok összes betegjeiket küldjék ispotályba.[61]

A tábori élet igen egyhangú. Csak néha-ritkán történik valami. Leginkább duhaj cselekvések és virtuskodások borzolják

[56] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 14. nr.
[57] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 21. nr.
[58] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 19. nr.
[59] Jltr. VIII. arm. 12. fasc. 14. nr.
[60] Jltr. VIII. arm. 5. fasc. 9. nr.
[61] Jltr. VIII arm. 11. fasc. 54. nr.

föl az unalmat. Példának okáért *Kaszanitzky* alhadnagy egy éjjel a strázsák mellett elnyargalván, négy-ötszöri megálljra se állott meg, mire a strázsák egy darabig utána futottak, de el nem érték. Később az alhadnagy visszajött a poszton lévő tűzhöz, pipára gyujtott, majd minden átmenet nélkül a strázsákat jól megkardlapozta, sőt egy insurgensnek az ujját is megvágta.[62]

A kiképzés megszakítás nélkül folyik. Sok baj van a *Gyakorlás-czédulákkal*, amelyek még csak véletlenül sem szerkesztődnek magyar nyelven.

A legénység szorgalmasan gyakorolja a célbalövést. Egy alkalommal az 5. századból négyen lőttek centrumba, tizen a 3. cirkulusba, és öten az 1. cirkulusba. A hatodik századbeliek gyöngébben tudtak „az tzilban bélőni". A centrumba egy sem talált.[63]

A századparancsnokok nem hajlandók a német nyelvvel veszkődni, mire Erdődy Károly elrendeli, hogy a gyakorlócédula német komandó-szavaira a Regulamentumból keressenek alkalmas magyar vezényszavakat, és ezentúl ezeket ordítsák a gyakorlótereken.[64]

Mivel az ellenségről nyugtalanító hírek érkeznek, az ószőnyi táborban is megteszik az előkészületeket. Kiosztják a patronokat, fejenkint hatvanat, meg a tűzköveket, fejenkint három darabot. Sürgősen összeírják a felszerelésbeli hiányokat; e szerint a zászlóaljnak 280 dolmányra, 440 ujjasra, 9 csákóra, 137 pár bakancsra, 1.090 ingre *(Hemten)*, 1.590 gatyára *(Gatien)*, 658 nadrágszíjjra, 88 csutorára, 795 darab suvikszra, ugyanannyi kefére és 11 kardra van szüksége, hogy teljesen harcképes legyen.[65]

Erdődy Károly Bécsbe utazik; távollétében Cseh kapitány helyettesíti. Az új parancsnok szigorú intézkedéseket foganatosít. Az ő engedelme és az inspekciós tisztnél történő jelentkezés nélkül senki sem mehet ki a táborból. Arra pedig különösen vigyáznak, hogy a városba csak jól öltözött vitézek eresztessenek be.

Október 14-én váratlan esemény történik: a harcos felek megkötik a békét. Az örömhír okt. 16-án érkezik az insurgensek közé.

Tulok András 23 éves Simonyiba való nemes fölkelő több társával meg akarta tekinteni a kaszárnya alatt lévő műhelyeket. Amint az őrség előtt elhaladtak, a strázsa közülük egyet hátba, egyet pedig mellbe döfött, erre ő azt mondta, hogy nemes embert senki se döfködjön, mire a strázsa őt hajánál fogva megkapta, és a segítségére sietö két közvitéz és pattantyús közreműködésével össze-vissza verte. Szerencsére a közelben tartózkodott Csontos és Divéky hadnagy, akik a csendesség

[62] Jltr. VIII. arm. 12. fasc. 20. nr.
[63] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 48. nr.
[64] Jltr. VIII. arm. 12. fasc. 9. nr.
[65] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 11. nr

megszerzése végett a helyszínre szaladtak és megakadályozták a vérerésztést.[66]

Október 29-én megtörténik az első komoly lépés a leszerelés felé. A puskaport és éles töltéseket átadják az Artilleria Directionak.

Cseh kapitány bakancsokat kér, mert emberei csaknem mezítláb mennek szolgálatba. Különben is eltelt az a félesztendő, ameddig a törvényes parancsolat szerint a bakancsoknak tartaniok kell.[67]

Híre érkezik, hogy a király az insurgenseket Pápán meg fogja szemlélni. A komáromi tábor lassan fölloszlik, a csapatok Pápa felé veszik útjukat. A vasmegyeiek november 3-án már Császáron tartózkodnak. Innen intéz Cseh kapitány kérdést a brigád-parancsnoksághoz, hogy a betegeket hova küldje. Azt a választ kapja, hogy Mórba.[68]

December 3-án a zászlóaljparancsnok Csernyén tartózkodik, a századok pedig *Suron, Csatkán, Szaporon* és *Csernyén* szállnak meg. „Minden stáción — szól a parancs — patrullok járjanak éjjelenkint, akik vigyázzanak, hogy excessusok ne tétessenek, mint például Suron, hol nemcsak lárma volt, hanem lövés is a korcsmában".[69]

Vége felé közeledvén a táborozás, a legénységtől beszedik az úgynevezett *feldkessliket.*

Erdődy Károly átveszi mindkét vasmegyei gyalogzászlóalj parancsnokságát.

Kovács kapitány panaszkodik, hogy Csatkán rossz szállása van a századnak, a falu rétinségben szenved, nincs széna, erre Erdődy gróf elrendeli, hogy a század egyik fele Surra menjen.

Csernyén főőrséget állítanak föl, ahol egy hadnagy vezetése alatt 1 káplár, 2 szabados, 15 közvitéz és egy strázsamester teljesít szolgálatot.[70]

Erdődy Károly féltő gonddal figyeli csapatát. Szeme mindent meglát. „A kapitányok elfelejtkeznek alattvalóik oktatásáról — írja dec. 9-én Csernyéről —, például tegnap a nálam álló strázsa jobbkezében tartván fegyverét, úgy tette köszöntését, melyet midőn orvosolni akartam, azt a feleletet adta, hogy az ő kompániájában mindenki így tartja és így taníttatott". Elrendeli, hogy minden második nap gyakorolják a fegyverforgatást.[71]

Balogh Mihály visszaérkezik a franciák fogságából.

December 13-án fölkerekedik az egész zászlóalj és továbbvonul Pápa felé, ahova dec. 16-án érkeznek meg. Másnap reggel

[66] Jltr. VIII. arm. 12. fasc. 9. nr.
[67] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 56—57. nr.
[68] Jltr. VIII. arm. 15. fasc. 38. nr.
[69] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 5. nr.
[70] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 1. nr.
[71] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 6. nr.

templom-parádét tartottak, külön a katolikusoknak és külön a protestánsoknak.[72]

A megye örömmel értesíti a zászlóaljat, hogy a király a meghalt, illetőleg megsebesült tiszteknek és özvegyeiknek penziót ígért.[73]

A kapitányok együttes kérést terjesztenek az ezred-kormányhoz, hogy gondoskodjanak bakancsokról, mert különben „mezételen lábbal kell az ezrednek megyéjébe visszatérni".[74] A kérés hamarosan teljesül. Az ezred Budáról hétszáz pár bakancsot kap.[75]

Beáll a hideg idő. A legénység türelmetlen, mindenki szeretne hazamenni, napirenden vannak a szökések.[76]

Dec. 27-én jelentkezik Pápán *Bokányi* János vönöcki insurgens. Elmondja, hogy a franciák fogságába esett, Sopronba, Bécsbe, Linczbe, sőt még messzebb vitték, és csak négy hónap mulva engedték haza.[77]

Erdődy gróf sehogysem tudott kijönni Cseh kapitánnyal. Midőn a zászlóaljparancsnok szabadságon volt, Cseh kapitány a brigádhoz fordult, hogy hol vételezhetné föl a bakancsokat; a parancsot megkapta, a fölvételezést azonban elmulasztotta, amiért is fogságbüntetést kap.[78]

A zászlóaljat Pápán éri az új esztendő. 1810 január első felében szedik föl véglegesen sátorfájukat és megindulnak hazafelé.

A január 10-én tartott megyegyűlés köszönetet szavaz gróf Erdődy Károlynak, hogy „Nemeseink Gyalog Ezrede kormányát magára vállalni méltóztatott és így azon férfiak közé tartozik, akik a győzedelmeskedő ellenséget a magyar nemzetnek bötsülésére tanították".[79]

A végleges hazabocsátás január 14-én történt nagy ünnepség kíséretében. A megye főjegyzője üdvözölte a fölsorakozott insurgens sereget.

„Ti törtétek össze — mondotta többek között — a bilintseket és békókat, melyeket szabad nemzetünk lábaira készített az ellenség alatsony és vakmerő szándéka. A haza védelmére való készségteknek nagy hírét és ditsőségét, még önnön ellenségeitek által is a Rajna és a Tiberis, a Sajnó, az Iber és Tagus folyóknak öbléig, sőt a tengereken túl a végső Indusokig kiterjesztették."[80]

[72] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 24. nr.
[73] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 18. nr.
[74] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 23. nr.
[75] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 19. nr.
[76] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 44—46. nr.
[77] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 27. nr.
[78] Jltr. VIII. arm. 16. fasc. 33. nr.
[79] Jltr. VIII. arm. 11. fasc. 68. nr.
[80] A nemes magyar fölkelő s a táborbul visszatért megyebéli sereghez intézett örvendező és hálaadó köszöntés. Szombathely, 1810. 5. o.

Minden vitéz megtartotta egyenruháját. Evvel kapcsolatban aztán igen figyelemreméltó dolgot mondott *Niczky* főjegyző:

„Ti az ország által kiszabott formaruhát, mely a csata és dicsőség piaczán, vitéz testeteket födözte, minden drága öltözeteknél nagyobbra fogjátok becsülni, hogy ekkép az *igen elhatalmasodott ruha bujálkodásának gát vettessék* és a Magyar Lélek, még az öltözet által is, csak az ősi vitézségre és a jeles tettekre eleveníttessék".[81]

Január 16-án az utolsó hazafelé ballagó insurgens lába nyomát is belepte a hó.

*

KARL KAZÁRY dr.: *Die Rolle des 5. Eisenburger Infanteriebataillons in der letzten Insurrection.*

Auszug. Am 10. April 1809 erschien Kaiser Franzens Insurrectionsbefehl. Das Komitat Vas stellte zwei Infanteriebataillone auf. Als Kommandant des einen Bataillons wurde Graf Karl *Erdődy* jun. ernannt. Dieses Bataillon bestandt aus 6 Kompanien. Die Kompanien wurden in der Nähe von Szombathely einquartiert. Graf Erdődy wohnte in Vép.

Mit fieberhafter Schnelligkeit wurde das Bataillon ausgerüstet. Am 7. Mai war die Ausrüstung beendet. An diesem Tage noch inspizierte der Districtual-Kommandant die Truppen und übernahm dieselben. In einigen Tagen marschierte das Bataillon nach Móriczhida. Hier wurde fleiszig bis Ende Mai exerziert. Anfangs Juni bekam das Bataillon den Befehl nach Tét und von dort in das Raaber Lager zu marschieren.

Inzwischen kamen die französischen Truppen an. Die entscheidende Schlacht wurde am 14. Juni bei Szabadhegy geschlagen. Das 5. Bataillon war im Zentrum eingeteilt und in der zweiten Kampflinie, hinter einem Erdwall aufgestellt. Der Zentrumkommandant war Feldmarschalleutnant Colloredo Mansfeld. Das Zentrum mit 15 Tausend Mann und 12 Kanonen stand 24 tausend Franzosen mit 72 Kanonen gegenüber. Als die Kanonade eröffnet wurde, zog sich die erste Linie sofort zurück, aber Graf Karl Erdődy hielt sein Bataillon, kommandierte sogar Sturm, so dasz er später von Colloredo warm belobt wurde. Jedoch den Ausgang der Schlacht konnte er nicht mehr beeinfluszen, aus dem Rückzug wurde eine Verwirrung, die später in Flucht endete. Ein Teil des 5. Bataillons ergriff auch die Flucht, der andere aber sammelte sich über Gönyü und Szentiván und eilte nach Komárom. Hier wurde die Anzahl der Mannschaft festgestellt. Man nahm wahr, dasz die Hälfte des Bataillons fehlte. Und deshalb wurde aus 6 Kompanien 3 formiert. Am 11. Juni wurde das Bataillon zum Wachtdienst an der Vág kommandiert. Hier verblieben sie bis Ende dieses Monats. Ende Juli kehrten sie in das Komáromer Lager zurück. Anfangs Nov. marschierte das Bataillon langsam nach Pápa. Inzwischen lagerten sie kürzere, längere Zeit in einigen Dörfern. Ende Dezember kamen sie in Pápa an und dort feierten sie auch das Neujahr.

Anfangs Jänner 1810 brachen sie endlich ihre Zelte ab und marschierten nach Hause. Die Abrüstung der Insurgenten fand am 16. Jänner unter grossen Feierlichkeiten statt. Jeder Soldat behielt seine Uniform.

[81] U o. 8. o.

Szinültig megteltem Veled.

Szinültig megteltem Veled,
miként az óbor jó zamattal,
vagy búcsúk napján áhitattal
a csudatévő kegyhelyek.

Százszor kicsordulsz telt szivemből,
mint fák sebén a gyantalé,
mint illat a virágkehelyből.

Nem titkollak, nem rejtegetlek.
Napként világítsz, melegítsz
nekem, másoknak, mindeneknek:
hivőknek és hitetleneknek.

Százszor felszaladok naponta
őrhelyemre, a nyárfás dombra.
S bánatom tövén elmerengve
várok megváltó jövetedre.

Két karomat hívón, sóvárgón
a messzi dombok felé tárom.
s neved százszor is megkiáltom:
„Marisztellám, Sztellám, Sztellám!
Gondolsz-e vajjon még reám?
Vagy elfeledtél már netán,
Szellám, Sztellám, Sztellám, Sztellám?“

*

Szavamra csak a visszhang felel
pajkos kötődéseivel:
„...El ám! El ám! El ám! El ám!...“

Acsi Kova Pál.

Adatok a szombathelyi ötvösség történetéhez.

A szombathelyi ötvösségről[1] írt tanulmányomban a XVI. századból csak néhány mester nevét tudtam felsorolni. Munkáiknak, rendelőiknek nyomára se akadtam.

Azóta volt alkalmam megfordulni a körmendi hercegi levéltárban és ott több erre a korra fénytvető adatot találtam Batthyány Boldizsár levelezésében.

Sűrün levelezett Bejczy Gergellyel, az alispánviselt szombathelyi birtokos és lakóssal. A levéltár természetesen csak a hozzá intézett leveleket őrizte meg.

Ezekből a levelekből[2] tűnik ki, hogy Batthyány Boldizsár már 1569 előtt dolgoztatott Szombathelyen. Kitűnik, hogy 1571-ben udvari — convenciós — ötvösmestert keresett. Bejczy a megbízásnak igyekezett is eleget tenni Szombathelyen, de — mint írja — ott csak három nős mester lakik, azok pedig nem hajlandók elszegődni. Tőlük tudja, hogy Kőszegen 1, Sárvárott pedig 2 ötvöslegény van, azoknál kellene érdeklődni.

Próbálkozott-e velük Batthyány vagy sem, nem tudom, de hogy ezentúl is állandóan szombathelyi ötvösökkel dolgoztatott, az bizonyos. Csak egy adatot találtam arra, hogy varasdi ötvösnek is adott megbízást.

Batthyány Boldizsár ifjúkorát Bécsben és Párisban töltötte, megfordult Németalföldön is, a megye legnagyobb birtokosa nagyigényű ember volt. Hogy beérte mindamellett a szombathelyi mesterekkel, jó fényt vet a mesterekre. Önnálló — jelentősebb munkát — ugyan keveset bízott rájuk, annál többet javíttatott velük.

Hogy melyik mesterrel dolgoztatott, csak egy esetben sikerült kétségtelenül megállapítanom: 1589-ben Ötvös Jánossal.

[1] Dunántúli Szemle 1940, 1941.

[2] Körmend, Missilis, Bejczy Gergely, 1569. szept. 2. — Bejczy Gergely, 1571. II. 1. — Bejczy Gergely, 1571. II. 9. — Bejczy Gergely, 1576. III. 2. Bejczy Gergely, 1589. júl. 31. — Sennyey István, 1634. XI. 6. — Szombathely város, 1651. dec. 12.

1569-ben szablyát és botot javíttat, 1571-ben egy új aranyozott ezüst övet rendel, 1589-ben egy kanna fedelét forrasztatja, 1 gyürüt javíttat, egy pókkövet és egy vérkövet foglaltat be, csináltat egy aranyozott gombot, pajzsra való tolltokot szegeztetett fel 3-at, és 7 drb. pajzsra való aranyozott szeget.

Batthyány a hitelt ismételten igénybe vette. 1569-ben is említi Bejczy, hogy 2 frt 30 pénzzel tartozik előbbről a mesternek, 1589-ben meg egyenesen azt írja, hogy „Én lettem kezes Ngodnak, chyak ittys anyival ados Nagsagod, kierth kezes letthem, hogh mynden marhaiwal sem ery megh Nagsagod".

*

A XVII. századból már csak két adatot találtam. 1634-ben a szombathelyi monstrancia „mind el töredezett", tehát rövidesen — legkésőbb a húsvéti ünnepekre — meg kellett csináltatni. Bizonyos, hogy meg is történt és bizonyos, hogy helyi mester végezte a javitást, de ki, nem tudjuk.

1651-ben pedig Batthyány Ádám keres egy szombathelyi ötvösön egy lopott — ezüst — csészét. A csésze meg is került. „Nem ugy vette, mint hogy salva honore lopot marha let legien, hanem az az inas mondta, hogy az eő edes Anyiatul hozta el", mondotta a mester, a város is erösködött, nem is olyan ember az az ötvös, hogy lopott marhát venne, de ha Nagyságod parancsolja „megh arrestaltuk". *Horváth Tibor Antal.*

*

Az első vasmegyei régiséggyüjtő.

Ismert dolog, hogy Szombathely gazdag lelőhelye a római kor leleteinek. Időfolytán sok múzeumba jutott, sőt Szombathelynek is maradt belőlük.

Már a XIV. században emlegetik a Bálványkövet (a mai bálványkődüllőben) és a „Zyrkew"-et[1] — csak római síremlékről lehet szó —, a XVI. század végén „Zytas temetése"[2] nevű sírboltot (sepultura), várkapuja és falai római feliratos kövekkel voltak tele, sőt az 1592-iki győri püspökség Urbariuma azzal kezdődik, hogy milyen nagy város volt itt a rómaiak korában", kitűnik azokból a romokból, szobrokból, oszlopokból, feliratos kövekből, bálványokból, melyek a város falai mentén szerteszéjjel állanak."[3]

Hogy ennyi alkalom mellett a gyüjtők is számosan voltak, eddig csak a XIX. századból tudtuk bizonyítani.

Innen került 1823-ban a Nemzeti Múzeumba Farkas László gyüjteménye, József nádor adományából, innen Petrődy Antal nagy gyüjteménye 1829-ben ugyancsak a Nemzeti Múzeumba Batthyány Fülöp herceg bőkezűsége folytán. Varsányi János gyüjteménye — 1836—1845 közt gyüjtötte Szombathelyen — ugyancsak Budapestre

[1] 1360. Körmend, Maioratus, Szőkeföld, lad. 10. n. 1.

[2] Vasvár, hit. lev. Litt. instrumenta f. 77. n. 48. (1584).

[3] Győr, püspöki lev. Capsa f. XII. n. 1. „patet ex ruderibus, statuis, columnis, literis incisis, idolis ambitu murorum veterum longe lateque eminentium".

került. Bittnicz Lajos dr. c. püspök hatalmas régiséggyüjteménye — egyebek között közel 5.000 darab érmet tartalmazott — végrendeletileg jutott a M. T. Akadémiának 1871-ben. Onnan a Nemzeti Múzeumba.

Ezek azonban csak a legnagyobb és ismertebb magángyüjtők, a legrégibb Batthyány Boldizsár volt.

A körmendi Batthyány hercegi levéltár XVI. századi Missiliseiből — Bejczy Gergely Batthyány Boldizsárhoz intézett leveleiből — tűnt csak ki, hogy a szombathelyi és pedig nem is jelentéktelen régészeti leletek elvándorlása városunkból már akkor — a XVI. század második felében — megkezdődött.

Régiségeket először 1570. aug. 2-iki[4] levélben említ Bejczy — előkelő nemes úr, szombathelyi lakos és birtokos,[5] alispán is volt — „Kylthem kegelmednek Smaragdott, dopaseouth, argentum et aurum. Egh kertem wagion, azon talalthak, de ehez en semmyth nem erthek". (Mintha csak ma hallaná az ember!)

1571-ben közli Batthyányval, hogy „az antiquitas felewl azt irhatom, hogy talaltak wolt walami negyeth. Az ki talalta wolt, megh feyerethete".[6] Tehát ezüst vagy bronz leletről volt szó, melyet a megtaláló szépen kitisztított. (Mintha csak mai leletről lenne szó.)

Hiába sürgette Batthyány, szerezze meg, küldje el azt az antiquitast, a válasz csak az volt „az antiquitas sem lez megh".[7]

Néhány év mulva, 1575-ben újra régiségeket kér Batthyány; Bejczy csak azt feleheti „Antiquitast nem kwldhetek, mert mosthan nynchen. Im érte lezek, ha zerezhetek, eromest zerzek".[8]

Lehet, hogy Batthyány maga is gyüjtő volt — a maga kora külföldi nagyurai, tudósai között akadt nem egy ilyen —, de az a gyanum, hogy a tudós hírében álló könyv- és zenebarát, mecenás, és nagy kertész Batthyány is csak másnak akart volna kedveskedni vele.

Takáts Sándor említi ugyanis Batthyány Boldizsárról, hogy — 1588-ban — „régiségeket és aranyat küld Clusiusnak, kérvén őt, szerezzen neki ritka virágokat és új könyveket."[9]

Hogy aztán Clusius hagyatékából hová szóródtak szét ezek az antiquitások, azt már kutatni sem érdemes.

Horváth Tibor Antal.

*

A Dunántúl felfedezése.

A XIX. században íróink Kazinczy magyarországi utirajzai nyomán vették észre, hogy nagy mulasztás terheli lelküket. Rájöttek ugyanis, hogy míg a magyar könyvek, s magyar folyóiratok lapjai tele vannak az idegen világtájak szépségeinek leírásával s az olvasó téli estéken vidéki kúriájában valóságos dícshimnuszokat olvashat

[4] Körmend, Miss. Bejczy Gergely, 1570. aug. 2. (dopas-topáz).
[5] Háza és kertje valahol a Szőkeföld szélén, a Gyöngyös-utcában volt.
[6] Körmend, Miss. Bejczy Gergely 1571. szept. 10.
[7] Körmend, Miss. Bejczy Gergely 1571. dec. 9.
[8] Körmend, Miss. Bejczy Gergely, 1575. nov. 8.
[9] Takáts Sándor: Rajzok a török világból. III. 383. „Darneben auch von schönen Plümmern so etwas bey uns nicht vorhanden" (1588. nov. 11.)

a négy világtáj legkülönbözőbb pontjairól, a magyar föld továbbra is „terra incognita" maradt előtte, mint ahová kultúrember még nem tette be a lábát sohasem. Az írók nagy lázasan akarják e mulasztást pótolni, s nem hiszem, hogy Kolumbusz Kristóf oly lelkesedéssel és öntudattal indult volna világkörüli útjára, mint amilyennel a magyar írók vágtak neki Magyarország felfedezésének.

Az erdélyi írót eddig csak szűkebb patriája érdekelte, most egyszerre kíváncsi lesz arra is, hogy milyen hazája más vidékein az élet. S az írói utazások megindulnak, első céljuk pedig éppen az a Dunántúl, amely már hírből ismert előttük, hisz Kisfaludyt, Berzsenyit stb. adta a hazánknak. Jellemző erre a nagy nekibuzdulásra az, amit *Eötvös Károly* ír uti naplójában, midőn Szász Károly, Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor és Nagy Miklós társaságában járta be a dunántúli vidéket: „ennyi erdélyi ember Bethlen Gábor óta nem tette a lábát egy csoppon Túladunára". Eddig megelégedtek azzal, hogy otthonukból vitatkoztak egymással a Dunán inneni vagy túli táj különbségéről, most vonatra ülnek és Badacsonynál mindannyiuk életük legnagyobb felfedezésében részesülnek, mikor „lelkük előtt végigvonultak a nagy világ legszebb tájképei. És látták azt, hogy valamennyinél szebb az a vidék, amelyet ők most látnak." De érdekes megfigyelni, hogy a dunántúli táj felfedezői mily kimeríthetetlen, olthatatlan szomjúsággal akarják pótolni a mulasztottakat, hisz ugyancsak Eötvös beszámolója szerint *Nagy Miklóst* egy percre sem lehetett elvonni az ablaktól, míg *Salamon Ferencből* szünet nélkül fakad a szó, a sok történelmi kép, melyet az előttük feltűnő táj, a Vértes, a Bakony, Fehérvár stb. ébreszt a lelkében. Előttük már *Kazinczy* is bejárta a Dunántúl egy részét, s benyomásait említett magyarországi utirajzai között örökítette meg. Litterator szemmel nézi a tájat, s az eléje táruló képben stílust, ízlést, sőt „világirodalmi rokonságot" keres. Nála nem a természet szépsége az, ami pld. a Balatonban megragadja, hanem azért ujjong, mert az előtte levő táj Klopstock Schön ist Mutter Naturja után a zürichi szőllőkre, a zürichi tóra emlékezteti. Egy szép épület vagy jól összeválogatott könyvtár nagyobb örömet okoz neki a táj minden bájánál, a legnagyobb boldogságot azonban a művelt tudósok társaságában találja meg itt is. Jellemző erre a magatartásra az, amit Szántódon Horváthtal való találkozásáról ír: „összefort karral jártunk fel s alá szobájában, dolgainkat emlegettük, s szívünk érezte, hogy boldogak vagyunk, hogy szerettetünk." Leírásában sok a póz, s egy-egy tájképében nagyobb jelentőséget tulajdonít szavai hatásának, mint annak, hogy e szavak nyomán mily képek ébrednek az olvasó lelkében. Kazinczy a Dunántúlban is Kazinczyt látja és láttatja, ha mindjárt Tihanyról is ír szavakat: „Nem képzelheted el barátom, mely kiesen rút Tihany. Olyan ő mint a toilette mellett ülő borzas lányka, midőn bosszankodik, hogy álmából felkeltették." Mennyivel más, keresetlenebb, s a tájról egyszerre mennyivel kevesebb és több Eötvös elragadtatása „a Balaton ábránd és költészet, történelem és hagyomány, édesbús mesék gyüjteménye, különös magyar emberek ősi fészke, büszkeség a multból s ragyogó reménység a jövendőre."

Nem véletlen, hogy mind a két említett példa a *Balatonról* beszél, hanem annak az oka, hogy az első felfedező utak épp partjára vezettek. A Balatonnak már irodalmi multja van, Kisfaludy, Berzsenyi és majdnem minden dunántúli író megénekelte, érthető, ha az írókat várt nagyszerűsége mellett már ez is vonzotta. A hatás pedig, melyet a magyar tenger az idegenből felfedezőkként jöttek lelkére gyakorol, nem kisebb annál, amely a régi dunántúli költők költeményeiből tükröződik. Nagy Miklósnak, Eötvös Károly utitársának szavát sem lehet venni attól a perctől, amelyben a vizet meglátja. Maga Eötvös pedig dunántúli létére sem rösteli a megilletődés szavait lejegyezni: „az ég s a Balaton vize együtt sír és együtt nevet, együtt derül és együtt borul, együtt mosolyog, együtt haragszik. Mint a hű szeretők és igaz hitvesek. Ha az egyiknek nézesz a szemébe: tudod már mi van a másikban is." Ugyanígy lelkesedik azonban nem sokkal később az Életképek egyik útleírója is, aki nem talál megfelelő szavakat ahhoz, hogy a tó regényes szépségét leírja.

A Balaton mellett azonban hamarosan sor kerül más dunántúli városok és vidékek felfedezésére is. Útleírók, költők és regényírók versengve rajzolják írásaikban a dunántúli városok életét, régi várainak romantikáját, s az egész táj vadregényes szépségét. Tehették pedig ezt annál inkább, mert a legelső belföldi útleírások és azoknak közönségsikere nyomán irodalmunkban, s főképp folyóirataink ban valóságos divat lett a magyarországi tájak leírása. A szerkesztők gondoskodtak, hogy lapjaik hasábjain olvasóik mindig más és más vidékekkel ismerkedjenek meg, az írók pedig szorgalommal járták a magyar földet, s arra törekedtek, hogy annak szépségét, lelkét hűségesen tolmácsolják. Végül az olvasó rájött, hogy a legutolsó magyarországi község is közelebb áll hozzá, mint Afrika őserdői, illik tehát, hogy hazája vidékeiről legalább annyit tudjon, mint azokról.

A regényíró városképeiben inkább helyzetrajzokat kapunk, mint pld. *Jókai Mór* leírásaiban. (Rab Rábyban Szentendréről stb.) A város igazi társadalmi, történelmi, természeti képét nem is annyira ezek, mint az egyébként is e célból készült városképekből ismerhetjük meg. Ilyen szép, kimerítő városképet olvashatunk pld. a Magyar Salon 1889-i évfolyamában *Körösy László* tollából Esztergomról. A várost előtte már Kazinczy is felkereste, megnézte bazilikáját, s örült, hogy a prímás azt ott és nem Pesten építtette. Körösy azonban mélyebb képet nyujt róla. A kies fekvésű, nyájas kis magyar Róma szerinte három városrétegre tagozódik: palotás Esztergomra a mult és jelen csillogásával, a földszintes polgári Esztergomra mosolygó kertekkel, virágos ablakokkal, szép leányokkal, s végül a parasztvárosra, mely mindkét másikon kívül esik. Szentendre és Esztergom után Győrről ismét *Kazinczy* emlékezik meg pannonhalmi útjával kapcsolatban, bár magáról a városról keveset, csupán annyit jegyez fel, hogy vármegye palotája kicsi. Írásában itt is inkább tudós barátainak, a bencés tanároknak és könyvtáraiknak szenteli a helyet. *Honti* már Pápáig jut el, mely város szerinte „derék hely" és a répák egy fajáról híres messze földön Dunán innen s Dunán túl.

Érdekes egyébként megfigyelni, hogy majdnem minden írónak van egy különösen kedvelt vármegyéje és városa. *Baksay Sándor* például akkor nem tudja és nem akarja az elragadtatás és magasztalás díszítő jelzőit és szuperlativuszait mellőzni, ha Baranya vármegyéről kell írnia. „Aki a Zengővár vagy a Harsány csúcsáról végigtekint e megyén: — írja — egyszerre megérti, hogy miért mindenki, ki valaha e megyében megfordult vagy róla írt, magasztalással írja, elragadtatással beszéli tapasztalatait. Egy gazdag gobelin, beszegve két hatalmas folyó ezüstjével, tele írva ragyogó színekkel, derűvel, áldással, hősi kalandokkal, nagy ütközetekkel, élettel és halállal." Az előbb említett *Hontinak* dunántúli útjáról viszont legkedvesebb emlékei Vas vármegyéhez fűződnek. Az Életképek hasábjain megjelent beszámolójában a rideg, merőben kíváncsi utazót egyszerre a lelkes felfedező váltja fel a vasi megyehatáron, ahol — mint írja: — „mily gyönyörű és termékeny térség nyilt meg előttem." Vasban minden tetszik neki; Sárvár „igen csinos mezőváros, Szombathely pedig a természeti szépség, történelmi levegő és hagyományos kultúra találkozója." Nem hasztalan vonzódtam Szombathelyhez, — írja — mely szép fekvésével, gyönyörű emlékteli temetőjével, csínos házaival és szép nagy templomával meglepett." A városban casino és működvelő társulat is van, ezekkel pedig akkoriban nem minden város dicsekedhetett. Kevesebb elragadtatással nyilatkozik azonban Kőszegről, amely „szűk kiterjedésű, rendetlen építésű, viszont mentségére legyen mondva, hogy hasonlít Budához, remek vidéken fekszik és vadregényes út köti össze Szombathellyel.

Szentendréről Kőszegig és Kőszegtől le egész Baranyáig íróink így azután lassan felfedezik az egész Dunántúlt és a földrajzi helyek belekerülnek a magyar kultúrtérképbe is, hisz a táj többé nem ismeretlen, most már mindenegyes részéhez irodalmi hagyomány, magyar író emlékei és élményei fűződnek. A táj mellett azonban azzal egyidőben felfedezik íróink a különleges *dunántúli hangulatot*, dunántúli lelket is. Nemcsak a kies völgyek, csobogó patakok, susogó erdők, dalos madarak ragadják meg lelküket, de lekötik figyelmüket vendégszerető emberei, józan, földhöz ragadt parasztjai és európai távlatban élő főurai is. Egy Festetich herceg vagy Ranolder püspök szinte legendás alakká nő a tolluk alatt, s még a gazdag főúri élet és fejedelmi hagyományok világából származó erdélyiek is álmélkodva látják a Dunántúl hagyományvilágát, amelyben még a jobbágy is őseivel kérkedik, s hogy a százéves tölgyek alatt mily büszkeséggel tartják számon nemcsak a nagy, de a kis családok családfájának ágait is. Még a dunántúli származású Eötvös is feljegyzi, midőn erdélyi barátaival Ranolder püspök vendége volt vadászaton: „Az én vadászom volt Prapatich. Derék fiú. Őse Szigetvárnál esett el Zrínyivel együtt. Annak volt egyik hadnagya." *A kedély és barátság* honát látják a Dunántúlban, azt a földet, ahol mindenki rokona mindenkinek. Nem csoda, hisz amerre járnak, mindenütt régi országraszóló családias összejövetekről, badadcsonyi szüretekről, keszthelyi helikonokról, keresztelőkről és vídám farsangokról mesél a táj és a történelem. A dunántúli szokásról méltán írhatta az író megfigyelései

alapján: „A koma én voltam. Sok ember volt keresztkomám a vármegyében. Ott még most is erősebb a koma, mint a vajda."

A családias jelleg mellett csupa anekdóta teszi vonzóvá a tájat. Hisz, ki ne tudná ezen a vidéken azt, hogy IX. Pius pápa azért élte túl Szent Péter korát, mert mindennap Ranolder püspök jó somlyai borát itta, vagy ki ne hallott volna a balgaságairól híres Rátótról. Íróink sokat felsorolnak e balgaságok közül a szaladó búzát, a ketyegő fenét, Csatáry pedig a vadászhistóriát tartotta feljegyzésre érdemesnek. Vadászat volt egykor a rátóti határban, s az egyik úr megszomjazott. Oda fordult tehát a legközelebbi rátóti emberhez, s közölte vele, hogy szeretne vízét látni. Az öreg rátótinak sem kellett több, dombra föl, dombról levezette a vadászt, míg végre feljutottak a környék legmagasabb pontjára. Ott azután rámutatott a messziről odalátszó Balatonra: „Ahun la a víz!" Nem csoda, ha az ily vidéken az útleíró azért emlékezik meg melegen Pápáról, mert ott látta életében a legszebb hajadont. *Vídámság, társadalmi élet,* szép leány, tüzes bor él a táj hagyományaiban, Jókai Szentendrét festő Rab Rabijától ezt ragadja ki belőle a legtőbbször Csokonai Dorottyájáig minden írói alkotás is. De nem kerüli el észrevétlenül az írók figyelmét a táj ízzó magyarsága sem, a történeti levegő mellett jelenük sok-sok aprósága figyelmezteti őket lépten-nyomon arra.

Különleges, de százszázalékosan magyar világ bontakozik ki előttünk ezekből a beszámolókból, melyeket magyar írók dunántúli felfedező útjaikról írtak. Más mint Erdély komoly, méltóságteljes hangulata, más, mint a borongós Felvidék élete vagy az Alföld világa, de épp ez a más az, ami ezt a világot ezer év óta a multban, a jelenben és jövőben egyaránt magyar tájjá, dimbes-dombos Dunántúllá teszi.

Kerékgyártó Imre dr.

*

Ókori bélyeges téglák a Veszprémvármegyei Múzeumban.

A Veszprémvármegyei Múzeum három drb. római kori bélyeges téglát is őriz kiállítási termeiben. A bélyeges téglák fontos korhatározó lelettárgyak a római érmek és a vörösmázas, domborművel díszített, időbelileg mesterek szerint elkülöníthető fínom díszedények, ú. n. *terra sigillata* edények mellett. Sőt a római érmek és díszedények elkerülhettek a római világbirodalom határain túl a kereskedelem útján is, tehát utóbbiak nem feltétlenül bizonyítják a hely vagy épület rómaiságát, viszont katonai bélyeges téglák kiszállításáról szó sem lehetett. A római katonai bélyeges tégla, falba beépítve, feltétlen bizonyossággal tanusítja az építmény rómaiságát, azt, hogy ott római csapattestek építkeztek, ha ugyan nem újkori elhurcolással állunk szemben vagy másodlagos felhasználással. Ez azonban azonnal szembetűnő kivételesség, amely nem hoz zavarba olyan embert, aki a legcsekélyebb régészi józan ésszel rendelkezik. Módszerességi nézőpontból fontos szem előtt tartanunk, hogy a bélyeges téglák értékét is a lelőkörülmények pontos ismerete adja meg, szórványos leletek csak támogathatják a tudományos munkabeli feltevéseket,

ugyanazon bélyegtípus összes lelőhelyeit át kell tekintenünk minden esetben, és az egyes bélyegeken belül a betűk hasonlósága vagy különbözősége is lehet korhatározó, tehát felületes kezeléssel és tanulmányozással szemben nem viselkedik hálásan ez a forrásanyag, akárcsak a római érmek és *terra sigillata* edények.[1]

A Veszprémvármegyei Múzeum római kori téglái egyébként a következő bélyegeket viselik magukon:

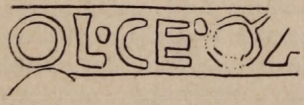
1.) LUPICINO TRB
2.) [EXER PA]N INF
3.) OL CE QU....

Az első (leltár: 524) lelőhelye: Savaria (Szombathely), sírlelet, a Mihálydi-gyüjteményből. Pannoniában sok helyről ismeretes téglabélyeg.[2] Olvasása: *Lupicino tr(i)b(uno), „Lupicinus* tribunus-sága alatt (készült)", kora: Kr. u. 364—375. A sírokat és épületeket, amelyekben ilyen bélyeges téglák kerülnek elő, e szerint igen szűk időhatárok közé tudjuk helyezni.

A 2.) számú (leltár: 5200/919) lelőhelye ismeretlen, az ú. n. Véghelyi-gyüjteményből való. Kiegészítése:

[EXER(citus) Pa]n(noniae) INF(erioris)

azaz: „Az alsópannoniai hadsereg (készítménye)", kora: a Kr. u. II. század és a III. század első fele. Ez is gyakran előforduló téglabélyeg hazánk földjén.[3]

A 3.) számú téglabélyeg a Veszprémvármegyei Múzeum különlegessége, amely eddig máshonnan nem ismeretes (l. kép). Lelőhelye: *Savaria* (Szombathely), leltár: 525, az ú. n. Mihálydi-gyüjteményből, sírlelet. Annyi bizonyos, hogy egy magántéglagyár készítménye, amelynek a kora pusztán ebből az egy bélyegből nem állapítható meg. Amennyiben a második betűt vehetjük fordított F-nek (a pont lenne az F-betű második szárának a csökevénye), az E-betű felső szárába pedig belekapcsolva képzelhetünk egy L-betűt, akkor ezt a kiegészítést ajánljuk:

OF(ficina) CEL(ii) QU(inti) vagy *Quiesti?* stb.)

azaz: *Cel(ius) Qui(ntus* vagy *Quietus?)* műhelyéből.

Természetesen feltételezhetünk... *Quintus* vagy *Quietus cognomen* (utónév) helyett más, Qu-betűvel kezdődő személynevet is.

Szilágyi János.

[1] K. *Stade,* Germania 18, 1934, 69. o.

[2] Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák XXVII. t. 35. A sírokat és épületeket, amelyekben ilyen bélyeges téglák kerülnek elő, e szerint igen szűk időhatárok közé tudjuk helyezni.

[3] *Szilágyi* i. m. XXIII. t. 5. négy utolsó betűje.

Gyermeknevelési szokások és babonák Veszprém és Zala megyékből.

A terhesség ideje alatt az asszonyoknál igen sok a babonás szokás. Ha az állapotos asszony ijedtében valamelyik testrészéhez kap, a gyermekének ugyanazon testrészén *„tűzjel"*-e lesz. Az egyik asszony a kemencébe nézett és gyermekének arcán piros folt támadt. Egy másik asszony beszélte, hogy mikor öklelős tinójuk elszabadult és „együtt vóna hegyibe" (rohant feléje), a szénaboglyához taszította, akkor a lábához kapott és gyerekének lábán ott van a „szénaboglya" (világosbarna folt), „még a szénaszálak is látszanak" (Balatonkövesd). Állapotos asszonynak, ha megijed, hüvelykujját a derekához, a köténykötő alá kell dúgnia, akkor a gyereken nem lesz anyajegy (Szentkirályszabadja), vagy marokba kell szorítania a kezét. Mások ilyen esetben a földre köpnek (Balatonendréd).

A gyereket születése után kb. egy hétre keresztelik meg, de ha a hét közepén született, akkor már vasárnap. Keresztelés mindég vasárnap van. A keresztelő előtt három nappal a *gólyamama* (bába) elmegy és meghívja a komaasszonyt. 4—5 komaasszony is van egy gyereknél. A komaasszonyok a házhoz jönnek keresztelő előtt. A gólyamama a gyereket átadja a korban első komaasszonynak. Imádkoznak magukban az összegyültek és elindulnak Jézus nevében. Odafelé a korban első komaasszony viszi a gyereket az egész úton. A templomban a keresztelőkútnál félkörbe állanak, imádkoznak az apa és anya nevére, majd keresztelés után mindannyian bemennek a paphoz *beiratni* a gyereket. A papnak keresztelőpénzt adnak, a keresztanya ad legtöbbet. A paplaktól hazáig korszerint mindegyik komaasszony viszi a gyereket. Hazafelé a gólyamama előre megy, és az érkezőket az ajtóban fogadja: „Mit hoztatok?" — „Keresztelt bárányt", — mondják. Otthon már az egész család várja a menetet. Megérkezve, a gyerekről leveszik a keresztelő takarót, és a gyereket ráteszik a tükörre, hogy „tükrös legyen" (jó megjelenésű, hiú). Ilyenkor kínálgatják a komaasszonyokat kávéval, kuglóffal, majd mielőtt a vendégek hazamennének, *tutyipénzt* nyomnak a bába markába, a keresztanya ad a legtöbbet. Délután az újszülött gyermek apja elmegy a

komaasszonyokhoz, rokonokhoz, és meghívja őket *paszitára*. 7—8 órára jönnek össze a vendégek; ilyenkor nagy lakomát rendeznek (tyúkhúsleves, töltött tyúk, pörkölt csirke, borjúpörkölt, töltött káposzta, liba-, kacsa-, tyúkpecsenye, rétes, kuglóf, fánk kerül az asztalra). Éjfélkor újból esznek rántott csirkét, kuglófot meg tortát. Természetesen nem marad el a bor sem. Reggel 5—6 óráig maradnak ott a vendégek. Ahol mód van, muzsikát (cigányt) is fogadnak (Balatonendréd). Balatonkövesden csak akkor tartják meg a paszitát, mikor már az anya is felépült.

Nemcsak az újszülött gyerekre vigyáznak nagyon, hanem az anyát is megkímélik. A komaasszonyok sorban korszerint visznek 3 naponkint *komaebédet* a gyerekes családnak (Balatonendréd). Öcsön csak a beteg anyának visznek ebédet, és azt 2 *vékába* (kosárba) csomagolják. A *komabögrébe* kétféle levest, paradicsommártást, édestormást, főtt tyúkot, töltött tyúkot, kacsapecsenyét, kirántott csirkét, 3—4 féle tésztát meg tortát visznek.

Az újszülöttet nagyon féltik, különösen attól, akinek a szemöldöke összenőtt vagy *duflaszemöldökű*, mert az megveri szemmel a gyereket. A kimerült ember is rábámészkodik a gyerekre, és minden nehéz fájdalmát ráadja (Csatka). Hogy a szemmelveréstől megóvják a gyereket, fordítva adják rá az inget, és piros szalagot kötnek a bal kezére. Másutt a leány-gyereknek nőstény, a fiú-gyereknek hím szamár hátán lévő, keresztalakból nőtt szőrből vágnak egy kis csomót, és azt varrják az inge aljába (Öcs). A szemmelvert gyerek csak úgy *hömbölyög*, a bele is megfordul (Csatka). Hántán arról ismerik meg a szemmelvert gyereket, hogy sötétben van a szeme, a formája is feketés.

Ha megverték szemmel a gyereket, a gyógyításhoz szenesvizet készítenek. Balatonkövesden a szenesvíz készítése a következő: a tűzhelyből csipérvassal (nem szabad mással hozzáérni) 3 darab parazsat kivesznek, azt kávésbögrében lévő vízbe eresztik az Atya, Fiú, Szentlélek nevében. Ha a parázs a víz tetején marad, nem szemmelveréses a gyerek; ha leszáll a parázs a bögre aljára, akkor elmúlik a szemmelverése. A szenesvizet a konyhaajtó sarkába teszik, nem öntik ki addig, míg a gyerek meg nem gyógyult. Balatonendréden a három szem, vízben leült parázs vizével mosdatják meg a gyereket. Kézzel keresztet vetnek a szenteltvízre, majd a gyereket is megitatják belőle, az egész testét végigmossák, és az anyja inge visszájával törlik meg. Szentkirályszabadján három parazsat engednek a vizespohárba; így készül a szenesvíz, majd keresztet vetnek rá, és ezzel mossák meg a gyerek szemét, s az anya ingealjával törlik meg. Öcsön a pohár vízbe kézzel tesznek parazsat, keresztet vetnek rá, majd megint három parazsat tesznek bele, erre is keresztet vetnek, és ugyanezt ismétlik harmadszor is. A kilenc parázzsal készült szenesvízzel megmossák a gyereket fejtől lefelé, és az anyja ingével törlik meg. Csatkán háromszor három darab parazsat dobnak egy pohár vízbe, Jézus nevével keresztet vetnek rá és a szenesvízzel csak a gyerek arcát mossák meg, vagy pedig tányérba öntött meleg vízbe tesznek három

„kanótot" és mosdatás után köténnyel törlik meg. Hántán 2 parazsat dobnak egyenkint vízbe, mindegyikre külön keresztet vetnek. Régen a legmódosabb gazda hozatott *„bácsit"*, aki a szenesvizet készítette, és ismerte a gyógyítást. Mosdatás közben hosszan imádkozott rá, nyugodni hagyta, majd amikor *„az óra odaért hozzája"* (eljött az ideje), felébredt a gyerek. Két hét mulva már *vizslakodva* nézett a gyerek. Súron kilenc parazsat dobnak a pohár vízbe, egyenkint és visszafelé olvasva minden parázsra külön keresztet vetnek. A gyereknek csak az arcát mossák meg, és a megmaradt vizet az ajtó mögé öntik. Koromláról Bakonyszentkirályra vitték a szemmelvert gyereket, ott egy asszony imádkozott felette, szenesvízzel mosdatta, és kilenc kis piros keresztet varrt az inge aljába. Koromlán a szenesvízzel való mosdatás után imaközben gyerek ágya alá öntik a megmaradt vizet. A szemmelvert gyerek gyógyítására az úrnapi szentelt virágot is használják. A virágot a parázs fölött előbb megfüstölik, majd a füstölt virág mellé fektetik a gyereket, és letakarják *karácsonyi abrosszal*. Mások a hetedik kőhíd alól iszapot hoznak, és azzal mosdatják meg a szemmelvert gyereket (Öcs).

Sok egyéb betegsége is előfordul a gyereknek. Így ha a gyerek *meghúzódik*, megpüffed a dereka; *összemérik:* bal könyökét a jobb térdével s jobb könyökét a bal térdével (Balatonkövesd). Ha meghúzódik a vékonya, zsíros kézzel kell simogatni a derekát, és háromszor átfordítani: a derekát megfogják és a fején át megfordítják (Hánta). Rosszul látó gyereknek ürgeszemet főznek és azt etetik meg vele (Öcs). A szamárkehét vöröshagymából és pipitérből készült cukrosteával gyógyítják (Öcs).

Mikor az anya először megy ki a házból — két hét mulva a szülés után —, először a templomba viszi a gyereket. Azt mondják ilyenkor: *„egyháztul megy ki"*. A reformátusoknál ilyenkor az anyával együtt a pap is hálát ad, imádkozik.

A gyereket Balatonendréden először csak kevés vízben fürdetik, hogy kis-evő legyen. Az első fürdővizet ugyanott — a fiúknál — a kocsi kerekére öntik, hogy ha megnő, jó fúró-faragó legyen. Fürösztéskor egyébként a gyerek kezét, lábát hideg vízben megmossák, hogy sose fázzék.

Kenyérsütés alkalmával a kenyérmosóvízből adnak a gyereknek inni, hogy hamarabb beszéljen (Öcs). Hántán, ha processzió megy keresztül a falun, a processzió előtt keresztülvezetik az úton, hogy könnyebben tanuljon járni. Koromlán úgy tartják, hogy amelyik gyereknek gyorsan nő a foga, az hamar meghal. Ha sokat forognak a kerekek, különösen hordáskor, a gyerekek nyugtalanul alszanak (Öcs).

Amikor a gyerek első gatyáját varrják, egy helyben maradnak, hogy az a lány, akit majd először megkér, hozzámenjen s csak egynek kelljen udvarolnia. A leány első szoknyájának varrása közben azonban sokszor felállanak, — ha megnő — sok kérője legyen (Balatonendréd).

Pereszlényi Mária.

Rábagyarmati szótár.

Pallas (záp). — Pallastojást hozott.
Palita (ponyva), — Palitát terítëttünk rá.
Pakruc (pakróc). — Pakrucot vëttem.
Pantallu (nadrág). — Föhuztam az új pantallut.
Papi (papé). — Ez a kukorica a papikejé.
Pappir (papir). — Piros pappiros van a kezébe.
Parag (parlag). — Lúherparagot szántunk.
Parasztküjj (kukoricadaráló). — Lëeresztettük a parasztküjjön.
Part (emelkedő, lejtő). — Nagy partokat láttunk arra.
Papmonyafa (kecskerágó). — Papmonyafabotot vágott.
Pattogu (boróka). — Pattogut vágtom korbácsnok.
Pattugumag (borókamag). — Pattogumagot gëszik.
Patkán (patkány). — Patkánt fogott.
Páritás (Pálirtás). — A Páritásba mënëk.
Pátránc (páfrány). — Pátráncos ez az erdü.
Penesz (penész). — Peneszlës a kënyér.
Petrëncibe (petrencébe). — Petrëncibe raktok a sarit.
Pép (kukoricakása). — Pépët fözök.
Pikle (faedény). — Pikle vizet hoztam.
Pintëk (péntek). — Pintëken hozták.
Pipitér (szásszorszép). — Pipitért szëdtem.
Pizsële (csirke). — Pizsëlit fogtam.
Pocokegér (mezei pocok). — Sok pocokegeret fogott.
Porhu (omlós). — Porhu a föd.
Porhu (édes aprósütemény). — Szeretëm a porhut.
Poszog (liheg). — Alig tuttam poszognyi, ú futottam.
Potomán (olcsó tok, hengeres tolltartó). — Potománt vëttem a gyerëknek.
Póca (polc). — Fötëttem a pócáro.
Pócitök (dísztök). — Pócitököt tëttünk a szëkrényre.
Pórhelt (takaréktüzhely). — A pórheltën melegítëttük.
Pótlik (szacharin). — Pótlikot hoztunk.
Pörüt (pörölt). — Annyit pörüt velë.
Pösányi (vizelni). — Kimëntem a kert mölli pösányi.
Prántyás (náthás, göthös). — Të prántyás!
Pulka (pulyka). — Pulkát vágtunk bucsura.
Purgyámlik (bugyborékol). — Ügön purgyámlik az essü.
Puroszlik (bluz). — Puroszlik vót rajt.
Pünkösd (pünkösd). — Pünköstko mult ëgy évë.
Pünköstirózsa (pünkösdirózsa). — Nyilik má a pünköstirózsa.
Ragadus (ragadós). — Ragadus az enyv.
Rempül (megszól). — Ügön mëgrempültek.
Rederencia (szekrény). — Itt a rëdërëncia, beletëhetëd.
Rëtërát (W. C.). — A rëtëráton vótam.
Rédeg (rideg). — Rédeg embër vót.
Réztoll (írótoll). — Mëgkettüzött a réztollam.
Rigu (rigó). — Fütyül a rigu.
Rítes (rétes). — Mákosrítest süttem.

Ritás (írtás). — Evótam a ritásbo.
Ritukapa (írtókapa). — Kücsorbut a ritukapám.
Rohatt (rothadt). — Rohatt almát találom csag.
Rokk (kabát). — Vëdd fő a rokkodat!
Rontuasszon (boszorkány). — Látták a rontuasszont.
Ropogus (ropogós). — Ropogus malachus.
Rostosgatya (háziszőttes gatya, rojttal). — Rostosgatyábo jártok.
Rostoskendü (rojtos kendő). — Rostoskendüt vüsetek.
Röppencs (derékban tág bluz). — Röppencsbe mënt esküdni.
Rütyüke (posztóbluz). — Add idë a rütyükit.
Sahog (sajog). — Sahog a kezem.
Sari sarju). — Mënünk sarit kaszányi.
Saru (csizma). — Sarut huztam.
Sasalla (két kerítésláb közti kerítésrész). — Ë sasalláve beszëgeztem.
Sánc (árok). — Méll sánc van az ut mellett.
Sáncunyi (árkolni). — Küsáncuták az utat.
Sánto (sánta). — Sánto ez a gyerëk.
Sár (vályog, agyag). — Sárbu tömtök a házot.
Sárgo (sárga). — Sárgovirágot hozott.
Segrenek (hátrafelé). — Segrenek mëntem kü töllö.
Selëm (selyem). — Selëmruhát csinyátok.
Sëmi (semmi). — Sëmit së ér az egisz.
Semmed (senyved, elhal). — Esemmedt a kezem.
Sifle (mézesbáb). — Siflebabát kapott.
Sifonyér (szekrény). — Tëdd a sifonyérba.
Siklukigyu (vízisikló). — Siklukigyut ütöttem agyon.
Silinga (vesszőkosár). — Silinga almát kaptam.
Sindü (zsindely). — Sindüt csinyálok.
Sindüszëg (vékony szeg, fazsindely felszegezésére). — Kérëk sindüszëget.
Sohun (sehol). — Sohun së találom benneket.
Soláto (saláta). — Solátát ëttünk.
Soru (sarló). — Sorusko van a bucsajok.
Sódér (lapocka). — Küvettük a sódérgyát.
Serble (éjjeliedény). — Küdobta a serblét.
Sördin (sármány). — Röpüt ëgy sördin.
Suglat (sublat). — Kopott ëgy suglat ez.
Supëdle (ládaszerű ágy). — Az én ágyom a supëdle.
Supra (korbács). — Hosszi suprát fontam vidravesszübü.
Stelázsi (polc). — A stelázsira rakottak.
Südü (süldő). — Szép südüt ötek.
Süög (kalap). — Süögetlen mëntem az utcára.
Szabu (szabó). — Szabuinasnak mënt.
Szagul (szagol). — Csag mëgszagutam.
Szaglattya (szimata). — Jó szaglattya va a kutyánok.
Szak (sár). — Nagy szak va.
Szakadik (darázs). — Mëgszurt a szakadik.
Szakajtu (véka). — Ë szakajtu babot hoztam.

Szalon (szalonka). — Ë szalont lüttem.
Szamalu (tűzvonó, szénvonó kemencéből). — Féretëttem a szamalut.
Szappant (szappan). — Szappantot használ a mosásho.
Szájo (szája). — Sebës a szájo.
Szájogyüri (szájszéle). — Berepedt a szájogyüri.
Szárogat (aszal). — Körtit szárogattunk.
Szároz (száraz). Igën szároz a dohán.
Szározbab (babsaláta). Szározbabot ëttünk.
Szëd (szed). — Diut szëdtünk.
Szëdërnye (földiszeder). — Szëdërnyit ëttem.
Szëg (szeg). — Hozz sindüszëget!
Szëgén (szegény). — Szëgén embër elesëtt.
Szëkrin (szekrény). — Szëkrin is va benn.
Szellü (szellő). — Szellü jár csag.
Szëm (szem). — Valami a szëmëmbe mënt.
Szëmöveg (szemüveg). — Szëmövegët vëttem.
Szengyörgye (gyöngyvirág). — Emëntünk szengyörgyit szënnyi.
Szeny (szén). — Szenyet égetünk.
Szenyel (szelel). — Nëm szenyel a pipám.
Szënnyi (szedni). — Nehéz küszënnyi.
Szeplü (szeplő). — Sok a szeplü rajt.
Szeplüs (szeplős). — Úgön szeplüs.
Szër (rész). — Kardosszërën lakunk.
Szëren (nagyon). — Szëren jóllaktam.
Szi (lehánt). — Küszítam a póznát.
Sziácsik (gyaluforgács). — Sziácsikke gyujtunk tüzet.
Szijnyi (lehántani). — Küszijom a rönköt.
Szij (szív). — Eszijom a cigarität.
Szille (széjjel). — Szille mëntek a marhák.
Sziu (gyalu, aprító). — Ehoztam a kábosztasziut.
Sziukés (vonókés). — Kücsorbut a sziukés.
Sziuszék (faragószék). — Beszorítottam a sziuszékbe.
Sziva (szilva). — Szivát ëszëm.
Szé (szél). — Na szé fujt.
Szélës (széles). — Szélëstoruba mënëk.
Szopus (szopós). — Szopusmalacokat hoztam.
Szoda (mosószoda). — Szodát tëttünk a vízbe.
Szoda (szikvíz). — Szodát is kérek a borho.
Szófogadu (szófogadó). — Nëm vót szófogadu.
Szóga (szolga). — Ë szógagyerëk van csak nálom.
Szóma (szalma). — Szómát vüttünk a tehenyëk alá.
Szómazsák (szalmazsák). — Szómazsákot tömök.
Szul (szu). — Szulos ez a fuó.
Szüj (sző). — Mëgszüjtö a fonalat.
Szüjüszék (szövőszék). — Etörött a szüjüszék.
Szümücs (aszaltgyümölcs). — Tëttünk e télire szümücsöt.
Szükk (szük). — Szükk a bejárota.
Szürü (szürő). — Tejszürüt vëttem.

Szüv (szív). — Jó szüvő va.
Szüves (szíves). — Köszönyöm a szüvességit.
Takar (behord). — Szénát takarunk.
Takaritu (nagykendő). — Rámterítem a takaritut.
Tartus (tartós). — Nëm vót tartus ruha.
Tava (tavaly). — Tava télën mëgfáztam.
Tá (tál). — Ë tá ritest mëgëvëtt.
Táncul (táncol). — Kütáncutam magamat.
Të (te). — Të is eljössz.
Tehen (tehén). — Vëttem ëgy tehent.
Tehenmarha (tehén). — Tehenmarhát hajtott.
Tejj (tej). — Tejjet ëttünk.
Tejjesfazok (tejesfazék). — Küvüttem a tejjesfazokat.
Tejjesdurmátt (tejleves reszlttésztával). — Tejjesdurmáttot má tudok főznyi.
Tekenyü (teknő). — Gyünnek a tekenyüscigányok.
Tekerü (tekerő). — Főcsavartam a lábszártekerüt.
Tëemin (rontás). — A hammasfazik tëemin vót.
Telle (tele). — Telle van a város.
Temetü (temető). — A temetübe vótunk.
Tënnyi (tenni). — Nëm tud ölöget tënnyi.
Termis (termés). — Az idin rossz a termis.
Tërnác (tornác). — A tërnácon ütem.
Té (tél). — Té gyün má, annyirag hüdeg van.
Ténta (tinta). — Küdőt a ténta.
Téfő (tejfel). — Téfőt adott el.
Tésis (te is). — Tésis ott jártá?
Tézsolla (sajtárfenék). — Rossz a tézsollájo.
Tëszle (tengelyvégën a kereket tartja). — Eveszëtt a tëszle.
Tiglic (stiglic). — Tiglicët fogtam.
Tik (tyuk). — Hajtsd a tikokat!
Tikaimak (tyúkjaim). — Elvesztek a tikaimak.
Tikmony (tojás). — Tikmonyt főztünk.
Tinutehen (tinó). Ë tinutehent adtam e.
Toplu (tapló). — Toplut gyujtottak.
Toru (tarló). — A torun jártunk.
Tócsik (tócsa). — Beléptem ë tócsikba.
Törëgla (verkli). — Jaj, de szépen törëgláznak.
Tót (vend). — Ott tótok laknak.
Töjö (töve). — Töjössen szëdtem a virágot.
Tul (tol). — Annyirag túta a kocsit.
Tulsu (tulsó). — Evótam a tulsu Pászëgibe.
Turu (turó). — Turut ëttünk.
Turucskosbéka (varangyosbéka). — Turucskosbéka út a bokorba.
Tusku (tuskó). — Tuskuhuzás lësz a farsangon.
Tücskülü (kosárkötésnél fafüző). — Hozd a tücskülüt.
Tük (ti). — Tük is vettetëk.
Tüzojtu (tüzoltó). — Főcskendëztek a tüzojtuk.
Ú (úgy). — Ú mëgijesztett.

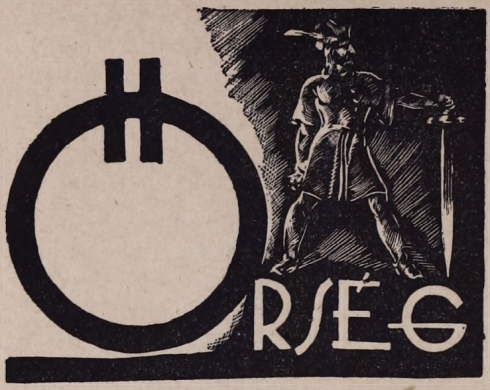
Ugyi (ugy-e). — Ugyi mëgmondtam!
Utulsu (utólsó). — Nëm lëttem utulsu.
Üdü (idő). — Üdüvátozás lësz.
Ügön (igen). — Ügön hajtotta a kocsit.
Üllü (üllő). — Az üllün kalapát.
Üng (ing). — Üngőt vátottam.
Üszkö (üszők). — Sok az üszkö.
Ütet (ültet). — Fát ütetünk.
Ütüdött (ütődött). — Mëgütüdött a gyümöcs.
Va (van). — Va benn valami.
Valuságos (igazi). — Nëm valuságos ez a torna.
Vasalu (vasaló). — Vasalut melegitëtt.
Vasgin (vasgém). — Sok vasgint láttom.
Vasláb (nyilt tüzhelyen háromlábú vasállványocska).
Vari (varjú). — Varit fogtunk.
Varisóska (lósóska). — Az egész mind varisóska.
Vádul (vállal). — Evádullok münk nígyen.
Vësz (vesz). — Vëszëk kalapot.
Vettem (vetettem). — Hajdinát vettem.
Vesszü (vessző). — Vidravesszübü könnyik (könnyű) fonnyi.
Vidrafa (fűzfajta). — Vidravesszüt metszëttem.
Vihér (vihar). — Nagy vihér vót az ijje.
Viholla (viola). — Vihollát szëdtem.
Viszked (viszket). Viszked a hátom.
Vörösbögyü (vörösbegy). — Ë vörösbögyü röpüt oda.
Vuót (volt). — Vuót ëgy asszon is köztünk.
Vüsz (visz). — Nëm vüttem sëmit.
Zöhentü (az út bemélyedése, hol a szekér ugrik).
Zabálucsötörtök (hamvazószerdát követő csütörtök).
Zök (taszít). — Mindig zököd.
Ződd (zöld). — Ződd még a sziva.
Zsebbevalu (zsebkendő). — Tëdd el a zsebbevaludat.
Zselipülü (fazsindelybe árkot készítő eszköz).
Zsilipünyi (gátat épiteni). — Segítëttek zsilipünyi.
Zsidu (zsidó). — Zsidu mëgy a berëkbe.
Zsömle (zsemlye). — Zsömlit ëszünk.

Gyüjtötte és közli: *Musits Jenő.*

Helyreigazítás.

Balatonkenese benépesedésének történetéhez

című közleményünkbe (1942. évf. 1—2. sz.) néhány értelemzavaró hiba csúszott. A 27. l. 30—31. sorában a helyes szöveg a következő: az apácák sok jövedelmet nem húztak, népeiket sem sanyargathatták. A 36. l.-on levő táblázatos kimutatás 1. sorsz. adatánál az évszám helyesen: 1009, — a 11. sorsz. adatnál pedig: 1559.

SZÉPIRODALOM

Lovász Pál: *Vándorút.* (Versek, Janus Pannonius Társaság kiadása, 72 oldal.)

Halkszavú, fínom húrú poétának ismertük *Lovász Pált,* aki a *Tiszahátról* került a vadvirágos *Mecsek aljára,* a lüktető elevenségű irodalmi városba, *Pécsre. „Vándorút"* c. könyve nem első állomása a szerzőnek, de költői értékének első igazi összefoglalója.

Ezek a versek *terjedelemre* nem nagyszabásúak, de annál nagyobb művészi értékről és szépségről tanuskodnak. Ha nem ismernénk a kínai és a japán költők csiszoló művészetét, amellyel néhány sorban a végtelenséget tudják megsejtetni, akkor valóban a meglepetés és a felfedezés erejével hatnának ezek a fínom, sóhajtás-szerű dalok, lírai képecskék. A költő erejét ezek az *apró versek* teszik igazán próbára, amikor néhány sorban kell megfesteni egy csőszkunyhót, kukoricást, folyót, falut, messzerévedező révészt, komondort, útmenti nyárfát. Lovász Pál bravurosan oldja meg ezt a nem lebecsülendő feladatot és miniatür-remekeiben bámulatos szépséget, hangulatot tud felidézni.

„Víg orcával főnn az ég
templomosan tiszta-kék.
Zöld gyepen hószín gunár,
szőke juhnyáj, kisszamár.
Gyolcsgatyás pásztorgyerek
fűnyoszolyán hempereg.
Újhold sarlóz ott, ahol
ég a földre ráhajol."

(„Délután".)

A kötetből bőségesen idézhetnénk gyöngyszemeket *(„Puszta", „Falun", „Szántás", „Libák", „Pitymallat", „Szőllőcsősz", „Nyárfa", „Eperfa", „Vándorló", „Babona"* stb.), de ezeket a verseket olvasni, szeretni kell. Néha *Juhász* Gyula rokonhangulatát, rokonszineit érezzük a verseken, de a közös vonás csupán a közös bölcső — délalföldi táj — azonos képeiből, hangulatából ered. *Lovász Pál* színei azonban mintha opálosabb fényben csillognának, s mintha bizakodóbb, optímistább lélek volna. A korszellem alig érdekli Lovász Pált — bár van néhány kemény hangja az 1930-as évek szociális mélységeiből — inkább a táj, a magyar föld tartja igézetében. De itt sem a problémákat keresi, hanem a problémák mögött a *lelket,* az *embert.* Amihez hozzá ér, különös ízekkel, szépségekkel telik meg. Ez a varázslat igazi ereje. Olyan ez, mint a búzaszem mágikus csodája:

„Áldott aranyszemet
hintett a magvető.
Immár elkezdheti
csöndes bölcsődalát
az őszi, halk eső".

Lovász Pál új könyve — a „*Vándorút*" — nagyon rokonszenves, forrószívű poétát mutat, aki a mai hangoskodó korban is tud híveket szerezni a halkabb, finomabb hangú költészet számára. A kristálycsillogású verseket *Havas* László művészi metszetei díszítik .A könyv külső formájában is rendkívül ízléses és szép. *Bárdosi Németh János.*

*

SZAKIRODALOM

A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. 17—22. 1937—1941.

Az első világháború után már nemcsak Budapesten jelennek meg tudományos folyóiratok és tudományos művek, hanem a vidék is kiveszi részét a kutatásokból. Természetes, hogy elsősorban az egyetemi városok, ahol egész tudósgárda végzi ezt a munkát, de azért örvendetes módon nem maradnak el a versenyből olyan városok sem, mint pl. Szombathely, amely nem dicsekedhetik főiskolával. Az egyetemi városok közül tagadhatatlanul az első helyen Debrecen áll, amelynek különben is régi irodalmi multja van. Ezek a vidéki kultúrközpontok két irányban is nagyfontosságú feladatot végeznek. Az egyik a legkülönbözőbb tudományszakok művelése, a másik a helyi kutatások, a részletkérdések alapos feldolgozása.

Debrecenben az egyetemen és a helyi tudományos és irodalmi társaságokon kívül nagy szolgálatot tesz a tudománynak a református kollégium, amely külön tanárképző intézetet létesített, s ennek keretében rendkívül becses tudományos értekezések megjelenését is lehetővé teszi. Az Intézet 1936-ban ünnepelte fennállásának tizedik évfordulóját, s ez alkalomból egy 540 lapos kötetet adott ki Pallas Debrecina címen, amelyben 24 tudományos értekezés jelent meg. Azóta pedig évenkint megjelenik egy-egy vaskos kötet, szintén értékes dolgozatokkal. Tárgyai különböző tudománykörökbe vágnak. Így filozófiai tárgyúak *Péter Zoltán:* Tudomány és világnézet (1937), A világnézet fogalma (1938), *Tankó Béla:* A világnézet kérdése és a református elvek (1939), *Sinka Lajos:* Az erkölcsi nevelés bölcseleti alapjai (1938) c. dolgozatok. Az irodalomtörténet körébe vágnak: *Szabó János:* Teophrastus Paracelsus mikrokosmos- és makrokosmos-elméletének hatása Goethe Faustjára (1938), *Otrokocsi Nagy Gábor:* A misztika kódexirodalmunkban (1937), A „debreceniség" alkonya (1939), *Szabó József:* Herczeg Ferenc, a drámaíró (1937), *Jánosi Ferenc:* A sárospataki református főiskola irodalmi élete 1800-tól 1868-ig (1941), *O. Nagy Gábor:* Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában (1941) c. dolgozatai. Egyháztörténeti értekezés: *Varga Zoltán:* Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában (1840). Nyelvtudományi dolgozatok: *Bakó Elemér:* Hangtani tanulmányok (1937), *Nagy Jenő:* A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (Kalotaszeg) (1938), *Bolla József:* A nép konyhamesterség műszókincse Felsőgörzsönyben (Bakonyalja) (1939), *Balassa Iván:* A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse (1940), *Imre Samu:* A felsőőri földművelés (1941). Természettudományi munkák: *Hargitai Zoltán:* Nagykőrös növényvilága. I. A flóra (1937), *Tatár Miklós:* A pannóniai flóra endemikus fajai (1939), *Kovács Béla:* A debreceni salétromtermelés története (1941).

A Dunántúli Szemle olvasóit bizonyára azok a dolgozatok érdeklik legjobban, amelyek helyi vonatkozásúak. Így az irodalmi dolgozatok közül O. Nagy Gábor a református kollégiumok könyvtárában meglévő kéziratos gyüjteményirodalmat ismerteti. Kovács Béla hivatalos iratok alapján ismerteti a salétromtermelés és puskaporgyártás szerepét Debrecen történetében. Nagy Jenő dolgozatát a népnyelv és néprajz kutatói egyaránt nagy haszonnal forgathatják, s például vehetik, hogy kell a kender feldolgozását ismertetni. Vas, Veszprém, Zala megyében szintén érdemes volna ezt a munkát elvégezni. Íme a főbb fejezetek címei: A kenderföld megművelése és a mag elvetése. Nyövés. Áztatás. Finomító eljárások. Fonás. Motólálás. Szapulás. Gombolyagba tekerés. Vetőkaróra vetés. Szövés. A vászon. Egyéb takácsfoglalkozások. Műszótár zárja be az érdemes munkát.

Bolla munkája már azért is közelről érdekel bennünket, mert egy veszprémmegyei község népikonyhamesterségét ismerteti a következő fejezetekben: Levesek, főzelékek, kásák, húsételek, tészták (kenyérsütés), tej- és tejtermékek, tojás, gyümölcsök (konzerválás), csemegék, italok, konyha, az étkezés ideje, műszótár.

Balassa és Imre a földművelés munkamenetét ismertetik meg bemutatva a velük kapcsolatos műszavakat. Balassa munkájának tartalma: A debreceni földközösség története és nyomai. Népi mértékegységek. Szállítóeszközök. A föld alkalmassá tétele és megművelése (kalászosok, köles, kapásnövények, szálas takarmánynövények). Műszótár.

Imre munkája hasonló tárgyú, de különösen becsessé teszi, hogy az elszakított vasmegyei Felsőőr földművelését és a hozzátartozó műszókincset mutatja be. Főbb fejezetcímek: Szállítóeszközök. A talajjavítás módozatai. A föld megművelése. Kalászos növények. Kapásnövények. A takarmány beszerzése. Műszótár. Ezeknek a nyelvészeti dolgozatoknak az értékét rendkívül emelik a közölt kitűnő rajzok és fényképek, melyek a munkamenetet és tárgyakat ábrázolják. Vajha a Dunántúl minél több vidékéről készülnének hasonló leírások!

Dr. Beke Ödön.

*

Latzel A.: *Beitrag zur Kenntnis der Moose des Ostalpenrandgebietes.* (Adatok a Keleti Alpesek szegélyvidéke mohainak ismeretéhez.) Különlenyomat a „Beihefte zum Botanischen Centralblatt" LXI. (1941.) Abteilung B. évfolyamának 211—260 oldalaiból.

A szerző eme tanulmánya voltakép egy második vasmegyei mohaflóra. Az elsőt *„Mohok Vasmegyéből s néhány más vármegyéből"* címen 1930-ban a Magyar Botanikai Lapok 29. évfolyamában tette közzé. Az első munka a saját, a 90-es években gyüjtött anyagának és annak az anyagnak feldolgozását közli, amit Piers, a kőszegi katonai reáliskola egykori őrnagy-tanára gyüjtött s csere útján a szerző birtokába jutott. Ezt megelőzőleg magam tettem közzé a szombathelyi múzeum II. (1926—27) évkönyvében egy kisebb tanulmányt *„Vasvármegye mohaflórájának előmunkálatai"* címmel. Ez a két dolgozat annyira felhívta a figyelmet Vas megye és környékének érdekes moha-flórájára, valamint azokra a gyüjtésekre, amiket az előmunkálatokban bemutattam, hogy boldogult *Gáyer Gyula*, továbbá *Visnya Aladár* és e sorok írója rövidesen újabb tekintélyes anyagot gyüjtöttek össze és bocsátottak a szerző rendelkezésére. *Latzel A.* ezenkívül kölcsön kérte vizsgálatra a szombathelyi múzeumban lévő és *Piers* ajándékából oda került egy kötegnyi mohagyüjteményt, valamint *Piers* herbariumának teljes moha-anya-

gát, mely vétel útján 1920-ban a pannonhalmi apátság tulajdonába került s mindezeket feldolgozta.

Az újonnan megjelent vasmegyei mohaflóra mintegy bizonyítékot szolgáltat nekem, hogy jól tettem, amikor 1927-ben *Piers* mohagyüjtésének adatait az irodalom és a saját adataimmal együtt összeállítottam és közzétettem, bár nyomatékosan kellett arra utalnom, hogy *Piers* adatai részben revízióra szorulnak. A közzététellel azonban felhívtam az anyagra a figyelmet s alkalmasint ennek köszönhető egyrészt a herbariumi anyag újabb átdolgozása, valamint részben az újabb gyüjtők buzgólkodása is. Hogy menynyire helyes volt Vas megye mohaflórájáról összeállított közleményem közzététele, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a szomszédos külföldnek akkor más összehasonlítás nem állott rendelkezésre, mint az Előmunkálatok. *Horvat Ivo* „Die Verbreitung und Geschichte der mediterranen, illyrischen etz. Florenelemente in Nordkroatien und Slavonien" című tanulmányában (Acta Botanica inst. bot. univ. Zagrebensis, IV. 1929.) az Előmunkálatokból vesz tudomást többek közt arról, hogy a *Timmia bavarica*nak nemcsak Horvátországban, hanem Vas megyében is van különös figyelmet érdemlő elszigetelt termőhelye.

Mindezt különösen azért tartottam szükségesnek itt megemlíteni, mert az előmunkálatok megjelenése alkalmából a Folia Cryptogamica szerkesztője (I. köt. 640., 1928) a tudományos irodalomban szokatlan modorban megírt ismertetésében próbálkozásomat alapjában véve elhibázottnak véli. Különösképp fennakad azon, hogy a *Piers*-féle herbárium adatainak összeállítása során azokat a mohokat, amelyeknek meghatározása makroszkópikus vizsgálat során kétesnek látszott, behatóbban megvizsgáltam és itt-ott helyesbítéseket eszközöltem (pl. Dicranum Mühlenbeckii). Méginkább hibáztatja, hogy az adatok puszta közlésén túlmenőleg a felsorolást — *Borbás* szavaival élve — kissé meg is szólaltattam, amennyiben néhány növényföldrajzi becsű jelenségre rámutattam. *Győrffy I.* szerint ez hiba volt, minthogy az összeállítás adatait, saját észrevételem szerint is, nem mindég megbízhatók. Nem tűnt fel azonban az említett referensnek az, hogy a növényföldrajzi jelenségek összeállításánál csak olyan adatokra támaszkodtam, amelyek nem voltak kétségesek. A Fol. Crypt. referense, amikor *Latzel* első vasmegyei mohaflórája megjelent, a dolgozat legnagyobb jelentőségét abban látta, hogy bizonyítékot vélt találni ebben arra, hogy *Piers* adatainak általam való közlése az előmunkáltokban, mennyire időelőtti volt (Fol. Crypt. I. 1035.). Magam egészen másképp látom a dolgot s épp ellenkezőleg úgy vélem, hogy addig, míg sejtelmem sem lehetett arról, hogy *Latzel* személyében Vas megye mohaflórájának újabb feldolgozója fog felbukkanni, célszerű volt a teljesen feledésbe ment és elkallódni látszó adatokat összehordani és arra az érdeklődők figyelmét felhívni.

Piers összes adatainak revíziója most megtörtént s *Latzel* második, most ismertetett vasmegyei mohaflórájának és az előmunkálatoknak összevetése megmondja, hogy *Piers* adataiból mit kell elvetni. *Latzel* önmagát is több ízben helyesbíti, aminthogy nincs bryológus, aki ezt ne lett volna kénytelen olykor tenni, ha nagyobb anyag feldolgozására vonatkozó munkát egyáltalában készített életében s azt közzé is tette.

Latzel új munkájával a korábbi kb. 336, Vas megyéből ismert mohafaj 409-re emelkedett. Számos új, növényföldrajzi szempontból igen érdekes fajjal gyarapodott Vas megye moháinak ismerete. Különösen becses az új tőzegmoha-előfordulások *Sphagnuma*inak megállapítása. Az érdekes új adatok közül néhányat kiemelünk: ***Aplozia Breidleri, Lophozia Floerkei, Nowellia, Diplophyllum obtusifolium, Madotheca Cordaeana, Saelania caesia, Cynodontium gracilescens, Dicranum fulvum, Tortula obtusifolia, Grimmia***

Mühlenbeckii, Bryum murale, Leskea tectorum, Calliergon cordifolium, C. stramineum, Eurhynchium Stokesii, Rhynchostegium rotundifolium, Heterophyllium Haldanianum, Hylocomium pyrenaicum stb.

Egyedül egy dologban nem tudok a szerzővel egyetérteni s ez az, hogy a szerző az egészen csekély mennyiségben, más mohok közé vegyülve talált töredék moha-darabkák meghatározását mint teljes értékű adatokat közli. Az ilyen tökéletlen töredék-példányok meghatározásában pedig nagyon könnyű tévedni. Minthogy alkalmam volt látni néhány ilyen csekély töredékre alapított adat eredeti példányát, több adatot kétesnek vagyok kénytelen tartani. Ilyen elsősorban az *Eurhynchium (Scorpiurum) circinnatum*, mely igazán meglepő volna Kőszeg vidéke flórájában. A látott darabkákat azonban nem tudom a közönséges *Bracyhthecium velutinum*-tól megkülönböztetni, míg a jól kifejlett, tiszta gyepeket alkotó *E. circinnatum* már jellegzetes habitusáról is felismerhető. Ilyen kétes adat még pl. a *Barbula (Didymodon) austriaca*, a *„Catharinaea spinosa"*, utóbbiból csupán egyetlen szálacska van, stb.

Egy újabb bryológus, aki az eddigiek munkáját fogja folytatni, tovább fogja folytatni a rostálást és korrigálást is, aminthogy ez a rendszertani egységekkel dolgozó tudományok örök sorsa. Így fog alkalmasint Vas megye mohai felsorolásából ismét eltünni azok közül, amiket nem láttam, pl. a *Rhynchostegiella Jacquini.*

A szerző a tőlem átvett (helyesebben már általam közölt) és helyben hagyott adatoknál sem azt nem említi, amikor azokat én határoztam, sempedig azt, hogy ezek már szerepelnek az irodalomban. Aki összeveti az előmunkálatokat a most megjelent mohaflórával, megállapíthatja, hogy mit közöltem annak idején helyes néven, egyben azt is, hogy mennyi részem volt Vas megye moháinak kutatásában. *Latzel* kizárólag olyan anyagról eszközölt közlést, amit kikölcsönzött, saját maga megvizsgált s így minden, a dolgozatban szereplő adat a saját felülvizsgálatán ment át vagy pedig saját maga határozta meg. A zsidai *Sphagnum*okat csupán felülvizsgálta, tőlem — a szerző észrevételével ellentétben — valójában már helyesen meghatározva látta.

Kár, hogy a nagyértékű dolgozat, melyet a szerző hazai szaklapnak közlésére felajánlott, mégis külföldön látott napvilágot.

Dr. Boros Ádám.

*

Regnum 1940—1941. *Egyháztörténeti évkönyv.* Budapest. Stephaneum, 1941. Ára 12 P.

A Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége immár negyedik évkönyvével lép a nyilvánosság elé. Pompás kötet ez is, gazdag, változatos tartalommal.

Vanyó Tihamér értekezését a Plébániatörténetírás módszertanáról katolikus és protestáns részről egyaránt a legnagyobb elismeréssel fogadta a kritika. És méltán! Egészen nagyszabású olvasottság és módszertani képzettség alapján ismerteti a plébániatörténetírás forrásait, az alapvető könyveket, a forrásmunkákat és feldolgozásokat, a plébániai levéltár anyagát, útmutatást ad annak rendezésére, megőrzésére és feldolgozására. Az egyes tárgyköröknél rámutat azok néplélektani, köztörténeti és földrajztudományi kapcsolataira is. Valóban alkalmas arra, hogy az egyháztörténetírás új felvirágzását elindítsa. Azok számára, akik nem éreznek magukban erőt módszeres tudományos munkára bölcsen e tanácsot adja: Készítsenek monog-

ráfia helyett adattárt. Sokkal használhatóbb egy okosan összeállított adattár, mint egy elhibázott feldolgozás.

Kádár Zoltán a pécsi ókeresztény heroon csillagkoszorús Krisztus-monogrammjának ismertetése kapcsán a Triumhus-eszme ábrázolásának művészettörténetéhez nyujt értékes adatokat.

Ferdinandy Mihály az ómagyarok vallási viszonyaira vet fényt József togarmi király levele alapján. Megállapítja, hogy a betelepedő magyarság vallásilag nem volt homogén. Voltak közöttük keresztények, sőt nem kis számban mohamedánok is.

Bogyay Tamás az Árpád-kori templomkapuk ívmeződíszítéseinek ikonografiájához nyujt új adatokat, főleg a vasi és zalai végeken, a horkák törzse ősi magyar településhelyén található timpanontípusok alapos elemzésével. Kimutatja, és szép fényképekkel illusztrálja, miként módosul nálunk az Isten-báránya szimbolum, miként foglalja el a bárány helyét a magyar fejedelmi oroszlán. Úgy véli, hogy a bárány-oroszlán metamorfózis mögött a magyar nép sajátszerű, a németétől elütő Istenélménye áll, amelyben a kora középkori Isteneszményt az ősi kultúra kemény, harcos szelleme itatta át.

Galla Ferenc nagyszabású tanulmányában a pálosrend életének egyik kritikus fejezetét mutatja be, főleg a Propaganda Kongregáció levéltárában végzett kutatásai alapján. A rendi szellem a XVII. század elején meglazult. Róma óriási erőfeszítéseket tett a rend reformálása érdekében. A reform megvalósulása nyomán a rend erkölcsileg és szellemileg újjászületett. A megújult pálosrend a magyar nemesség legkedvesebb szerzete lett. Hatalmas templomok, szebbnél szebb kolostorok és könyvtárak a néma tanui ma is annak a hatalmas munkának, melyet a megújult rend a XVII—XVIII. században végzett.

Németh László a Regnum Marianum állameszme kialakulását ismerteti gazdag bibliográfiával felszerelt meleg hangon írt, alapos munkájában.

Pákay Zsolt a veszprémi káptalan XVIII. századbeli anyagi helyzetét ismerteti és érdekes eseményeket mond el ennek kapcsán.

Ifj. Entz Géza a nagyműveltségű pécsi püspököt, Klimó Györgyöt, mint Janus Pannonius-kutatót mutatja be.

Dezsényi Béla az 1840-től 1848-ig élt katolikus lapnak, a Nemzeti Újságnak életét ismerteti.

Salacz Gábor cikke az Agliardi affaire-ről az évkönyv egyik legérdekesebb olvasmánya, valóban szenzációs intimitásokat fed fel az egyházpolitikai harcok idejéből.

A Regnum 1940—41. értékes nyeresége a magyar történetírásnak.

Géfin Gyula.

•

Dr. Pákay Zsolt: ***Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696).*** Veszprém, 1942. 173 l.

Magyarország története a török uralom idején oly mélyreható és oly bonyolult eseményeket mutat az okulni vágyó utódoknak, hogy pillanatnyi változásaikat a sok vérveszteség, dúlás, pusztítás, rombolás, tűzvész közepette nyomon kísérni lehetetlen feladatnak tűnik fel még a képzett történetkutató előtt is. Ezért helytelenítik sokan azt a törekvést, amely hazánknak ebben a siralmas korszakában a mai közigazgatási beosztás és rend szerinti

területekhez kapcsolva próbálja megvilágítani az egykori pusztításokat. Szerintünk pedig igen nagy szükség van a történelmi kutatásoknak ilynemű részleteire is a török hódoltság korában éppen a kuszáltság és a hiányos adatok miatt, mert csak így tudjuk megvetni nagyobb összefoglaló munka alapjait. A nagy vonalak homályossága miatt van szükségünk a részletek pontos kidolgozására.

Pákay Zsolt a rovásadó összeírás alapján Csánky Dezső nyomdokain próbálkozik megvilágítani Veszprém vármegye török hódoltság korabeli történetét. Az adóösszeírás adatait várak, városok, községek betűrendes csoportjaiban különleges magyarázatok, feltevések nélkül közli. A bevezető részben szól ugyan röviden a várak és a nagybirtokok szerepéről a török hódoltság korában, ismerteti a rovásadó összeírás veszprémvármegyei adatainak létrejöttét, a rovókat, Veszprém vármegye állapotát 1696-ban, azonban mindezeken felül szükségesnek tartottuk volna a tanulságok alaposabb, részletezőbb leszűrését. A közölt adatok tömege és értéke azonban feledtet velünk minden ilyenfajta hiányérzetet, mert Pákay személytelensége, szerénysége a feltűnőségre törekvő, de a felszínességet sem érintő selejtes történelmi munkák tömegében oly érték, amely minden elismerést megérdemel.

A könyvhöz csatolt térkép a megye 1536., 1588., 1647. és 1696. évi állapotáról pótolja a magyarázatokat is, mert élesen szemlélteti az ősi magyar falvak tragikus pusztulásának és rohamos újjáépülésének a magyarság nagy életerejére való folyamatát. Önkéntelenül is az jut eszünkbe, hogy ez a megye az idegenek betelepítése nélkül is benépesedett volna, ha azt a segítséget, amit a bevándorlóknak juttattak, az itt nyomorgó magyaroknak szánták volna.

Részletekre nem térünk ki, ezeknek megvilágítása a helytörténészek dolga. Érdekességként említjük csak meg, hogy az egykori *Sándor* község egyik térképen sem található, holott majd minden összeírásban szerepel. *Bolhás* nevű helységről azt írja Pákay, hogy ma *Szilásbalhás*, s hogy a rovásadó összeírásban nem szerepel. *Szilas* névről pedig azt írja, hogy „a mai Szilasbalhás őrzi emlékét", s szerepel 1536-ban, 1542-ben, 1543-ban az összeírásokban. Ezek után nem értjük, honnan vette Pákay a *Bolhás* nevet: a két állítás között ellentétet látunk. Simontornyáról délre nem *Bikád*, hanem *Bikács* község van (ez utóbbi név az összeírásban szereplő *Bikásd* névvel jól magyarázható). A várakhoz tartozó községeket, pusztákat, birtokokat, amelyek a vitézek kezén levőknek vannak felsorolva, az egyes községek adatainál még utalásképpen sem találjuk. Ennek pedig az a következménye, hogy az egy-egy község történetére vonatkozó adatokat a lexikális rendszer ellenére is az egész könyvből kell összekeresgélnünk. Ezzel ellentétes eljárást is találtunk a könyvben: egy-egy elég színtelen adat ugyanazon formában több község neve alatt is szerepel, mert a felsorolásban a község neve meg van említve; ilyen esetekben elegendő lett volna az adatot egy községnél közölni és a többinél csak utalni reá.

Kisebb egyenetlenségek lehetnek még a csinos kiállítású könyvben, amelyet a *Veszprémvármegyei Múzeum* adott ki a *Veszprémvármegyei Füzetek* 7. kiadványaként. Ezek az egyenetlenségek azonban a mű általános értékéből semmit sem vonnak le, s ezért mint úttörő jelentőségű, becses történeti forrásmunkát melegen köszöntjük.

Dömötör Sándor dr.

Martineum Könyvnyomda Rt. Szombathely. Felelős nyomdavezető: Maitz F.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

RÓG ÉS LÉLEK.

Reiszig Ede dr.: Vas vármegye főispánjai a XIV. század első felében 81
Tóth János dr.: A Sághegy pincéi ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 92
Fára József dr.: Muraköz történetének rövid foglalata ___ ___ ___ 101
Kazáry Károly dr.: A vasmegyei ötödik számú gyalogzászlóalj szerepe az utolsó nemesi fölkelésben ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 124

ASZTAG.

Horváth Tibor Antal: Adatok a szombathelyi ötvösség történetéhez ___ 138
— —: Az első vasmegyei régiséggyüjtő ___ ___ ___ ___ ___ ___ 139
Kerékgyártó Imre dr.: A Dunántúl felfedezése ___ ___ ___ ___ ___ 140
Szilágyi János: Ókori bélyeges téglák a Veszprémvármegyei Múzeumban ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 144

IGE.

Weöres Sándor: Soha vissza ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 91
Gazdag Erzsi: Őszi kép ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 123
Ácsi Kova Pál: Szinültig megteltem Veled ___ ___ ___ ___ ___ 137

TULIPÁNTOS LÁDA.

Pereszlényi Mária: Gyermeknevelési szokások és babonák Veszprém és Zala megyékből ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 146
Musits Jenő: Rábagyarmati szótár ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 149

ŐRSÉG. **1. Szépirodalom.**

Bárdosi Németh János: Lovász Pál: Vándorút ___ ___ ___ ___ ___ 154

2. Szakirodalom.

Beke Ödön dr.: A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. 17—22. ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 155
Boros Ádám dr.: Latzel A.: Beitrag zur Kenntnis der Moose des Ostalpenrandgebietes ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 156
Géfin Gyula dr.: Regnum 1940—1941. ___ ___ ___ ___ ___ ___ 158
Dömötör Sándor dr.: Dr. Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696) 159

* * *

Helyreigazítás ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 153

Következő számunk 1942. júl. 1-én jelenik meg.

Megvételre keressük:

az I., II. és VI. évf. összes számait és a VII. évf. 3—4. sz., továbbá Pável Ágoston: Vak völgy ölén így zsolozsmázok című verseskötetét.

Jelen számunk munkatársai

(a tanulmányok, cikkek sorrendjében):

Reiszig Ede dr. ny. h. államtitkár (Bpest, II. Kékgolyó-u. 2/c.);
Tóth János dr. műszaki tanácsos (Szombathely, Városháza);
Fára József dr. vm. főlevéltárnok (Bpest, Vármegyeháza);
Kazáry Károly dr. m. kir. munk. felügyelő (Szentes, Harucker-u. 10.);
Horváth Tibor Antal premontrei kanonok, tanár (Keszthely);
Kerékgyártó Imre dr. tanár (Bpest, XI. Budafoki-út 41/a);
Weöres Sándor dr. író (Pécs, Szepesy-u. 3.);
Gazdag Erzsi író (Bpest, Nagymező-u. 3., Friss Ujság szerk.);
Pereszlényi Mária okl. tanítónő (Bpest, Ferenc-körút 39.);
Musits Jenő tanító (Rábagyarmat);
Bárdosi Németh János városi tisztviselő (Szombathely, Városháza);
Beke Ödön dr. gimn. tanár (Bpest, VII. Rózsa-u. 8., fsz. 1.).
Boros Ádám dr. egyetemi m. tanár (Bpest, II. Áldás-u. 4.);
Gélin Gyula dr. szemináriumi igazgató (Szombathely);
Dömötör Sándor dr. székesfővárosi tisztviselő (Balatonkenese);

Felülfizetések.

Lapunk zártáig a következő felülfizetések érkeztek (zárójelben a felülfizetett összeg):

Bogyay Tamás dr., Budapest (4);
Csillag Márton, Vát (4);
Dömötör Sándor dr., Balatonkenese (2);
Esterházy Károly András gróf, Marcaltő (9);
Jánossy Aurél dr., Balatonkenese (2);
Juvancz Iréneusz, Budapest (4);
Lichtmann Miksa, Bő (2);
Missuray-Krúg Lajos, (Budapest (1);
Niczky Ella grófnő, Balatonszentkirály (4);
Pálffy László, Pölöskefő (2);
Pozsogár Rezső dr., Letenye (4);
Prikoszovich Endre, Győr (3);
Pulay József dr., Zirc (4);
Sárvári Cukorgyár (2);
Tátzl Antal, Orosháza (6);
Würth Dezső, Budapest (2);
Zólyomi Bálint dr., Szeged (9).

Hálás köszönet a megértésért és lelkes áldozatosságért!

FŐZZÜNK
VASALJUNK
VILLANNYAL

DUNÁNTÚLI

SZEMLE

X. ÉVF. 1942. 5—6. SZ

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I—VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

IX. ÉVF. ..... SZOMBATHELY, 1942. JÚLIUS 1. ..... 5—6. SZÁM.

Megjelenik: febr., máj., júl. és okt. 1-én legalább 5—5 ívnyi terjedelemben. — *Célja:* Dunántúl, különösen Vas, Veszprém és Zala m. kulturális problémáinak szolgálata a legtágabb értelmezésben. — *Előfizetési díj:* évi 6 (jogi személyeknél és külföldre 8) P. Bolti ár: belföldön 8, külföldre 10 P. Egyes szám ára 1.— P, kettős számé 2.50 P. Fizetés a Szombathelyi Takarékpénztár R. T. 4.088. sz. csekkszámlájára *(Folia jelzéssel!).* — Gépelt *kéziratokat* kérünk. — A cikkek közlésével megszereztük azok *szerzői jogát.* — A közlemények tartalmáért a szerző *felelős.* — Kéziratokat, képeket stb. nem őrzünk meg. — Az értekezések szerzőit — míg az anyagiak engedik — 25 drb borítéknélküli *különlenyomattal* díjazzuk. További példányokért s külön borítólapért saját költségeinket számítjuk fel. — *Szerkesztőség és kiadóhivatal* (Schriftleitung): Szombathely, Szent Imre-u. 5. *Szerkesztőségi órák:* minden kedden d. u. 5—7.

Kéziratzárlat: egy hónappal a megjelenési határidők előtt.

Választ igénylő kéziratokhoz kérünk postabélyeget mellékelni!

Főszerkesztő és felelős kiadó: **PAVEL ÁGOSTON DR.**

o

Társszerkesztők: Vas vármegyében: *Géfin Gyula dr.;* Veszprém vármegyében: *Nagy László dr.;* Zala vármegyében: *Suszter Oszkár.*

o

Vasi szerkesztőbizottság: *Bernrieder Katinka, Bendefy László dr., Nagy János dr., Palkó János dr., Paulovics István dr., Pákay Arnold, Pethő István dr., Smidt Lajos dr., Szendy László dr., Tóth János dr.*

Veszprémi szerkesztőbizottság: *Békefi József dr., Brodszky Ferenc, Dömötör Sándor dr., Faller Jenő, Gutheil Jenő dr., Nagy Jenő dr., Pákay Zsolt dr., Pongrácz József dr., Rédl Rezső dr., Vevér Emil, Wallner Ernő dr.*

Zalai szerkesztőbizottság: *Pehm József, Bartha István, Bogyay Tamás dr., Boleratzky Gyula dr., Bödei János, Bucsis Gyula dr., Fára József dr., Horváth Tibor Antal, Izsák Gyula, Kaposi Antal, Markos Jenő, Szerecz Imre dr.*

o

KÖRZETI KÉPVISELŐK: *Vas megyében:* Celldömölkön: *Vajay Sándor;* — Körmenden: *Kevey István dr.;* — Kőszegen: *Bognár Ede;* — Sárvárott: *Szenttamási Babos Lajos;* — Szentgotthárdon: *Bernrieder Katinka;* — Vasvárott: *Kolbay Ödön.* — *Zala megyében:* Zalaegerszegen: *Bucsis Gyula dr.;* — a zalaegerszegi járásban: *Baján György dr.;* — a sümegiben: *Jánky István dr.;* — a novaiban: *Farkas Sándor;* — a zalaszentgrótiban: *Mangliár Károly dr.;* — a keszthelyiben: *Pataky László dr.*

A címlapot *Illés Árpád,* a rovatillusztrációkat *Andor Lóránd* rajzolta.

Kérjük az előfizetési díjaknak s az 1-2. sz.-hoz mellékelt csekken feltüntetett hátralékoknak m i e l ő b b i szives befizetését.

Felülfizetéseket köszönettel fogadunk.

K i a d j a a V a s v á r m e g y e i M ú z e u m.

Vas vármegye főispánjai a XIV. század első felében.

REISZIG
EDE dr.

(Folytatás és befejezés.)

Hermán-nemzetségbeli Kerekegyházi Laczkfi István (1340. márc. 13—1344. február 15).

Alig egy hónapja annak, hogy a vasvári káptalan kiadványában a Rátót-nemzetségbeli Lestákot utoljára sorolják fel mint Vas vármegye főispánját, márc. 13-án már Kerekegyházi Laczkfi István állott a vármegye élén. Ez elsősorban Károly király kívánsága volt, aki az osztrák szomszédságra való tekintettel különösen ügyelt arra, hogy a határszéli vármegyék élén kipróbált hűségű, erélyes férfiak álljanak.

Laczkfi István a Hermán-nemzetség aradmegyei ágából származik. Atyja: Dénes-fia Laczk (László) a Maros mellett fekvő Kerekegyházát bírta, mely a középkorban Arad megyéhez tartozott. Kerekegyházi Laczk 1323-ban fordul elő abban a nevezetes oklevélben, amelyben Károly király szövetséget kötött Frigyes választott német császárral és a többi osztrák herceggel. 1328—1344-ben székely ispán, később Csanád vármegye főispánja volt. Első házasságából származott elsőszülött fia, István Vas vármegye főispánja. Laczkfi István 1326-ban mint királyi főlovászmester kezdte hivatalos pályáját. 1336-ban bolondóci (Trencsén megye) és berencsi (Nyitra megye), 1336—1338 években pedig újvári (Holics) várnagy, 1336. febr. 23-tól 1340. máj. 1-ig egyúttal Nyitra vármegye főispánja, 1341. máj. 22-től 1343 jan. 13-ig pedig Sopron vármegye főispánja volt. Mint Sopron vármegye főispánja 1342. okt. 28-tól 1343. nov. 16-ig elsőízben viselte egyúttal a tárnokmesteri méltóságot.[47]

Mint Vas vármegye főispánját elsőízben a vármegye szolgabíráinak 1340. márc. 13-án kelt kiadványában említik, amelyben Béri Lőrinc fiának Béri Beke és Pál elleni ügyét a főispán elnöklete alatt tartandó gyűlésre halasztják.[48] Vasmegyei főis-

[47] Karácsonyi: i. m. II. 171—173. — Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontologiához. Tört. Tár. 1907. 23., 32., 55., 162., 183., 337., 341.

[48] Anjou-kori Okmt. IV. 7.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

pánsága alatt András mester töltötte be az alispáni tisztséget, akinek megkeresésére a vasvári káptalan 1340. ápr. 22-én Mákvai Pető-fia Pétert és Beke-fia Istvánt Mihályfölde és Ivanóc nevű birtokokba határjárás mellett beiktatta.[49]

1341. márc. 22-én Sopron vármegye rendeivel Hegykőn közgyűlést tartott, mely alkalommal a Vas megyében is birtokos Csornai János Marczaltői Istvánt 12 lovának visszatartása miatt bevádolta.[50]

Még Károly király uralkodása alatt Sár, másként Lajta hegyet a németektől visszafoglalván, azon Szarvkő várát építtette; miként I. Lajos királynak 1343. jan. 13-án kelt adománylevele is hangsúlyozza, ezzel az országnak Szent István által megállapított határait visszaszerezte. A király érdemeinek elismeréséül Simontornya várát adományozta neki, mely adományt 1347. jún. 30-án megerősítette.[51] Mint Vas vármegye főispánját Tamásnak, Abauj vármegye főispánjának VI. Kelemen pápa elé terjesztett kegyelmi kérvényében sorolja fel rokonai között, mely kérvény 1344. febr. 15-én lett a pápa elé terjesztve.[52]

Azután, hogy megvált Vas megyétől, 1345—1350-ig erdélyi vajda volt, az 1348—49-i nápolyi hadjáratokban pedig Lajos király egyik vezére, aki atyjához hasonlóan nagyra-értékelte szolgálatait.

A nápolyi hadjárat után 1351—1353-ban horvát-szlavon bán, 1353-ban pedig újra tárnokmester lett. Mint tárnokmestert utoljára Tamás országbíró 1353. jan. 28-án kelt ítéletlevele sorolja fel, de mivel a Lajos király által Brassó város polgárai részére 1353. márc. 28-án kelt kiváltságlevél záradéka szerint a tárnokmesteri méltóság üresedésben volt, valószínű, hogy e két időpont között húnyt el. A fiai közül csak a legfiatalabb: László nem viselt köztisztséget. A többiek mind a legmagasabb méltóságokra emelkedtek. Simontornyai Dénes főlovászmester, erdélyi vajda, Döbröközi Miklós székely ispán, erdélyi vajda, Imre főlovászmester, erdélyi vajda, horvát bán, végül nádorispán lett.[53]

Ákos-nemzetségbeli Micsk fiai: István és Ákos (1345. jan. 15—1346. nov. 23).

A Bihar vármegyében birtokos ősi Ákos-nemzetségből származnak. Micsk 1312-ben tűnik fel; előbb Sáros, majd Zemplén vármegye főispánja, majd a királyi udvarba került; előbb 1322-ben a királyné országbírája, majd 1323—1324-ben tárnokmester volt. De a nyugalmas udvari életet 1325-ben fel

[49] Anjou-kori Okmt. IV. 16—19.

[50] Sopron várm. oklt. I. 161.

[51] U. o. I. 196—198.

[52] Dr. Bossányi Árpád: Regesta Supplicationum. I. 59—60.

[53] Karácsonyi: i. m. II. 171—173. — Wertner Mór: Adalékok a XIV század magyar világi archontologiához. Tört. Tár. 1907. 162.

kellett cserélnie a szlavóniai bánsággal; e mellett az 1325—1328. években egyúttal Somogy vármegye főispánja is volt. Mint szlavón bán nagy szolgálatot tett a királynak azzal, hogy a lázongó Héder-nemzetségbeli Henrik-fiakat, Jánost és Pétert sikerült megfékeznie.

De e mellett részt vett az országos ügyekben is, 1326. és 1333. években tagja volt az országos főtörvényszéknek. Közel 19 éven át viselte a szlavon bání méltóságot, és érdemekben gazdag pályáját 1342. év végén vagy 1343 elején fejezte be. Öt fia volt: István, Ákos, László, Lóránd és Miklós, akik közül az előbbi három I. Lajos királynak 1342. szept. 23-án kelt adománylevele szerint királyi testőr volt.[54] István és Ákos a királyi udvarból kerültek Sopron és Vas vármegyék élére. Ez volt az első eset, hogy egyszerre két testvér kormányozta Vas vármegyét, ez azután Zsigmond és a Hunyadiak korában gyakran megismétlődött.

István és Ákos elsőízben Erzsébet királynénak Kövesd birtok ügyében a győri káptalanhoz 1345. január 15-én intézett leiratában említtetnek mint Sopron és Vas vármegyék főispánjai. A győri káptalan 1345. febr. 23-án azt jelenti a királynénak, hogy István Vas és Sopron vármegye főispánja Hegykőn a rendekkel közgyűlést tartott, mely alkalommal a királyné leiratában jelzett ügy is le lett tárgyalva.[55]

I. Lajos király méltányolván István főispánnak szolgálatait, a magvaszakadt Gyürk fiának, Istvánnak Bács és Valkó vármegyékben fekvő birtokait adományozta neki, de amikor a bácsi káptalan a birtokokba beiktatta, Gyürk-fia Istvánnak leányutódai ellentmondottak. Miről a káptalan 1346. ápr. 2-án a királynak jelentést tett.[56]

A két testvér idejében János mester volt Vas vármegye alispánja, aki 1346. jún. 24-én bírótársával, a szolgabírákkal Bogyoszló birtok ügyében ítélkezett.[57]

Ugyanebben az évben aug. 17-én a vasvári káptalan István és Ákos főispánok alispánjának: János mesternek jelenti, hogy a Márk-fia Petőt illető Mákfa nevű birtok használatától a vasvári királyi telepeseket eltiltotta.[58]

1346. nov. 23-án István és Ákos mesterek mint Vas, Sopron és Varasd vármegyék főispánjai bizonyítják, hogy Ovadi Pál fia, Vinchlo (Vynchlow) 8 márka bírságot lefizetett.[59] Ez az utolsó adat arra vonatkozólag, hogy a két testvér Vas és Sopron vármegyék főispánja volt.

István 1347-ben résztvett a nápolyi hadjáratban s ott a Calabriában fekvő Stilo vár őrizetét bízta rá I. Lajos király.

[54] Anjou-kori Okmt. IV. 263.
[55] Fejér: IX. 1. 324—325.
[56] Anjou-kori Okmt. IV. 577.
[57] Fejér: IX. 7. 58.
[58] Anjou-kori Okmt. IV. 634.
[59] Hazai Okmt. IV. 169.

Egy kirohanás alkalmával árulás következtében, a vártól elvágatván, egy hegyszorosban keresett menedéket, de elfogták, és csak 1349. jún. 6-a után szabadult a fogságból, mikor Laczkfi István vajda őt kiváltotta. Hazatérvén, 1351—1358. években Zala, majd 1351. dec. 14-től egyúttal Pozsega és 1358. jan. 20-án Verőce vármegyék főispánja volt. Tőle származik a Peleskei Ördög-család. Testvére, Ákos 1347. év végén Pozsega vármegye főispánja volt.[60]

Karácsonyi János szerint a harmadik testvér: László is Vas és Sopron vármegyék főispánja lett volna, de erre vonatkozólag nem találtam okleveles adatokat.

Tóth Lőrinc mester (1347. ápr. 13—1348. nov. 11).

Nyitra vármegyében tűnik fel; atyja: Gögefi János, kinek mind a három fia: Lőrinc, János és Ugron, miként ezt Károly királynak 1330. febr. 18-án kiállított kiváltságlevele kiemeli, nagy szolgálatokat tett trónjának megszilárdítása érdekében.[61] Lőrinc, akit az oklevelek Tót melléknévvel különböztetnek meg a másik két testvérétől, az 1328. szept. 18-án kelt oklevélben szerepel elsőízben mint királyi zászlótartó mester és fivérével, Ugronnal együtt semptei várnagy.[62] Sempte (Nyitrában) vára a XIV. század elején már romokban hevert; 1324-ben csere útján került Károly király birtokába, aki az 1324—1328. években a várat újból felépíttette. A várnagyi tisztséget a király két kipróbált hívére bízta. Ugron azonban nem sokáig maradt Semptén, mert 1330. febr. 18-tól Tót Lőrinc egyedül töltötte be a várnagyságot, amelyhez annyira ragaszkodott, hogy még 1347-ben is mint semptei várnagy szerepel az oklevelekben, mikor már Nyitrán kívül egyúttal Sopron, Vas és Varasd vármegyék főispánja is volt.

1341-ben már Nyitra vármegye főispánja volt. Mint Nyitra vármegye főispánja és egyúttal semptei várnagy szerepel egyfelől a Csetneki Miklós és vérrokonai, másfelől a Máriássyak ősei között Krasznahorka és Berzéte várak miatt támadt perben a választott bírák sorában.[63] 1344-ben királyi tárnokmester is volt.

Mint tárnokmester 1344. okt. 21-én egyfelől a szomolnokbányai telepesek, másfelől a Csanád esztergomi érsek és a Bebek Domonkos részéről támasztott igények tekintetbe vétele mellett, egy új bánya határait állapította meg.[64] Mint tárnokmestert sorolják fel Miklós nádor 1346. aug. 19-én kelt ítéletlevelének záradékában.[65]

I. Lajos király 1345. máj. 3-án kelt rendelete szerint, amely-

[60] Karácsonyi János: i. m. I. 97., 105—106.
[61] Anjou-kori Okmt. II. 463.
[62] Fejér: VIII. 3. 312.
[63] Anjou-kori Okmt. IV. 95.
[64] Fejér: IX. 1. 257. — Turul: 1895. 130
[65] Hazai Okmt. I. 191.

ben meghagyta neki, hogy a soproni polgárok fölött, kiváltságaik ellenére, ne merészkedjék ítélkezni, már Sopron vármegye főispánja volt.[66]

Mint Vas vármegye főispánja elsőízben I. Lajos királynak 1347. ápr. 13-án Budán kelt rendeletében szerepel, amelyben a király őt a Kőszeg és Rőth (Rőtfalva) közti földterületnek a kőszegi polgárok részére leendő visszavételére küldte ki.[67] Vas megyében főispánsága alatt Herbord-fia Lőrinc volt a vármegye alispánja, akinek a vasvári káptalan 1347. július 29-én jelentést tesz arról, hogy Nádasdy László és István fiainak Petánc nevű birtokát a Felsőlendvai-család birtokaitól határjelekkel elkülönítette.[68]

1347. aug. 7-én Tóth Lőrinc Vas vármegye rendeivel közgyűlést tartott, mely alkalommal a Hegyi Bede által előadott panaszos ügyben Hegyi Pétert perdöntő eskü letételére kötelezte.

Ugyanebben az évben az elnöklete alatt tartott törvényszéki ülésen Péteri Andrást emberölés vádja alól felmentették.[69]

1348. ápr. 7-én Szemere, Sopron vármegye alispánja és a szolgabírák a főispán rendeletére Muzsaj nevű birtokot öt részre osztották.[70]

Hat hét mulva Nyitrában találjuk, ahol 1348. máj. 23-án mint Vas, Sopron, Nyitra és Varasd vármegyék főispánja arra utasította Nyitra vármegye bíráit, hogy a Vörös Tamás, az Apponyi-család őse által felmutatott, bizonyos mentességekre vonatkozó kiváltságlevelek rendelkezéseit tartsák szem előtt.[71] Mint Sopron, Vas és Nyitra vármegyék főispánját sorolja fel Miklós nádornak a Szárazberek és Sima, Szatmár megyében fekvő birtokok ügyében 1348. máj. 24-én Budán kelt ítéletlevele.[72]

Mint Vas és Sopron vármegyék főispánja 1348. nov. 11-én Budán keltezi az eddig ismert utolsó intézkedését, amelyben Kőszeg város polgárai részéről az elébe terjesztett kiváltságleveleket megerősítette.[73]

I. Lajos Király 1349. ápr. 6-án kelt adománylevele szerint már Kont Miklós nevű fia — a későbbi nádor — volt Bars, Vas és Sopron vármegyék főispánja.[74]

Tóth Lőrinc ezután nem szerepel az oklevelekben, lehet,

[66] Dr. vitéz Házi Jenő: i. m. I. 1. 84.
[67] Fejér: IX. 1. 495.
[68] Anjou-kori Okmt. V. 109—111.
[69] Anjou-kori Okmt. V. 109—111. — Bunyitay Vince: A báró Sennyey-család lt. Századok, 1873. 245. l.
[70] Sopron várm. Oklt. I. 205.
[71] A Pécz nemzets. Apponyi ágának oklevelei: I. 169.
[72] Anjou-kori Okmt. V. 195—204.
[73] Fejér: IX. 1. 636—637.
[74] Anjou-kori Okmt. V. 274.

hogy Temetvényre (Nyitra megye) vonult vissza, amelynek 1348 végén várnagya volt.[75] Mikor I. Lajos király 1349. nov. 26-án fiainak: Kont Miklós főpohárnok mesternek és Lökösnek Galgóc várát adományozza, róla mint néhairól emlékezik meg.[76]

A már említetteken kívül még egy harmadik fia is volt: Bertalan (1342—1349-ben Somogy vármegye főispánja, 1351—1352-ben főpohárnok.[77])

Kont Miklós (1349. ápr. 26—nov. 26).

Bár alig egy évig állott a vármegye élén, főispánsága mégis maradandó emléket hagyott maga után.

Kont Miklós Tóth Lőrincnek, Vas vármegye főispánjának elsőszülött fia, a királyi udvarban kezdte meg mint testőrtiszt pályafutását. Mint királyi főpohárnokmestert I. Lajos király 1345. okt. 5-én kelt oklevelének záradékában sorolják fel elsőízben.[78] Ezt a méltóságot 1351. ápr. 29-ig töltötte be, utóda 1351. dec. 11-től testvéröccse, Bertalan, majd 1353-tól másik testvére, Lökös lett.[79] 1346. ápr. 8-án mint Bars vármegye főispánja, Léván Bajkai János és Becsei Vesszős között a Székbirtok ügyében támadt peres ügyben bizonyságlevelet állított ki.[80]

Mikor I. Lajos király elhatározta, hogy testvérének, Endre hercegnek meggyilkolását megtorolja, előbb tájékozódást akart szerezni az itáliai városoknak és az egyes tartományi uraknak magatartásáról, hogy serege akadálytalanul vonulhasson Észak- és Közép-Itálián át a nápolyi területre. Évégből Kont Miklóst is Itáliába küldte, akinek sikerült a helyi hatalmasságok nagy részét megnyerni. Az előhad Garai Bánfi János és Kont Miklós vezérlete alatt 1347. június elején ért a nápolyi királyság északi határára. Kont Miklós bevonulván Aquilába, itt várta be I. Lajos királyt, aki a derék haddal követte. Az első nápolyi hadjárat alatt Kont Miklós, miként ezt a király 1349. nov. 26-án kelt adománylevele is hangsúlyozza, rendkívül nagy érdemeket szerzett.

I. Lajos király visszatérése után ő is hazajött, és midőn a király Velencével nyolc évre fegyverszünetet kötött, melyet a király eskűvel erősített meg, az erről 1348. szept. 8-án Budán kiállított oklevél záradékában mint főpohárnokmestert és Bars vármegye főispánját őt is felsorolják az országos méltóságok között.[81] Ekkor mint királyi titkár, az udvarban tartózkodott.

[75] Történelmi Tár. 1907. 335—336.

[76] Anjou-kori Okmt. V. 339.

[77] Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontologiához. Történelmi tár. 1907. 40., 53.

[78] Anjou-kori Okmt. IV. 545.

[79] Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár 1907. 40.

[80] Zichy Okmt. II. 195.

[81] Magyar Diplomácziai Emlékek. II. 315.

Az 1349. év elején engedélyt kért VI. Kelemen pápától, hogy 12 személlyel a Szentföldre zarándokolhasson.[82] Ezt a tervét aligha valósította meg, mert 1349. ápr. 26-án, midőn I. Lajos király Debrete nevű birtokot adományozza neki, Barson kívül egyúttal még Sopron és Vas vármegyék főispánja is volt.[83] Egy 1349. szept. 2-án kelt oklevélben mint Pozsony vármegye főispánját sorolják fel.[84]

Mikor I. Lajos király 1349. nov. 26-án neki, valamint testvérének, Lökösnek Galgóc várát és tartozékait adományozza, az adománylevélben mint Nyitra, Vas, Sopron, Bars és Varasd vármegyék főispánja szerepel.[85]

Midőn I. Lajos király a hűtlenség bűnébe esett János fehérvári kanonok Gyog nevű, Somogy vármegyében fekvő birtokát 1349. dec. 10-én anyjának, Erzsébet királynénak adja, az adománylevél záradékában Kont Miklóst csak mint pohárnokmestert sorolják fel.[86]

Mikor I. Lajos király 1350-ben másodízben indított hadat Itáliába, ismét Kont Miklós lett az előhad vezére, majd Aversa ostroma alatt Laczkfi István helyébe az egész magyar had fővezérévé nevezte ki a király. Aversa elfoglalása után aug. 3-án Kont Miklós Nápoly ellen indult; sikerült is neki a nápolyiakat megfékezni, de mivel maga a király is békére hajlott, a magyar hadak csakhmar megkezdték a visszavonulást. A második nápolyi hadjárat után az 1350. és 1351-ben kelt oklevelek szerint Kont Miklós Pozsony és Nyitra vármegye főispánja, 1351. dec. 6-tól 1356. márc. 21-ig pedig erdélyi vajda volt.[87] Gilétfi Miklós halála után 1356. márc. 31-től 1367. márc. 16-ig a nádorságot töltötte be.[88] Nádorsága alatt többízben tüntette ki a király.

1358. máj. 12-én mind a saját, mind testvérének, Lökös főpohárnokmesternek kérésére Károly királynak 1330. február 18-án kelt kiváltságlevelét jeles alakú okiratban átírta.[89] 1364-ben pedig testvérének, Lökösnek fiával együtt a magvaszakadt Csanád-nembeli Újlaki-család birtokait: az egykori Valkó vármegyében fekvő Újlakot és tartozékait nyerte adományul.

László oppelni hercegnek és nádornak 1367. okt. 9-én kelt ítéletlevélben átírt egyik oklevél szerint 1367. máj. 1-e előtt húnyt el.[90] Lökös fiával, Lászlóval együtt megalapítója lőn az ifjabb Újlaki-családnak.

[82] Dr. Bossányi Árpád: Regesta Supplicationum. I. 199.
[83] Anjou-kori Okmt. V. 274.
[84] Fejér: IX. 1. 644—647.
[85] Anjou-kori Okmt. V. 339. — Fejér: IX. 1. 652.
[86] Anjou-kori Okmt. V. 343—344.
[87] Anjou-kori Okmt. V. 354. — Fejér: IX. 1. 756—764. Sopron várm. oklt. I. 222. — Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár: 1907. 177.
[88] Wertner Mór: u. o. 1907. 26.
[89] Anjou-kori Okmt. II. 467.
[90] Pannonhalmi Szent Benedek-rend tört. II. 514.

Wolfhardt (Voliárt) Rudolf (1350. augusztus 12).

Eddigelé csupán egy oklevelet ismerek, amelyben mint Vas vármegye főispánja szerepel, s amelyet dr. vitéz Házi Jenő tett közzé.[91]

István királyi herceg, Lajos király testvéröccse, egész Szlavónia, Horvátország és Dalmácia hercege 1350. aug. 12-én Budán kelt rendeletében megparancsolta Rudolfnak, Moson, Vas és Sopron vármegyék főispánjának, hogy a soproni polgárokat szabadságaik ellenére ne merje háborgatni. Rudolf testvére volt Wolfhardt Ulrik és Kondrád zsoldos vezéreknek, akik az első nápolyi hadjárat folyamán Lajos királynak felajánlották szolgálataikat. Miként Domanovszky Sándor megjegyzi, csak a Wolfhardt-testvérek és különösen Ulrik volt az, aki letéve a condottiere-erkölcsöket, ügyét a magyar királyéhoz kötötte.[92] Mikor I. Lajos király, a fekete halál elől menekülve, visszatért Budára, Wolfhardt Ulrikot hátrahagyta helytartóul, aki érdemes is volt bizalmára, de a magyarok helyzete a német zsoldosok lázongása következtében 1349. szeptember havában mindegyre válságosabbá vált; Wolfhardt Ulrik, átadván a vezérletet fivérének, Kondrádnak, Budára jött, hogy I. Lajos királyt egy újabb hadjáratra rábeszélje.

Mielőtt a király 1350. tavaszán másodízben vezetett volna hadat Itáliába, valószínűleg Wolfhardt Ulrik ajánlatára bízta a három határszéli vármegye főispánságát Wolfhardt Rudolfra.

Mikor Lajos király 1350. október végén visszatért Itáliából, Wolfhardt Ulrik is velejött. Wolfhardt Ulrik ekkor átvette a három vármegye kormányát Rudolftól, aki később egy 1359. május 2-án kelt oklevél szerint Wolfhardt Konráddal együtt ismét Moson vármegye főispánja volt.[93]

*

Dr. EDUARD VON REISZIG: *Die Obergespane des Eisenburger Komitats in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts.*

Auszug. In den Jahrzehnten nach dem Aussterben des Árpád-Hauses erhalten wir zuerst aus einer Urkunde vom Jahre 1318 Nachricht darüber, dass damals Nikolaus Kakas von Kőszeg aus dem Geschlechte Héder Obergespan des Komitats war. Obgleich er unseren Quellen gemäss anfangs Anhänger des Königs Karl des I. war, wurde auch er wankend und lehnte sich 1319 gegen seinen König auf. Ihm folgte Andreas von Kőszeg aus demselben Geschlechte, der sich 1319 ebenfalls den Rebellen anschloss; als jedoch die Getreuen des Königs den Aufruhr niederschlugen, gewann er Gnade und wurde 1321 Obergespan des Eisenburger Komitats. Im Jahre 1327 war Alexander von Köcsk Obergespan des Komitats und zugleich Castellan von Sárvár. Dieser leistete grosse Dienste dem König Karl und trug auch die Würde des Judex Curiae. Nach dessen Tod ernannte König Karl, da er mit seinen westlichen Nachbarn im Kampf stand, einen seiner

[91] Sopron sz. kir. város tört. I.. 1. 96.

[92] Vöröskő 16.

[93] Sopron vm. oklt. I. 299. — Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár: 1907. 26.

bewährten Anhänger, Thomas, Sohn des Dénes de genere Tomaj 1328 zum Obergespan des Eisenburger Komitats, bald aber, nach dessen Abdankung im Jahre 1330, seinem Bruder Stephan. Dieselbe Gründe bewogen den König dazu, 1334 Meister Lorand aus dem Geschlechte Rátót, bald danach dessen Bruder, Meister Lesták, schliesslich 1340 Stephan Laczkfi von Kerekegyháza de genere Hermán mit der Verwaltung des Komitats zu betrauen. Der letztere wurde, nachdem er vom Eisenburger Komitat schied, während der Feldzüge gegen Neapel einer der Heerführer des Königs Ludwig I. Die Söhne Micsk's: Stephan und Akusius vom Geschlechte der Ákos, die in den Jahren 1345—1346 miteinander das Amt des Obergespanes bekleideten, dienten vorher als Gardeoffiziere am Hofe des Königs.

Ihnen folgte der alte Fahnenträger des Königs Karl I., 1341 Obergespan des Komitats Nyitra, der 1343 vom König Ludwig I. zum Schatzmeister, im Jahre 1345 aber zugleich zum Obergespan des Ödenburger Komitats ernannt wurde. Als dieser dann auf die Würde eines Schatzmeisters verzichtete, übertrug ihm der König ausser den Komitaten Nyitra und Sopron noch das Regiment der Komitate Eisenburg und Varasd. Sein Nachfolger wurde sein Sohn Nikolaus Kont, der sich während der Feldzüge gegen Neapel (1347—1348) grosse Verdienste erwarb. Nach dem Feldzug wurde er 1349 Obergespan des Eisenburger Komitats. Während des zweiten Neapel-Feldzuges war er wieder Führer der Vorhut; darnach ist er Woiwode von Siebenbürgen und von 1356 bis 1367 Palatin des Landes. Im Jahre 1350 war — eine Zeitlang — Rudolf Wolfhardt, einer von den Söldner-Heerführern, die dem König Ludwig I. ihre Dienste in Italien angeboten hatten, Obergespan des Komitats.

A Zsitva-parton.[1]

A Zsitva-parton sétáltunk az este.
A gondolatok messze, messze jártak:
Álmokat szőttünk, boldog, édes álmot
És óriássá nőttünk, mint az árnyak.

A messzeségben fény villant előttünk:
Azt hittük, egy ember jön talán,
S közelről láttuk, lámpását oltja
És álomra tér egy szentjánosbogár.

Érsekujváry Lajos.

[1] Mutatvány a szombathelyi szerzőnek 1941. karácsonyán megjelent „Őszi bánat" című verseskötetéből.

Az uraiújfalusi kézműves céh maradványairól.

BENCZE JÓZSEF dr.

Hazánkban a kézműves céhek általában a XIII. és XIV. században kezdettek szórványosan felbukkanni.[1] Maga a céh elnevezés kétségtelenül német eredetű és a „Zeche" szóból származik, ami bányatársulatot jelentett. A név átvétele azonban nem jelenti egyben azt, hogy a magyar céhek vagy általában a céhek német eredetűek, mert már jóval a németekéi előtt is találunk céheket a törököknél és az angoloknál; utóbbiak a céheket „Gild"-nek nevezték. A német egyébként „Zunft"-nak nevezte a maga céhjeit. A magyar céhek is, mint a külföldiek, tisztára kézműves-tömörülések voltak erkölcsi és anyagi érdekeik védelmére. Hazánkban, mint mezőgazdasági államban, eleinte csak a nagyobb városokban alakultak céhek királyi engedély-okirattal. De utóbb az iparosodással együtt kisebb helyeken, sőt falukban is találunk céhszervezeteket, amelyekhez néha királyi engedély is kellett, de gyakran elegendő volt a földesurak jóváhagyása is.[2]

Szombathelyen az első céhet a lakatosok és kovácsok alapították 1550-ben.[3] A körmendi vargák 1566-ban nyertek engedelmet. 1576-ban a vasmegyei vízimalmok szervezkedtek; ezek Miksától kapták az engedélyt. A szombathelyi szabók és szűrkészítők 1606-ban, a kőszegi vargák 1612-ben már céhekbe tömörültek. De ezeknél is régebbi volt a sárvári kerékgyártók és kovácsok együttes céhe, mert ez már 1467-ben hites királyi okirattal működött. Azonban ezek mellett a városi céhek mellett tömegesen alakultak falusi céhek is. Főleg Vasmegyében nagyon feltűnő jelenség ez. A kemenesaljai kézműves céh 1569-ben már működik; a monyorókeréki vargák 1690-ben, a rábakovácsi timárok 1716-ban, a sitkei és vönöczki csizmadiák 1817-ben, egy évvel később pedig az ostffyasszonyfai vargák alakultak céhekké. Érdekes, hogy 1844-ben a Rábán dolgozó összes vízimalmok külön céhet alkottak. A céhekre vonatkozó okmányokat, patenseket, jegyzőkönyveket a Nemzeti Múzeumban, az Országos Levéltárban s részben a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzik. Sajnos a Bach-korszakban rendkívül sok becses, írásos emlék elpusztult, mert az osztrák hatóságok — revízió céljából — tömegével Bécsbe szállították őket, ahol a nedves helyiségek s a kíméletlen kezelés nagyobb részüket tönkretették. Kisebb részüket később, a kiegyezés után Acsádi Ignác dr. megmentette és visszahozta Pestre.[4]

[1] Dr Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és céhek története Magyarországon.

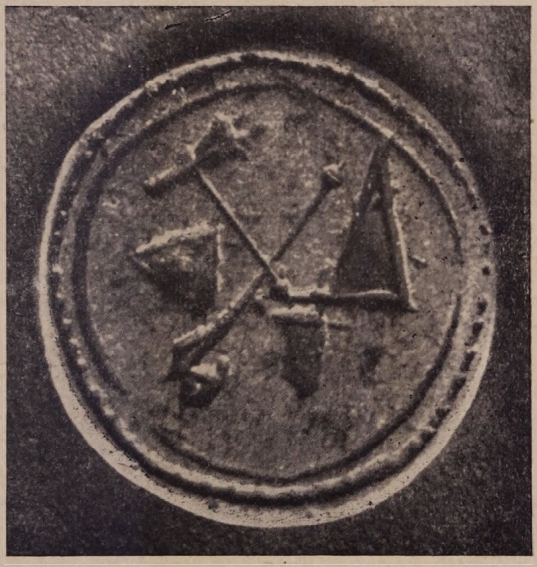
[2] Szász Géza: A céhek.

[3] Dr. Szádeczky Lajos: Magyarországi és erdélyországi céhek lajstroma.

[4] Dr. Acsádi Ignác: A magyar céhek történelmi vonatkozásai.

A városi és falusi céhokmányokért egyaránt nagy kár, de míg a városi céhek okiratai inkább ipar- és általános kultúrtörténelmi szempontokból becsesek, addig a falusi céhek iratai sok értékes néprajzi vonatkozást is tartalmaznak.

A kézműves céhek élén nagy tisztikar állt, főleg városokban. De a kis falusi céhek leegyszerűsítették a vezetőségüket. A céhmester volt az elnök, a nótárius az írástudó, míg a mesterek és legények közti társas élet formáját, az inasokkal való bánásmódot, általában a céh belső életét az „atyamester" intézte, aki afféle háznagy volt. Rendkívül szigorúan körvonalazott szabályok szerint éltek a céheken belül, ragaszkodtak

Az uraiújfalusi kézműves céh céhgyűrűje.

az évszázados hagyományokhoz és ezen a belső szervezeten nem akartak tágítani, míg aztán 1872-ben kormányrendelettel megszüntették őket és helyüket elfoglalták az ipartársulatok.[5]

Az uraiújfalusi kézműves céhről, annak alapításáról és szabályairól írásos emlékünk nincsen. Kétségtelen azonban, hogy valaha nagy és virágzó céh volt, amelynek egyes megmaradt emlékei nemcsak ipartörténelmi, de néprajzi szempontból is nagyon becsesek és országos viszonylatban is egyedülállók. Az írásos emlékek egy része a kezeink között van, a szóhagyományt pedig csak nemrégiben elhalt öreg mesteremberek elmondása alapján jegyeztem fel, akik még maguk is céhtagok voltak, sőt egyikük, az öreg *Céhmester Szabó István*, amint a neve is hordozza, az utolsó uraiújfalusi céhmester volt. Tőle tudom, hogy 12 községre terjedt ki az uraiújfalusi

[5] Dr. Acsádi Ignác: Céhek és céhrendszer.

céh, nevezetesen: Jákfa, Rábaközvesd, Szentiványfa (amely község egyidőben a céh székhelye is volt), Vámoscsalád, Geresd, Jánosfa, Nick, Répcelak, Csánig, Csáford, Csér és később Répceszemere. Ezek közül Geresd, Jánosfa, Csér, Csáford és Szemere már a Répcén túl eső sopronmegyei községek, de kézműveseik idetartoztak, legalább is a mult század negyvenes évei óta. Jómódú céh volt; gazdag mesteremberek és a Répce és Rába módos vízimolnárjai tartoztak tagjai közé. És ez utóbbi nagyon sokat jelentett, beszélte el Céhmester Szabó István, mert a molnárok és legényeik csintalan emberek voltak, sok büntetést fizettek. Egyszer is a ragyogói molnár titokban a céh engedelme nélkül zalai legényeket szegődtetett. Nem sok örömét lelte benne, mert hamarosan kitudódott, és 30 pengő forint büntetést kellett fizetnie a mesternek, de a legényeknek is négy-négy pengőt. A „Ragyogói malom" ma már nem áll, de az uraiújfalusi Rábahidat, ahol a malom és a hasonlónevű csárda is állott, ma is Ragyogó hídnak hívják.

A mult század első felében egy *Sávolyos* nevű szentiványfai híres takácsmester volt a céhmester, majd *Dömötör István* következett, de ez ott veszett a szabadságharcban. Utána több céhmester is váltakozott, míg aztán Szabó István uram következett és maradt is 1872-ig. De azért haláláig viselte a díszes „céhmester" nevet.

Amint láttuk, az uraiújfalusi céh vegyes kézműves céh volt, mint általában a falusi céhek. Hol békésen, hol kocódva, de megvoltak egymás mellett a különböző mesteremberek és legények. A céh összejöveteleit hetenként, rendesen vasárnap délután tartották. Ha szép idő volt — tavasszal, nyáron —, a Ragyogó csárdában jöttek össze. De hideg időben nem mentek olyan messze, hanem a faluban vagy legföllebb a híres szentiványfai kocsmában gyülekeztek. Hosszú asztaloknál ültek, akkurátos tekintéllyel a mesterek, míg a legények a fal melletti padokon. Az asztalfő a céhmestert illette; jobbján az atyamester, balján a nótárius. A céhmester előtt volt a céhláda, az iratokkal, jobb kezén a pecsétes céhgyűrű. A céhláda egyszerű vasláda, amely ma is Uraiújfalu község tulajdona. A céhmester azzal adta tudtul a céhgyűlés kezdetét, hogy a céhláda vaskulcsával hármat koppantott az asztalon. Megkezdődött a tárgyalás. A szomszéd céhek üzeneteit, majd az előfordult zsörtölődéseket, bérügyeket hányták-vetették meg. Egyik varga bepanaszolta a takácslegényt, hogy nem köszöntötte kellő tisztelettel; a szűrszabó-mester másik mestertársát, mert becsmérelni merészelte a munkáját szavahihető emberek előtt. Mindezekért kellő büntetést róttak ki. Ha felszabaduló inasgyerek is akadt, ezt az ügyet a végére hagyták és különös szertartással intézték el.

A felszabaduló, „remekelő" inas kint várakozott, és csak akkor léphetett be a nagytekintetű céh elé, ha hívták. Kellő tisztelettel és illedelemmel lépett be, megállt az ajtóban, mire

a céhmester felállt, és az atyamester jeladására valamennyi jelenlevő. Intett az atyamester, és az inasgyerek ekképpen kezdte:

„Aggyon Isten kendteknek, Céhmester uram,
Azonképpen tisztőt atyamester uram,
Mind közönségesen mester urak és leginyek,
Jó egiszsíget és tisztösséges jövedelmet!
Ezek után engedelem adassik nekem,
Minek után kitőtöttem tanuló évem,
Hogy remekemet kitegyem kendteknek elejbe,
Vizsgállák meg aztot az én érdemembe!
Fogaggyanak engem a céhbe tisztessigbe,
Leginkippen járullak mesteruram elejbe!"

Azzal odalépett a céhmester elé, és az asztalra helyezte a kezében tartott remeket, aztán megkezdték a vizitációt. Sorra nézegették, kézről-kézre adták, bólogattak vagy kifogásoltak; ha jónak bizonyult a remek, a céhmester a kezébe vette, felállt és így szólt:

„Silentium, mesterek és legények!
Letettem a remeket elejbétek.
Ez a remek (pl.) Kovács Mihál gyereké,
Azt akargya, fogaggyuk őt leginnyé.
Őfelsége a királ parancsulattya,
Hogy nizzük meg a remeket regulára.
Megvizitátuk és benediktátuk,
Az engedelmet megadhattyuk!"

Most a tanuló gyerek illedelmesen meghajtotta magát, odalépett a céhmester elé, aki kezet nyujtott neki, aztán valamennyi legény és mester kézfogással üdvözölte. Közben a kocsmáros már poharakat rakott az asztalra, előkerültek a céhkorsók, tele borral; előállt az atyamester, és a gyereket legénnyé „keresztelte" ekképpen:

„Kovács Mihál gyerek, legin letté,
Szógád mesteredet becsületté!
Bekeresztüllek Kovács Miska,
Tedd a kezedet a céhládára!
Kiadom a pöcsétes levelet,
Szoricsd meg a böcsületes kezemet!"

Erre atyamester uram egy korty bort vett a szájába, és amúgy egyszerűen arcul köpte vele a gyereket, mire kitört a vivát, megveregették az új legény vállát és megkezdődött az áldomás, amely 5—6 korsó borból és pecsenyéből állott. Itt jegyzem meg, hogy Uraiújfaluban és környékén egészen a világháborúig szokás volt, hogy a 18 éves fiúkat — tekintet nélkül arra, hogy iparosok, vagy sem —, legénnyé „keresztelték". Rendszerint búcsúkor vagy más ünnepnapokon volt ez a szertartás, amely abból állt, hogy minden fiú két „keresztapát" választott, akik aztán vele mentek a korcsmába, ahol csendes

mulatozás közben a legöregebb legény felállt és felszólította a „bekeresztelendőket", hogy álljanak fel, mire a keresztapák egy korty borral „bekeresztelték" őket. Ettől fogva „legények" voltak, eljárhattak a mulatságokba, nyári estéken együtt állhattak a többi legényekkel az utcákon, velük énekelhettek, beszélgethettek. A „keresztapákat" pedig mint valódi rokonokat tisztelték, és holtukig így is szólították. A világháborúval teljesen nyoma veszett ennek a népszokásnak, amely kétségtelenül a céhrendszer maradványa volt.

Az említett, kissé immár viharvert és kicsorbult céhkorsók ma is Uraiújfalu község tulajdonában vannak. Zöldmázas korsók, elől cirádával és 1747-es évszámmal. A csorbaságot gipsszel igyekeztem pótolni. A céhgyűrűt 1910 táján kaptam az öreg Céhmester Szabó Istvántól, aki a dohányzacskójában őrizgette letűnt nagy hivatalának kedves emlékét. Egyszerű bronzgyűrű, a pecsétes részén kezdetleges véséssel néhány kézműves szerszám rajza: kalapács, fejsze, balta, fűrész és kőműveskanál.

De térjünk vissza az áldomáshoz. A pecsenye és bor elfogyasztása után az öreg céhmesterek és a többi „előkelőségek" hazamentek, csak az atyamesternek volt kötelessége ott maradni, nehogy baj legyen, lármát csapjanak, vagy egyéb sérelem essék a céh tisztességén. Nem egyszer kellett egy-egy rakoncátlan legényt rendre utasítani, de kitessékelni is.

A remekelő új legény persze illő meghatottsággal ült a helyén, nem sok szava volt. Mikor aztán már vége felé közeledett az evés-ivás, felemelkedett a legöregebb legény, s a céhládában őrzött pecsétes írásról olvasta fel a következő verset:

„A kirá megparancsutta, hogy legin lehetté,
Az újfalusi céhbe im mámo belípté,
Vüseld magadat tisztessígesen,
Hiba ne essík böcsületeden!
Köszöncsd a gazdákat embersíggel,
Tisztűd a legínyeket testvírsíggel!
Más mester munkáját ne szapúd senkinek,
Mer akkor büntetís éri a fejedet!
Szombaton tisztákoggy, vasárnop mulass,
Dologtó napokon lígy ügen szorgalmas!
Apád-anyád derík fia lígy,
Mesternek és papnak mindig vakon higgy!"

Újra vivát és koccintások. Csakhamar előkerült a „céhtábla" is, amelyet az atyamester hord magával és őriz. Így beszélte ezt Céhmester Szabó István, de hasonlóképpen mondta el több más öreg céhbeli mesterember is. Céhtábla nélkül áldomás nem múlhatott el, erre már számítottak. Főleg a csárdás számított rá, mert most került a sor az áldomásfizetésre. Aki hibázott, fizetett és a fizetés mindig egy-egy korsó bor volt. Pedig egy korsó körülbelül 5—6 liter, könnyen elképzelhetjük tehát, hogy mennyi bort eresztettek le a garaton egy ilyen áldo-

Az uraiújfalusi kézműves céh faragott keretű céhnóta táblája.

mások. De ez így volt országszerte, falun és városon egyaránt. Ezek a túlzásba vitt áldomások is nagyban hozzájárultak — dr. Acsádi szerint —, hogy 1872-ben megszüntették a céheket, és adminisztratív ipartársulatokká szervezték át őket.

A céhtábla egy kezdetleges faragványos keretbe foglalt rajzolat, amelyen egyszerű ábrákat, néhány vonaldíszt és ákombákom betűkkel írt szöveget láthatunk. Tulajdonképpen egy különleges és furcsa társasjáték, jobban mondva társasének; a rajzok különféle mesterségek jelvényeit, az alattuk olvasható szavak pedig a „céhnóta" szövegét adják, amely egészében balról és jobbról a felső sarokban is látható. Az oldalt meghúzódó nyomtatott szöveg nem tartozik hozzá; később ragaszthatták oda, erősítésképpen, mert a kép szélei foszladozni kezdtek. Jobb oldalon lenn Céhmester Szabó István aláírása. Ez a céhtábla kétségtelenül a mult század közepéről való, de maga Céhmester Szabó István beszélte el, hogy ő már egy öregebb, szakadozó rajzból másolta le. A céhnóta mellékelt kótáját Kiss László vámoscsaládi kántortanító úr volt szíves lejegyezni; dallamára mások is, magam is jól emlékszünk; nem mástól tanultuk, mint az öreg Céhmester Szabó Istvántól. Pontos szövege a következő:

„Ez egy rövid, ez egy hosszi vonyószék,
Egyenes görbe fakerék, rövid-hosszi vonyószék,
Oh mill szip!
Ez megy érre, ez megy órra, érre-órra koppantóra,
Egyenes görbe fakerék, rövid hosszi vonyószék,
Oh mill szip!
Itt a hordó, itt a sajtár, itt a gyeplő, itt a kantár,
A pantalló, itt a csizma, itt van a kés, itt a vella,
Egyenes görbe fakerék, rövid hosszi vonyószék,
Oh mill szip!
Ez itt a szék, itt az asztal, itt a góla, itt az óra,
Itt a lakat, itt a kujcsa, patkó szeggye, meg patkaja,
Egyenes görbe fakerék stb.
Itt van a bor, itt pálinka, itt meg van a riszeg Miska,
Itt a cégér, itt a kocsma, itt meg van e füstös pipa,
Egyenes görbe fakerék stb.
Füstös pipa, sőg meg csizma, érre-órra koppantóra,
Egyenes görbe fakerék, rövid hosszi vonyószék,
Oh mill szip!"

A szöveg és a nóta megértéséhez tudnunk kell, hogy az atyamester előénekelte a szöveget, az egész társaság pedig utána harsogta az ismétléseket. Mikor aztán valamelyik mesterség jelképéhez értek, akkor az illető mesterembernek, legénynek fel kellett ugrania a helyéről és állva kiinni a borát, mert ha elfelejtette, akkor menten egy korsó bort kellett fizetnie. A vonyószék említésénél pl. felugrott a bognár és az ács, a „sőg" említésénél pedig a süvegkészítő, stb.

Mulatságos és különös nóta, érdekes rajzok. De honnan származik?

Jókai Mór 1856-ban adta ki „A magyar nép élce szép hegedűszóban" című gyüjteményét. Ebben közöl egy hasonló szöveget és azt mondja, hogy ez a „faragószék nótája" és hogy a dunántúli ácsok éneklik munkaközben, de rajzolnak is hozzá figurákat. Később a „Mire megvénülünk" c. regényében is leírja ezt a szokást; ez alkalommal a pozsonyi péklegények szájába adja, akik tempósan éneklik munkaközben, hogy a kenyér „zsáklyás ne legyen". De az is lehet, hogy a nóta csak időmérésre szolgált: amíg énekelték, azalatt megsült a kenyér és szép is lett.[6]

Ugyancsak a faragószék nótáját írja le Perényi Adolf is „A magyar nép elméssége" című tanulmányában, de ő a veszprémi ácsok nótájaként említi,[7] ami végeredményben megegyezik Jókai állításával is. Ugyanezzel a faragószék-nótával foglalkozik Tolnai Vilmos is, de sokkal bővebb és eltérő szöveggel, primitív rajzokkal.[8] Eredetére vonatkozólag mindketten megegyeznek abban, hogy dunántúli kézműves-nóta. Velük ellentétben Triebnigg-Pirkert Ella (Wien)[9] az általa ismertetett s a Perényi és Tolnai szövegétől nem sokban eltérő szövegről azt állítja, hogy ő azt kisgyerek-korában hallotta és tanulta Budapesten, mint „Schnitzelbanklied"-et; német mesterlegények énekelték, és úgy tudja, hogy Pestre az egyik nagy pesti építőcégnél dolgozó Palliárdi Ágoston, csehországi német mérnök útján került, aki később feleségül vette cégfőnökének a leányát; ez a mérnök tanította volna a sváb mesterlegényeket a nóta szövegére és dallamára; egy Hofman nevű kutató szintén mint égerlandi német népéneket ismerteti, amelyet állítása szerint ma is énekelnek Karlsbad környékén. Az általa közölt német szöveg kétségtelenül nagyon hasonlít az én szövegemhez is; azért nem tartom lehetetlennek, hogy a nóta is, a szokás is tényleg német eredetű. Meg kell jegyeznem, hogy a céhnótához tartozó rajzokat eddigi kutatásaink nem ismertették, és hogy a remekelő inasgyerek köszöntő mondókája, a céhmester és az atyamester verses válasza egészen egyedülállók és legjobb tudomásom szerint ezideig ismeretlenek néprajzi irodalmunkban.

*

Dr. J. BENCZE: *Die Überreste der Handwerkerzunft von Uraiújfalu.* Verfasser bechreibt die wertvollen Überreste der alten Zunft von Uraiújfalu, welche er von bereits verstorbenen Zunftmitgliedern gesammelt hat, oder welche sich in seinem, oder im Besitze ger Gemeinde Uraiújfalu befinden. Daraus ist ersichtlich, dass die besonderen Zunftsprüche, Begrüs-

[6] Jókai: Mire megvénülünk, 1865. kiadás, II. fejezet.
[7] Perényi: Ethnográphia, XII. 263. 1901.
[8] Ethnographia, 1930. 3—4. sz. 204 oldal.
[9] Ethnographia, 1934. 1—2. szám, 77. oldal.

sungsverse speziell Uraiújfalu-er Herkunft sind. Der Verfasser beschreibt auch das interessante Schnitzelbanklied, und zeigt Abbildungen der Zunftkrüge, des Zunftringes und der Zunftliedertafel, so auch die Abschrift des Zunftliedes.

Szegény Őrzse bálba ment.

Szegény Őrzse bálba ment.
Tillárom haj!
Egész este énekelt.
Tillárom, haj!

. . . Bálban lesz a kiskirály,
aranykard az oldalán,
süveg a fején.
Lépéseit nem méri,
tán Őrzsét is felkéri.
Tillárom, haj!

. . . Fényes szoba közepén
ringnak, mint a nád.
Tükörpadló közepén,
mint tón holdvilág.

. . . Ha elfárad, hegedülget,
üvegszékbe beleültet,
zsebe tele mézcukorral,
nekem is ad egy marokkal.
Tillárom, haj . . .

*

Szegény Őrzse hazaballag,
utálja a lakodalmat,
nem kell neki tánc.
A szoknyája széle-szála
mintha kendervízben ázna,
annyi rajt a ránc.

— Királyfia egy sem volna?
Vagy ha volt is, mind megholt ma?
Bálban egy sem volt.
Púpos legény kérte, vitte,
hajnalig csak őt pörgette.
Majdnem beleholt.

Gazdag Erzsi.

Örömmel újságoljuk, hogy Gazdag Erzsinek *„Balassa Bálint elfelejtett éneke"* című versét *Kodály Zoltán* az utóbbi hetekben vegyeskarra átdolgozta (Magyar Kórus Művek kiadása, 1942.). A költemény G. E.-nek *„Üvegcsengő"* című első verskötetéből való, amely tudvalevőleg 1938-ban a *Vasi Szemle* kiadásában jelent meg Szombathelyen.

Egy irodalmi vita a XVIII. század végéről.

KERÉNYI
OLAF O. S. B.

Nemcsak a magyar irodalomban, hanem a világirodalomban is nem egy híres irodalmi vitáról tudunk. A magyar irodalomban Bajzának ismerjük néhány polémiáját és gyakran szoktuk emlegetni a nyelvújítás korának szenvedélyes irodalmi polémiáit is.

Irodalomtörténeti, de kultúrtörténeti szempontból is egyik legérdekesebb vita az a kevéssé ismert szellemi párbaj, amelyet a XVIII. sz. egyik legjellegzetesebb alakja, Szaicz Leó, az egri oroszlán vivott egyik nem nagyon ismert kortársával, Nagy János, szanyi plébánossal, a Nyájas Múzsa c. verskötet szerzőjével.

Szaicz Leó kismartoni (Sopron m.) német eredetű polgárcsalád gyermeke volt. Mire felnőtt, nyelvben és érzelemben tüzes magyarrá vált. Tanulmányait mint szervita szerzetesnövendék Bécsben végezte, ahol baráti összeköttetésben volt Bessenyei Györgygyel és a többi gárdista íróval. Tanulmányainak elvégzése után rendje Egerbe küldte. Itt írta később könyveit, amelyekben lelkesen ír mindarról, ami magyar s tüzesen száll szembe a felvilágosodott írók egyházellenes tanításaival. A Regnum Marianum gondolatának lovagja különösen olyankor használt támadásaiban kemény, kíméletlen hangot, amikor saját táborában, a katolikusok között találkozott ilyen „pogánysággal".

Nagy Jánossal is ilyen megbélyegző szókimondás miatt került vitába. Nagy János nagyváradi származású jezsuita szerzetes volt, aki a rend feloszlatása után (1773.) a győri egyházmegye papja, majd később szanyi plébános lett. A volt jezsuitát, — mint abban az időben igen sok férfiút, — a magyar nyelv iránti nagy lelkesedése tette íróvá, költővé. Falusi magányában idilleket, népies dalokat szerezgetett s ezeket gyüjtötte össze Nyájas Múzsa címen egy csokorba és adta ki 1790-ben.[1]

Népies dalait az akkori kor irodalmi ízlése szerint írta; s bizony néhol egy kissé dévaj a hangjuk. E verskötetnek ilyen énekei voltak a polémia okai, elindítója pedig Szaicz: „Igaz magyar" c. művében megjelent kritikája. Szaicz a Szent Korona hazahozatalának örömére szerzett szép verseket dícsérte, majd így folytatta: „Vajha mindnyájan illy szép verseket irnának, nem pedig ollyan szemtelen, tsunya, szerelmes, botránkoztató verseket, minőket nem tsak Szatsvai Sándor az ő Bétsi Magyar Muzsájában (hogy az ő Zakariását ne említsem), nem tsak

[1] Nagy Jánost meleg baráti kapcsolatok fűzték Szily Jánoshoz, Szombathely első püspökéhez, akit még győri tartózkodása idejéből ismert. Később is gyakran megfordult udvarában.

Horváth Ádám az ő Hol-Miében, nem tsak a Nagy Peleskei Nótárius az ő Budai Utazásában egy helyen (mert a többiek nekem is igen tetszettek) hanem még... kimongyam-é?... Szégyen, gyalázat!... még némely Pápista, Szerzetes, vagy Exszerzetes Papok is irtak, és nyilván a magok neve alatt világosságra botsátottak, kik ezért megérdemelnék, hogy minden papság, a mennyire lehet, rólok le-vonnattassék, s minden tzeremóniával degrádáltassanak, s-az ő verseik a nyakokba akasztassanak nékik, s azokkal szégyenkőre állíttassanak, s azután örökre Kis Káptalanbéli Urakká tétessenek, nevezetesen R. M. és N. J. ha igaz, hogy ők voltak valóban a Szerzői ezeknek a botránkoztató verseknek, amit alig lehet tsak el-is hinni. Különben hogy lehetne egy ollyan tzégéres Ovidiust (a Pogány Ovidius, azt mondják, hogy az illyen versekért számkivetésbe küldetett) Papnak, Prófesszornak, Plébánosnak, Gyóntatónak, Kontzionátornak... hagyni?[2]

Az idézetben szereplő R. M. és N. J. minden bizonnyal Révai Miklósnak és Nagy Jánosnak a monogrammja. Révai is ebben az időben adta ki Lucához írt kötődő énekeit. Révai és Nagy jóbarátságban voltak s így bizonyára nem véletlen, hogy a pellengéren is egymás mellé kerültek.

Szaincznak kemény kritikája és kíméletlen szókimondása rendkívül fájt Nagy Jánosnak. S méltán fájhatott. A már 60. év felé közelgő öreg plébánosnak nem irodalmi ambiciók adták kezébe a tollat, hanem a magyar hazának, a magyar nyelvnek a szeretete. Neki a tárgy, amiről írt, nem volt fontos; a méhekről való tanulmányát éppúgy versbe szedte, mint Faludi Udvari emberét, Rabener szatiráit éppoly szívesen írta át magyar szövegből versbe, mint Gessnernek hasonlóképen egyszer már lefordított idilljeit. Bessenyei irodalmi programmját valósította meg száz százalékig: minél több könyvet magyar nyelven! S amikor ez a szegény plébános a maga és szűkebb társaságának mulattatására szerzett néhány énekét is felvette egyéb átdolgozásaival együtt a Nyájas Múzsába, talán nem is gondolt arra, hogy valaki e verskötet egy-két dévaj kifejezés miatt ilyen kegyetlen kritikával fogja illetni, s szerzőjét szándékos rosszakarattal megbélyegezni. Naiv elképzelésében meg volt róla győződve, hogy aki magyar nyelven versel, a magyar nyelvet fejleszti, csak dícséretet érdemel. S hogy valóban csak ez a cél, — a magyar haza hasznának előmozdítása lebegett szeme előtt, — arról megbizonyosodhatunk a Nyájas Muzsával egy időben megjelenő másik munkájának, az Udvari Kátónak bevezető soraiból:

„... békességnek lévén szeretője, s Hazámnak
Nem pert, vagy patvart könyvem okozni akar.
Hasznot ohajt forrón, és lészen is, édes Hazámnak
Nyelvit ha terjesztvén, verssel előbbre tolom."

[2] Szaicz Leó: Az Igaz Magyarnak IV. és talán utolsó része, melly szóll

A meg nem értett költőnek tehát valóban nagyon fájhatott a kemény, kíméletlen kritika. Először azonban simán akarta elintézni a dolgot. Levéllel kereste fel Szaiczot, — ezt későbbi röpiratából tudjuk, — és Révai nevében is kérte, hogy valamiképen enyhítsen a súlyos ítéleten. Szaicz azonban igazságának tudatában hajlíthatatlan maradt. Sőt válaszában ismételten ostorozta mindkettőjük eljárásmódját és hallani sem akart ítéletének megváltoztatásáról.

Ez a viselkedés Nagy Jánost igen elkeserítette s ekkor más fegyverhez nyult. A közönség előtt, nyilvánosan akarta Szaiczot lehetetlenné, nevetségessé tenni. Megírta „Az Oroszlány és a Nyájas Múzsa" c. röpiratát és névtelenül ki is adta. Természetes, hogy az irodalom berkeiben mindenki tudta, hogy ki a szerző és ki ellen irányul. A nyolc levélből álló, kis oktáv alakú füzet címlapján egy mérges oroszlán képe látható, amely egyik mellső lábával sziklára támaszkodik, a másikat pedig úgy tartja, mintha az ellenség máris hosszú karmai között lenne.

A röpirat mottója:

„Az Oroszlánynak is van meg ölő férge s
Édes a méh méze, de tsipése mérges."[3]

A polemikus irat teljes szövege a következő:[4]

Van egy Iró Eger táján,[5]
Kinek neve Oroszlány;
Vörös Szakáll ül pofáján,
Tolla vastag buzogány,
Sanda szeme egyenesen
Semmit nem lát, félre néz,
Ha kit le ir (bár mérgesen)
Azt gondollya, merő méz.

Ájtatosság az ő szine,
Azonban nagy Fantaszta;
Igaz Magyar, Könyve tzimje,
Belé mit nem ragaszta?
Öszve hordván mindenfélét
Fertelmesen szúr, és vág;
S tsak tölthesse Könyv-levelét
Józan törvényt által hág.

Aufklerungsz Fantasztákkal
Hartzolt, ezek meg vetik,
Most a nyájas vid' Muzsákkal
Tsatáz, ezek nevetik;
Nevetséget a szakálla
Indit köztök, s katzagást;
Tsodálván hogy szembe álla
Vélek, s próbált baj-vivást.

A szakállnak, Nyájassághoz
Semmi köze nem lehet
Nyulljon elébb beretvához,
Evvel magán segithet;
S ha szappanyra lesz szüksége,
Azt a Muzsák meg küldik,
De a szakál tüskéssége
Ő hozzájok nem illik.

az igaz magyarnak második tzímeres tökélletességéről. Irá Máriafi István. Itt 1790., IV. cikkely, 2. jegyzés.

[3] A méhre való hivatkozás Nagynak egy korábbi munkájára vonatkozik. Méhi gazdaság a címe, amelyben a méhtenyésztés titkaiba vezeti be hexaméterekben az olvasót.

[4] A polémia szövegeit teljes egészükben közlőm, mert ma már szinte lehetetlen ezekhez hozzájutni.

[5] Kiadta Bécsben, 1790. (Ny. m.) — Megtalálható a Pannonhalmi Főkönyvtárban. Jele: 10. a) G. 14/8.

Ha Barát vagy, végy olvasót
A kezedbe, imádkozz!
Egyél, igyál, forgass Korsót,
Ez néked több hasznot hoz!
Veszekedgyél klastromodban
Szokásod-ként, dúllj mindent;
Ördög ellen a szobádban
Segitségül hidd Istent!

De ha Muzsák közt-is Kalán
Akarsz lenni barátom,
Szakállodat én szaporán
Majd úgy öszve borzasztom,
Hogy pemetbe kötvén aztat,
Piatzokra ki-viszem.
Nyájas tollam nagyon biztat,
Nevetségre ki teszem.

Nem akadtál még emberre
Pater Leó! de akadsz;
Sanda szemed vesd versemre,
Méreg miatt meg fakadsz!
S meg ismered, hogy Múzsákal
Szembe szökni nem volt jó,
Mert ki tépik nyájassággal
Szakállodat, s lész bohó.

Kértelek én Levelemben,
Hogy kimilnéd tolladat,
Más egy Úrral egyettemben,
Ne bántsd Nyájas Múzsámot,
Mivel néked nem vétettem,
Véteni sem akartam,
Személlyedet embereltem,
De szeretsenyt vakartam.

Te nagy Göggel viszsza irál,
Én Múzsámat Korpázván,
Szakállodról motskot rázál,
Papságomat gúnyolván;
Sárga répát, és több holmit
Az artzámra forrasztván,
Más többeknek pökedelmit,
Nagy lajstrommal vitatván.

Végre magad Pilátusnak
Tévén, aval fejezed,
Hogy mit irtál, irva vannak,
S többé viszsza nem veszed;

Tsudálkoztunk mind a ketten
Nagy Fantasztaságodon;
Nevetkeztünk a szüreten
Barát hagymázságodon.

Tsak rajta hát tüzes Leó!
Add ki szentes mérgedet!
Röpitse azt négy Pósta-Ló,
Alig várom Könyvedet!
De magaddal el-hitessed,
Hogy ados nem maradok;
Szentségeddel bár mint fessed,
A revántsra kész vagyok.

Majd meg látom, mi Igazság
Birhatta rá fejedet?
Paizsod lesz e Ájtatosság?
Hogy le lustolsz engemet?
Szakállodra majd okádok
Én is ollyan kotsonyát,
Mellyen a Jász-Komondorok,
Találhatnak Uzsonyát.

Majd meg kérdem, hogy ki bizta
Rád a könyvek mivoltát?
A kezedbe ki iktatta
Cenzorság Decretumát?
Fogadatlan Prókátornak
Tudod az ő jutalmát?
A miben én egy Barátnak
Nem ismérem hatalmát.

Ha a kapát el kerülted
Magad rejtvén szerzetben,
A kápába szélvész eszed
Maradgyon olly mértékben
Hogy szolgálván Istenednek
Légy valóban Mária-fi,
Hadgy te Papi Személlyeknek
Békét, s ne légy Maró-fi.

Hogy ha szinte Nyájas Muzsám
Lenne is olly dísztelen
A mint irod, és a Répám
Erkölcstelen, szemtelen:
Mért rágódol hát te azon?
Rágj helyette főtt babot,
S más erköltsös nyájasságon
Nyugosztallyad fogadot.

Sanda szemed, ha mesztelent
Lát, ugye azt bé hunyod?
S én Muzsámban a disztelent
Valljon mért nem takarod?
Nem jó szem az, amely tsupán
A tilosba kanditsál,
S a pápai sárga répán
Kukutsálván meg meg áll.

Olvasták ezt több Bölts Urak,
És szentebbek Náladnál,
Sok rendbéli Hazafiak,
Kikkel teis tarthatnál!
Olvassd azon Itiletet
Mellyet Buda tett róla,
S ha irigyled, hogy Könyvemet
Meg ditsirte, tégy róla!

A Pápai Sárga Répa
Tsak úgy mene versemben,
Bizonyitván, hogy nem szép a,
Helye van köz beszédben;
A min meg nem botránkozik
Okos, mivel tudva van,
Tsak te orrod turkálódik,
S fúj ellene, mint vad kan.

Fúj! Túrj! máris Örvend Muzsám,
Hogy akadtam ollyanra,
A ki lantom, s nyájas Hárfám,
Fel ébreszti most újra!
Barát Tántzra Hivatalos
Vagy addig is Barátom!
Nem kell nékem más tzimbalmos,
Magam véled mulatom!

Másokis majd mulathattyák
Verseimmel magokat,
Itt-is, ottis olvashattyák
S katzaghattyák azokat!

Neved, el hidd, nem volt soha
Még olly hires, mint most lesz:
Szökj kinodban, mint a bolha,
Rajtam Barát ki nem tesz.

Meg alázod tudom magad,
Hogy szenvedsz a Krisztusért!
Ájtatosság lesz oltalmad,
Hogy türsz Igasságodért;
De! le huzom Áll-ortzádat,
S marakodó tolladért
Meg piritom a pofádat
Nagy Fantasztaságodért.

Ne várd pedig, nem lesz Munkám
Hoszszas Dissertatió!
Kótákon jár az én Múzsám
S lesz tsak Variatio;
Versben adván, versel védem
Az én Nyájas Múzsámot,
Gyötrelmedre öszve szedem
Minden Nyájasságomat.

De ha ennek Nyájas húrja
Vastagabban pengene,
Meg botsájtja, a ki tudgya,
Hogy semmire nem menne;
Ha barátnak a Szakállát
Bibirkélné, s tzirkálná,
Vastag Bőre Kiván tsávát
S a gyalút-is ki állná.

Ezt eleve Küldi Múzsám
Rózsa alatt kezedhez!
Térdet hajtván Nyájas Nimfám
Igy kezd, s fog a Hetzedhez!
S ha Oroszlányt a körméből
Szokta a szem ismérni,
Múzsámnak e Zsengéjéből
Körmöm ki fog tetszeni.

A röpirat hangját igazán nem lehet udvariasnak mondani. A kíméletlen, goromba személyeskedést egyedül a becsületét védő ember elszántságával, a meg nem értett költő elkeseredésével menthetjük.

Szaicz azonban nem sokáig maradt adósa. Hamarosan válaszolt. Röpiratának címe: Az Oroszlány revántsot ád a Nyájas Muzsának, 1790. (név nélkül).[6]

[6] Megtalálható a győri régi szeminárium könyvtárában. Jele: XXIII. 3. 162.

Mottója:

„Ecce tibi Nagy János
Motskos száju Plébános!"

Szövege:

Egy vén dög van Rába-közben,
Kinek már nem kell az Isten,
Tsak Vénus, s-nyájas Muzsák,
Nem én, mongyák ezt versei,
Mellyek szívének jelei,
S a Gatya-Tói Nimfák.

Szégyen, mit írt a gatyárul,
A pendelyrűl és Pápárúl,
És a tsúnya Dudásrúl.[7]
Nem jó nyilvábban szóllani,
S-botránkozást indítani;
Azért tsit még sok másrúl.

Ha mint ifjú ollyan vólt is,
Ollyat írt is, ollyat szólt is,
Mint vénnek kék el-hadni:
Másokat is meg-inteni,
Keményen meg-is feddeni,
S-kivált jó példát adni.

De ki lehet ez? ... Nagy János,
A Szanyi már vén Plébános,
Kinek őszül már feje;
Még sem kell néki olvasó,
Hanem inkább péntes korsó,
Melyben van Venusz teje.

A száj szóll szív bővségéből,
Azért magát menti ebből,
Akár nékünk hogy mongya:
Hogy nem úgy él, mint ir, s-beszél;
Világ nem hiszi, mást itél;
Kár, hogy erre nints gondgya.

Ő ezt tsak nyájaskodásnak
Mongya; de káromkodásnak
Sz. Bernárd ezt mondotta:
Kettő közül hidgyünk kinek?
Te ki vagy?... Bernárdot szentnek
Még Luter is tartotta.

Bóldog Isten! mit érünk még,
Ha még a vén Pap is úgy ég,
Hogy nem is titkolhattya:
S nem szóval botránkoztattja
A népet; de bé-iktattya
Ezt könyvbe, s-nyomtattattya.

Olly Pap prédikállásában,
Szent Pállal, s-gyóntatásában
Hogy intheti Híveit:
Hogy ne mongyanak rút szókat,
Mert nem illeti ez jókat,
És az Isten szenteit?

Hogy lehet hagyni Pásztornak
Illy farkast? s-Prédikátornak
Illy nagy Botránkoztatót?
Malom-követ a nyakába
Kék kötni, s-vetni Rábába
Illyen nyálas Múlatót.

Mit mongyak már most azokra,
Mellyeket a szakállomra,
Okádtál, s-a szememre?
Oroszlány-színű szakálam,
És a szem: nem vétek nálam,
Nem hoz kárt ez lelkemre.

Ez okádás, nem tzáfolás,
Ez vén Aszszonyi hartzolás;
Ez tsak merő tsúfolás:
Ehez gyermekek is tudnak,
Akinek még virgást vágnak:
Ez illetlen motskolás.

Azért mind ezt tsak meg-vetem,
S-méreg nélkül tsak nevetem,
Az illy, nyájas Múzsákat:
Oroszlány tán árnyékoktúl
Fél, s illyen nyájas bohóktúl?
Leó nem fóg Muskákat.

Azért tovább is Márjafi
Leszek, s-ellened Maró-fi,
Ha tovább is illyet irsz;
Meg-ládd, hogy ha velem fel-tészsz,
Egy Barátnak szamara lészsz,
Soha velem fel-nem érsz.

Jót nem martam, nem bántottam,
Tsak a roszszakon szántottam,
Kik botránkozást tettek.
Ezt kívántam orvosolni,
S-a mint tudtam, meg-gátolni:
Erre mások intettek.

Tudom, hogy ügyem igazság,
Tiéd tsupa nyájas gazság;
Azért Isten velem lesz:
Ebben bizom, s-Sz. Annyában,
Magyarok Pátrónájában;
Ez tégedet tenkre tesz.

Mielőtt tovább ismertetnők a polémia lefolyását, szükségesnek érezzük, hogy néhány szóval felvilágosítást adjunk Nagy Jánosnak azokról a verseiről, amelyeket Szaicz e röpiratában megnevezett és mint különösen „szemteleneket" kiemelt. A Nyájas Múzsa első részében Rabener szatiráiból írt át néhányat magyar versbe. Ezek után csatolt egy „Toldalékot" (164—65. l.), amelyben a Szany szomszédságában levő tónak eredetét mondta el tréfás hangon. Címe: „Egy Gatya-Tó nevezetű Halas-Tóról, a melly azért neveztetik így, mert a gatyának formáját viseli". — Venus istennő egy alkalommal megtréfálta Marcal vizi istent. Míg ez a Rábában fürdött, amelynek intennője iránt Venus szerelemre gerjesztette, „gatyáját" kiterítette a közeli rétre s

„Halas tóvá tészi vizzé változtatván,
Vizzé vált két szára, sziget az ülete,
Madzagot kákából mutat kerülete".

Kifogásolja Szaicz azt is, amit „Pápárúl" írt. Ez a népies éneke, a „Pápa városát ditsérő bakonyi leány". Két népi alakot szerepeltet benne. A legény minden strófa elején egy-egy kérdést ad fel Bakonyi Jutkának. Jutka feleleteiben Pápa városát dícséri. A végén önkéntelenül tolul a legény ajkára, — ha valóban olyan szép az a város, — „jövel hát, lakjunk mi-is Pápán!" E költeményhez különben olyan kérdések is fűződnek, amelyekre eddigi kutatásaink alapján még nem tudunk határozott feleletet adni.[8] Valószínű, hogy ez nem is eredeti költeménye Nagynak, hanem csak egy más vidékről átültetett átdolgozás.

A „tsúnya Dudás" pedig nem más, mint egy másik énekének szereplője, aki — a történet szerint —, együtt aratott Bundás Gecivel. Látta Geci, hogy milyen serényen szedte Kati a markot. Belészeretett, s csakhamar meg is esküdtek.

A kifogásolt költemények ismertetésével nem az volt a célunk, hogy Szaicz eljárásmódját, kritikáját elhamarkodottnak, meggondolatlannak, sőt talán alaptalannak is minősítsük. Kétségtelen, hogy még mai szemmel nézve is a dolgot, találunk kivetnivalókat Nagy énekeiben. Az a kritika azonban, amellyel Szaicz ezeket és vele a költő személyét megbélyegezte, túlságosan erős volt. S ezt a jóindulatú és csak használni akaró plébános nem érdemelte meg.

[7] Mind értik ezeket, akik az ő nyájas Muzsáját olvasták. (Szaicz jegyzete.)

[8] Lásd bővebben: Kerényi Olaf: A magyar irodalmi népiesség úttörői I., Pannonhalma, 1939., 64. l.

Nagy János ez utóbbi röpiratra már nem válaszolt. Lehet, hogy megelégelte a veszekedést, lehet, hogy gyenge egészségi állapota nem bírta volna a megkezdett hangot folytatni. A két ember ellenségeskedése azonban egész halálukig tartott. Nagy későbbi költeményeiben ejtett el egy-egy mondatot Szaicz ellen; ő pedig egyik munkájában az erotikumhoz ezt a célzatos jegyzetet fűzte: „Erotikumnak neveztetnek azok a botránkoztató szerelmes versek, mellyekért amaz hires Pogány Poéta, Ovidius számkivetésbe küldetett, s milyeneket már most nem tsak némelly motskosszáju, akarám mondani, nyájas száju Harangozók, ha nem papok is írnak és mind világi, mind Szerzetes, vagy Ex-szerzetes Papok. Még Papok is! — De én ezt nem is igen tsudálom, jól tudván, hogy az Apostolok között is volt egy Judás, ha nem sokkal inkább tsudálom azt, hogy még azok között is, kik Isten embereinek akarnak tartatni, találkoznak ollyan gaz emberek, kik a gaz embernek nyilván pártyát merik fogni, mint N. N. N. Ez azonban egy kis barátságos intés, s még most meg-nem nevezem őket, ha nem, ha lustos nyelveket meg nem fogják — akár kik legyenek is azok —, én azt tartom, hogy legjobb orvosság a botránkoztató Papok ellen az, ha a jó Papok nyilván megvallyák, hogy igenis találkoznak Judások ő közöttük is, mint az Apostolok között, de egyszersmind megmutattyák, hogy ő közöttük is vannak Apostolok . . . Ez talán egy kis mentségére szolgálhat a minapi Revantsomnak, mellyet a jó Papok nagyon helyben hagytak, s egy Püspök hozzá tette, hogy ha az a botránkoztató Pap az ő megyéjében vólna, minden bizonnyal kis Káptalanbéli Urrá tette vólna".[9] Látjuk tehát, hogy Nagynak többen is védelmére keltek, de Szaicz őket is megfenyegette.

Nagy János többek között 1792-ben a „balaton-füredi vizi Nimfáról való hála-adó versekben" tesz említést Szaiczról. A jótékony forrás nemcsak testi egészségét adta vissza, hanem tolla is „oly erőt vett",

„Hogy kész leszsz ezentul, a Kanász-irókkal
Szembe szökni bátor, vad-Oroszlányokkal!"[10]

A polémia akkoriban nagy port verhetett fel. A kor eseményeinek hűséges krónikása, Kazinczy, hatalmas levelezésében ezt a vitát is, megemlíti: „Wissen Sie, das P. Leo sich itzt mit einem Ungarischen Gedicht wider den Pfarrer zu Szany bei Raab infam prostituirt hat. Mir ist trost, mein Theurer Freund, unter diese gerechnet zu werden, die die Herren nicht schmekken, wie Leo ist".[11]

[9] Szaicz Leó: Magyar- és Erdélyországnak rövid ismerete, melly a két országnak mind világi, mind egyházi állapottyát szem elejibe állíttya, Pest, 1792., 30—31. l.

[10] Megjelent: Magyar Hírmondó, 1792. I. 369—74. l.

[11] Váczy János: Kazinczy levelezése, II. 152. l. — Kovachich Márton Györgynek írta 1791. febr. 4-én.

Nem lenne teljes ez irodalmi vitáról való képünk, ha nem vizsgálnók meg azt is, hogy milyen hatással volt e polémia a két szereplő elkövetkező munkásságára. Szaicz a győzőknek, — mert övé volt az utolsó szó, — a nyeregben maradottaknak szokása szerint nem törődött tovább az egész üggyel. Megtette kötelességét, továbbá írta munkáit, folytatta életét ott, ahol abbahagyta.

Nagy János számára azonban sokkal keservesebbek voltak e szerencsétlen polémia következményei. Megviselte testi egészségét úgy, hogy pihenőre, fürdőre kellett mennie. Ehhez járult még a lelki, szellemi összetörtség állapota is. Az eleddig lelkes író, rajongó magyar kiejtette kezéből a tollat. Annyira erőt vett rajta az elkedvetlenedés, hogy többé nem próbálkozott meg nagyobbszabású munkával. Nem költött újabb énekeket sem, hanem csak az alkalom szükségessége iratott meg vele néhány alkalmi verselményt, amelyek irodalmilag nem értékelhetők.

A hetyke bekezdésből tragikus befejezés lett. Visszavonult a csatatérről, vérezve, szárnyaszegetten . . .

*

OLAF KERÉNYI O. S. B.: *Eine literarische Polemie am Ende des XVIII. Jahrhunderts.*

Auszug. Im vorliegenden Aufsatz schildert V. den sich zw. Leo Szaicz und Johann Nagy abspielenden literarischen Streit. Leo Szaicz, der Löwe von Erlau (Eger), war Mitglied des Serviten-Ordens. In seiner literarischen Tätigkeit bekämpfte er zunächst die zeitgenössischen, aufkläristischen Schriftsteller. Johann Nagy, der Pfarrer von Szany, ist einer der ersten volkstümlichen Liederdichter. Die „Holde Muse", eine Sammlung seiner Gedichte veröffentlichte er 1790. Einige der in diesem Band sich befindenden frei-frivolen Stellen veranlassten den sittlich streng gesinnten Leo Szaicz dazu, die Polemie zu eröffnen. Der schneidende Ton der Flugblätter wirft helles Licht auf die Persönlichkeit beider Dichter und auf die damalige literarische Auffassung. Auf Nagy's Leben und literarisches Wirken übte literarische Kampf grossen Einfluss aus. Da aber die Feder vorzeitig aus seiner Hand fiel, fehlen weitere literarisch-grosszügige Werke.

*

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest, 1888.

Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig, Bpest, 1927.

Kerényi Olaf: A magyar irodalmi népiesség úttörői, I. Pannonhalma, 1939. (Nagy János irodalmi munkásságának teljes ismertetése.)

Magyar Hírmondó 1792.

Nagy János minden munkája.

Szaicz Leó: Az Igaz Magyarnak IV. és talán utolsó része, melly szóll az igaz magyaroknak második tzímeres tökélletességéről. — Irá Máriafi István. Itt 1790.

Szaicz Leó: Magyar- és Erdélyországnak rövid ismerete, melly e két országnak mind világi, mind egyházi állapottyát szem elejibe állíttya, Pest, 1791.

Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése. I—XXI. Budapest, 1890—1911.; XXII. Harsányi Istvántól, Budapest, 1927.

Ne csodáld . . .

Oly tiszta vagy,
mint a hegycsúcsokon a hó,
mint az imádkozó gyerekszem,
mint a fűszálon rengő harmat.
. . . Ne csodáld, hogy vágylak, akarlak!

Oly édes vagy,
mint a csurrantott szőllőlé,
mint a bódító akácillat,
mint a nádmézes madárabrak.
. . . Ne csodáld, hogy vágylak, akarlak!

Titokzatos vagy,
mint a sugárzó sarki fény,
mint az örvénylő vizek mélye,
mint a lefüggönyözött ablak.
. . . Ne csodáld, hogy vágylak, akarlak!

Oly egyszerű vagy,
mint az útmenti vadvirág,
mint a méla pásztortilinkó,
mint fészke vándormadaraknak.
. . . Ne csodáld, hogy vágylak, akarlak!

Mert olyan jó vagy,
mint éhnek a falat kenyér,
mint a hűsítő csodabalzsam,
mint hajlék a hajléktalannak.
. . . Ne csodáld, hogy vágylak, akarlak!

Mert gyönyörű vagy,
mint éjjel a csillagos ég,
mint zápor után a szivárvány,
mint nyári hajnalpirkadat,
mint holdas tükre kék tavaknak.
. . . Ne csodáld, hogy vágylak, akarlak!

Mert gazdag vagy,
mint pacsirta az ég azurján,
napos réten a nárciszok,
erdő szélén a csipkeburján,
tündérmesékben a királyok.
. . . Ne csodáld, hogy — szegény legény —
bűvös kincsed után sóvárgok! . . .

Ácsi Kova Pál.

Adatok a baranyamegyei rácok történetéhez.

BARANYAY
TIVADAR dr.

Az a délszláv nép, amelyet történelmünk, okleveleink és törvényeink is, mint „rác nemzet"-et ismernek,[1] nagyrészt egykorú hazánkban a honfoglalással. Azonban ez a rác nép beleolvadt a magyarságba. Később a töröknek Európába történt betörése, Rácország folytonos zaklatása miatt a rác nép több csapatja és több ízben költözött be országunkba. Királyaink mindig vendégszeretettel fogadták és kiváltságokkal ellátva telepítették le őket.

Az első minden kétséget kizáró baranyamegyei rác bevándorlás II. Ulászló idejében, 1508-ban történt. Ekkor Stiljanovics István szerb despota vezetésével a Morava mellékéről számos rác család telepedett le Siklós vidékén. II. Ulászló Stiljanovics despotának adományozta Siklós várát, aki innen 7 esztendeig kormányozta rác népét. Stiljanovics Siklóson halt meg. Egyháza halála után szentté avatta. Holttestét a Göntér tetején helyezték sírba. Később innen hamvait a szerémmegyei Sisatovác kolostorba szállították és ott helyezték örök nyugalomra. A baranyamegyei rácok századokon keresztül elzarándokoltak augusztus 14-én, Stiljanovics halála évfordulóján, a Göntér-hegyi síremlékhez búcsújárásképen.[2] Ma már gondozatlanul áll a hajdan díszes síremlék. (L. az 1. sz. ábrát.)

A siklósi gk. egyházközség minden bizonnyal Stiljanovics despota idejében vagy közvetlenül a halálát követő időben keletkezett. A templomot 1728-ban építették. Utolsó pópája 1921. aug. 20-án elköltözött Zomborba. Ezzel egyidőben az egyházközség megszünt. Jelenleg a beremendi plébánia filiája. A siklósi görögkeletiek hajdani gazdagságára vall, hogy a már megszünt egyházközségnek még ma is 5 háza van, amelyeknek évi jövedelme meghaladja az 5.000 pengőt.

Királyaink örömmel telepítették be még a magyar föld közepébe is a rácokat. Azokat, akiket a törökök kiforgattak mindenükből. Királyaink nagy szeretetének oka pedig a közeledő török veszedelemben keresendő. A betelepült rácok egyrészt mint katonák, másrészt mint kalmárok nagy hasznot jelentettek a válságos időkben az országnak.

A rác jövevények nagyrésze a mohácsi síkon hősiesen harcolt a közösen gyűlölt ellenség, a török ellen. A mohácsi mezőn találjuk Radicsot, aki szintén azt tanácsolja a királynak, hogy inkább vonuljon vissza, mintsem megütközzék a törökkel. A dunai hajósok, kiknek feladata volt a törökök átkelését

[1] Baranyay Tivadar: A rácok elterjedése és településformái Baranyában. 5—7. l.

[2] Váradi Ferenc: Baranya multja és jelene. I. 104. l.

megnehezíteni, legnagyobbrészt szintén rácok voltak. Ezt Szerémi emlékirataiból tudjuk, akit a naszádos rácok megkértek, hogy tolmácsolja elmaradt zsoldukra vonatkozó kérelmüket magyar nyelven a királynál, mert „sigillatim me noscebat, propter hoc, quod terrigenarum fueram", írja Szerémi.[3]

A mohácsi csata után rengeteg földbirtok gazdátlanná vált. Ezen gazdátlan birtokok számát növelte még a két király küzdelmei révén előállott sok hűtlenségi eset és az ezekkel együttjáró jószágvesztések. Hasonlóképen a török hódítás is kiforgatta a földesurakat birtokukból. Így rengeteg föld, helység maradt gazdátlanul, s ennek következtében elhagyottá, lakatlanná vált.

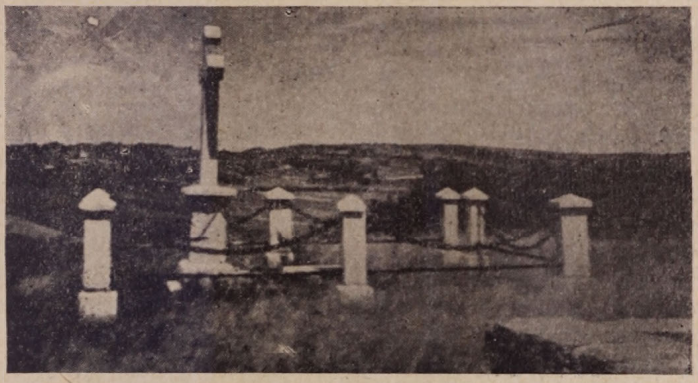
A mohácsi vészt követő két király küzdelmeiben a rácok igen nagy szerepet játszottak. „János király uralmát valósággal a délszlávok tartják fönn."[4] A mohácsi csatát követő első török előnyomulás korszakában a török seregek előtt tolt rácok menekülése népvándorlásszerű képet mutatott. A mohácsi nagy vérveszteség következtében Baranya megye erősen elnéptelenedett. Kb. 3100 férfit vesztett a megye ez alkalommal, ami az akkori népességi viszonyok között hatalmas számot jelentett. A megye egész gazdasági képében gyors változás ment végbe. A bujafüves legelők és a szántatlanul maradt földek nagymértékben elszaporodtak. Viszont az alacsonyabb mezőgazdasági kultúrában élő rácok tömegesen tódultak már ekkor észak felé.

A török betörések már előzőleg is nyugtalanították Baranya keleti felének lakosságát. Igaz, hogy a mohácsi vész után a megye lakosságának nagy része elpusztult ugyan, de a népesség talán mégis inkább növekedett a rácok beköltözésével. Nem valószínű azonban az, hogy ez a vidék felvirágzott volna a rác lakosság nyomán. Ugyanis a rácok inkább harcias, vándorló, mint nyugodtan munkálkodó földműves és iparos nép voltak. Ez a harcias, vándorló jellegük a pásztorélet egyenes következménye volt. Hogyan is lehetett volna egy egész életen át pásztorkodó, vándorló emberből egy csapásra nyugodt, egyhelyben letelepült földmívelő vagy épen iparos. Ettől függetlenül azonban a magyarság célja nem az elpusztult területek felvirágoztatása volt a rácok betelepítésével, hanem annak jobb megvédése a további támadásokkal szemben. A török hódoltság idejéig betelepült rác községeket a török épenúgy felégette és elpusztította, mint a magyarokéit.

A mohácsi vész után Baranya vármegye erősségeit gyors ütemben szállotta meg a török. Ennek során került török kézre Baranyavár, Lak, Siklós, Pécs, Pécsvárad. A megszálló török csapatokat követték a rác martalóc tömegek és „rája" csoportok. A Boszniából és Hercegóvinából különböző időben és

[3] Szerémi Emlékiratai. Kiadta Wenzel G. Mon. Hung. Hist. I. 45. l.
[4] Hóman—Szekfű: Magyar történet. III. 27. l.

csapatosan érkező rácokat a törökök erősségeik környékén telepítették le. A letelepítés elsősorban azon helységekben folyt, amelyeket a mohácsi csatavesztés után a magyarság tömegesen elhagyott. A török urak azért telepítették be ide rác martalócaikat, rájáikat, hogy a harcoló török sereget fennakadás nélkül el tudják látni élelemmel. Lopasics Radoszlávnak: „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium" című gyüjteménye szerint 1557-ben Siklós vár török parancsnoka 600, a pécsi bég 450 ilyen rác martalócot telepített le erőssége környékén. Ezek ivadékainak állítják a mai pécsi bosnyákokat."[5] Ha ez tényleg így volt, akkor ez a két

1. sz. ábra. Stiljanovics István szerb despota Göntér-hegyi síremléke.

esetben történt telepítés is hatalmas lélekszámot eredményez. Így Siklós környékén 3600, míg Pécs közelében 2700 rác telepedett le török parancsra. Ez csak két adat, bizonyára a legnagyobbak, de kisebb arányú telepítések Baranya más török kézre került erősségeinek környékén is voltak.

A betelepült rácság ide-oda vándorolt állatjaival. Sátrait hol itt, hol ott verte fel. A török hatalom adószedés céljából defterekbe próbálta őket összeírni, azonban ez vándorló életmódjuk következtében nem sikerült. Csak elvétve találunk rác neveket a defterek feljegyzéseiben; ilyenkor is csak mint az egyes őrségek útmutatói szerepelnek. Az egyik ilyen feljegyzésben ezt olvashatjuk: „Az őrségben van még Radivi Mihail útmutató rác".[6]

A rác nép az elpusztult magyar földeken szabadon élt sátraiban vagy épen földbevájt putrijában. Foglalkozása a gyüjtögetés, pásztorkodás, halászat, vadászat és főképen a magyar területek fosztogatásából állott. „A török korszakban a rác életforma kétféle volt: Magyarország területein martalóc,

[5] Váradi: i. m. I. 105—108. l.
[6] Velics Antal: Magyarországi török kincstári defterek. I. 10. l.

félnomád, egészcigány, a török uralom alatt pedig rája földettúró, állatot legeltető rabszolga."[7].

Baranyában a rácok betódulása hatalmas arányokat öltött a török világ alatt. Ez a betódulás s az ezzel kapcsolatos település oly nagyarányú volt, hogy a XVII. század folyamán Mohács rác püspöki székhely lett.[8] Ez a nagyarányú terjeszkedésük igen veszélyes helyzetet teremtett. Törzshazájuk a magyar határokkal szomszédos lévén a betelepültek szellemi és földrajzi kapcsolataikat nem szüntették meg az otthonmaradottakkal. Így a betelepült rácság faji kapcsolatai révén állandóan délnek tekintett, s ezt a területet régi hazája északi nyulványának tartotta.[9] Baranyában a rácság legelső településterülete Mohács és a Mecsek gerincvonaláig nyúlott, s így a középbaranyai dombság lett a töröktől pártfogolt rácok lakóhelye.

Ha azon adók nagyságát vizsgáljuk, amelyeket Baranya községei a töröknek fizettek, azt tapasztaljuk, hogy egyes községek kevesebb adót tartoztak fizetni uruknak. Ennek okát főképen abban kereshetjük, hogy ezen községek lakosságát a török földesúr telepítette be, s ezeknek legfőbb adózásuk a sereg ellátása volt. Ezt azonban az összeírások már nem tüntetik fel.[10]

Baranya 1543 július 20-tól 1687 augusztus 12-ig volt török uralom alatt. A visszafoglaló háboruk ideje észrevétlenül elsöpörte Baranya földjéről a rácok sátrait és putrijait. Az ezután betelepült rácok már csak igen kis mértékben voltak a régi sátorozó rácok utódai. Ezekről már biztos adataink vannak.

A felszabadító háborúkkal kapcsolatban meg kell említenem azt a baranyamegyei rác szokást, amely állítólag innen veszi eredetét. Ez pedig a „busó"-járás. Azt mondják, hogy a busó szörnyalakokkal megijesztett török lakosságot a mohácsi rácok űzték ki a városból.[11]

A Baranyába már előzőleg befogadott rác nép azon része, amely iparosokból és kalmárokból állott, s amelyik városokban telepedett le, hamarosan beolvadt a városok lakosságába. Az 1696—97-es conscriptiok szerint kb. 30 községben tiszta rác lakosságot találtak, míg több más helységben a magyar és rác lakosság együtt élt. Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a *mohácsi vészt követő török hódoltság tette Baranyát nemzetiségi vármegyévé.*

A felszabadító háborúk idejéig az itt primitív viszonyok

[7] Hóman—Szekfű: i. m. IV. 449. l.

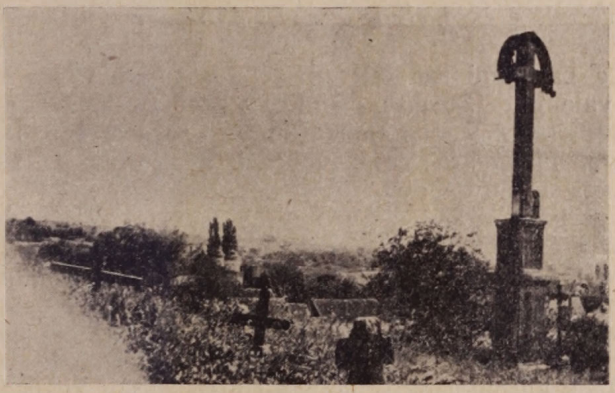
[8] Váradi: i. m. I. 105—108. l.

[9] Hóman—Szekfű: i. m. IV. 442. l.

[10] Conscriptio et aestimatio Bonorum et Pagorum Provisoratus Quinque-Ecclesiensis Anno 1696. Peracta in Cottu Baranya existent. Budae. — Januari 1697. — Baranya vm. levéltárában. Eredetije az Országos Levéltárban.

[11] Váradi: i. m. I. 162. l.

között letelepült rác nép házat nem épített. Földalatti putriban lakott. Ezen putri egyetlen helyiségében élte le életét egész családjával együtt. Műveltségi viszonyai igen alacsonyak voltak. Írni, olvasni csak pópáik tudtak. Műveltségi állapotukra enged következtetni az 1721. évi egyházi látogatás irata (34 évre a felszabadulás után). Itt többek között ezt olvassuk: „A nem egyesült görögök között alig van egyén, aki Isten tíz parancsolatát tudná", „és midőn erről értesíttetett az említett görög püspök, felelé:" „Tudom én azt, de nem segíthetek rajta a népnek legfőbb durvasága miatt". „Kéretvén pedig, hogy tenne rendelést, miszerint a pópák legalább imádságra tanítanák a népet, kereken kimondá, hogy ez náluk ki nem vihető. (Inpracticabile.)"[12]

2. sz. ábra. A pécsváradi rác temető. (Szerző felv.)

A törökök kiűzése után az erősségek környékén letelepített rácok nagy része továbbra is itt maradt. A török uralom alatt a rácok a törökkel együtt harcoltak a magyarság ellen. Mikor azonban a felszabadító háború folyamán Magyarország nagy része visszakerült, a rácok is le akarták rázni a török igát. Ezért I. Lipót király felszólítására készségesen csatlakoztak a felszabadító hadjárathoz. Azonban Szerbia felszabadítása nem sikerült. Ellenkezőleg: 1690-ben a törökök a rácokat hazájukból nagyrészt kiszorították.

Mikor 1690-ben a császári csapatok, a Balkánt elvesztve, Magyarországba visszavonultak, a szerbek véglegesen elestek attól a reménytől, hogy hazájuk a török iga alól felszabaduljon. A török bosszújától remegve Csernojevics Arzen ipeki patriarcha vezetésével a rácok tömegesen hagyták el ősi lakóhelyeiket, s 37—40.000 fegyverfogható rác, mintegy 200.000-nyi lélekszámmal földönfutó menekülőkként Magyarországba kéredzkedett. Lipót az 1690. április 6-i privilegiális oklevélben

[12] Haas Mihály: Baranya. 216—217. l.

a rácoknak megengedte a betelepülést. Mint ősidőktől Magyarországtól függő népet megtartja őket régi jogaikban, vallásszabadságot engedélyez nekik, s meghagyja mindazon kiváltságaikat, amelyeket a török világ előtt élveztek. Ezután ez a nagyszámú rác nép gyalog és hajón Csernojevics patriarcha, több püspök és kalugyer vezetésével beköltözött. Beköltözésüknek olyan látszatot adtak, mintha nem kényszerűségtől űzve, hanem saját jószántukból jöttek volna magyar földre, az osztrák uralkodó megsegítésére.[13] Ezen nagy tömeg legnagyobb része a Dunántúlra menekült, s legsűrűbben épen Baranyában telepedett le. Csernojevics patriarchának első székhelye Dunaszekcső volt. Lipót király 1698-ban a dunaszekcsői kastélyt és uradalmat adományozta a patriarchának, aki itt 1700-ban püspöki zsinatot is tartott. Ezt az uradalmat azonban csak 4 évig élvezte; mert 1702-ben „obrepertium ius terciae" a Bezerédj családnak kellett átadnia.[14] Ekkor keletkeztek a baranyai rác települések elsősorban Pécs és Pécsvárad, valamint Dunaszekcső környékén, a Hegyháton és a Duna mellékén. Dunaszekcső, mint Csernojevics patriarcha székhelye, bizonyára nagy vonzást gyakorolt a betelepülő rácokra és afféle rác települési góc lehetett.

Ezt a nagyarányú népvándorlást nem tartották véglegesnek sem a rácok, sem Lipót király.[15] Ettől függetlenül a kormány és a király törekvései odairányultak, hogy a Magyarországban lakó népet egységes vallásba olvasszák össze. Márpedig ekkor az országban e tekintetben a legtarkább képet éppen Baranya adta. A lakosok közül csak igen kis számmal szerepelnek katolikusok. Ellenben sokan voltak evangélikusok, reformátusok, ariánusok, de legtöbben mégis a görögkeletiek.[16] A római katolikus egyház általában nem szívelte ez utóbbiakat. De a nép és az országgyűlési rendek sem különben. Valamennyit „ó-hitűeknek", „szakadároknak" (schismatici), „vadrácoknak" nevezték, „akik egyházi szokásaikat vagy a zsidóktól vagy a pogányoktól kölcsönözték".[17]

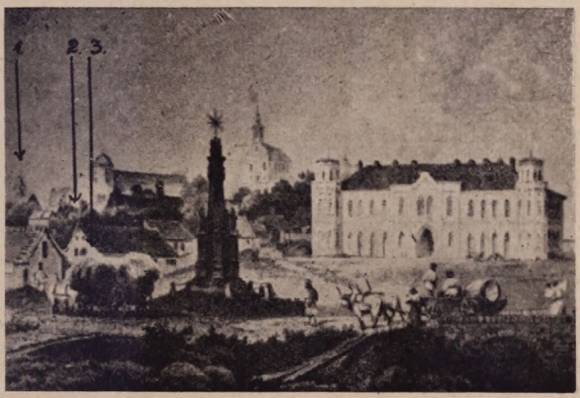
A schizmatikusok vallási kérdésének megoldására már 1690-ben sor került. Ebben az időben Radanay Mátyás volt Pécs püspöke, a nagylelkű hős hadvezér, akinek éleslátására és erős akaratára egyházmegyéjének nagy szüksége volt. Radanay az áriánusok megtérítése körül szerzett érdemeket.[18] Egyedül végezte a nagy munkát, azonban igen erőszakos módon. Ezen természete volt az oka annak, hogy a görögkeletiek egyesítésének munkáját nem bízták rá.[19] A császári

[13] Hóman—Szekfű: IV. 597. l.
[14] Váradi: i. m. I. 105—108. l.
[15] Szalay: Magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. 37. l.
[16] Haas: i. m. 298—69. l.
[17] Bőhm: Dél-Magyarország külön története. I. 162. l.
[18] Haas: Gedenkbuch 68. l.
[19] Váradi: i. m. II. 505. l.

és királyi kamara 1688-ban Tullius Miglio de Prumberg bárót, Dél-Magyarország és Szlavónia királyi biztosát bízta meg az únió létrehozásával.

Prumberg felszólítást intézett a schizmatikusokhoz, hogy térjenek vissza a római katolikus egyházba. Ez a felhívás hamarosan eredménnyel is járt. A szerémi püspök alá tartozó összes papok és szerzetesek, valamint Raich Jób, az oravicai zárda főnöke kijelentette, hogy az utóbbi 16 plébániájával és zárdájával önként egyesülnek a katolikus egyházzal.

Hogy az egyesülni szándékozók a katolikus egyház tanítását megismerhessék, Prumberg a pécsi jezsuitákat bízta meg az oktatással.[20] Prumberg az erőszaktól óvakodva végezte

3. sz. ábra. Pécsvárad régi képe. (Reprod. szerző.)

az ó-hitűek egyesítésének művét. Így sikerült elérnie, hogy a rácok nagy tömegei késznek nyilatkoztak a római katolikus egyházba áttérni. Az egyesülni akaró rác papokat Pécsre hívta össze. Az egyesülés jegyzőkönyvében olvassuk, hogy Prumberg hívására megjelentek Raich Jób oravicai, Niegomerozich E. grábóci zárdafőnök, Prodanovich Vuka fehérvári, Milleszlovich Stefán döbröközi, Adamovitch Vuka simontornyai, Oribaz Rado ozorai, Szardeler Teodor pécsi, Villaxovich Szavó dombói, Kules Milos szőlősi pópák és még 16 dunántúli rác képviselő. Az egyesülés 1690. január 18-án történt meg a jezsuita kolostorban. Az egyesülésen jelen voltak Jány Ferenc szerémi püspök, Vechy Gábor Pécs és Szigetvár parancsnoka, valamint Velmek Tivadar királyi biztos. A rácok Jány püspök ünnepélyes miséje után az ő kezébe tették le az eskűt, kötelezően önmagukra és mindazokra, akik őket küldötték. Majd aláírták és lepecsételték az ünnepélyes szerződést.[21]

[20] Josephi Koller: Historia Episcopatus Quinque-Ecclesiensis. VII. 153. l.
[21] Koller: i. m. VII. 153—157. l.

Ezen felbuzdulva Pécs város lakossága, 1692. húsvétján megfogadta, hogy Pécset katolikus várossá teszi. A városba betelepedő másvallásút a katolikus hitre térítik, ha erre nem hajlandó, akkor a városból kizárják. Ezt a fogadalmat a város vezetői évenként, húsvét hétfőjén meg is újították. Minden fogadalomújítás alkalmával a mise alatt a Crédo után a város elöljárói az oltár lépcsőjére térdelve, gyertyával a kezükben mondották el a fogadalom szövegét. Majd pedig megáldoztak.[22]

Midőn Lipót megtudta a város ezen fogadalmát, felkiáltott: „Bár az egész ország tenne ily fogadalmat!" A város fogadalmát meg is erősítette, sőt a bécsi Szent István templomban 1693-ban ő is megfogadta, hogy Magyarországon élő másvallásúakat igyekszik minden erejével a katolikus hitre téríteni.[23]

XII. Ince pápa, midőn a város fogadalmáról értesült, a város tanácsának teljes búcsút engedélyezett. Ugyanezen alkalomból a jezsuitáknak Gyertyaszentelő Boldogasszony tiszteletére szentelt templomát négy szent vértanú ereklyéjével ajándékozta meg.[24]

Ezzel az unió be is fejeződött volna. Az egyesült rácok a budai kapun belül álló Szent Erzsébet templomot kapták meg s itt tartották istentiszteleteiket. Minden rendjén lett volna, ha egy görögkeleti patriarcha bujtogatásaival a békét fel nem borítja. Ez a már egyesülteket újra az elszakadásra bírta. Eddigi templomukban a szertartások végzését megtiltotta, mert azt a római katolikus istentiszteletekkel megszentségtelenítették. A patriarcha szavai igen jó talajra leltek a csak most egyesültek lelkében. Megszegték igéretöket, s azon kalugyerokat, akik ragaszkodtak a római katolikus valláshoz, eltávolították körükből.[25] A nép pedig az elszakadás útján haladt tovább vak pópái vezetésével. A katolikusokat gyűlölték, s minden alkalmat megragadtak, hogy a katolikusoknak bajt vagy kellemetlenséget okozzanak. Így katolikus nőket rávettek arra, hogy plébánosuk tudta nélkül velük házasságot kössenek, és ha ez megtörtént, akkor a legbrutálisabb módon kényszerítették őket hitük elhagyására. Katolikus temetőbe nem engedték halottaikat temetni. Így természetes, hogy külön temetőik is voltak. Pécsett már nyomai sincsenek, de Pécsváradon, Siklóson s még több községben fellelhetők e rác temetők romjai. (Lásd a 2. sz. ábrát.) A rác kereskedők pedig azzal zsarolták a katolikusságot, hogy áruikat kétszeresen drágábban adták, mint a zsidók.[26] E sok visszaélés eredménye az lett, hogy a rácok ellen panaszt emeltek a város és a megye lakosai a megyei hatóságoknál. Ez ügyben a megyei

[22] Pécsi Káptalani Levéltár: Fasciculus LXXXVIII. No. 59.
[23] Pécsi Káptalani Levéltár: Fasciculus LXXXVIII. No. 59.
[24] Pécsi Káptalani Levéltár: Fasciculus LXXXVIII. No. 59.
[25] Pécsi Káptalani Levéltár: Fasciculus LXXXVIII. No. 59.
[26] Pécsi Káptalani Levéltár: Fasciculus LXVIII. No. 2.

tisztikar 1693. november 13-án gyült egybe. A panaszt Radanay püspök helyettese, Viza János kanonok és Bedekovics Kristóf, a város bírája — aki neve után ítélve ugyancsak rác lehetett — adták elő. A panaszpontok elsorolása után arra kérték a megyei hatóságot, hogy az eskűszegő rácokat száműzzék a városból.

A rácok nevében jelenlevő kalugyer beismerte a vád igaz voltát, és egyben javulást ígért népe nevében. Erre a megye hatósága úgy határozott, hogy ha 15 napon belül „a javulás semmi jelét sem látja a helybeli plébános a kalugyeren és a szakadárokon, miként a megmételyezett juhok a nyájból, úgy ők a keresztény hívők sorából, Pécs városából és külvárosából kivettetnek, s mint hitszegők száműzetnek".[27] Egy részük komolyan vette ezen határozatot és visszatért az egyházba, sőt

4. sz. ábra. Rác-szentforrás a véméndi erdőben. (Szerző felv.)

lassacskán görög szertartásaikat is elhagyták. Ezek főként a budai városrészben laktak. Másrészük azonban nem engedelmeskedett.[28] Ezért a püspök, a jezsuita rektor, mint helyi plébános, és a város közönsége az engedetleneket az ítélet alapján 15 nap elteltével a városból kitiltotta. Ezen kitiltásba Vechy gr. is beleegyezett.[29] A kiűzöttek a püspöki uradalom igazgatójának engedélyével Ürög területén telepedtek le, ahol számukra településterületet jelöltek ki. Ezért róluk ezt az új falut Rácvárosnak nevezték el.[30] Ma a rácok itt már teljesen kihaltak, s emléküket már csak két falba épített sírkő őrzi, bár a település neve még ma is Rácvárosként ismeretes.

A röviddel ezután kitört kuruc-labanc harcok idején a rácok ugyancsak a magyarság ellen fordultak. Kegyetlenkedéseik szörnyű arányokat öltöttek. Kegyetlenkedésük mozgatója a bécsi udvar kétszínű politikája volt. A bécsi udvar a rácokat pártfogolta, hogy a magyarsággal szemben felhasználhassa őket. Lipót és III. Károly királyok kiváltságleveleiben

[27] Pécsi Káptalani Levéltár: Fasciculus LXVIII. No. 2.
[28] Aigl: Historia Brevis Capituli Quinque-Ecclesiensis. 1838. 171. l.
[29] Pécsi Káptalani Levéltár: Fasciculus LXXXVIII. No. 59.
[30] Aigl: i. m. 172. l.

feltűnik az a hang, amellyel a rác népet szinte dédelgetik. III. Károly király három hónapon belül két ízben is (1717. febr. 6. és ápr. 10.) ad ki rendeletet a szerbek érdekében. Az első barátságos hangú felszólítás, de a másik már szigorúbb és pénzbüntetést is helyez kilátásba.[31]

Baranya lakosságát a török hódoltság után 1715-ben irták össze. Ekkor a megye már 28 esztendeje tartozott ismét a magyar király uralma alá. A megyében az idegenek beözönlése igen nagy arányokat öltött. Igaz ugyan, hogy a bevándorlás menetét 1704-ben a kuruc-labanc világ, valamint a rácok véres pusztításai megakasztották, de ez csak ideig-óráig tartó jelenség volt. Annyi azonban bizonyos, hogy a bevándorlók betelepülési kedvét mindezek nagymértékben s rossz irányban erősen befolyásolták.

Alig szakadt vége ezen véres éveknek, új baj, a pestis tört megyénkre, amely az összeírások megkezdésének idején annyira elhatalmasodott, hogy az összeírás munkáját is abba kellett hagyni. A pestisjárvány elmultával a bevándorlás még nagyobb méreteket öltött. A bevándorlók azonban önkényesen választották meg településhelyeiket.

A németországi telepesek bevándorlása ekkor kezdődött meg Baranyában. Ezen betelepültek jogviszonya egészen rendezetlenül áll előttünk az összeírások megjegyzései alapján.[32] Ez a rendetlen viszony volt a rúgója a népmozgásnak. Egyik letelepült sem érezte magát a földjéhez kötöttnek, s így továbbvándorlása következtében előfordult, hogy az összeírásokban kétszer is vagy egyszer sem szerepelt.

Az ez időben folyó betelepítések ellenére is Baranya népessége túlnyomóan magyar. A rácok száma 1715-től 1720-ig, azaz öt év alatt kereken 1000 lélekszámmal csökkent (1715-ben: 7098; 1720-ban: 6091). Amint látjuk, a XVIII. században elég tekintélyes számú rác lakossága volt megyénknek. Természetes, hogy e nagyszámú lakosságnak több temploma, plébániája is volt. Pécsett a XVIII. század első felében püspökségük is volt.[33]

II. József, aki hazánkban a modern nemzetiségi politika alapvetője volt, a bevándorlók közül legszívesebben látta a rácokat. Minden bizonnyal az vezette II. Józsefet a rác bevándorlók letelepítésében, hogy bennük jó katonaságot találjon a magyarság ellen. Így válik könnyen érthetővé a magyar és a rác nép közötti gyűlölet. E gyűlöletet magyar, sőt még német részről is fokozta az a tény, hogy a rác földek a magyar és német birtokok között legnagyobbrészt műveletlenül feküdtek, s így zavarták a rendet. Másrészt pedig az inkább állattenyésztéssel foglalkozó rác nép őrizetlenül hagyott állatjai sok kárt okoztak a rendesen megművelt magyar és német

[31] Pécsi Káptalani Levéltár: Fasciculus LXIX. No. 29. és 30.
[32] Acsádi Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában.
[33] Haas: Baranya 275. l.

földeken. S mivel a rendet fenntartó községtanácsban a rác lakosság többsége következtében a rácok nagyobb számmal szerepeltek, a kívánt rendet nem is tudták fenntartani. Ezért történt, hogy a lakosság II. Józsefhez olyanirányú kérelmet terjesztett fel, hogy választaná szét a különböző nemzetiségi településeket. Ez a szétválasztás hosszú huzavona után meg is történt a XVIII. század vége felé. Így lett Baranyában is pl. Hidas községből három település: Magyar-, Német- és Ráchidas.

5. sz. ábra. Rác-szentforrás a véméndi erdőben. (Szerző felv.)

Megyénknek 1830-ban Fényes Elek adatai szerint 391 helysége volt.[34] Ezen 391 községből összesen 61 faluban laktak rácok, tehát kereken 16 % volt a rácokkal vegyes lakosságú község.

A századforduló rác lakosságának elterjedésére már a statisztikai adatok vetnek fényt. Az 1881. évi adatok szerint 17.783 rác lakosa van Baranyának. Húsz évvel később, 1900-ban már megnövekedett a számuk és 19.643 lelket számláltak. Ezidőtől fogva azonban számuk lassan csökken, s 1920-ra már 16.176-ra olvadt le. A trianoni békét követő optálásokkal számuk hirtelen majdnem a felére csökkent, olyannyira, hogy 1930-ban már csak 9.724 a számuk. Ezen

[34] Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográphiai tekintetben, Pesten, 1836. I. 13. l.

számban azonban bennfoglaltatnak a katolikus sokacok és horvátok is. Tulajdonképeni óhitű rác igen csekély számmal él már ekkor megyénk területén. Az optálásokkal egyidőben kicsúszott az óhitű rácság lába alól a talaj megyénkben.

Itt tartózkodásuknak az emlékei is már egymásután pusztulnak el, szinte szemünk láttára. Rácváros on — mint már említettem — emléküket a régi temetőjük helyén épült egyik ház falába rakott sírkereszttöredékek őrzik. Pécsváradon, amely valaha nagy településhelyük volt, az 1795 után épült templomuk már alapjaiban is elpusztult (lásd a 3. sz. ábrát).

Pécsvárad ezen régi képe, amelyen az óhitű templom még látható (l. az 1. sz. nyílnál), az előtérben álló községháza építési ideje táján készült. A községháza 1852-től 1854-ig épült. Érdekessége és a mi szempontunkból értéke a képnek az, hogy baloldalt a rácok házai (l. a 3. sz. nyílat), az előtérben pedig rác emberek különleges módon fogatolt ökrös szekerekkel láthatók. Temetőjüknek gyér maradványait ma már természetesen csak nagyon elhanyagolt állapotban láthatjuk (lásd a helyét a 2. sz. nyilnál és a 2. sz. ábrát!) Ugyanígy pusztulásnak indult emlékük a Véménd közelében található szent forrásuk. Az ide épített kápolna erősen düledező állapotban lelhető fel az erdő mélyén (lásd a 4. és 5. sz. ábrákat!).

Optáláskor a baranyai rác lakosok tömegesen hagyták el apáik és nagyapáik lakóhelyét, azon lakóhelyet, amelyet az osztrák császári jóakarat juttatott nekik magyar földön. Tanuk szerint sírva hagyták el szegényes házaikat, kis templomaikat és szeretteik sírját.

Házaikat az új tulajdonosok ma már nagyrészt átalakították, templomaik és szent helyeik azonban gondozatlanok. Temetőikből egymásután pusztulnak a sírkeresztek, és elkopva begyepesednek a sírhalmok.

*

Dr. TIVADAR BARANYAY: *Beiträge zur Geschichte der Serben im Komitate Baranya.*

Auszug. Verfasser ergänzt die Geschichte der vor den Türken geflohenen und in Südungarn eingewanderten Serben mit einigen neuen Beiträgen.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Beszélek majd a Kucserával . . .

Most már sokszor megtörténik velem,
hogy dib-dáb dolgokon elmélkedem.

Tegnap például azon járt eszem,
hogy koporsómat és fejfámat
csup részletekre már most megveszem.
— „Ne legyen reám gondja másnak,
ha vékony vándorsaruim
a földi útakon elvásnak!“ —

Ma délelőtt már meg is néztem
a legszolidabb városrészben
pár koporsós kirakatot.
De bántott, hogy a féregládák
mind cifrák és mind méregdrágák.
(Készítői nem a halottnak,
a bámész kíséretnek szánták).

Mindazonáltal
beszélek majd a Kucserával.
És gyalultatok — meglátjátok —
koporsót véle testhezállót,
hat szál deszkácskából, amely
alázatos, s nem kiabál,
és egyszerű, mint a halál.

S hogy némi tanulság is essék,
(ez ma már szinte kötelesség),
fejfámra így faragtatom
fel utolsó akaratom:

„Pázsitos patakparton cseppnyi
virág szerettem volna lenni.
Vagy erdő sarkán télbe', nyárba'
messzemerengő rezgő nyárfa.
Vagy harsánytorkú kis pacsirta,
vagy égbenéző gránitszikla.
Vagy füzek közt cérnányi, csörge
csermely: csízek deleltetője . . .
De az Alkotó ingerülten
kiejtett zsúfolt tenyeréből,
s én csak embernek sikerültem . . .
Testvéreim!
Cinkéim, döngő méheim!
Nyirek, virágok, patakok,
sirassatok!
S hogy békén szendereghessek:
az emberek elől ti boldog
országotokba rejtsetek!“

Pável Ágoston.

Régi és ritka szavak Dunántúl.

BEKE ÖDÖN dr.

49. **Böndő.** Egy régi Nyelvőr-kötetben közlik: *biling, böndő, böndzső* ‚csilleng' (5 : 128). A közlemény valószínűleg Baranya megyéből való, mert a *böndő* Mohácson ‚kicsike szőllőfürt' (Nyr 27 : 111), az Ormánységban ‚szőlőfürt', pl. Bá csak ëgy *böndőt* adott vóna! (Kiss G) Berze Nagy J. egyik szaporcai meséjében is előfordul: Aggy legalább csak egy *böndeőt!* (2 : 256). Kiss G. szerint Szaporca vidékén kukoricafejre is mondják: ëgy *böndő* kukorica (258). A *böndső* Kiskúnhalason is előfordul, ami érthető, ha tudjuk, hogy a város református lakossága a 16. sz. végén és a 17. sz. elején legnagyobb részt Baranya és Somogy megyéből települt oda. A *böndő* hangváltozata a *böngő*, amely a baranyamegyei Becefán használatos (Berze i. m. 3 : 235), pl. Lëszakajtottam az utba ëgy *böngő* szőllőt. A régi Tsz ezt a Dunántúlról *bönge* alakban idézi, s Kecskeméten is a *bönge* a szüreteléskor a tőkéken maradt fürtöket jelenti (Nyr 17 : 223). Kiskúnhalason olyan gyümölcs, amit szüretkor a szedő a fán feledett, pl. *bönge dió, bönge szőllő* (uo. 91). Nagykőrösön *bönge* a szüret után a tőkén maradt szőllőfürt, krumpli a szedés után, kukorica a törés után (Kertész Dezső). Szentesen *bënge* a szüreteléskor v. kukoricatöréskor hátramaradt fürtök v. csövek (pl. *bënge-kukorica* uo. 222). Hont megyében *bënge* a szedés után itt-ott elmaradt gyümölcs (6 : 181). Bars és Vas megyében *benge* a szüret után a tőkén maradt szőllőfürt, a fán maradt dió, körte, alma, földben maradt burgonya (17 : 137), Vácott *bëng* ‚a szőllőfürt egy cikkecskéje' (NyF 10 : 64), Komárom m. Nagyigmándon *szőllőböng* ‚szőllőfürt' (8 : 94), Győr m. Bőnyön a *böng* ‚kisebb és közép nagyságú szőllőfürt' (14 : 526). A MTsz a *böng*-öt közli még a Balaton mellől és Fejér m. Zámolyról. Megerősítésre szorul a Nátlytól 1825-ben Szegedről közölt *böndöly* ‚ritkaszemű szőllőfürtöcske', melyet Király Pál is közölt a *böndölyöz* ‚böngész' igével együtt Nagykőrösről (MTsz). Ezek származéka az irodalmi *böngész* ige, melynek népnyelvi változatai: *bëngê(s)z* (Palócság), *bengéz* (Kecskemét, Békés m. Kassa vid.), *bëngéz* (Nógrád m. Rimóc MTsz, Heves m. NyF 16 : 45), *böngéz* (Kecskemét MTsz), *böngéröz* (Baranya m. Helesfa i. m. 3 : 7).

50. **Gúba, gúbás.** Az Ormánységben *gúba* ‚penész', *mëggúbásodik* ‚megpenészedik', s *gúbás* még ‚csenevész, satnya' is (Kiss G). A MTsz szerint a szó ebben a jelentésben csak Baranya megyében és Kiskúnhalason használatos, de Kopácson rövid *u*-val ejtik: *guba, gubás* ‚penészes', *elgubásodik* ‚elpenészesedik'. Berze is rövid *u*-val jegyezte föl: *guba* ‚penész'. *A penészën gubát cserél* (vö. Eben gubát cserél; Kisherend 3 : 41), *gubás* ‚penészes' (Berkesd 14). *Bëgubázik, mëggubázik* is előfordul mesékben: Mögátkoszta ja zannyát, hogyha *bëgubázik* is,

addeég në halhasson mög, még eőt nem láti (Szaporca 2 : 163). Napa othun *bëgubázott*, meék së tudott mökhâni (166). A zemberek má *möggubásztak* (126). Kiskúnhalason *mëggúbásodik* ‚megpenészesedik' (MTsz). A gubának ez a jelentése a régi nyelvből nincs följegyezve. Ha tekintetbe vesszük, hogy a penészgombák vékonyka szálacskák ezreiként pehely-, rost- vagy porszerűen vonják be a szerves, rothadó, bomlófélben levő, nedves testeket, akkor valószínűvé válik az a föltevés, hogy a penészes jelentésű *gubás* azonos a ‚zottig, haarig, rauh' jelentésű *gubás*sal, s ebből elvonás útján keletkezett a *guba* ‚penész' jelentése. A *gubás*-nak említett jelentésére már a régi nyelvben vannak adataink, s a Palócságban *gubás* (Hont m.), *gúbás* (Ipoly völgye Kovár vid.) a. m. bozontos, borzas, boglyas, kócos, fésületlen hajú' (MTsz). A bácsmegyei Ada vidékén *mëggombásodik* (pl. a túró) ‚megpenészedik' (NyF 37 : 25). Talán *mëggubásodik*-ból népetimológiával.

51. **Hímör.** Az Ormánységban ‚a fiatal marha bőre alá valami légyfajta peterakásának következtében támadt dudorodás' (Kiss G. 286). Nyilván azonos a MTsz közölte *imely* szóval. Újabb adat: *ímöl* ‚a szarvasmarha hátán levő kukacos kelevény' (Veszprém m. Lovászpatona NyF 34 : 34), *émely* ‚Hypoderma légy lárvája' (Nyírbátor MNy 31 : 197). A szókezdő *h* újabb járulék, mint a fertővidéki *himöl* és erdővidéki *himő* változatokban. Ilyen járulékos *h* van más esetekben is, pl. *házalík* ‚ház körüli tejtermék' (Komárom m. Szilas MNy 29 : 60), *tejházalék* ‚tejföl, túró, tojás együtt, pl. egy kosárban' (Baranya m. Bánfa (Nyr 26 : 141), vö. *ázalék* 1. ‚főzelék' (Ormánység, Nógrád m. Tolmács, Sz.-Doboka m. Horgaspatak) MTsz, NySz; 2. ‚disznóaprólék' (Székelyföld) MTsz, *himmel-hámmal* ‚ímmel-ámmal' (Mezőtúr); *him-hám* ‚hímezés-hámozás' (Székelyföld); *himbol(y)og* ‚imbolyog' (Komárom); *hincsëllér* ‚indzsellér' (Zemplén m. MTsz); *hidegen* (Göcsej Tsz), *hidegëny* ‚idegen' (Baranya m. Katádfa Berze 2 : 183); *hint* ‚int' (Vas m. Őrség MTsz, Baranya m. Berkesd Berze 3 : 16); *meghint* ‚zu sich winken', *hinteget* ‚immer zu sich winken' (Moldva Wichmann), Nagykanizsa (NyF 48 : 63); *hinda* ‚inda' (Somogy m. Kassai, Juta MNGy 6 : 244, Baranya m. Ibafa MTsz. Boda Berze 3 : 170, 35); *henyelög* (Rózsám udvarába ëgy kerek almafa, Az alatt *henyelög* egy szép pej paripa Mohács Berze 1 : 271), vö. *enyeleg* ‚izegmozog, pajkoskodik (gyerek)' (Debrecen Nyr 9 : 476); ‚fickándozik (ló)' (Kis pej lovam csárda előtt *enyelög* Torontál m. Deszk; Az én lovam a kapuba *enyelög* Udvarhely m. Korlátfalva MTsz); *huszitt* (Balatonfelv. NyF 40 : 59); *huszít* (Kiskúnság Nyr 36 : 235, Kiskúnhalas, Érsekujvár, Gömör m. Háromszék m. MTsz) ‚uszit'. A régi nyelvben is *huszít*, *huszét*, tehát lehet, hogy a mássalhangzó kezdetű alak volt az eredetibb. Vö. a NySzban német *anhussen* fordítását; máskép Kelemen MNy 32 : 198).

52. **Hímlik.** Az Ormánységban a. m. ‚omlik (a föld szántás

közben)' (Kiss G.). A régi Tsz Balaton mellől, Göcsejből közölte ‚szétporlik, szétomlik' jelentésben, Kresznerics pedig a vasmegyei Halastóról *elhimlik* (a liszt) ‚elporlik' összetételben. Az Ormánságban *himlel* ‚hint, hinteget' (Kassai MTsz), *meghimlőnyi* ‚ritkán elszórni (pl. ganét)', *êhimlőlöm* (a vetőmagot) (Tolna m. Kölesd Nyr 44 : 381). A szó régiségére mutat a moldvai csángó *elhimlik, elhimèlni* ‚auseinanderfallen, sich zerstreuen (z. B. ein Sandhaufen, eine Menschenmenge)' (Wichmann). Valóban a szó csak legrégibb kódexeinkben fordul elő *elhimlik, elhimletik* alakban ‚zerstreut werden, zerstieben' jelentésben. Maig is megmaradt a *himlő* szóban. A *hint* ige is *himt* volt még a kódexekben és 16. sz.-i nyomtatványokban is.

53. **Hókoros.** Kiss G. szerint az Ormánságban a. m. ‚szeszélyes, mindig mást gondoló'. Bár Kiss G. a *holdkóros*-tól elválasztja, eredetileg mégis az lehetett a jelentése. Már Káldi bibliafordításában előfordul a *havi kór* ‚lunaticus' jelentéssel, Calepinusnál s még előbb a kódexekben *havas* volt a mai *holdkóros*. Tehát ezekben a *hó* ‚hold' jelentésben maradt meg. Szalontán *rájött, feljött a hava:* rájött a bolondja (NyF 69 : 23). Hajdu m. Nádudvaron a nagyon szeszélyes emberről azt mondják: *Feljön a hava, mint a holdvilágnak.* Hajdú m. Tetétlenben, Kabán, Debrecenben *feljött a hava,* Tokajban *feljön a hava,* Heves és Borsod m.-ben *föltetszett a hava* a. m. ‚rájött, rájön a bolondság' (MTsz). Balatonkeresztúron *hódos* ‚holdkóros, bolond(os)' (Nyr 43 : 372), Bács m. Ada vidékén ‚bolondos' (NyF 37 : 23), Baranya m. Csúzán *hódas* ‚holdkóros', Tokajban ‚hóbortos' (MTsz). A *hókoros* tehát elhomályosult összetétel, azért rövidült meg a *kór* o-ja. A német *Laune* ‚hangulat, kedv, szeszély', francia *les lunes* ‚Grillen, Launen', angol *lune* ‚téboly' is a latin *luna* ‚hold' szóból származnak. Vö. még fr. *avoir la lune* ‚verrückt sein', angol *lunatic* ‚holdkóros, tébolyodott, elmebeteg'.

54. **Megmohodik.** A sopronmegyei Nagylózsról közölték ezt a tájszót ‚megundorodik' jelentéssel (Nyr 30 : 443). Egy másik közlemény szerint ugyancsak Sopron megyében a. m. ‚megszakad, megerölteti magát' (45 : 349). A szó valószínűleg azonos az ugyancsak sopronmegyei Szilsárkányban följegyzett *mëgmohódik* (pl. a kéz) ‚földagad' szóval, uo. Mihályiban *mëgmohodik, mëgmohuódik* 1. ‚megcsömörlik (állat a tisztátalan takarmánytól)'; 2. ‚megvastagodik, megcsomósodik (boka, csukló erőltetés következtében)' (MNy 9 : 429), *mëgmohódik* ‚megcsömörlik' (Sopron m., Vas m. Őrség, Zala m. Göcsej, Zalaegerszeg MTsz). Zala m. Pákán *mëgmohul* ‚elrontja a gyomrát (mohó evéssel, rendesen szőllővel)' (MNy 23 : 590), Vas m. Csákánydoroszlóban *mohol* ua., pl. Amiúta mëgmohollott a sok zsiros disznuhustu, azuta nëm is tud rániéznyi (Csaba). Alapszava a *mohó* melléknév, mely eredetileg *moh*-nak hangzott (vö. NySz, s a népnyelvben: *mohon* Székelység MTsz., hangátvetéssel: *nagyhomonn* ‚mohón' Heves m. Besenyőtelek MNGy

9 : 56). Tehát a *megmohodik* is az eredeti rövid tőből van képezve.

55. **Nyügér.** A régi Tsz ismeretlen helyről közli ezt a szót ‚nyűg helye a lábon' értelmezéssel. A szó CzF-ban is megvan, s szerinte a ‚nyűgtől megvastagodott ér a ló lábszárán'. Kiss Géza szerint a baranyamegyei Ormánságban a *nyügér* ‚térdhajló a lónál' (262), Nyírinél *nyiger* ‚a ló lábán a pata felett levő rész', pl. Hun fáj a ló lába? Mökszurta valami *nyigerbe* (Somogy m. Zselickisfalud). Eszt a lovat nëm vögyük mög, nagyon hosszi *nyigere* van (Szenna *ér* a.). A (ló) *nyigerén* ha mögduzzad: akkor az gyürü, âra asz mondik: ennek a lába gyürüs (uo. *gyűrűs* a.).

56. **Kócsü.** Nyíri Antal följegyzése szerint Csurgón a ‚mogyoró, gesztenye burka'. Nyilván azonos a *kütyü* szóval, melyre a MTsz csak két adatot közöl a Balaton mellől ‚gyümölcs hüvelye, tokja, makk csészéje' jelentéssel, azóta azonban vannak újabb adataink is a veszprémmegyei Kéttornyúlakról (‚makk, gabona tokja' NyF 17 : 36), Nagypiritről (‚makk kupakja'), Varsányból (‚makk kupakja, ménló hímvesszejének bőrhüvelye'), a zalamegyei Galsáról (‚hüvelyes vetemények hüvelye, ált. maghüvely'), Udvarnokról (‚makk kupakja, gesztenye, dió zöld burka'), Somogy megyéből (‚buza toklásza', Nyr 29 : 524). A Balaton mellől származó Vadnai Andor is a gesztenye *kütyüjét* említi (Nyr 33 : 115). A Hetésben levő Cseszregen *makk-kütyü* ‚a cser- és csepe- (tölgy-) fa makkjának csészéje' (Gánya Klára).

57. **Kőrő.** A régi Tsz szerint az Ormánságban *kőrő* ‚porhanyó, töredékeny'. A szintén baranyamegyei Keszüről és Kisasszonyfáról újabb följegyzésünk is van: *kőrő* ‚porhanyó, korhadt' (MNy 5 : 141). A szót Kiss G. is följegyezte: *kőrő* ‚a szivós ellentéte, könnyen pattanó, könnyen durranó, ropogós, de nem korhadt'. Szerinte *kőrő* lehet a fa, kukoricaszár, a kiszáradt cipő bőre, a fejeskáposzta, mikor „ropogós, még nem konvadt mög, frissébe vágik lë" (300). Nyilván ugyanez a szó van a köv. összetételben: *körhő-fa* ‚olyan fa, amely könnyen törik és könnyen korhad' (Boda, Berze 3 : 21). A *h* újabb toldalékhang, mint a köv. esetekben: *pártha* ‚párta' (Vásárosdombó 3 : 264), *dönyhe* (Rózsafa), *dönnyhe* (Berkesd uo. 10; az *ny* a *h* előtt itt csak rövid lehet) ‚dinnye'; *kányha* ‚kánya' (Boda), ‚varjú' (Helesfa uo. 18); *mëgfonyhad* ‚megfonnyad, összetöpörödik' (Pécs, Sellye uo. 23), *fonyhad* (Somogy m. Zselickisfalud Nyíri, Kiskunhalas MTsz), *görhin* (Vas m. Rábagyarmat Musits), *gërhiny* (Sajógömör MNy 8 : 429, *girhín, girhiny* Torna m. Kassai MTsz) ‚görény'. A *kőrő* rendkívül nevezetes szó, mert csak Baranya megyében ismeretes, még a nyelvemlékekben sem fordul elő, pedig régi bolgártörök jövevényszavaink közé tartozik.

58. **Látványság.** A TudGyűjt. 1838-ban közölte Göcsejből ‚néznivaló (spectaculum)' jelentéssel (Nyr 34 : 531). A MTsz a

szót nem közli, de Gönczinél is megvan *látfánság* alakban, de egész más jelentésben: ‚a házban és a ház körül levő csunyaságok: tücsök, csótán, egér, patkány, kígyó, béka stb.' (Göcsej 187, 221, 247). Az Alföldön megint más jelentése van. Így Kálmány temesközi meséiben ‚sokaság, nézőközönség' az értelme: Mikor odatötték, a *látvánság* elmönt haza, hogy a lánnak në jis lássák a kivégzésit (Hagyományok 2 : 20). Mikor Pétört kikésérik az akasztófa alá, sok *látvánság* összegyütt (78). Itt tíz órakor a *látvánság* gyüleközött a városbul: a királyfiút viszik akasztani (120). Mé kivánsz ojat ennyi *látvánság* előtt? (126). Ekkor a *látvánság* elkezdött kijabálni, hogy „Éjjön a királfijú!" (uo.). Ebben a jelentésben Fazekas Ludas Matyijában is előfordul: Most, most szeppen meg az ispán. Széjjel rendeli a *látványságot,* hogy az erdőt hajtsák meg, mert bajnak kell lenni akárhogy (II. lev.).

59. **Lepetős.** Az Ormánységban a mézes-mázas beszédüre azt mondják: Olyan *lepetössen* beszé (Kiss G). A *lepetös* Szlavóniában a. m. ‚lépes', pl. *lepetös méz* (MTsz). Bizonyára összefügg a *lép* szóval.

60. **Lomb, lom.** Egy János-napi köszöntőben *lomb* helyett *lom* szerepel (Zalabesenyő, Gönczi: Göcsej 279): Miél erdünek *lomgyai, lomgyai.* A lomb irodalmi alakjában erdélyi tájszó, a *b* járulékhang (Beke Nyr 64 : 15, 62 : 47). A somogymegyei Szennan csak a fiatalok ejtik *lom*-nak, az öregek *lam*-nak: Anny' van rajta, mind a *lam:* nagyon sok. A rozsba kiverik a szömöt, oszt az a rosfej, a *lom* (Nyíri 142, 102). Az Ormánységban *lam* ‚a kendernek, ciroknak magvas, porzós, apró leveles felsőrésze'; ostornak is van *lamja* ‚sudara'; marha farkának is van *lamja* (Kiss G). Tolna m. Sárközben *lamozni* ‚a kender virágát leverni' (Decs Nyr 37 : 47). Nagykőrösön *lam* ‚fa lombja, de leginkább babé, s más apró növényeké' (Nyr 36 : 383). A Szamosháton *lom* ‚rőzse, száraz galy; lim-lom, rendetlenség, alkalmatlan utban levő holmi' (Csűry). A *lomb* tehát azonos a *lom* szóval, amely eredetileg a fáról lehullott leveleket, galyt jelenthette. A hangmegfelelésre nézve vö. *lam* ‚nagy harmat, lucsok, csatak' (Győr vid. Nyr 9 : 286), *lamos* ‚harmatos' (Győr m. Dunasztpál 8 : 522) és *lomos* ‚vizes, nedves, harmatos (leginkább a fű)' (Csik m. 26 : 428, Háromszék m. 9 : 32).

61. **Minnyá.** Jelentése: ‚mind'. A MTszban nincs rá adat, bár Berze Baranyai m. néphagy. c. művében a megye számos falujából találunk rá példát: *Minnyá* mökhátak (Szilágy 2 : 102). *Minnyá* csupa vér vótak (Kákics, 124). *Minnyá* aluttak, csak én nem (216). Ëccöribe od vótak a farkasok, de a katonák *minnyát* lë is lűtték (uo.). A ruhájajit mög *minnyát* magávâ hoszta (206). *Minnyá* vigan vótak (Hosszúhetény, 135). A házba má *minnyá* lëfeküdösztek (Szaporca, 139). *Minnyának* köllött valamit mondani. Mikor má *minnyán* bëvëégeszteék, êkeszte mondani (165). Utaójjára má *minnyá* jajgattak (258). „Én a

farkát *minnyának* mëgpödörgettem. Így a jaó köveér disznaók *minnyá* Markaójeé lëttek (389). A sok juh... mëgvót *minnyá* (Magyaregregy, 221). Éjjê *minnyá* a háza elé mönték (Nagyváty, 422). Amennyi hordójok vót, *minnyát* mögtőtötték (uo.). Elüállitott tizönkét kocsit, *minnyára* ëgy-ëgy nagy hordót tëtetött (Kákics, 277). A dia ëgy-kettőre a palláson vót, ëgy tekenyőbe *minnyát* főhorta (413). Odaérnek ëty fóka libáho. Azok *minnyá* féllábon átak (Alsóegerszeg, 303). *Minnyát* nem büntetném (Pécsaranyos, 314). *Minnyá* odatolakottak, ... fét, hogy a salátalevél *minnyát* nem biri el (Bogdása, 322). Az erdő telle vót szunyoggâ, *minnyá* ü rá szátak (Boda, 556). — Az adatok kétségtelenné teszik, hogy a népnyelvben oly ritkán használatos *mindnyájan* változata a *minnyá*.

62. **Öl és ölel.** A NySz két pont alatt közli az *öl* főnév jelentéseit: 1. ‚sinus, gremium (SI), Schoss'; 2. ‚ulna (Cal. MA), Elle (PPB); orgia (SI), Klafter'.[10] Érthetetlen, hogy a NySz szerkesztői nem vettek észre az ‚Elle' és a ‚Klafter' jelentés közti ellenmondást. Hisz az *Elle* ‚rőf', a *Klafter* pedig ‚öl' az pedig lehetetlen, hogy a rőfnek is, ölnek is ugyanaz a neve legyen, s nincs is arra adatunk, hogy rőföt valaha is *öl*nek nevezték volna. A hibának az okai a régi szótárak. Ott, ahol az *öl* az *orgia, orgyia* görög eredetű latin szó fordítása, nincs is semmi baj: *öl:* orgea (!) KolGl. Orgia — *Egy öll* Szikszai-Fabricius. Orgyia, *Egy öl, vagy hat lábnyomni mértec* MA. Az utóbbi adat azért is becses, mert megadja az ölnek a hosszát. Csűry szerint is hat lábnyi (1'896 m) hosszmérték (SzhSz). A bajok ott kezdődnek, ahol az *öl* a latin ‚ulna' fordítása. Így MA-nél Ulna, *öl.* Item, *Réf, Sing.* MA adata Calepinus szótárából való, de fel kellett volna tűnni, hogy ott két külön címszó: vlna — *öl* és vlna — *Sing.* Azonban tisztában kellett volna lenni az *ulna* jelentésével.[11] — Márton József 1818-ban megjelent latin-magyar-német szótára szerint *Ulna* 1. könyök; Ellbogen; 2. öl, kiterjesztett karok; die ausgestreckten Arme; 3. réf, rőf; Elle. Ebből világos, hogy a *rőf* v. *sing* mértéke az egyik kar, az ölé pedig a két kiterjesztett kar, tehát tkp. az *ulna* csak többesszámban jelent ölet, pl. *Vlne* siue passus wlgo *eol* (1543 OklSz). A Schlägli Szójegyzékben szintén előfordul ez a mértéknév: cubitus mensura *ewl.* Celepinusnál cubitus — *Könyéc, kar,* MA-nál: *Könyöc, kar,* Item *Harmadfél lábnyomni mértéc.* Ez nyilván a *rőf, sing* mértéke, s Mártonnál meg is van ez a jelentés.

[10] Debrecenben az *öl* szót nem használja a nép a fa mérésénél, hanem csak a német *Klafter*-t *klopter* (Nyr 11 : 476), vagy *kolopter* (MTsz) alakban. A szó megvan már Csokonai Tempefői c. vígjátékának egyik népies részletében: *tizenkét kolopter fa* igett (Harsány-Gulyás kiad. 3 : 136).

[11] Georges szerint *ulna* ‚Ellbogen; der ganze Arm' (pl. *dormire in ulna* ‚a karon aludni', *ulnis alqm tollere* v. *attollere* ‚auf die Arme nehmen', *ulnis amplecti* ‚umarmen', *maternis in ulnis* ‚az anya karjaiban'); Elle; soviel als ein Mensch mit beiden Armen umspannen kann; Klafter.

Szikszai-Fabriciusnál is Vlna, cubitus — *Sing.* Tehát, ha a cubitus[12] nemcsak rőföt, hanem ölet is jelentett, ezt is csak úgy érthetjük meg, ha két karról van szó. Az ölet mindig csak a két kar alkothatja, akár kiterjesztve, akár ölelő mozdulattal. Már a KolGl-ban: *öll:* amplexus. PP-nál: A complexu abripere: *Öléből kiragadni* (abripio a.). E jelentésben természetesen többesszámban áll a latin ulna: illo tempore quo Symeon accepit puerum in ulnas *az uleben* (Serm. Dom. I 168). Amplecti utnis ambabus: *megölelni* (PP *ulna* a.). Ennek a jelentésnek külön pontot kellett volna adni a NySzban, ahol több idetartozó példát találunk az 1. pont alatt. Ide tartoznak még az ilyen kifejezések: *ölbe kapni:* brachiis amplecti ad luctandum (Sl. Faludi). Az ű nyakát is megmarkolta, meg, *ölönkapta* Világszép Erzsókja (Ortutay, Fedics Mihály mesél 127, Szabolcs m. Bátorliget). *Ölönfogást* vette le a hintórul (165). Az *ölibe vette,* úgy vitte fel (260). *Ölönkapta* örömébe (247). Akkor akarja mozgatni magát, a királyfi meg csak *ölön kapta* (274). Imé Tholdi szíből uristent említé, erős cseh vitézzel ottan *ölbe méne* (Ilosvai NySz vö. Arany Fülemüléjében: *ölre mennek.)* Hogy *jön* véllem, kardra, vagy *ölre* (Ortutay i. m. 129). *Ölre mentünk* (297). Ebből fejlődhetett az *ölel* igének ‚birkózik, küzd' jelentése. Legalább erre vall a BécsiK köv. helye: Abakuc ppheta ölèlö Ki auag azert hiuatic ölèlètnèc hog vrnac zèrèlmès uolt auag hog istènnèl törèkedessèl megen Viuo *ölèlönèc* auag küzödön(e)c vöttö nèuèzètet (264, NySz). Jelentheti továbbá az *öl* a két kar és a mell közé férő mennyiséget; pl. Singulam vnam extensionem feni wlgariter *egeg wl zenath* extorsissent (1460 OklSz). *Egy-egy öl széna* (NySz). Complexus lignorum: *Egy öl-fa,* mennyit egyszer *fel-ölelhet* ember (PP). — Ez a jelentés megvan a népnyelvben is: Hozzá be *ëggy öl fát* a konyhára! (Vas m. Csákánydoroszló Csaba J.). A gazda nemsokára bë is gyütt *ëgy jaó öl szaómávâ* (Baranya m. Szaporca, Berze 2 : 453). Aggyanak nékem *eggy öllel vasat,* akit az *ölembe* birok. Hát micsoda *egy öl vas!* (Ortutay i. m. 212). A moldvai csángóknál: *iggy öl fa* (Wichmann hibásan így fordítja: ‚ein Schoss voll Holz', helyesen: ‚ein Armvoll Holz'). Népies íróinknál is: *Egy öl burjános virág* (Tamási Áron: Énekes madár 79). *Jó nagy ölet* hoz a friss-kaszálású lucerből és odadobja a csikók elé (Sásdi

[12] Georges szerint *cubitum, cubitus* ‚Ell(en)bogen, -gelenk, -bein, der ganze Unterarm, Vorderarm; Elle'. *Cubitus* a Schlägli-Szójegyzékben könyök jelentésben is előfordul: *kenek* (384), *kwnek* (577). A *könyök* azonban a régi magyar nyelvben szintén mértékegység volt, s ugyanannyi volt, mint a sing, rőf: Cubitus, curuatura brachii, mensura cubiti — *Könyök* (Szikszai Fabricus). Szele negy *fírfiui könyöknec mértéke* szerent vala (Heltai). Az ágy, kinec mértéke *férfiui könyöknec mértéke* szerint kilentz sing: lectus habens novem cubitos longitudinis ad mensuram cubiti virilis manus (Károli). *Tiz könyökni* (Illy.). A *hat könyöknyi* és egy arasznyi magasságú kevély Góliáth (Bíró) NySz.

Sándor: Szívre hulló kő 192). Az *ölében* hasogatott fát hozott (Tamási Á. Ragyog egy csillag 23). Aztán ők, mind a ketten s én a nagyapám *ölében* bémentünk a korcsmába (48). Apám odalépett hozzám, az *ölébe* emelt (114). Álljon pontosan a fészek alá, hogy nagyapám egyenesen az *ölibe* hullhasson (130). — Épígy az *ölel* igének ‚ölben visz, összenyalábol' jelentése: Így összeértek a vasak, ... akkor *felölelte* (Ortutay 213). Megaljazok mán a malacoknak — így szokta mondani Vecseri esténként, mikor *karszámra öleli* befelé a szalmát (Darvas József: Máról holnapra 78). A fekvőhelynek földre szórt szalmát *ölelte össze* és begyujtott vele a spórba, vizet melegíteni (81). Az *öl* köbmértékül való használatára már az OklSzban van adat: Uöttem *masfel öl fat* (1544). Vöttem *ket öl fat* (1545). Nagyon érdekes az OklSz fent idézett adata: *Vlne* siue *passus* wlgo *eol* (1543). A *passus* jelentése tkp. ‚lépés' volt, s mint kettős lépés hosszúságmérő: 5 római láb, $1\,^{2}/_{3}$ m, tehát kbl. annyi, mint az öl. A magyar *öl*-nek azonban nincs ‚lépés' jelentése, de érdekes, hogy a megfelelő lapp szónak van. Ezt a jelentést a régi szótárak nem ismerték, de Lagercrantz nemrég megjelent gazdagtartalmú szótára több nyelvjárásból közli ezt a jelentést. Összehasonlítás kedvéért közlöm a nála közölt legfontosabb jelentéseket: *salla* stb. ‚Umarmung, Klafter' (Tys. Park. Kvän.; Arj. csak az utóbbi), ‚Umarmung, Armvoll, Klafter' (Nes.), ‚Armbürde' (Tän.), ‚Klafter, Schritt' (Sna.); *juöleKa-salli* ‚zu Fuss' (tkp. ‚Fuss-Klafter' ‚Schritt' (Lyng.); *sallat* ‚umarmen, in die Arme nehmen' (Tys.); *salluHt* ‚mit den Armen (als Klaftermass) messen' (Kvän. Lyng.); *sallasT-* ‚umarmen' (Rep.); *siääsTit* ‚einen Schritt machen, springen' (Sna.); *sääuoHtit* ‚schreiten'.

63. **Palac-újj.** A régi Tsz szerint Baranya megyében *palack*, újabb feljegyzések szerint az Ormánységban *palacújj* (Berze 3 :26, Kiss G. 312) a hüvelykujj neve. A MTsz szerint a *palac-uj* Somogy megyében is használatos. Nézetem szerint a *palack* a szláv *plosku, -a, -o* ‚széles, lapos' melléknévvel azonos, tehát *palac(k)-ujj* tkp. azt jelenti, ‚lapos ujj', s ez a tulajdonsága a hüvelykujjnak valóban megvan a többi ujjakkal szemben. Vö. *vastagujj* (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9 : 29).

64. **Párta.** Az irodalmi nyelvben csak a női fejdísz jelentésű *párta* szó ismeretes, a népnyelv azonban így nevezi a gatya v. pendely felső pártázatát is, amelybe a kötő v. madzag van húzva. A MTsz erre a jelentésre csak egy adatot közöl Somogy megyéből, de Nyíri is közli a megye Zselickisfalud, Patca, Szenna, Szilvássztmárton községeiből: *párta, gatya-párta* ‚gatyakorc' (108, 154). Megvan a szó Baranyában is: Mind a gatyám *pártájába* tüszköttem körü (Boda, Berze 2 : 481). Zala m. Cseszt-regen *gatyapárto* v. *-pártázot* (Gánya Klára). A vasmegyei Rábagyarmaton is *gatyapárto*[12/a] (Musits), Csákánydoroszlón *gatya-*

[12/a] De Musits újabb értesítése szerint *gatyapártázot* is.

pártázot (Csaba), s talán népetimológiával keletkezett a szatmármegyei Koltón a *gatyapárkány* (Szabó István). Ebbe a szócsaládba tartozik a Baranya m. Csúzán följegyzett *pártázó* ‚szoknya v. kötény szegő szalagja' (MTsz). A régi nyelvben nincs meg a *párta* idézett jelentése, de kétségkívül hozzátartozik: *pártázom:* Praecingo, Praecincturio, Praecinctionibus obduco; *Pártázat:* Limbus, Praecinctio, Praecinctura, Cinctura (MA). Kétségkívül idetartozik a régi nyelv *pártaöv* ‚subcingulum, balteus; Untergurt, breiter Gürtel' szava, melyre már nagyon régi adataink vannak: baltheus — *partha ew* (BesztSz); balteus — *partahw* (SchlägliSz); Balteus — *Parta ew* (Murmelius 1533); Balteus cingulus militar: *parta eo* (GyöngySzT); *parthaw* (1505), *parta ew* (1516 OklSz); *partöveket* (Teleki-K MNy 25 : 167); *partüre* (Ilosvai NySz). A szó Miklosich szerint szláv eredetű (Nyr 11 : 363, EtWbuch 232).

65. **Rëgmál, rëgmálódik.** Az Ormányságban azt jelenti: ‚kunyorál'; pl. Olyan, mind a cigány, mindég *rëgmál.* Elunta má az örökös *rëgmálódást.* Mindég dödölléér *rëgmálóttunk* a szülénkön, annyirán szerettünk (Kiss G 319, 268). Berze szerint *régmálódik* ‚kéréssel zaklat vkit' (Katádfa), *rigmálódik* ‚könyörög, rimánkodik' (Szilaspuszta, Baranyai m. néphagy. 3 : 29); pl. *Rigmálódott,* hogy në báncsa (Kákics, uo. 2 : 76, 18). *Rigmálóttak* az öregnek, hogy . . . vág-gyon egy-egy kanál szurkot a hátikba (Tarcsapuszta 427). A cselédök nem engették be, akárhugyan *rigmálódott* nekijek (Nyugotszterzsébet 565). Tolna m. Némediben *regmálódik* ‚követel, erőszakoskodik' (Nyr 32 : 119), Zala m. Tapolcán *ragmál,* pl. nem kap ebédnek előtte, akárhogy is *ragmál* az evésért (MNy 7 : 95). A MTsz szerint *ragmál* Kővágóörsön, *rakmál* a Balaton mellett a. m. ‚keményen szid, fedd, dorgál, korhol', *ragmálódik* ‚folyton keményen szid, fedd, dorgál, korhol' (Balaton mell. Pápa vid. Tsz, *ragmálódik rajtam* Fejér m. Rácalmás MTsz, Vasvárott is: *mindég rajtam ragmálódik* ‚rágódik' MNy 11 : 187). Somogy m. Szennán ellenben *ragmálódik* szintén ‚kér, kunyorál' (Nyíri). A Tiszától északra és keletre *rëgnál* ‚kunyorál, makacsul kér, rimánkodik, követelődzik' (Heves m. Bekölce, Acsád, Visonta, Tiszanána; Zilah vid. Nyr 28 : 287, Szeged, Hegyalja, Szatmár m. Székelyföld MTsz). A Szamosháton *regnáll* ‚mondogat, magyaráz, fülébe rág' (Csűry).

66. **Rehül.** A MTsz a fejérmegyei Perkátáról és Kiskunhalasról idézi ezt az igét ‚korhad, mállik' jelentésben, s Perkátán *êrehül* ‚elkorhad, elmállik' is használatos. Király Pál szerint Kecskeméten ennek igenévi alakja *rehült,* Kiskunhalason azonban *rehűtt,* Kassainál a Duna mellett *réhüdt* ‚korhadt, redves'. Berze Nagy J. följegyzése szerint a baranyamegyei Berkesden *rehűtt* ‚rohadt', *rehűtt* túró ‚rohadt túró' (Bar. m. néphagy. 3 : 29). Nyilván azonos tőről fakadnak ezek az ormánysági szavak: *rejhed* ‚rothad', *mögrejhed* (fa, ruha), *rejhett ruha,* így is: ott *rejhűttek* a nagy esőtt fák az erdőn; *rejheszt* ‚rothaszt, korhaszt'.

Nézetem szerint alapszavuk az először Molnár Albert följegyezte *rev* ‚Putredo, Humor putridus' szó.

67. **Retyëg.** Győr m. Csécsényben, Veszprém m. Lovászpatonán és Orosházán a. m. ‚fecseg, folyton beszél' (MTsz, NyF 34 : 41). Nyilván összefügg vele: *retyël* (Balaton mell., Orosháza), *rötyöl* (Szentes) ‚fecseg, darál, sokat beszél' és *retyetül* ‚szaporán beszélve pletykázik' (Vas m. Pálfa MTsz), *retyetöl(l)* ‚locsog, fecseg' (Lovászpatona NyF 34 : 41). A *retyög* az Ormánságban a. m. ‚brekeg', pl. *békaretyögés* (Kiss G. 320). Már a MTsz is utal a borsodi *repëg* igére, amelynek jelentése: 1. ‚brekeg, kuruttyol'; 2. ‚kiabál, lármáz'. Vö. még: *regël* 1. ‚brekeg, kuruttyol' (Székelyföld); 2. ‚nagyon sokat, nagyon hosszasan beszél, bőbeszédűsködik, szószátyárkodik' (Veszprém m. Mezőkomárom, Kiskúnhalas MTsz).

68. **Rigya.** Nyíri följegyzése szerint egy völgy neve a somogymegyei Szenna végén. Nyilván azonos a köv. köznévvel: *rinya, rinnya* ‚vizeres, süppedékes, vizenyős hely' (Baranya m. Mecsekhát 1841). Evvel pedig valószínűleg azonos: *rigya* ‚ladikkal nehezen járható zsombékos, buckás, torzzsal vegyes nádas hely' (Fejér m. Velencei-tó vid.), ‚ritkás nád' (Agárd MTsz). A hangmegfelelésre nézve vö. a ‚barka' jelentésű *rigya rinya* változatát (Balaton mell. 1839, 1894 MTsz). A *mogyoró* is a régi nyelvben *monyoró*-nak hangzott, s Szlavóniában is följegyezték *monyáró* (Harasztiban *monyoróó)*, Baranyában *monyoru* változatát (MTsz).

69. **Riókánya.** A zalamegyei Szepezden a folyton síró gyermekre azt mondják: *riókánya;* másutt *rióka, rivóka* ‚a könnyen síró gyerek' (MTsz). Vas megyében a ‚könnyen síró' neve *siró kánya* (Nyr 30 : 101). Eredetileg a *riókánya, sirókánya* madárnév lehetett, mert *siókánya* is olyan kánya- és héjaféle madár neve, melyeknek a hangja a síráshoz hasonlít (Beke, Nyr 68 : 9). Az adatok mind Nyugatmagyarországról származnak, s ott kellene nyomozni, van-e ott *ri(v)ó-* és *sirókánya* nevű madár, s mi ezek tudományos neve.

70. **Rökkent, megrökken.** Az Ormánságban *mögrökken* a. m. ‚megpenészedik, megdohosodik (pl. a kukorica)'. Pl. olyan *rökkent* szaga van (Kiss G. 321). Tolna m. Bölcskén *megrökken* ‚megromlik (a hús, ha sokáig nyersen áll)' (MNy 10 : 91). A moldvai csángóknál: *megrökkön* ‚modern (vom Baum), faulen, abstehen (vom Fleisch)' (Wichmann). Kétségtelenül azonos vele: *mëgrökken, mëgrëkken* 1. ‚megakad, megállapodik, megreked' (Csallóköz, Kapnikbánya, Székelyföld); 2. ‚a melegtől elsül, elszárad, megfonnyad (szőllő, gabona)' (Dunántúl); ‚meghökken, megrökönyödik' (Komárom m. Tata vid.); *rökkent* (levegő, szag, pince) 1. ‚fojtott, fülledt, rekedt, dohos' (Göcsej, Őrség); 2. fonnyadt, kiszáradt, kiaszott (növény, arc)' (Balaton mell.). Kétségtelenül összefügg vele: *rökketeg* (pince) Somogy m. Nemesdéd (a közlő szerint a. m. ‚mély, homályos', de valószínűbb,

hogy ‚dohos' (Nyr 31 : 99); *rökönу* ‚zöld penész' (Zilah vid. Nyr 28 : 284), ‚penészfolt (pl. ruhán)' (Borsod m. Sajószentpéter); *rőkönyt kap* ‚megfülled, megdohosodik, nehézszagú penészfoltokat kap (a zöld dohány, nyirkos v. szennyes ruha)' Szamoshát; *rőkönу-, rökönylevegő* ‚bányabeli rekedt, fojtott, fülledt levegő' (Kapnikbánya, Háromszék m.); *rőkönyödik, rökönyödik* ‚fülled, dohosodik, poshad, rothadásnak indul (levegő, hús, faedény, ruhanemű, fű, gabona)' (Szeged, Szamoshát, Székelyföld), *meg-r.* 1. ‚megreked, fojtott, fülledt lesz (levegő)' (Székelyföld); 2. ‚megfülled, megdohosodik, megposhad, rothadásnak indul, nehézszagú penészfoltokat kap' (Debrecen, Székelyföld); 3. ‚megijed, megszeppen' (Nagykúnság, Nagykőrös, Zenta, Rimaszombat, Bereg m., Szamoshát (MTsz); *mögrőkönyödik* ‚megpenészedik, dohos lesz' (Somogy m. Zselickisfalud Nyíri); ‚fülledt, dohos lesz (pl. ruhaféle, ha nedvesen egymásra rakják)' (Szalonta NyF 69 : 41); ‚megpenészedik, megrémül, megijed, ijedtében zöldes színt vált az arca' (Zilah vid. Nyr 28 : 284); *megrőükönyödik* 1. ‚a nyirkosság miatt megfoltosodik, szagot kap, megpenészedik'; 2. ‚elrémül, meghül benne a vér' (Csűry SzamoshSz); *megrőkenyedik* ‚verwittern, verwesen, morschen' (Moldva Wichmann); *rőkönyödés* ‚a korhadás kezdete' (Nógrád m.); *rőkönyödött* ‚korhadt' (Székelyföld). Már Pápai Páriznál: Impluviatus: Eső mosástól *megrőkönyödött*, penészedett, mint az eső-mosta kő-fal (1708).

71. **Rúgat.** Szlavóniában *rúgát* a. m. ‚nyomtat' pl. *Tënnap is tizönëgy körösztöt rúgátunk* (a. m. rúgattunk MTsz). A *rúgat* igének ‚nyomtat' jelentését megmagyarázza az ormánysági *rúgatás*. Nyomtatás közben a választógereblyének nevezett ívalakú fogakkal ellátott nagy gereblyével kihúzzák a töreket, az üres fejet, a tiszta búza közül. Húzás közben ballábbal megrúgják a gereblyét, hogy a tiszta szem kipotyogjon a törek közül. Ez a *rúgatás* (Kiss G. 47, 322). Ezzel kapcsolatban említem meg, hogy egy közlemény szerint a Dráva vidékén a cséplés fogalmát nem ismerik, pl. a borsót villával verik ki, s így a *csép* és *csépel* szó ismeretlen, a baranyamegyei Katádfán tehát *ver* a. m. ‚csépel' (MNy 17 : 136).

72. **Santallázik.** Kiss G. szerint az Ormányságban a. m. ‚oldalog'. Nyilván összefügg a köv. igékkel: *sandal, sandalog, sandarol* ‚lassan, sunnyogva, féloldalt megy, bandukol' (Székelyföld); *sandal* (Hajdúhadház), *sandalít* (Hajdú m. Földes, Nagykúnság, Abaúj m. Szikszó), *sandít* ‚félszemmel, lopva, hamisan néz'. Alapszava: *sandal* (Palócság, Erdővidék), *sanda* (Balaton mell., Kemenesalja MTsz), *sangya* (Ormányság Kiss G.) ‚kancsal'.

73. **Seregély csikó.** Egy szaporcai mesében fordul elő *seregeél csikaó* (Berze 2 : 418). Egy somogyi népdalban: Loptam csikót harminchármot, ... Volt köztük szép hat *serege*, Sötét szőrű hat fekete (Juta MNGy 6 : 161). Egy szalontai mondában

a szamár *sereglyeszőrű* (uo. 14 : 217). Vas m. Csákánydoroszlón *seregiényszinü (ló)* ‚sötétszürke' (Csaba). Egy ormánysági népdalban: *seregeszürke szamár* (Kiss G. 323). Erre a színnévre régi adataink is vannak: *seregélyszőrű szürke* (gyermekló) 1685, Apafi M. fej. udvartart. I 463, *seregélyszőrű szürke* kancza (1692, Debrecen Nyr 22 : 520), *sereg (sere, sergi, seregés, seregély) szürke* ló (Kúnmadaras, Turkeve, 1756—1809, Nyr 38 : 464), *seregély szürke* kancza (1818, MNy 36 : 198). Hortobágyon *seregeszőrű* és *seregeszürke* ló (MNy 8 : 189). Az utóbbi összetételt nem tartjuk magyarosnak, de a Hortobágyon van még *daruszürke, vércseszürke, acélszürke, szeplőszürke, tejszürke* ló (i. h.). Legmagyarosabb az ilyen jelzős kifejezés: Lehajtanám bús fejemët *Fejeér hattyú melledre* (Baranya m. Tésenfa, Berze 1 : 374). Vö. Beke: Kökényszem és társai Nyr 57 : 74.

74. **Si-leány.** Egy bodai nyoszolyóleány kikérő ének utolsó két sora így hangzik: Keríccsék ki kezemre *Nyoszolósi lányunkat (*Berze Nagy J. Baranyai m. néphagy. 1 : 588). A jegyzet szerint helyesen: *Nyoszoló silányunkat*, mert a baranyai tájszólásban *silány* ‚nyoszolyóleány'. Erre a ritka szóra eddig köv. adataink vannak: *silány* (Baranya m. Ibafa Nyr 20 : 287, K.-Dombó, Darány, Nagydobsza, Istvándi 25 : 526, Somogy m. Csököly Ethn. 1929 : 199, Somogysztbalázs Kadarkut vid. Nyr 36 : 294, 343). Tehát csak Baranya és Somogy megyében ismeretes, érdemes volna kikutatni, hogy ennek a két megyének mekkora területén járatos még a szó, s nincs-e meg még valamelyik szomszédos megyében, pl. a Sárközben és Szlavóniában. Simonyi arra gondol, hogy az elhomályosult összetételnek az előtagja a régi *süv* ‚sógor' szó (Nyr 32 : 416 jegyz.). Ez is nagyon ritka szó, a MTsz csak Kalocsáról közli, azt is Király Páltól, az adat tehát megerősítésre szorul. Azonban Szlavóniában is *süvöm* ‚sógorom' (Kórógy Nyr 45 : 44). A régi nyelvben sincs sok adatunk a szóra. Mai alakjában van meg Molnár A. szótárában ‚levir' értelmezéssel, az ÉrdyKben *syw* alakja van (NySz), a Schlägli Szójegyzékben szintén: a(v)unculus — *siw*.

75. **Sörgyeszár.** Berze Nagy J. szerint Berkesden a. m. ‚pipaszár' (Baranyai m. néphagy. 3 : 31). A *sörgyefa* Somogy m. Szennán Nyíri szerint a Cornus sanguinea (99), egy régebbi adat szerint azonban Somogyban a fekete gyürü (Acer tataricum) Nyr 10 : 477. Kassai szerint a Duna mellett, Vas és Zala megyében is ez, s *sürgye*-fának ejtik (2 : 327, 5 : 18). Egyéb változatai: *sürjefa* (CzF), *sörje* (Csokonai Nyr 37 : 348), *fekete sörje* (Balaton mell. Földr. Közl. 22 : 75), s valószínűleg ennek a fának a neve rejlik a somogymegyei *Sörnyepuszta* nevében (*Suernye* 1263, *Swrnye* 1398, *Sewrnye, Syewrnye* 1449 Csánki). Vas megyében a *sürjefa* Rhamnus frangula (Nyr 29 : 540), Rhamnus cathartica (Sorok, Ethn. 3 : 60). Ezt is, meg a feketegyűrűt is használják pipaszárkészítésre (Kresznerics, CzF). Valószínűleg azonos evvel a *csőrje-, csőré-, csőrefa* ‚gyürücskefa' (Ormánság,

SzegF 1 : 179), *csőrőfa* ‚sörjefa' (Szlavónia, Kórógy NéprÉrt 1911 : 224) neve. Ebből is készítenek pipaszárat. Ugyanez a szó van a *csőrő-kosár* ‚karra való kosár' (Baranya m. Csuza MTsz), ‚vékony vesszőből font tojásdad v. más idomú kézikosárka' (Tolna m. Sárköz Nyr 33 : 337) jelentésű összetételben.

76. **Sükebóka, sikebóka.** A Dunántúl és a Kiskúnságon van elterjedve ez a tájszó a köv. jelentésben: 1. ‚süket; aki se ért, se hall, süket mindenre, ami körülötte történik'; 2. ‚félszemű, együgyű'. A régi Tsz szerint Győrött *süke* magában is ‚félsüket'. Viski följegyezte a szónak *siketbóka* ‚süket' változatát Nagyszalontán (Nyr 42 : 403), s ez arra vall, hogy a szó első tagja *süket, siket;* a mássalhangzótorlódásban a *t* kiesett, azután az összetétel elhomályosodott, s elszakadt a *süket, siket* szótól. Az ilyen hangkiesésre nézve vö. *töröbuza* < *törökbuza* ‚kukorica', *mácsik* < *mákcsik.* A váci *csícsa* ‚metélt tészta' is valószínűleg a *csík -csa* képzős kicsinyítője, mert *csík*-nak is hívják (NyF 10 : 61).

77. **Szop, szív és szip.** Budenz óta a *szop* és *szív* igét azonosítani szokták, bár elég nagy köztük az alaki és jelentésbeli eltérés. Az átmenetet köztük a *szip* ige alkotja, melynek jelentése a MTsz szerint ‚szív' (Székelyföld), Wichmann szerint ‚saugend ziehen (z. B. das Wasser durch einen Strohhalm od. Rauch aus einer Pfeife)' (Brassó m. Hétfalu), ‚saugen mit dem Mund, Rohr), ziehen (vom Ofen)' (Moldva); vö. még: *szipóka* ‚szipka' (Vas m. Répceszentgyörgy MTsz), *szipóuka* ‚pipaszopóka' (Csűry, SzamoshSz); *szopákol* ‚közel a víz színéhez a levegővel érintkező vizet kopoltyuzza (a hal az ú. n. dögvizekben)' (Fejér m. Agárd) és *szipákol* 1. ‚szívja az orrát', 2. ‚rendetlenül v. erősen és gyorsan szíja a pipát' (MTsz); *szipokál* ‚duco; schnupfen' (Vajda 1772 NySz). Maga a *szop* ige azonban még nem került elő ‚szív' jelentésben. Egy szaporcai mesében azonban ez a jelentése fordul elő: Nekidűt a víznek, *ki akarta szopni,* de êpuffadt (Berze 2 : 100).

78. **Verőmalac, verődisznó, disznóveret.** CzF szerint a *verőmalac* ‚sütnivaló fiatal malac, süldő', s tűzre, égésre vonatkozó szavakkal függ össze. Budenz, s utána a MTsz is a *verő* ‚napfény, verőfény' szóval azonosítja előtagját (MUSz 574), Radvánszky és Herman Ottó azonban kimutatta, hogy furkóval verték le a malacot, s innen a név (MNy 1 : 315, 414). A régi nyelvben *verődisznó*ra sok adat van (NySz, OklSz), s *verőmarha* is előfordul (OklSz). A *verőmalac* is előfordul Bornemisza Anna gazdasági naplóiban (1669, I. Apafi Mihály fej. udvartartása I 114). Nagyon becses adat a szlavóniai Rétfaluból és Kórógyból közölt *disznóveret* ‚disznóölés' szó (Nyr 34 : 487, 45 : 43), amelyben a *veret* eredeti jelentése szintén elhomályosult. Vö. 1685-ből: *Leveretett sertések* aprólékját, fl. 2'46 (Apafi M. fej. udvartart. I. 465); 1688-ból: száz. *leveretett sertések* kövérség fonnyasztékját 23 fazékban (uo. 580).

79. **Férdel.** Csík megyében *felférdel* ‚felapróz'; pl. Ő nem engedi, hogy *felférdejjék* az ő hejjét (‚kaszálóját' Nyr 26 : 332). A MTsz is közli: *férdel, elférdel* (Székelyföldön, *ferdel* Erdély, *firdel, lefirdel* Nagybánya) ‚rossz késsel vagdal, szeldel(ve elcsufít)'. Az EtSz szerint eredete ismeretlen. Véleményem szerint a *ferde* melléknév származéka, melynek Somogykéthelyen, Balatonkeresztúron *férde* változata van, pl. *férdén* áll a kalapom. A szónak ezt az alakját Nyíri Antal is feljegyezte a somogymegyei Szennán: Hêrehuszták neki a lábát annyira, hogy nëm lött *férde* (húz a. 123. l.). A *férdel* tehát eredetileg azt jelentette: ‚ferdén vág', s ebből fejlődött ‚rendetlenül vág', majd ‚összevagdal, felapróz' jelentése.

80. **Foncica.** Az Arctica caja szőrös hernyójának a neve Cegléden, más néven papmacska. A hernyó szálat ereszt, a gyerekek annál fogva fölkapják, lóbálják, s ezt dalolják: *Fon(j) cica, fon(j) cica,* Fonj nekem kötelet! Korpát adok enni, Tejet adok inni (Nyr 1 : 183). Följegyezték a baranyamegyei Becefán is: *Fonj cica,* magadnak, Én is fonok magamnak (Kiss Áron Gyermekjátékok 13). A veszprémmegyei Lovászpatonán egy közmondásban van meg: *Fon cice,* üngöd lëssz, kapájj ürge, pízëd lëssz! (Dolgozni kell! NyF 34 : 113; a közm. változata: Kapar kurta: pízëd lëssz, fonnyá szajha: üngöd lëssz, uo. 114).

81. **Gerëbës.** A MTsz nem ismeri ezt a szót, amely Bodán használatos ‚sovány' jelentésben, s amelyet Hosszúhetényben és Ózdon *geribes*-nek ejtenek (Berze 3 : 14, Nyr 27 : 286). Egy bodai mesében azonban a szó *gerébës* alakban fordul elő többször is, pl. A ló megrászta magát, oszt mögen csúnya *gerébës* lött (2 : 146-7). A vasmegyei Csákánydoroszlón is *geriébës* ‚göthös, sovány' (Csaba). Nyíri is följegyezte Somogyban: Ugy vélöm, a *geribes* soványab, mind a görhes (Zselickisfalud). Az eén öcsém de *geribes!* (Szenna). Véleményem szerint alapszava a ‚hátgerinc' jelentésű *geréb* szó, amelyre a köv. adataink vannak: *hátgeriéb* ‚hátgerinc' (Pápa vid. NyF 17 : 23), *gëriépcsont* ‚hátgerinccsont' (Veszprém m. Lovászpatona NyF 34 : 32). A szó a sopronmegyei Mihályiban is megvan: *gëriéb, gëriépcsont* (MNy 9 : 427), Bősárkányban pedig ebben a szólásban maradt fönn: *fordú a geriébëdre!* ‚feküdj hanyatt!' (MTsz). Bajza József kimutatta a szót a dunántúli származású Kisfaludy Sándornál is: A vén tölgyek *gerébein* csókák, varjak kárognak (Nyr 35 : 87). *Gerébës* tehát eredetileg azt jelentette: ‚olyan sovány, hogy a gerinccsontja is kilátszik'.

82. **Fejőték.** A MTsz a Balaton mellől közli egy 1839-i följegyzése alapján, de újabb följegyzések is vannak a sopronmegyei Páliból, s *fejüőtík* alakban a veszprémmegyei Lovászpatonáról és a zalamegyei Sümegről. Jelentése: 1. a lábszár alsó része, ahol a lábfej kezdődik; 2. a lábbeli torka, ahol az alsó lábszár végződik s a lábfej kezdődik. Csefkó (MNy 25 : 117) szerint a *fej* származéka, amelyhez *-ők* augmentativ-deminutiv

és *ék* dem. képző járult. Tehát **fejőkék*-ből fejlődött a *fejőték*. Azonban, bár lehetne, nincs *fejők* szavunk, s nézetem szerint fölösleges *k* > *t* hangváltozást föltennünk, mert sokkal egyszerűbben megmagyarázható a szó, ha a *fejel* ‚renovo caput cothurni; vorschuhen, vorschieben' (OklSz. NySz) ige származékának tekintjük a *-ték* képzővel (vö. *fejelés, fejelés-csizma* OklSz, NySz).

83. **Fímöntös.** Az Ormánságban Kiss G. szerint a. m. ‚finom'. Már a MTsz is közölte ugyanonnan *fimontos* alakban ‚drágalátos' jelentéssel. Kiskúnhalason azonban *fümönt* változata van ‚jó, jeles, finom' jelentésben, gúnyos értelemben. Korda Imre azonosítja a régi nyelvnek ezzel a kifejezésével: *fümentő* jó ló, *fejementő* jó ló (Nyr 14 : 572).

84. **Törcöl.** Az Ormánságban a. m. ‚törőget', pl. *törcőjjetők* tökmagot (Kiss G.). Nyilván a *tör* ige gyakorítója a ritka *-szol, -szöl* képzővel (pl. *vonszol, hajszol, boncol, döncöl*), melyből itt *-cöl* fejlődött.

85. **Jegesen.** Egy németgencsi közleményben arról van szó, hogy egy *gërin gyegessen* a kutya szeme közé néz (Nyr 26 : 283). A szó itt nyilván azt jelenti: ‚hidegen, mereven'. A MTsz nem közli ezt a jelentést, de Vas megyében kétségtelenül használják. Így Csaba József szerint Csákánydoroszlón *gyegessen* a. m. ‚jegesen, mereven, üvegesen', pl. Tuttam, hogy a nyanya rëggere mëkhuol, mer má a zestë, miko a pap meggyuóntatta, ollan *gyegessen* niézëtt. Musits Jenő pedig a Dunántúli Szemlében közölte Rábagyarmatról: *gyégës* ‚kemény, merev, jeges', pl. Ollan *gyégëssen* nézëtt (7 : 325).

86. **Összekalácsol.** A Székelyföldön a. m. ‚összekulcsol, összefon', pl. úgy *összekalácsóta* vót ak két lábát, hogy elig lëhetëtt êvállasztani; *összekalácsolódik* ‚összefonódik, összekulcsolódik, összetekerődik, összegubancolódik' (MTsz). A brassómegyei Pürkerecen *fëlkalácsolta* a lábát: egymásra tette, fonta (Nyr 40 : 94). Orbán Balázs A Székelyföld leírásában: *felkalácsolni* (a hajat) ‚feltűzni' (Nyr 37 : 91). A kalotaszegi Magyarvalkón *kalács* 1. ‚a meglehelt és megecselt kender összecsavart fele'; 2. ‚a vetőkaróról kalácsalakú fonatba fogott fonat' *(fêszeggyük kalácsba)* Nagy Jenő, A népi kendermunka szókincse 71. Ormánságban a vetőfán megvetett fonalat szintén úgy szedik le, hogy *kalácsba fonják*. A kalács tkp. tágra hagyott kúnkötés (Kiss G. 292, 92, 95). A kifejezés nyilván a fonott kalács szemléletén alapszik. A fonott kalácsra már régi adataink vannak: Thortham *fwnthkalachoth* (1515 OklSz). *Fonatos kalácz*, Torta panis (MA 1621). A népnyelvben is: *fonyatos és kúcsos kalács* (Szigetköz NyF 38 : 32); *fonyatos* ‚három ágra összefont lakodalmi kalács' (Bakonyalja uo. 34 : 42), *fonatos* ‚fonott kalács, f. fánk'; egy köszöntőben is: Béles ide, rongyos, Kalács ide, *fonatos* v. *fontos* (Csűry SzhSz); *fonott* ‚fonott kalács'

(Tornaújfalu MTsz); vö. még: *kulcsos* v. *fonott kalács* ‚megsodrott tésztakolbászokból font kalács' (CzF).

87. **Karkulcson.** A hevesmegyei Mezőtárkányban *karkulcson* jött be vele a. m. ‚karonfogvást' (Nyr 45 : 89). Nyilván a *kulcs* szóval van dolgunk, s azt jelenti tkp. karba kulcsolva, vö. kezit fejire *kócsóta* (Udvarhely m. MTsz); a kisodrott tésztakolbászokat pereccé *kulcsolni; kulcsos* v. *fonott kalács* ‚megsodrott tésztakolbászokból font kalács' (CzF); *kulcsos* (Tolna m. Kölesd Nyr 32 : 446, Esztergom m. 39 : 37, Győr m. 38), *kúcsos* (Komárom m. 39 : 36, Fejér m. MTsz, Pápa vid. NyF 17 : 26), *kujcsos* (Bakonyalja 34 : 43). — Szegeden *karkézön, karszűgyön* vezeti (Nyr 7 : 180, 43 : 87). *Karszűgyön vezette* előfordul Kálmány egyik temesközi meséjében (Hagyományok 2 : 122), valamint Magyarszentmártonban: *Karszűgyön* vezették egymást (uo. 1 : 80). Nagy területen: *kartőn*[13] *fogja* (Brassó m. Tatrang MNGy 10 : 200, Szováta, Nagysolymos 7 : 420), *kartőn* haza is *vezette* (Szováta 514), *kartőnfogvást* (446). Eltorzult alakban: két fehérnéppel sétál *kartönd* (420; a járulékhangra nézve vö. *röktönd, mostand, ottand* 420, 427, de *röktönt* 469, 476), *kartén fogva* (Háromszék m. Cófalva Nyr 37 : 191), *kartën fogvást* (Gyergyó 34 : 192), *kartinfogva* (Szigetköz NyF 38 : 43, Komárom m. Bagota Nyr 25 : 478), *kartinfogvást* (Nagyigmánd MTsz). Az utóbbival vö. *fültint* ‚fültövön' (Sopron m. Mihályi MNy 9 : 427).

88. **Kecél.** Az Ormányságban Kiss G. szerint a. m. ‚mászkál (kisgyerek is)'. A szót már a MTsz is közli, nemcsak az Ormányságból, hanem egy 1839-ből származó följegyzés szerint Vas megyéből is, de csak kis gyerekre mondja, hogy ‚négykézláb mászik, csúszik'. A Kemenesalján *lëkecül* (NyF 33 : 24), a Balatonfelvidéken *kecê, lëkecê* (uo. 40 : 60) ‚négykézlábra áll'. Alapszava nyilván a *kec* szó ebben a szólásban: *kecre áll* ‚négykézlábra áll' (Somogy m. Balton mell.), a Göcsejben *kecre állva* ‚térdre s kézre ereszkedve' (Gönczi 544). Összefügghet vele a *kecmereg* ‚botorkál, erőtlenségből négykézláb csúszmászs' Kresznerics, NySz; ‚négykézláb mászkál, ide-oda kapkodva hentereg (járni tanuló gyermek)' CzF; négykézláb mászik, botorkál, szabadulni iparkodva hánykolódik, kapálódzik, evickél (sárban, gazban)' MTsz.

89. **Költség, utiköltség.** Ma a *költség* csak kiadást, az *utiköltség* uti kiadást jelent, régen azonban elsősorban azt az élel-

[13] Nem tartozik vele össze a *karöltő*, melyben az *ölt* ige melléknévi igeneve rejlik (vö. *karonöjdve* ‚karöltve' Kaposszekcső, Banó: Baranyai népmesék, 271). Erre adataink: *karőtő* ‚kartő, hónalj (ruhán)' (Szalonta NyF 69 : 27), ‚hónaljtöve a ruhának' (Heves m. Füzesabony, Bihar m. Szerep, Szilágyság), ‚mellény' (Zsáka, Berettyóújfalu, Báránd, Füzesgyarmat MNy 4 : 482), *karőütőü* ‚a kabát hónalja, ujja töve, ahol a kabát bevarródik a vállba meg a hónaljba' (Szamoshát Csűry). Elhomályosodott alakban *karótő* ‚kartő, hónalj töve a ruhának' (Abaúj m. Szikszó MTsz, Torda NyF 32 : 51).

miszert jelentette, amit az úton elfogyasztottak, elköltöttek, tehát amit ma *útravaló*nak mondanak; pl. Az ökröt hozta vala az szentséges születésre való *költségért* (CornK). Ezek után *kölcséget* vevén, az tengerre mene (PeerK). Parancsolá, hogy *kölcséget* is adnának az útra: datis supra cibariis in viam (Heltai NySz). Orbán Balázsnál *költségecske* ‚ennivaló, utikészlet' (Nyr 37 : 92). Ez a régi jelentés megvan még ma is Gyergyóban: *kőccség* ‚eleség' (NyF 20 : 53). Egy háromszékmegyei mesében az *utikőccség* ‚ennivaló': Béjelentette magát a kirájnál, s *útiköttséget* kért, s az éjjelre szállást (MNGy 12 : 119). A MTsz is idézi ‚eledel, ennivaló' jelentését a Székelyföldről: *kőccség, kőcsig* ‚kenyér v. puliszka mellé való eledel (hús, szalonna, túró, sajt stb.)'; *dicsnókőccség* ‚disznóaprólék'; *juhköltség* ‚juhtejből való túró, orda, sajt stb'. A moldvai északi csángóknál *köls'ég* ‚allerlei Nahrungsmittel (wie z. B. Fleisch, Käse, Kohl, Lauch, Milch), Brot u. Maisbrei ausgenommen' (Wichmann). Útiköltséget jelent a köv. adatokban: Akkor utóbbra már kifogytak a *kőttségbül*, mindönféle élelembül (Somogy m. Hetes, MNGy 6 : 327). Vód má mit ënni is, mëg innya is, vót *kőccség* is, amënnyit akartak (Hosszúhetény, Berze 2 : 248). Vittek magukkal mindönt, ami köl: két átalvetőzsák aranyat mind a két lóra, hogy lögyön *kőccség* (Torontál m. Magyarsztmárton, Kálmány, Hagyományok 2 : 180). A két katona nagyon éhös vót, de nem vót nekik së kinyerük, së *kőccségük*, kérni pedig szégyöltek (184). Temesközi mesében: Aggyál neköm annyi *kőccséget*, hogy húszéves koromig mög ne lögyek szorulva! Adott is az édösattya annyi *kőccségöt*, oszt utnak indult a királfijú (109). Egy szegedi mesében *útiszükség* az ‚útiköltség': Kiráj ő fölsége a(g)gyon *uti szükségöt!* (Szeged népe 1 : 135; itt útravaló vásárlására szükséges pénzről van szó).

90. **Botlik.** Egy följegyzés szerint ez az ige tréfásan lábat jelent Vácott. Pl. Tëdd odébb aszt a *botlikot!* Nyilván ebből a tréfás közmondásból önállósodott: A lónak négy *botlikja* van, mégis *mëgláblik* (NyF 10 : 64). A közmondásnak hasonló tréfás változatai másutt is vannak: *A lónak négy lába van, mégis mëglábul* (Komárom m. Gúta vid.). *A lónak nagy (!) lába van, mégis mëgláblik* (Sopron m. Felsőszakony MTsz). A MTsz szerint a *megláblik* és *meglábul* igék jelentése tréfás használatban ‚megbotlik', de valószínűleg csak az idézett közmondásokban. A közmondás rendes alakjai: *A lónak négy lába van, mégis mëgbotlik* (Szekszárd Nyr 31 : 283). Egyéb változatai: *Lúnak nígy lábo van, miégis mëgbotlik,* (istáluóstul ëë nem esik, teszik néha hozzá, Veszprém m. Lovászpatona NyF 34 : 115). *A lónak négy lába van, mégis botlik* (Szentgál Nyr 3 : 85). *A ló négy lábon jár, mégis megbotlik* (Esztergom vid. 14 : 282). A régi nyelvben: *Lónak négy a lába, mégis botlik* (Dugonics). *A lónak négy lába van, még-is néha meg-botlik* (Baróti Szabó: Magy. Vir.). Quis est, qui in aliqua re non interdum offendat: *Még*

a' jó ló-is meg-botlik (Pápai Páriz offendo a.). *Négy lábuis botlik* (Decsi).

91. **Bukdos, kibukdoz, kibukik.** Egy 1839-i adat szerint a Balaton mellett *bukdoz* ‚ki-kilöki v. köpi a vizet szájöblögetés közben' (MTsz). A tolnamegyei Pálfán *bukdoz* (füstöt) ‚hirtelen nagy tömegben kiereszti' (Nyr 39 : 327). A somogymegyei Szőllősgyörökön *kibugdoz, kibuk* ‚kis gyermek szopáskor v. etetéskor a tejet a szájából kilöki, kieregeti' (22 : 238). A fehérmegyei Perkátán és Lovasberényben, a tolnamegyei Szekszárdon és Iregen *kibuk* ‚szájmosáskor egyszerre kiköpi a vizet' (17 : 576, 10 : 189, 39 : 327). Az Ormánységban *bukik* ‚szájába vett vizet hirtelen kiad': ókor-máskor ëk kis ecetöt szoktam *belëbukni* (az ötliku furuglyába), fúhattam akkor estétű röggelig, mög nem tikkadt (Kiss G.). Szlavóniában *pukni* ‚pökni, köpni', *kipuki* az étêt, még lë së nyête (Nyr 45 : 44, talán a bukik és pök keveredéséből). Tolna megyében *bukdos, kibukdos* (füstöt, vizet) a. m. *bukdoz*. Szekszárdon azonban *kibukja* (az ételt) a. m. kihányja (39 : 327). Ezt a jelentést Simontornyáról is megerősítik: A kávét *ki* kellett *buknom:* hánynom (40 : 333). A somogymegyei Kisfaludon *kibuk* ‚kihány, kiköp', pl. Annyira szórétott a kehe, aszt is *kibuktam*. Nem szerette a savanyut, *kibukta* (Nyíri 87). Toponáron azt mondják: *kibukja* a bort a szájából; *buk ki* a vizet a szádbul! a markába *belebukja* a vizet: beleköpi; a kis gyerek az ételt *kibukja*, ha följön (Kovács Vilma értesítése). Az EtSz azonosítja ezt az átható igét az átnemható *bukik* ‚untertauchen; fallen, stürzen' igével. Valószínűleg összefüggenek velük még a következő tájszók: *bokákol* (Fejér m.), *bokákul* (Csallóköz, Felsősomogy, Balatonmell.), *bukákul* (Göcsej, Győr vid.), *bökékel* (Csallóköz) ‚ökrendezik, hányási ingertől hákog, fulladozik', *bokácsôl* (Zilah vid. Nyr 28 : 285) ‚csuklik és a hányás erőlteti', *bokácsol* MTsz (Szilágy m.); *bökög* ‚rülpsen' (NySz); *bökked* (Székelyföld MTsz. EtSz); *bököröl* (Szolnok-Doboka m. MTsz), *bökörődzik* (Szatmár m. Nagybánya EtSz) ‚böfög'. Az EtSz az utóbbiakat a *böfög* igével azonosítja.

92. **Bundola.** A Nyr egy régi közleménye szerint a *bundira* ‚bécsi tök' a Dunántúl (5 : 128). Az illető közlemény tájszavai általában Somogy és Baranya megyéből származnak, s így kétségkívül azonos vele a baranyamegyei Ózdfaluról följegyzett *bundola* ‚uritök' (Berze 3 : 8). Eszerint az egy adatban följegyzett *bundira* hitelességében sem lehet kételkednünk, s elesik az EtSz föltevése, hogy sajtóhiba *bundiva* helyett, mert a szerbben van egy *bȕndiva* ‚Kürbis' szó.

93. **Bokora, bugora.** Baranya megyében *bokora* ‚cserépkancsó, zománcozott bádogkancsó (víziváshoz); vizeskancsó' (Berkesd, Hosszúhetény, Ellend, Pereked), *bugora* ‚kbl. literes cserépkancsó' (Mecsekszabolcs Berze 3 : 7, 8). Kétségkívül a *bokála* (Göcsej, Kemenesalja, Drávafok), *bokálla* (Somogy m.

Csurgó, Balaton mell.), *bokálla-korsó* (Kemenesalja MTsz) ‚cserépkorsó' változata. Származására nézve l. EtSz.

94. **Szédübellázik.** A veszprémmegyei Lovászpatonán *szídűbellázik* ‚kering, míg el nem szédül' (NyF 34 : 71). Az ige alapja egy gyermekversike első két szava, melyet akkor énekelnek a gyerekek, mikor keringenek: *Szídű bëlla,* Bakam bëlla, Aziér oda bëlla (152).[13/a] A *szídű* nyilván: *szédülj!* Ugyanez az első tagja a *szédibabáz* ‚összefogózva körben forog' (Somogy m. Szőkedencs Nyr 3 : 231, Nagykanizsa NyF 48 : 65), ‚addig forog körben, míg el nem szédül' (Felső-Somogy Balaton mell. Nyr 27 : 525) igének. Kiskúnhalason a kisgyereknek mondják, mikor körben forgatják: *Szédi baba!* (Nyr 14 : 232), Zala m. Kávás on *szédibábóz* ‚elszédül és elesik a *kerimbábó* játékban' (Bődei). Így van egy ispiláng-játékban: *Szédi, szédi,* szent Katica, Fordulj angyal módra (Paks Nyr 2 : 430, Simonyi 47 : 45). A *kerimbábó* (Székelyföld MTsz), *kerimbábóu* (Szamoshát Csűry), *kerimbába* (Zala m. Lenti Bődei), *kerembába* (Csiksztkirály), *kerembábó* (Háromszék m. MTsz), *gerembóda* (Bereg m. Nyr 45 : 45),*kerembózsa* (Zala m. Pölöskefő Pálffy László, Göcsej Gönczi 544) ‚gyerekek körben forgó játéka', *karingóbábó* ua. (Székelyföld MTsz), *keringő* ua. (Szatmár m. Koltó Szabó István), a hozzátartozó ige: *kerimbabáz* (Somogy m. Balaton mell.), *kerimbábóznak* (Zala m. Kávás Bődei), *kerembábóz(ik), kerimbábózik* (Székelyföld MTsz), *kerimbábóuzik* (Szamoshát Csűry), *kerimbógáz(ik), kerimbózsál* (Háromszék m.), *kerimbózsál(ás)* (Somogy m. MTsz. Zala m. Légrád Nyr 43 : 42, Bocfölde Vizsy Ernő, Csesztreg Bődei), *kerembózsálás* (Göcsej Gönczi 544), *kerümbátyázik* (Jászság Nyr 29 : 91, *keringőbábózik* (Zilah vid. Nyr 28 : 234) körben forog, kering, körbenfutkos'. Eredetileg így hangzott *keringj (kerengj) baba (bábó)!* Így Székelyföldön a gyermekek körülforogva mondják: *Kerimbábó, hull a borsó!* (NyK 10 : 331). Zala m. Kávás on a gyerek karját vízszintesen tartva körben forog, s addig mondja, míg el nem szédül: *Kerimbábó, kerimbábó,* Hun a biru háza? Cseszt regen: *Kerü, kerü,* káso, Hun a biru házo? Főnn a palotábo, Kü van bokrétázvo (Bődei). Összefügg még velük: *keremaringó* ‚keringél' (Zala m. Balatonfelv. NyF 40 : 60), *kerimbólla(l)* ‚eklendezik, jön-megy, forog a gyerek vki körül', pl. *Në kerimbóllá* itt annyit! (Zala m. Bocfölde Bődei; *eklendëzik* a. m. ‚akadékoskodik, útban van, alkalmatlankodik' (Dunántúl MTsz). A *kerimbógázik* a *hengerbógázik* ‚hentereg' (Háromszék m.), *hengergógázik* ‚lehempereg (dombról, szalmarakásról)' (Székelyföld MTsz) igék hatása alatt keletkezett, s már ezt a jelentést vette föl a *lekerimbókál* ige *(lekerimbókálsz* arul a bogjárul Zemplén m. Szürnyeg Nyr 19 : 375).

[13/a] Kemenesalján a régi Tsz szerint *háhábelláz* ‚gyermekmódra keringőz'. Nyilván ennek utótagja azonos a *szédübellázik*-éval. Az előtag homályos. Fontos lenne a szóra újabb adatokat gyüjteni!

95. **Billencs, billincs.** A MTsz Somogy m. Csurgóról közli a ‚bélyeg' *billencs* nevét. Az EtSz az adat hitelességében kételkedik, mert csak egy adat van rá. Megerősíti azonban a köv. közlemény: *billincs*, kutyabillincs ‚ebvédőjegy' (Berkesd, Baranyai m. néphagy. 3 : 7). Ugyanitt a ‚bélyeg' *billog*. Lehetséges, hogy a somogyi adat is ‚kutyabélyeg'. Már régebben úgy magyaráztam ezt az alakot, hogy a *billëg* igével kapcsolták össze (Nyr 68 : 51, jegyz.).

96. **Harangszív.** Egy régebbi Nyrbeli közlemény szerint a Dunántúl *harangmony, harangszív* ‚harangütő' (5 : 181). Az adat a többi tájszó tanusága szerint valószínűleg Baranya megyéből való, de, bár a MTsz máshonnan nem idézi, másutt is használatos a Dunántúl. Így Veszprém m. Lovászpatonán *haranʞszüvö* (NyF 34 : 79), Kemenesalján is *harang szüvö* v. tréfásan *harang tüőgyö* (Nyr 43 : 268), Csákánydoroszlón szintén *harang szüvö* v. *pöckö* (Csaba József). Magának a *szív* szónak ‚harangütő' jelentését a MTsz nem idézi, bár Kálmány Szeged népében (1881) van rá adat egy mesében: Este bemönt a templomba, mikó alutt a barát, fömászott a harangé, oszt mikó messzi vót, mán 3-szó mögkondút, ak(k)ó az öreg Embör elébe mönt, oszt kiszakajtotta a *szívit* belüle, oszt aszonta: Ah(h)on a fenyőhöz ereg(g)y, ott a péz! oszt az öreg Embör belevetötte a *szívit* a tóba (1 : 117). A *harang tőgye* használatos a tolnamegyei Simontornyán is: Mozgott a fogam, mint az öreg *harangnak a tőgye* (Nyr 40 : 333), s a MTsz is közli a Balaton mellől *(harangtölgye* 1839).

97. **Bertáfol.** A MTsz Somogy megyéből közli a *bertáfol* igét ‚bámul', Sopron megyéből pedig ennek *bërtáfunyi* változatát ‚virraszt' jelentésben (Bősárkány, Csepreg). Azóta újabb adatok is kerültek elő. Így az ugyancsak sopronmegyei Nagylózsról *bërtáfúl* (Nyr 30 : 443), Vas m. Magyargencsen *bërtáful* (NyF 33 : 23), Veszprém m. Lovászpatonán *bërtáfol(l)* (NyF 34 : 90), Fejér megyében *bërtáfúni* (Nyr 26 : 524) és Somogy m. Csökölyön *börtáful* (Nagy 49) alakban, mindig ‚virraszt' jelentésben. Az EtSz szerint a szó eredete ismeretlen, Simonyi és Horger szerint (Nyr 46 : 27, MNy 15 : 32) a német *wart auf!* ‚szolgálj!' a szó alapja, melyet a kutyának mondtak. Ebből azonban nehéz megmagyarázni a ‚bámul' és ‚virraszt, éjjelez, éjszakáz, vigyáz, őrködik' jelentést. A magyarázatnak erre a gyöngéjére már Somogyi Géza is rámutatott, idézve a vasmegyei Hegyhátról a szónak *bërtákol, vërtákol* változatát (Nyr 46 : 237). Vácott is *vërtákó* (NyF 10 : 77), Balatonszőllősön pedig *vërtáfó* (uo. 40 : 69). Hasonló alakváltozatot közöltek a zalamegyei Göcsejből *(bertáku* Gönczi 511), Nagykanizsáról *(bërtákol* NyF 48 : 60), Légrádról *(bertákónyi* Nyr 43 : 41), Hottóról *(bertákol* MNy 11 : 185), Szekszárdról *(bërtákol* Nyr 28 : 430) s az Ormánságból *bërtákóni* (Kiss G. 256). Eszerint a szónak *-kol* a képzője (vö. *újvékol* ‚jajgat, siránkozik (gyer-

mek)' Borsod m. < ném. *ei, weh* MNy 1 : 139). Véleményem szerint eredetileg katonai szó volt a *bertákol,* s alapja az őrt álló katona *wer da?* kiáltása, amely *berdó* alakban már a 17. sz. végétől kimutatható nyelvükben. Az őrség sötétben kiáltja, hogy *ki az?,* tehát akkor virraszt, másrészt az idegen bámészkodónak is ezt kiáltotta, s így vehette föl Somogyban a *mit bertálolsz?* a ‚mit bámulsz?' jelentést.

98. **Futra.** Rábagyarmaton *futra* ‚batyu' és *futráz* ‚batyut visz a hátán' (Musits Jenő). A baranyamegyei Hörnyéken egy *futra* széna ‚kis köteg széna' (Berze Nagy J. Bar. m. néphagy. 3 : 306). A nyitramegyei Kolonban és Nyitraegerszegen a *futra* ‚takarmány' (NyF 20 : 17, 20), s így nyilvánvaló, hogy a szó a német *Futter* ‚takarmány, eleség, abrak, élelem' átvétele. A MTsz szerint *futra* mint kaszárnyai szó azt jelenti ‚bélés'. Az adat forrása valóban a kaszárnyai szók közé sorolja a szót, de ott csak ezt találjuk: „*futra: futter*" (Nyr 3 : 328). Egy másik közleményben, amelyet a MTsz nem idéz (6 : 136), szintén csak ennyi van. Az igaz, hogy a német *Futter* szónak ‚béllés' jelentése is van, de a kaszárnya szókincsébe inkább a fenti jelentések illenek, amit különben az idézett adatok is bizonyítanak. A szóval különben összefügg a régi *futrás (futrázsi, futrázsol),* mely a népnyelvben is használatos *(futrás* Sárospatak, Székelyföld, *futrács* Sopron m. Bősárkány ‚lovaskatonáknak kiszolgáltatott lóeleség, szénacsomó, amelyet a nyeregkápához kötve hordanak magukkal' MTsz), s ez Melich szerint a német *Futter* és a francia eredetű *fourage* keveredése (Nyr 24 : 211).

99. **Mérföld.** Ismeretes, hogy *mérföld* német jövevényszó, még pedig az ujfeln. *Meile,* középfeln. *mile* átvétele. A szó végeredményben a latin *milia (passuum)*-ra megy vissza. A NySz már a Debreceni-kódexből közli *mérföld* alakját, ami nyilván disszimiláció következménye. Ez az alak megvan már Szikszai Fabricius szójegyzékében (1590). A népetimológiás *mértföld* pedig már Pázmánynál előfordul, s ez megvan a Palócságban is *(mért-feőd* MTsz). Az eredetihez közelálló *mélföld*-re első adatunk Molnár A. szótára. Ez is megvan a népnyelvben, a nyitramegyei Lajos községben (Nyr 43 : 286). Ebből fejlődött egyrészt a palóc *mélyföld,* amely már Calepinusnál megvan, ebből pedig a *méjfőd* (Sátoraljaújhely MTsz. *meéjfeőd* Szaporca Berze Nagy J. Baranyai néphagy. 2 : 157), másrészt a *méfőd* (Eger MNGy 9 : 69), *mífőd* (Debrecen MTsz).

100. **Rés.** A *rés* a német *Riss* ‚szakítás, hasítás, eltépés, repesztés; hasadék, hasadás, szakadás, repedés, rés, nyilás' átvétele. Eredeti alakja *ris* volt, amely ebben a szólásban maradt fönn: Nem nagy *rist* csinált (t. i. ha olyan hal meg, aki vagy öreg, vagy nem hagy maga után utódokat. Sopron m. Nagylózs Nyr 31 : 531). A MTsz nem közölte *ress* változatát sem (Bihar m. Jánosfalva NyF 29 : 32), de ehhez közel áll a zilahi *res* (Beke Nyr 60 : 91).

101. **Stokház.** A nagykanizsai nyelvjárásban *stokkház* ‚börtön, fogház' (NyF 48 : 65). Tolnai (MNy 27 : 187) egy aradi nótából idézi, a MTszban azonban a szó nem fordul elő. Pedig megvan más népdalokban is, amelyek régibb gyüjteményekben láttak napvilágot: A szögedi *stokház* fala de sárga, Abba vannak a rab lányok bezárva (Szeged-Madarásztó, Kálmány Szeged népe 1 : 4). — A szögedi nagy *stokházba* Lakat alá vagyok zárva (Szőreg 3 : 67). Kilenc hónapja, hogy be vagyok zárva, Karácsont is bent tőtöm a *stukházba* (Törökbecse 2 : 194). Jaj de véres Dorkó János gatyája, Holnap viszik az aradi *stokházba* (Pécska, Koszorúk 1 : 39). Bë van zárva Az aragyi nagy *stokházba* (uo. 54). Napos káplár, kiséld be a *stokházba*, Tetesd be egy hideg, sötét szobába (2 : 243). Egy nagyszalontai népdalban is: Búra termett nékem komáromi *stokház* (MNGy 14 : 92). A szó, mint különben Tolnai is rámutat, az osztrák katonai börtön, a *Stockhaus* emléke, melynek kapualjában állt a *Stock*, a kaloda.

102. **Zubbony.** A szóra az első adatokat az OklSz közli: Egy lowaznak walo *zwbon* (1570). Egj lowaznak valo *zubon* (1599). Először MA szótározta: *Zubony*, Exomis. A latin-magyar részben: Exomis, *Uyatlan köntös, Fosztán, Zubony*. PP-nál: Interula: *Ing, Imeg, Zubbon*. MA-nél Interula csak *Ing, Imeg*. Mártonnál is ing, Hemd (1818). Exomis ‚ujjatlan derékravaló v. lájbli; ein Leibrock ohne Ermel'. Már PPB-nál is ‚Rock ohne Ärmel'. CzF-nál: Különféle gyapjúszövetből, moldonból, flanérból stb. készült, az egész testet befödő, bő, szoknyaformájú köntös, milyent különösen a falusi kis gyermekek viselnek. Szélesb ért. akármiféle szabású felső gyermeköltöny. A MTsz két jelentését közli: 1. ‚hátulgombolós gyermekköntös' (Nyitra vid., Vas m. Kemenesalja, Pápa vid., Baranya m. Bács-Bodrog m. Ada, Kishegyes); *(ubony)* ‚szoknyaszerű ruhácska, melyet kis gyermekek viselnek' (Szigetköz NyF 40 : 373, Pápa vid. 17 : 24, 34 : 48).; 2. ‚szoknya' (Komárom). Az utóbbi jelentésre csak egy adat van, az is Király Pál megbízhatatlan följegyzései közül való. Újabban azonban Mezőkövesdről is közölték ezt a jelentését (MNy 33 : 182) és Musits Jenő értesítése szerint a vasmegyei Rábagyarmaton is *ubbon* ‚szoknya'. Kálmány Lajos Hagyományok c. népmesegyüjteményében szintén előfordul a szónak ez a jelentése a Temesközben: „Nem adok pézé sëmönnyijé së, hanem ha főhúzod térgyig a *zubonyodat*, akkor adok", mer még kis lán vót (2 : 102). Mivel a lán nagyon szerette vóna esztet a királi palotára, asz gondolta: mit ű neki a *zubonyát* fórántani? (102—3). Ha főhúzod kötöszködésig az *ubonyodat*, akkor adok még egy kis malacot (103). Mit neki fórántani az *ubonyát*, fórántotta kötöszködésig (uo.). Ha főhúzod nyakig az *ubonyodat* (104). A szó különben szláv eredetű (vö. Miklosich EtWb. Nyr 11 : 567).

103. **Izzé-porrá.** Kresznericsnél és Faludinál *izre-porrá tör*, Hallernél is *izre porrá romlik* (NySz). Erdélyben ma is mondják

ízre-porrá (Kalotaszeg, Zsobok MTsz. Brassó m. Zajzon MNGy 10 : 442, de itt *izré-porrá* is, 448), *ízre-parrá* (Alsófehér m. mon. 600). Szegeden *ízré-porrá törte* (Kálmány: Hagyományok I. 127), Magyarszentmártonban *ízré-porrá szöttelek vóna* (uo. 64). A hevesmegyei Besenyőteleken *izrí-porá* (MNGy 9 : 181). Simonyi szerint az *ízré-porrá* az *ízzé-porrá* és az *ízre-porrá* összevegyülése, Szarvas szerint csak a második tagnak az elsőre való hatása (Nyr 20 : 453). Lehetséges azonban, hogy eredetileg egyik tag sem volt eredményhatározó, hanem a *-ra re* rag volt a második tagban is. Erdélyben u. i. azt is mondják *ízre-porra* (Szováta MNGy 7 : 466, Brassó m. Tatrang uo. 10 : 244). Egy vasmegyei népdalban *vízzé-porrá* fordul elő (Molnári uo. 8 : 284), ami kétségkívül a nép előtt már érthetetlen *ízzé-porrá* eltozítása. Van az ikerszónak más alakja is egy udvarhelymegyei mesében: Testömnek tagjai mind elszotyogtak imitt-amott, amíg a vizet hortam, mindön *izöm-porom* szerte van hulva (Kereszturfiszék MNGy 12 : 215).

104. **Patrontás.** Ipolyságból közölték ‚patron' jelentéssel (Nyr 19 : 189, a MTsz nem közli), s ez nyilván a német *Patrontasche* átvétele (Melich Nyr 24 : 351). A német szó jelentése azonban ‚töltéstartó, patróntáska', s ezért a ‚patrón' jelentés szerintem megerősítésre szorul. Egy pécskai (Arad m.) dalban valóban ‚töltéstartó' a szó jelentése: Kardot kötök karcsú derekamra, *Patrontásom* gyenge vállaimra; *Patrontásom* harminchat töltéssel, Úgy indulok a csatára, készen. (Kálmány, Koszoruk 131). A szó előfordul egy göcseji népdalban is: Katonának vagyok írva, Föl vagyok mundérozva; Puska vagyon a vállamon, *Patrontás* az oldalamon (Gönczi 525).

105. **Sürr-forr.** Az Ormánységban a. m. nyüzsög, sürög-forog, újra meg újra jön; pl. Mit *sűr-forr* em mög ött? Csakúgy *sűrnek-forrnak* a hangyák (Kiss G.). Ugyanez a jelentése van a szónak Kiskúnhalason, Bács-Bodrog m. Ada vidékén (MTsz. MNy 6: 283), s Tompa is használja a Kenyérkőben. Véleményem szerint az ikerszó utólagja a *forr* ige (Nyr 67 : 131, 68 : 26). Ugyanezt a véleményt fejezte ki Lehr A. a Toldi Estéje magyarázatában. A *forr* ige magában is használatos ‚nyüzsög' jelentésben: Ha! mint *forr* a népség! hogy zsibong a korlát! (Toldi estéje 2 : 25). Mind inába *forrnak*, majd agyontapossák (Nagyidai Cig. I.). Régibb íróknál is: *Forr* a nép s nézni kizúdul a danaoknak táborhelyét (Baróti Szabó D.). Úgy *forrt* már a leány s asszony a szobában (Csokonai). Lehr a népnyelvből is idéz példákat hely nélkül: Csak úgy *forr* ott a nép! Már *forradoznak* oda javába. A régi nyelvben is: Az niuec *fornac* (Bornemisza). Ugyan *forr* a nép (Faludi). Az ev mellyebevl fergeknek sokassága *ki for vala* (Domokos K.). A vizek *foryanak ki* chuszo maszo eleuen allatokat (Heltai NySz).

(Folytatjuk).

Madártani megfigyelések.

„Dunántúli madárproblémák" címen Vasvári Miklós dr. a M. Kir. Madártani Intézet jeles főadjunktusa és hazánk egyik legnagyobb szaktekintélye azzal tisztelt meg, hogy a *Karvaly Poszátá*nak (Sylvia nisoria nisoria Bechst) Rátót vidékén (Vas megye) történt megjelenésével és eddigelé nem észlelt költésével kapcsolatos szerény ismertetésemre utalva, több madártani kérdést összefogó értekezésben volt szíves megvilágítani. Vonatkozó észleleteimet legyen szabad az alábbiakban összefoglalnom.

A madarak vonulási és állandó tartózkodási helyét illető megfigyelésekre nézve Vasvári dr. érdekesen mutat rá a terjeszkedés feltehető háttereire, ugyanakkor figyelmeztetve arra is, hogy a madarak felületes megfigyeléséből eredő durva hibákat nem véve számításba sem, tévedés a madárfajok valódi terjeszkedésére nézve ott merülhet fel, ahol nem vesszük figyelembe vagy észre, hogy az egyik vidékről eltűnő faj másutt üti fel tanyáját. Terjedése tehát — mondjuk —, földrajzi szempontból fennáll, de ugyanakkor nem jelenti egyben a faj számbeli növekedését is. Azért hívja fel a Madártani Intézet barátait mindjobban a synchronicus megfigyelések eszközlésére, hogy így az egyidőben több helyt megállapított jelenségeknek pontos és szakszerű összevetése révén a valódi helyzet megállapítható legyen. Vidékemen az elmult két nyáron át pl. fájdalmasan nélkülöztem: a széphangú *énekes nadiposzátát* (Acrocephalus palustris Bechst), pedig ugyancsak utána jártam a Rába-part sásos és általa nagyon kedvelt részein; az *örvös légykapót* (Muscicapa albicollis Temm.), amely azelőtt a nyári hónapokban is feltalálható volt; csodálatosképen a *sordélyt* is (Emberiza calandra calandra L.), ezt a kissé lomha külsejű és egyhangú énekest, amely mindamellett hozzátartozik a ringó búzaföldek mezei útjaihoz csakúgy mint földszínű köntösében társa, bár nem rokona, az itt költő *parlagi pityer* (Anthus campestris campestris L.). Távol maradt továbbá a mult évben a *sarlós fecske* (Apus apus apus L.) is, pedig ugyancsak hangosan zajongta körül a „májusi ájtatosságok" idején romantikus fekvésű kis templomunk tornyát, amelyben lakott volt; és elmaradt a *lappantyú*

(Caprimulgus europaeus europaeus L.) is, a nyári erdőben csodálatosan néma reptével. Viszont költött az eddig csak átvonulni szokott *cigánycsuk* (Saxicola torquata rubicola). Érdekes, hogy a *csíkosfejű nádiposzáta* (Acrocephalus palustris Vieill.) átvonulását egy esetben észlelhettem. Ismeretes, hogy a Fertő a nádiposzáták tanyája. Talán erre felé veszik útjokat a vonulás alatt?

Az idei rendkívüli időjárás olyan jelenségeket okozott a madárvilágban is, hogy a madarak érkezése részben eltolódott, (pl. a *fecskéké* (Hirundinidae)), részben pedig erős kárát vallották pontos érkezésüknek, így pl. az *örvös galambok* (Columba palumbus). Sokan elébeztek, összeaszva hullottak el kertünkben. Volt olyan is, amelyet a kertészek elfogtak, az üvegházban etettek, amíg meg nem hízott, fel nem cseperedett, és aztán elszállt. Ezzel szemben a *rozsdáscsuk* (Saxicola rubetra rubetra L.) csak most, május 5-én van vonulásban és pedig olyan feltűnően tömegesen, hogy útszéli fákon ágról-ágra száll, akárcsak a *vörösbegy* (Erithacus rubecula rubecula L.) márciusi vonulási idején a bokros erdőkben vagy más alkalmas helyeken. A *fenyőrigó* (Turdus pilaris L.) volt még látható, hogy szinte reménykedem itt költésében. Így az idei évad csak az én kis körzetemben is sok változást hozott. Éppen ezért gondolom, hogy talán ezévben különösen érdekes lenne a madárélet megfigyelése és az esetleges eltérések lerögzítése. A madárvilágnak kedélyünkre olyan nagyon ható megnyilatkozásai megett ott rejlenek a gazdasági jelentőségű kérdések is. Minél inkább elmerülünk a nagy Természet csodálatos összhangjának bámulatában, annál jobban megértjük az összefüggések egész láncolatát. És annál igazságosabb lesz ítéletünk is. Hiszen ma már ott tartunk, hogy a tudományos kutatás mind kevesebb esetben mondja ki a „káros" fogalommal egybe kötött halálos ítéletet. Reméljük, hogy az a sok öröm, szépség, báj, amelyet a madárdal azok számára is jelent, akik azt talán öntudatlanul, észrevétlenül élvezik, a megismerés folytán megkapja jutalmát a mind általánosabbá váló védelemben.

Rátót (Vas m.), 1942. május 9. *Bernrieder Katinka.*

*

Török és nyugateurópai hatások keveredése egy zalamegyei hímzésen.

A török hímzéseknek egyik, a hódoltság idején hozzánk került s itt nagy kedveltségnek örvendő díszítményéről már máshelyütt bővebben szólottam, s ismertettem régi úri és népi hímzéseinken szereplő változatainak több példáját.[1] Ezúttal ennek a mintának egy olyan változatát szeretném bemutatni, amely e keleti díszítménynek nálunk való meggyökerezettségére is jellemző példa, nálunk való európaiasodásának pedig érdekes bizonyítéka.

Ez a minta egy Zalaszántóról származó, valószínűleg a XVIII. század végéről való, s a keszthelyi Balatoni Múzeum gyüjteményében

[1] V. ö.: Oszmán-török elemek a magyar hímzésben (Bibliotheca Humanitatis Historica VI.) 49—50. l. és 51.; 100—108. és 173. á.

lévő lepedőszélt díszit (l. a képet). A csigavonalban kunkorodó virágos ág, amely egyetlen nagy, a kör belsejét betöltő virágban végződik, itt ismétlődő díszítményként van alkalmazva. Különlegessége, — amely a régebben ismertetett változatok sorából kiemeli — hogy csipkeszerű, áttört munkával dolgozták, holott még ma is többszáz példányban meglévő társai színes selyemmel és fémfonállal, a népi munkák pedig pamuttal hímzettek, mindig a díszítményrészek felületeinek teljes kitöltésével. Ez a csipkevarrás-technika, melyet e minta hímzésén alkalmaztak, Nyugat-Európából került hozzánk, mint kedvelt renaissancekori munka; de nyugaton — a technika követelményeinek megfelelően — mindig nagyobb összefüggő, egyöntetű

Lepedőszél részlete. (Zalaszántó.)

felületeket dolgoztak ilymódon. XVII—XVIII. századi úrihímzéseinken is legtöbbnyire ilyen — olaszos — modorban alkalmazták s a vászonalapot tették szálhuzásos (vagdalásos) munkával áttörtté, a mintát fehér laposhímzéssel varrták ki, és egyes részeit, hogy a munka egyhangúvá ne váljék, varrott-csipkeszerűen töltötték ki. Itt a mustra merőben eltérő idomai arra kényszerítik a hímzőt, hogy e nyugati gyakorlattól eltérő modorban alkalmazza e technikákat.

De lássuk részletesen, milyen változásokat szenvedett ez az eredetileg török minta, mely nyilván többévszázados magyarföldi vándorútja után jutott el a zalamegyei falucskába, ahonnét nyugatabbra már alig fordul elő, s az ország határán túl ismeretlen.

A szár ezúttal is szívalakú — itt kissé elrajzolt — idomból indul ki, s egy nagy, gránátalmaszerű virágban végződik. A csigavonal irányában kunkorodó száron végig pedig egy gránátalmaszerű és egy másik, szemben ábrázolt hatszirmú virág változik. Mindezek az elemek ugyanígy fordulnak elő e minta úrihimzésbeli, színes selyem-

mel kivarrt változatain is. Az azonban, hogy a szár végén ülő nagy virág már nem tölti ki a köralakú belső felületet, s hogy a felületkitöltés kedvéért még egy másik virágot növesztenek, a szár belső oldalából: már a minta egyik „elnépiesedési" állomásának a jellege. A népivé válásnak egyéb jelei is megvannak: a szár vaskosabb és nehézkesebb, a szár körüli virágok aránytalanul megnőttek, a kecses hajlatok, ívelések eltűntek. Az elnépiesedés általános jellegei közé tartozik az is, hogy a díszítményrészletek egymásközti aránya felborul, s ezzel az elemek ritmusos elrendezése (a kisebb és nagyobb elemek váltakozása) is megszűnik. A mintához szerkezetileg nem tartozó térkitöltő elemek fontossága növekszik, s a népi munkákon szinte szabályként fellépő zsúfolódás itt már a minta rajzát is kikezdte: a kerekded díszítmény itt már csaknem négyszegletessé alakult, kétségtelenül azért, hogy az ismétlődő díszítmények között üres tér ne maradjon.

A kidolgozásmód, illetve az öltéstechnika még sokkal többet őrzött meg ép emlékként a valamikori úri mintaképből, mint a rajz, illetve a forma. A minta körvonala s az áthímzett felületek (nevezetesen a gránátalmák külső szirmai) laposöltés-kivarrással dolgozottak, mégpedig ennek különféle változataival;[2] ezzel a fény és árny játéka folytán kellemesen mintázott felület adódik. A gránátalmák közepe a renaissancekori olasz munkákon is jól ismert, de népi hímzőgyakorlatunkban mindmáig élő, vagdalásos technikával készült, a kerek virágok közepe pedig az ugyancsak renaissancekori olasz reticella-csipkék korai mintáival azonos. Ezeknek a tűvel varrott csipkeszerű kitöltéseknek is rendkívül változatos és gazdag mintái élnek helyenként népi munkáinkon.[3]

Ennek a csigavonalban kunkorodó mintának hasonló módon csipkevarrással kidolgozott példáját mindeddig csak egyetlenegyet ismertünk, mégpedig a Felföldről.[4] Ez a munka azonban még formailag sokkal közelebb áll az úrihímzésekhez; a világos, gondos rajz, a helyes arányok, a jól tagolt formák még az úrihímzések csoportjába tartozónak mutatnák, de a térkitöltő elemek nagy szerepe s a zsúfolásra való hajlam már ideutalják. Érdekes, hogy ez a minta olyan jellemzően felföldi elváltozásokat mutat, amelyek egyes trencsénmegyei szlovák hímzéseknek sajátosságai. A felföldi és a zalai minta összehasonlítása tehát már azért is tanulságos, mert megmutatja, hogy mennyiben tér el a felföldi szlovák és a zalamegyei magyar népi hímzés a feltehető azonos úri mintaképtől. Egyben az is kétségtelenné válik, hogy a zalamegyei magyar munka több rokonságot mutat e

[2] Hasonlo laposhímzésfajta készítésmódját l. Ferencz Kornélia: *Magyar urihímzéseken előforduló laposöltésfajták.* — Magyar Iparművészet, 1940. évf. 12. sz., 4. és 7. á.

[3] Érdekes, hogy egy nagyon hasonló pókolásos csipkevarrást éppen egy sümegi lepedőhímzésről mutat be Ferencz Kornélia: *A tűzött csipke* (Magyar Népművészeti Füzetek, 2. sz.) 65. á.

[4] Pražák, dr. Wilhelm: *Slovakische Volkskunststickereien.* Plauen i. V. 1935. — 14. á.

minta kalotaszegi „írásos" hímzéseken szereplő példáival — annak ellenére, hogy azok egészen más modorban, technikával dolgozottak — mint a hozzá kidolgozásban nagyon is közelálló felföldi hímzéshez.

Végső soron néprajzi tanulságokat egy-egy népcsoport, táj, vidék ízléseirányára csak akkor állapíthatunk meg, s e tájak sajátos jellemző vonásait csak akkor tudjuk felmutatni, ha egyazon jelenség különböző megnyilatkozási formáit majd összehasonlíthatjuk egymással. Azaz, itteni példánknál maradva: ha egymás mellé állítjuk e minta eredeti török, majd török hatásra létrejött balkáni változatait, továbbá magyarországi előfordulásának régi úrihímzéses példáit, s táj szerinti népi változatait, értve az utóbbiakon természetesen a hazai nemzetiségek idevágó darabjait is.

Palotay Gertrud.

Népi játékok, játékversek Vas megyéből.

Virágjáték.

Saárban (Sárvár) szokták tollfosztáskor játszani.

Osztás, közös elhatározás vagy választás útján egy „kimegy" a játszó csoportból, míg a többiek nevet választanak maguknak. (A leggyakrabban választott virágok: tulipán, rezeda, vijolla, gyöngyvirág, kujcsvirág, szelënce [Siringa vulg.]). Ha a névválasztás megtörtént, a távollevőt visszahívják és az így kezdi mondókáját:

„Emëntem a sárvári kertiszkerbe', nem találam szëbb virágot, min' (pl.) *tulipán."*

Ekkor a „Tulipán"-nak keresztelt játékosnak neve hallatára hirtelen kell kiáltania:

„Jaj, fáj!"

Ha nem figyelt a játékra, és csak egy kicsit is elkésik a „Tulipán" a „jaj fáj"-jal, akkor ő megy ki. Míg ő kint van, addig a többiek

új nevet választanak maguknak. Ha ellenben hirtelen rávágja a kérdezett:

„Jaj, fáj!",

akkor a kérdő tovább tudakolja:

„Mi fáj?"

„Szivem!", válaszol rá a „tulipán".

Ennél a két kérdésnél nem lehet kiesni. A harmadik kérdés:

„Mi sérti?"

Erre a „tulipán" hirtelen rávág egy másik virágnevet, (pl.):

„Vijolla!",

akinek gyorsan fel kell kiáltania:

„Jaj, fáj!",

Ha „Vijolla" elbámészkodott, vagy nem figyelt, ő megy ki kérdezőnek. Így folytatódik a játék.

*

Csuti.

Fiúk és lányok többen összeállnak. Nagy kört formálnak úgy, hogy egymástól, benn a körben 1—1'5 méterre legyenek. *„Tejesfazokba"* — tejhordó kannába — kövecseket tesznek, és így *„zörömbülve"* dobálják a fazokat egymásnak. Aki leejti, annak meg kell csókolnia egy lányt; ha lány ejti le, fiút kell keresnie. (Vép, Vas m.)

*

Hányan vagytok, jámbor ifjak?

Egy sereg fiú összeáll, majd osztás útján 9 kiválik belőlük. Ezek külön csoportban, lehetőleg a legnagyobb csendben, hogy a többiek meg ne hallják, megbeszélik, hogy milyen mesterségre mennek. Ha döntöttek, visszamennek. A többiek megkérdik tőlük:

„Hányan vagytok, jámbor ifjak?"
„Kilencen", hangzik a felelet,
„Mi a foglalkozástok?"

Erre már a jámborok nem felelnek semmit, csak utánozni kezdik a választott mesterséget, pl. az asztalosmunkát. Kezükkel kalapálnak, gyalulnak, fúrnak, fűrészelnek. Ha megfejtik mozdulataikat, a csoportok szerepet cserélnek. (Vép, Vas m.)

*

Kele, kele füszfa...

Tavasszal, mikor a lágykérgű fűzvesszőből [Salix viminalis] sípot faragnak a gyerekek, a kés hátával veregetik a vesszőt héját, hogy az jól lejöjjön a fáról. Közben mondják ezt a varázsverset:

Kele, kele füszfa,
Bozorádi Miska,
Gyünnek a törökök,
Sippa', dobba', nádi hegedüve'.

A finn gyerekek is mondanak egy verset, mikor fűzfasípot faragnak.

Első sora a versnek: Perkele, perkele... Perkel-ni (pörkölni) tűzzel való kiégetést jelent, de jelentette magát az ördögűzést is, hisz azt is tűzzel űzték. A „rosszat", az ördögöt most is ezzel a varázsverssel űzik el a fából, hogy a héja jól lejöjjön, a síp jól sikerüljön.

Bozorádi Miska, — a környéken élő Bezerédy-familiának egyik labancverő őse. (Sárvár, Vas m.)

OSZTÓVERSEK.

Lementem a pincébe...

Lementem a pincébe, túrót csipegetni,
idesanyám utánnam jött hátbaveregetni.
Nádsipot fújtam, nád közé bújtam,
az én sipom így szól: di, dá, du!
te vagy az a nagyszájú! (Sárvár, Vas m.)

Ec, bec, kimehecc,...

Ec, bec, kimehecc, hónapután bejöhecc,
cérnára, cinegére, ugorj cica az egérre,
fuss! (Bögöt, Vas m.)

Ec, bec, ki,...

Ec, bec, ki, lukba tettem, kotord ki!
Te vagy! (Vép, Vas m.)

Egy, kettő, három, négy...

Egy, kettő, három, négy,
kopasz barát, hová mész?
Nem menek én messzire,
csak a városz végire,
ott se lëszek sokájig,
csak huszonnégy órájig. (Csénye, Vas m.)

Kopasz barát, hová mész...

Kopasz barát, hová mész?
Pápára, dohányér!
Gyere vissza, ne menny el!
Kapsz ë marok gesztenyét,
Végy rajta furulyát,
Fújd a macska v...gát! (Vép, Vas m.)

Dombon törik a diót...

Dombon törik a diót, — rajta, vissza,
tessék kérem jól figyelni
és egy dombra lecsücsülni — csücs! (Vép.)

Ó, ó, ó, dobogó...

Ó, ó, ó, dobogó... Akirre a kilenc kerül,
a lesz a fogó... (Vép.)

Lánc, lánc, eszterlánc.

Lánc, lánc, eszterlánc, eszterlánci cérna.
Cérnára karika, karika, kétszem karika.
Ha én selyem volnék, én is kifordulnék.
Cérnára karika, fordulj ki (pl.) „Marika",
„Marikának" lánya! (Vép.)

Egyedem-begyedem...

Egyedem-begyedem tik-májára,
szól a rigó trakoncára,
án-gyán tyukász,
áris-tánis lakatos
neked jár egy gatya f..,
te vagy az, — fuss! (Vép.)

Lap, lap, levelezőlap.

Lap, lap, levelezőlap,
rá van írva nagy betűkkel,
hogy te szamár vagy, — fuss! (Vép.)

Névnapi köszöntő.

Derüs az ég, nincsen felleg rajta,
elérkezett, babám, neved napja.
Neved napján derült még az ég is,
ezért szívből üdvözöllek én is. (Vép.)

Újévi mondóka.

Boldog új évet kívánok az egész házi családnak,
kicsitű' — nagyig! (Vép.)

Három királyok...

Három királok napján, összeveszëtt két cigán,
megfullatt a mácsikba, szép jelën, szép csillag támatt... (Vép.)

Szent Márton vesszeje. (Kajdi Ferenc gyüjtéséből.)

Márton nap előestéjén (nov. 10.) a kanász leveles nyírvesszőt hord azokhoz a házakhoz, honnét disznó járt a csordával. Így köszönt be:

— Aggyon Isten jó estét!

Mekhoztam Szentmárton vesszejét, — régi szokás szerint. — Annyi szaporodás lëgyen a zállatok között, ahány ágaboga van ënnek a vesszőnek. Dicsírtessík a Jézus Krisztus!

Ilyenkor a kanásznak rétest szoktak adni. (Sárvár-Saár Vas m.)

Veszekedéskor, pörlekedéskor mondják az öregasszonyoknak Vépen:

Rohatt alma, rohatt tök,
összeveszëtt két vén dög.

Csörge, családapa, gyere ki!

1927. vagy 28-ban, nyáron, mikor Nobile léghajója, az „Italia" az Északi Sarkra ment, keresztül repült a vidék fölött. Emlékszem: szép napos délelőtt, alighanem vasárnap volt... Vépen egy cigányasszony is meglátta, (Vépen nagyon sok a cigány) és bekiáltott az urának a házba:

„Csörge, családapa — gyere ki, disznó jár az égen!"

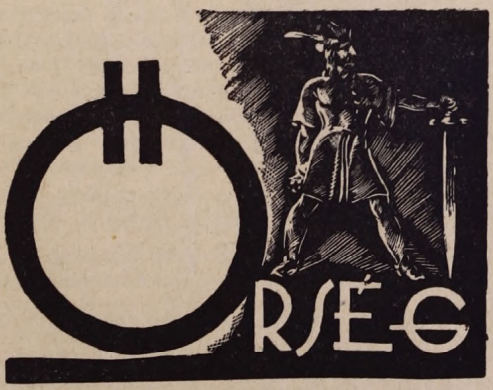
Azóta, ha valaki igen meglepődik, csodálkozik, annak szokták ezt mondani Vépen.

Ihászugrás.

A csényei határban, a falutól északra, a Haraszt felé, a domb omladékos oldalában van egy rég nem használt kavicsbánya. Ihászugrásnak mondják.

— Régen, talán 50 évvel ezelőtt juhlegelő volt ott. Egyszer a juhászok fogadtak, hogy melyikük tud átugrani 100 tű fokán. Erősködött egyik is, másik is. — „Majd én!" Aztán kimérték a helyet, ahol ugrani akartak. Akkor aztán nekifohászkodott az egyik juhász: „Jézus-Mária! Isten segiccs!" Aztán átugrott. A második is kérte az Istent meg a szenteket, — hát az is átugrott. De az utolsó, mielőtt nekifeszülne, azt mondta: „Akár segítetek, akár nem, én átugrok!" Azzal nekiszaladt, de mikor elugrott, megnyílt alatta a föld. Elnyelte... Azóta azt a kopár, kavicsos helyet Ihászugrásnak mondják.

Gyüjtötte és közli: *Theil András.*
(Csénye, Vas m.)

SZÉPIRODALOM

Dorosmai János 111 meséje. (*„Akinek nem inge, ne vegye magára"*. Sopron, 1942. Benedek Marcell utószavával.)

A szám is érdekes: pont 111, mint az Ezeregyéjben az ezer-egy. A könyvcím is ősi zamatú, kicsit karcoló és hegyes. Ez is stílustörvény, ősi szájmozdulat, azonfelül magyaros és népi: „Akinek nem inge, ne vegye magára." Szúrós, nem sértő, csak nyelvöltögető.

A néphez, méghozzá a magyar néphez a mese igen közel áll. Némely

néphez inkább a líra, a dalérzelem. A magyar fajhoz az értelem pattogó üteme. A magyar szólás-mondás, közmondás (ez a miniatür mese) értelmi és nem érzelmi alkatra vall. A nép, ha a népkönyvtári szervezet helyesen működik, biztos olvasótábora lenne Dorosmai könyvének. Az ősi kapcsoknál fogva, mert a néplélek ősi formája is mese: kő és víz, állat és ember, lélek és felhő még csodás egységben és szintézisben. A mesélő Dorosmai sem tesz egyebet, mint azt az életfilmet, melyet ma él az ember, ősi formába, kozmikus filmre forgatja vissza.

Ebben Dorosmai több mesekönyvvel már mesterré szakképezte ki írói hajlamát. Kár, elhibázott őt Fontaine és egyéb nevekkel illusztrálni. Mert kész egyéniség ezen a téren, és a hasonlítás ennek a saját én-nek rovására megy. Valeurje oly teljes, hogy nemcsak az évezredes technikát ismeri jól, de az antik rámában is már külön magyar keskenyfilm-felvételeket is könynyedén helyez el. Villámgyorsan tájékozódik, színesen röppen, röviden bevág a célba és sebez, mint a fürge szitakötő. Inkább játszik a céllal, mint sebezni akar.

Világkezdete óta ez a mese törvénye. A világos cél, a szúrós tanulság. Kor, nemzet a mesében elbujtatva élnek közös életet ebben a célban. A tanulságban Aesopust La Fontaine-től legföllebb hajszáleltérés különbözteti meg: Tücsök-hangya, Róka-holló. És ebben a műfajban, mely örök etikát és úgyszólván az ősiség birtokfogalmát őrzi az egyéb irodalmi műfajokhoz képest, éppen ezért nem is lehet nagy eltérés. Dorosmai János típusában csak a korálarc különbözhet a népi példától. Annyiban, hogy a modern mese nem szeret gyönyörködni már a becsapott holló néma melancholiájában: „Úgy kell neki!" Kárörömmel (a magyar komának is vonása) titkon a rókával tart és a bajusz alatt a rókában gyönyörködik. Ártatlan örömmel, ami a Dorosmai-meséket népi zamatúvá teszi, és gyakorta előfordul meséiben.

Sok színes mese. Kétségtelen sikert arató, ifjú és öreg kezében. Mert az életnek talán egyetlen helye a fabula, ahol ifjú és öreg háborithatlanul együtt érez. A magyarázat tiszta sor: az ifjú tapasztalt bölcsnek érzi magát, és az öreg zsörtölődő: ifjú szívvé érzi magát vissza. A mese megnyugtató csodája és ereje, amely maga is ezért nem öregedik el soha.

Dorosmai könyvének talán két legsikerültebb része az életkorral együttjáró local couleur: amely minden megvillanó képet mégis a tapasztalt élet szemével bírál (pl. Az egyesület), és hűvös líra helyett bizonyos elégikus visszahajlással (az értelmet a szívvel megtoldva), kettős oktató formában éli végig. (Népszerűség, a rigó esete a pacsirtával.) Az írószív kerekedik lassan felül. (Mint az író esete a verébbel az életben.) A sajátságos, nekünk írócéhbelieknek nyujtott gyengéd szókban, a mostohább élet jutalmául azokkal szemben, akiknek puhább, melegebb fészekbeli sors jutott részül.

„Te a puhább, melegebb fészekben verebeket költesz, —
a mi hitvány világunkból azonban pacsirták kelnek."

Az ilyen mesét az író már nem kifelé, inkább csak magának mondja, túl az írói pálya rögös útjain.

Az író minden kincsét az olvasónak nyujtja. És mindenrangú olvasónak, a falutól a városig, meleg szívvel ajánljuk Dorosmai új könyvét.

Mészáros Sándor.

*

Érsekujváry Lajos: *Őszi bánat.* Versek. (Faludi Társaság kiadása, Szombathely, 1942).

Nagyon fínom hangulatok, halk szépségek és bánatok nemes foglalata ez a szép kiállítású, szép című verseskötet. Szerzője a *dantei életút* közepén

visszanéz a multba és elmereng az élet nagy titkain. Szerelem, szépség, élet, elmúlás, a gyermekkor ködbetünt tájai, a visszahozhatatlan ifjúság aranyharangjai csengenek feléje és valami elemezhetetlenül egyéni, fínom bánat lepi meg a hangját, az emlékezés meleg pillanataiban. Nincs semmi póz, keresettség a soraiban, nagyon egyszerűen, tisztán dalol, ahogy a madár énekel a ligetek bokrain a koranyári napsütésben.

Érsekújváry Lajos főtémája a szerelem. Szinte szokatlan a mai költők seregében, hogy egy poéta ilyen lovagi svádával, ilyen tüzesen szóljon a szerelem szép csodájáról. Mintha *Puskin* hangját hallanánk a regényes szerelmi történet lapjairól — mert az apró kis dalocskák fínom történetté szövődnek egybe — a szelíd epedéstől a féltékenység vad hangjáig.

„Levelét a posta hozta,
Enyémet a szél viszi.
Azt hittem, a könnye mosta,
S talán ő is azt hiszi.
Napsugár és tavaszillat,
Mi belőle felém árad.
Az én üzenetem mégis
Csupa sóhaj, csupa bánat".

(„Üzenet".)

A kötet több mint felét a *„kesergő és boldog szerelem"* hangjai töltik ki. Kötete mégsem egyhangú. Az érzések, a fínom sóhajok ezüstbillentyűi több hangon, több húron szólalnak meg. *(„Három rózsa", „Elment", „Itt volt", „Őszi bánat", „Beszélgettem a holddal", „Kisvárosok álmodója", „Kartonruhája kék volt"* stb.) Mint a japáni versek: rövidek, színesek, üdék ezek a virágtintával írt versikék. Az egyikben — például — ilyen dússzínezésű *Szinnyei Merse*-kép állít meg:

„Szőke lány megy át a pipacserdőn..."

Szeressük ezeket a verseket! Nem nagy igényűek, de szépek, a szívekhez simulók! *„A verebek"*, a *„Kurucz Ferenc"* címűek pedig nagyon jók. Fejlődésének ezek a versek lesznek az útmutatói.

(B. N. J.)

*

SZAKIRODALOM.

Balatoni Szemle.

Dr. Cholnoky Jenő tanár főszerkesztésében most jelent meg a Balatoni Tud. Bizottság hivatalos folyóiratának, a Balatoni Szemlének első száma. Dr. Reményi Schneller Lajos, Varga József és Radocsay László miniszterek érdekes balatoni nyilatkozatai, dr. Cholnoky Jenő, dr. Pöltzel Jenő, dr. Lóczy Lajos, dr. Réthly Antal, dr. Gönyey Sándor, Sziklay János, Lukács Károly, Margittay Rikárd cikkei a Balatoni Tudományos Bizottság működését, célkitüzéseit, eddigi eredményeit ismertetik népszerű cikkekben.

Vitéz Somogyi Béla főrendiházi tag, Brázay Zoltán, Algya Pap Sándor, vitéz Hertelendy Miklós, vitéz Téglássy Béla, Horváth Boldizsár, a balatoni egyesületi élet vezetőinek megnyilatkozásai mellett érdekes lapszemle, gazdag hírrovat egészitik ki a lapot, amelyet szép képes illusztrációk díszítenek. A tizenhéttagú szerkesztőbizottság tagjai egytől-egyig országos nevű szakemberek.

A szerkesztőbizottság elnöke dr. Pöltzel Jenő, a m. kir. Balatoni Intéző Bizottság vezetője. A lap évi előfizetési ára 24 pengő.

*

Csűry Bálint: *Magyar Népnyelv. II.* Debrecen, 1940. Kiadja a Magyar Népnyelvkutató Intézet.

A debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézete alig kezdte meg működését, s alig adhatta ki második évkönyvét, máris végzetes csapás érte. Megalapítója, fáradhatatlan irányítója, Csűry Bálint egyetemi tanár kidőlt az élők sorából. A csapás egyben a magyar nyelvtudományt is érte, mert ma már az egész világon elfogadott vélemény, hogy a népnyelv legapróbb részletekbe menő kutatása nélkül nincs haladás, s a népnyelv alapos ismerete a néprajz, településtörténet, s más tudományok eredményeit is fokozza. Akik ennek tudatában vannak, azokat aggódó kétség fogja el, hogy lehet-e könnyen találni nemcsak méltó utódot az elárvult tanszékre, hanem olyan tudóst, aki úgy át lesz hatva a népnyelv kutatásának szükségességétől, mint Csűry Bálint, aki folytatni tudja az ő nagyszerű munkáját, megfelelő tanítványok kiválasztását és irányítását.

Nem hallgathatjuk el ez alkalommal azt a véleményünket, hogy voltaképen minden egyetemen kellene alapítani a debrecenihez hasonló népnyelvkutató intézetet, mert hisz minden egyetem hallgatói javarészt csak arról a területről származnak, és az ország területének fontos részei így kikutatlanok maradnak. Ezt elismeri a debreceni Intézet is, amely feladatkörébe elsősorban a tiszántúli nyelvjárások szókincsének összegyűjtését vonta. S valóban a beszámoló szerint az Intézet gyűjtői Hajdú, Békés, Bihar, Szabolcs, Szatmár megyében jártak, s csak véletlennek tekinthetjük, hogy az egyetemnek volt Nyitra, Borsod, Gömör, Szilágy és Tordaaranyos megyéből is hallgatója, s így a tanulmányok ezekre a megyékre is kiterjeszkedhettek. Sőt szerencsére még a Dunántúlról is kerültek a debreceni egyetemre hallgatók, s ennek köszönhetjük, hogy az Intézet kiadványai közt szerepel Bolla József A népi konyhamesterség műszókincse (a veszprémmegyei) Felsőgörzsönyben c. kitűnő műve. A dunántúli népnyelvkutatásra nézve rendkívüli fontosságú Imre Samu felsőőri gyűjtése Vas megye elszakított területéről. Már a Magyar Népnyelv I. kötetében közölt Imre néhány lapnyi szöveget erről a sok nyelvi régiséget megőrzött nyelvszigetről, most pedig Felsőőr helyneveit tárgyalja részletesen, s kéziratban van még szótári gyűjtése, melynek gazdagságát bizonyítja, hogy a Győrffy István népnyelvi szókincsgyűjtő versenyen Kovács István (gömörmegyei) óbásti anyagával együttesen az I. és II. díjat nyerték megosztva, 1500—1500 szónyi gyűjtésükkel. Nagy érdeklődéssel várjuk e szógyűjtéseknek minél előbb való megjelenését, melyek közt Csűry Bálint déli moldvai csángó és Deák Györgyné szlavóniai gyűjteményei különösen sok tanulságot ígérnek.

Imre Samu gyűjtésének az is nagy érdeme, hogy régi iratokat is áttanulmányozott, s így a nyelvjárás történetéhez is értékes adatokkal fog járulni. Mindjárt föl akarom hívni a figyelmet egy rendkívül fontos szóra, amelyre eddig csak egy adatunk volt Felsőőrből a vasmegyei Iváncon született és Ságon plébánoskodott Kresznerics Ferenc 1831-ben megjelent szótárában: *„álly:* közföld, Őr vid. Vas m., ahol a szántóföldeket nem holdszámra, hanem *álly*-számra nevezik; így: egy *álly*, két *álly:* egy köz, két köz." Szótáraink, mint a NySz. MTsz. EtSz. ezt a szót a ‚rovás, rovátk' jelentésű és erdő-, szántó-, rét- és völgynevekben talán „völgy' jelentésben előforduló *áj* szóval azonosították, egyedül Hefty Gyula kételkedett a két szó azonosságában (Nyr 40 : 159). Mármost Imrének a régi oklevelekből közölt adataiban erre a szóra több adatunk van, amelyek kétségtelenné teszik, hogy a szó *ál*-nak hangzott, s valóban sem alakja, sem jelentése nem igazolja az *áj* szóval való kapcsolatát. Az adatokat fontosságuk miatt valamennyit közlöm időrendben: Volt egy kis *ál* földem a Hosszi földeken fölyül (1678, 75. sz.). A berek mellett levő három *ál földel* együtt (1685, 19. sz.);

vagyon ismét két *ál* föld a Fenéken túl (1685, 48. sz.). Az mező kapunal valo egy *Al* földet, mely megyen az Berdaig (1710, 114. sz.). Martonnak a ket ut között egy *ál*... (1714, 89. sz.). Az Adorjánok hegyén levő egy *ál* jutott Mihálynak (1722, 1. sz.). Nagyon fontos volna tudni, használja-e a felsőőri nép ma is az *ál* szót ebben a jelentésben.[1] Egyben fűzök néhány megjegyzést a helynevek magyarázataihoz: 5. A' *Szent Mártoni képnél* (1720). A *Képnél* vagy Keresztnél (1749). Imre szerint a felsőőri népnyelv az útszélen álló kereszteket, melyeken bádog Krisztus-kép van, ma is *kíp*-nek hívja. Az első adatban azonban a *kép*nek kétségkívül régi ‚szobor' jelentése van. Csaba József szerint Csákánydoroszlón a *kiép* szobrot is jelent, pl. A *Mária-kiépná* mindig sokat szoktam imádkoznyi. A *kép* ‚szobor' jelentése Dunántúl másutt is fönnmaradt, így Sopron m. Csornán *(Dónátuskép* Nyr 42 : 334), Zalaváron *(Vendelkép* 36 : 330), Baranya m. Nyugotszterzsébeten (Berze, Bar. m. néphagy. 2 : 473, *képes* ‚képárus, szoborkereskedő' uo.). — 38. *Dobogórév, Doboguóri: Dobogorihnél* (1678), *Dobogorinél* (1782), *Dobogó Rénél* (1794). Imre szerint a *doboguó* Felsőőrött ma már nem élő szó, s jelentése „minden valószínűség szerint": ‚kis dombos hely lapos réten' (Nyr 28 : 431). Ez a jelentés azonban csak a szatmármegyei Krassóból való (a MTsz is közli ugyaninnen ‚emelkedett, dombosabb hely a síkföldön' jelentéssel). Tekintettel az összetétel második tagjára, valószínűbb a *dobogó* ‚híd' (Baranya m. Kórós, Berze 3 : 10), ‚kis fahíd' (Nagykanizsa NyF 48 : 62), gyaloghíd' *(doboguó* Veszprém m. Lovászpatona NyF 34 : 59). A MTsz közli még ezt a jelentést Somogy megyéből, Kiskúnhalasról, Mezőtúrról és a Sárrétről. Csaba szerint Csákánydoroszlón van *Dobogu-alla* nevű dülő, de a *dobogu* szó jelentését nem ismerik. — 129. *Pásfölö* (a *Pást* felett 1657). A *pást* a *pázsit* alakváltozata Vas m. Sorok mellett, a Palócságban, a Székelyföldön, Vas m. Hegyháton *pásta* is (MTsz). Más magyarázatra tehát nincs szükség. — 133. *Porok avassa* (1678, 1687, 1782) véleményem szerint a. m. *Pórok avasa*. — 136. *Pücsökvölgy, Pücsögvüődzs.* Imre szerint „*Pücsök* ma már nem élő családnév". A MTsz szerint a *pücsök* az Őrségben, Göcsejben, Somogyban a *prücsök* változata. A tolnamegyei Sárközben a *Pücsök* valóban családnév (Nyr 4 : 526). A somogymegyei Zselickisfaludon Nyíri szerint is *pücsök;* Kiss Géza az Ormánságban szintén *pücsök* alakban jegyezte föl, a Nyr egy régi közleménye azonban innen *picsök* változatát idézi. Berze szerint az ugyancsak baranyamegyei Helesfán *prücsök*nek ejtik, mint Kaposvárt (Nyr 28 : 37), Veszprém m. Csetényben, Nógrádban (MTsz) és a Szamosháton (Csűry). Háromszékben *ptrücsök*, a Székelyföldön és Tordaaranyos megyében *tprücsök*, Szabolcs és Bács megyében *trücsök* alakját jegyezték föl. A *pücsök* változat megvan már a Virginia- és Jordánszky-Kben (NySz) és Murmeliusnál, a *picsek* Pestinél (NySz), a *ptrücsök* Murmeliusnál, a GyöngySzTben, Szikszainál, a *prücsök* Calepinusnál és Decsinél (NySz), *tprücskök* Gyöngyösi Kemény Jánosában (3, 5 : 41), *trücskök* a Chariclia Ajánló levelében (11).

Természetes, hogy a Dunántúli Szemlében részletesebben foglalkoztunk egy felsőőri vonatkozású cikkel, de a többi dolgozat is sok tekintetben

[1] Azóta megjelent Imre Samu: A felsőőri földművelés c. értékes dolgozata (Dolgozatok a M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetéből, Debrecen, 1941), amelyben a szóra nézve a köv. adatokat találjuk: *áll* v. *á (állot, ája)* ‚két barázda közt levő, kb. két méter széles földsáv' (42). A földeket *áll*-akba szántják, vagyis minden két-három méter széles földsávot egy-egy *bërázda* választ el. Egy *áll* három-négy *forduluó*, vagyis hat-nyolc köz. Megkülönböztetnek *egisz á*-t vagy *egisz áll*-at és *fiél á*-t vagy *fiél áll*-at. Az egész állnak mindkét oldalán barázda van,, a fél állnak pedig csak az egyikén (14).

értékes. Nagyon fontosnak tartjuk Nagy Jenő tanulmányát A német nyelvjáráskutatás vázlatos történetéről és mai állásáról, melyből csak annyit említünk meg, hogy ma Németországban kb. 30 tájszótár készül, s évente kb. 300—400.000 márkát fordítanak erre a célra. Négy szótár már teljesen elkészült, másik nyolc pedig megkezdte az elkészült részek sorozatokban való közlését. A német nyelvatlasz már 1926-ban megjelent, s készül egy szófölrajzi atlasz. A Magyar Népnyelv I. kötetében Bakó Elemér a finn népnyelvi kutatást ismertette, s ez is hozzájárult annak tudatossá tételéhez, hogy mennyi a mi tartozásunk ezen a téren. Bakó különben alapos fonétikai tanulmányokat is folytatott, s már több dolgozata jelent meg ebből a körből.

Csűry rámutatott arra, hogy a nyelvjárásokkal történeti szempontból is kell foglalkozni, s ebben a kötetben is közöl hasonló tárgyú cikket a szamosháti nyelvjárásból, s csatlakozik hozzá Kovács István dolgozata a középső palócság hangtörténetéből. Más hangtani vonatkozású tanulmányok Gálffy Mózes cikke a szindi (Tordaranyos m.)[1] és Márton Gyuláé a nagymoni (Szilágy m.) népnyelvből. Feltűnő Végh József alaktani tárgyú dolgozata, melyből kitűnik, hogy a derecskei (Bihar m.) népnyelvben olyan régies igealakok élnek, amilyeneket eddig csak a székelyek őriztek meg. Érdemes volna megvizsgálni Derecske településtörténetét, hogy nem székely település-e, s más tekintetben is vannak-e olyan sajátságok, amelyek az erdélyi nyelvjárásokhoz való kapcsolatára vallanak.

Szabó T. Attila A személynevek helyneveinkben c. dolgozatában saját gyűjtését és a nyomtatásban megjelent idevágó adatokat közli áttekinthető csoportosításban. Szabó István népnyelvi szövegeket közöl Békésről, Balogh István a debreceni varga céh szabályainak 1599-ben megerősített szövegét közli, N. Bartha Károly pedig gyermekbabonáinkhoz közöl adatokat.

A gazdag tartalmú kötet is bizonyítja, mit veszített a magyar nyelv- és néptudomány Csűry halálával. Az Intézet s vele együtt a magyar népkutatás sorsa attól függ, sikerül-e Csűry helyét megfelelő képzettségű és hasonlóan lelkes tudóssal betölteni. Egyben kifejezzük azt a reményünket is, hogy a pécsi egyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kara is rövidesen újból megnyílik, s ott egy dunántúli népnyelvkutató intézet létesül.

Budapest, 1941. március hó.

Beke Ödön dr.

•

Vanyó Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana.* Különlenyomat a „Regnum" Egyháztörténeti Évkönyv 1940—1941-es számából. (Kapható a szerzőnél Pannonhalmán.)

Tulajdonképen a plébániák vezetőinek szól, a plébánosokat kívánja a helytörténetírás fontosságára ráébreszteni és annak módszertani kérdéseiben eligazítani Vanyó Tihamér alapvető tanulmánya. Azonban nem nélkülözhetik ezt azok sem, akik néprajzi, településtörténeti vagy akár művészettörténeti adatokat kívánnak gyűjteni a forrásanyag első lelőhelyén.

A plébánia történetének megírására helyzetüknél fogva elsősorban hivatottak közül azok, akik nem járatosak a történetírás és kutatás módszereiben, az első lépéstől kezdve minden részletkérdésre feleletet találnak a bőven felsorolt irodalom alapján. Az irodalom felsorolása úgy van csoportosítva az értekezésben, hogy a kezdőknek sem kell megijedniök a rájuk váró feladat tömegétől, hanem munkájuk menete, majd a plébániatörténetet

[1] Nagyon becses adata a cikknek a *korhely kórhêr* változata, amely megerősíti azt a megállapítást, hogy a szó a német *Chorherr* szó átvétele.

tárgyaló írás fejezetei szerint csoportosítva kapják a szükséges útmutatásokat és utalásokat a használandó feldolgozásokhoz.

A tulajdonképeni anyaggyüjtés munkája előtt pár alapvető kézikönyvnek, módszertani munkának, helytörténeti és egyháztörténeti irásnak áttanulmányozását ajánlja a szerző a kezdők számára. A felsorolt anyagból bőven választhat egyéni és általános tudásának kiegészítésére bárki. Ezután a már megjelent és közzétett magyar anyagnak, magyar egyháztörténeti munkáknak, forráskiadványoknak kimerítő felsorolását kapjuk egyházmegyék szerinti csoportosításban, ami mindenkit mentesíthet a fölösleges helyszíni levéltári kutatásoktól.

A legszükségesebb helyi forrásanyag, a plébánia levéltára csak akkor használható, ha rendezett, ha anyaga áttekinthető. Ezért kell útmutatás a plébániai levéltár szakszerű és egységes rendezéséhez, hogy azt necsak a plébános, hanem más kutató is használhassa. Ez a fejezet különösen hasznos irányítás abból a szempontból, hogy milyen fajta adatokat remélhet a történettudomány bármely ágának anyaggyüjtője a plébániák levéltáraitól.

Végül a jelen történéseinek megértéséhez a néprajzi, néplélektani, szociográfiai irodalom terén kapunk eligazítást.

Az anyaggyüjtés után a feldolgozás, az anyag csoportosításának kérdésében „több tárgyszerint csoportosított fejezeten belül a fejlődés vizsgálatát" ajánlja a szerző. Nem kíván merev sémát mintául adni, de ebben a részben tárgy szerint csoportosított fejezetekben találunk utalást a tájékoztató irodalomra. A levéltári források és könyvészet ismertetésének módszereire, a földrajzi helyzet bemutatására, a plébánia fejlődéstörténetére, a templomépítés körülményeire, az anyagi viszonyokra, a papság tevékenységére, a hívők jellemzésére, vallásos szokásokra, művelődésre, szerzetesi hivatások bemutatására és az egész helyi anyagnak általánosabb történeti keretbe való illesztésére pontos útmutatással és a mintául szolgáló szakirodalom felsorolásával nyerünk tájékoztatást.

Egy megjegyzést azonban talán aláhúzottabban hangsúlyoztunk volna: a feldolgozásban „vigyázzunk a fontosság és terjedelem arányosságára". A plébániatörténet egyes fejezetei nem mindenütt egyformán döntő fontosságúak és ennek megfelelően azok terjedelme változó, sőt talán a tárgy szerint el is maradhat, vagy beleolvadhatna egy más fejezetbe. Gondolok itt különösen azokra a részekre, melyek nem a plébánia összességi életének menetét, annak folyását tárgyalják. Az egyháztörténet jelenségei pl. folyhatnak a vallásos életet különlegesen kevéssé befolyásoló természeti környezetben, tájban; buzgó egyházi szellem lehet egy építészetileg, művészi szempontból jelentéktelen templom falai között. Ilyen esetekben talán elmaradhatna ezeknek a tényezőknek leírása. Vagy sokszor pl. egy új plébániatemplommal bíró plébánia területén, kívül a pusztákon találhatók ma már elhagyott, régi, értékes templomromok. Ilyenkor tudnunk kell, hogy nem a vallásos élet jelenlegi központjának, az új plébániatemplomnak leírásán kell a hangsúlynak lenni. Jelentéktelen dolgok részletes méltatása ugyanis a nagyközönséget értékítéletében megtéveszti, szakértők számára pedig amúgy is fölösleges.

Vanyó Tihamér minden részletkérdésre kiterjedő, alapvető módszertani értekezésének nem szabadna hiányoznia egy plébánia könyvtárából sem. Plébániatörténetek kezdő írói számára pedig nélkülözhetetlen, mert az ideoda kapkodás rengeteg és fáradságos munkájától mentik meg vele magukat rendszerének követői.

Aggházy Mária.

KRÓNIKA

Tízéves jubileumát

üli 1942. július 28-án a *Kőszegvárosi Helytörténeti és Szülőföldismereti Múzeum.* Sokan tamáskodva rázogatták fejüket, amikor a Múzeum 1932. július 28-án Marton Lajosnak, az európai hírű régésznek részvételével megalakult. De az idő rácáfolt ezekre a tamáskodókra: alig mult el 10 esztendő az alapítás óta, és a Hősök tornyában elhelyezett múzeum termei máris jócskán megteltek igen értékes helytörténeti anyaggal. A múzeum báró Miske Kálmánnak, a múzeumi bizottság elnökének és dr. Visnya Aladárnak, a múzeum ügyvezető igazgatójának, valamint Kőszeg város megértésének és nemes hagyományokon alapuló kiváló kultúrérzékének köszöni létét. Ez a példaszerű kultúrérzék és első igazgatójának, Visnya Aladárnak páratlan ügybuzgalma és hozzáértése máris igen jó nevet szereztek a Kőszegi múzeumnak, amely nem porosodó és elhanyagolt anyagraktár, hanem minden faláról és szekrényéből, vitrinjéből csak úgy leheli az életet.

Ennek az életet jelentő kultúrérzéknek és lelkesedésnek tulajdonítható az is, hogy a múzeum igen korán, már 1937-ben szoros kapcsolatot teremtett — Kőszeg város megértéséből — az akkor még Vasi Szemle címet viselő Dunántúli Szemlével, amelyben azóta *„A Kőszegi Múzeum Közleményei"* címen állandó és igen gazdag rovata van, elsősorban a kőszegvidéki fauna feltárására. Ebbe a munkába — a rovatvezető Visnya Aladárnak buzgólkodásából — az ország legjobb szakemberei is belekapcsolódtak, úgyhogy ezeknek a mintaszerű tanulmányoknak, — amelyek tizenkettesével önálló kötetekben is megjelentek — már országosan is kitűnő hírük van, de a külföldön is felfigyeltek már ezekre a szakkiadványokra.

Egyéb kőszegi vonatkozású tanulmányokat is bőven találunk a Dunántúli Szemlében. Így: Barcza Leander: Kik voltak a kőszegi vár urai és kapitányai?; Visnya Aladár: Egy 130 év óta lappangó rovarfaj felfedezéséről; Barcza L.: A kőszegi Sz. Jakab-templom legrégebbi papjairól és a hitújítás kérdéséről 1571. után; Karner Frigyes: A régi kőszegi posztósipar; Thirring Gusztáv dr.: Kőszeg népessége a 18. században; Stripsky Hiador dr.: Kőszegi könyvnyomtató a 17. századból; Visnya Aladár dr.: A kőszegi harangöntők; Dex Ferenc: A kőszegi Szt. Jakab-templom újonnan felfedezett freskóinak helyreállítása; Lauringer Ernő: Kőszeg szab. kir. város emlékérmei; Németh Imre: A kőszegi Szent Erzsébet-kazula; Végh Gyula: Régi kőszegi könyvkötések; Radnóti Aladár dr.: Római-kori néger szobrocska Kőszegen; Végh Gyula: Régi címeres emlékek Kőszegen; Gallus Sándor dr.: Régibb vaskori vaslándzsa a Kőszegi Múzeumban; K-a.: Handel—Mazzetti Enrica kőszegi vonatkozásai; Kolb Jenő: A Kőszegi Múzeum régi kártyái, stb.

Őszintén kívánjuk mind Kőszeg városának, mind múzeuma érdemes vezetőjének, hogy még igen sok örömük teljék a Kőszegi Múzeum virágzásában. *Pavel Ágoston dr.*

MARTINEUM KÖNYVNYOMDA RT. SZOMBATHELY.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

TARTALOM.

RÓG ÉS LÉLEK.

Reiszig Ede dr.: Vas vármegye főispánjai a XIV. század első felében 161
Bencze József dr.: Az uraiújfalusi kézműves céh maradványairól ___ 170
Kerényi Olaf: Egy irodalmi vita a XVIII. század végéről ___ ___ 179
Baranyay Tivadar dr.: Adatok a baranyamegyei rácok történetéhez 189
Beke Ödön dr.: Régi és ritka szavak Dunántúl ___ ___ ___ ___ ___ 202

ASZTAG.

Bernrieder Katinka: Madártani megfigyelések ___ ___ ___ ___ ___ 225
Palotay Gertrud: Török és nyugateurópai hatások keveredése egy zalamegyei hímzésen ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 226

IGE.

Érsekújváry Lajos: A Zsitva-parton ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 169
Gazdag Erzsi: Szegény Örzse bálba ment ___ ___ ___ ___ ___ ___ 178
Ácsi Kova Pál: Ne csodáld... ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 188
Pável Ágoston: Beszélek majd a Kucserával... ___ ___ ___ ___ 201

TULIPÁNTOS LÁDA.

Theil András: Népi játékok, játékversek Vas megyéből ___ ___ ___ 229

ŐRSÉG. **1. Szépirodalom.**

Mészáros Sándor: Dorosmai János 111 meséje ___ ___ ___ ___ ___ 233
B. N. J.: Érsekújváry Lajos: Őszi bánat ___ ___ ___ ___ ___ ___ 234

2. Szakirodalom.

— —: Balatoni Szemle ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 235
Beke Ödön dr.: Csűry Bálint: Magyar népnyelv. II. ___ ___ ___ 236
Aggházy Mária: Vanyó Tihamér: A plébániatörténetírás módszertana 238

KRÓNIKA.

Pável Ágoston dr.: Tízéves jubileumát... ___ ___ ___ ___ ___ 240

Következő számunk 1942. okt. 1-én jelenik meg.

Megvételre keressük:

az I., II. és VI. évf. összes számait és a VII. évf. 3—4. sz., továbbá Pável Ágoston: Vak völgy ölén így zsolozsmázok című verseskötetét.

Jelen számunk munkatársai

(a tanulmányok, cikkek sorrendjében):

Reiszig Ede dr. ny. h. államtitkár (Bpest, II. Kékgolyó-u. 2/c.);

Bencze József dr. körorvos (Uraiújfalu, Vas m.);

Kerényi Olaf bencéstanár (Pápa);

Baranyay Tivadar dr. áll. gimn. tanár (Miskolc);

Beke Ödön dr. gimn. tanár (Bpest, VII. Rózsa-u. 8., fsz. 1.).

Bernrieder Katinka nagybirtokos (Rátót, Vas m.);

Palotay Gertrud etnográfus (Budapest, X. Szabóky-u. 3.);

Érsekújváry Lajos = Smidt Lajos dr. közkórházi orvos (Szombathely);

Gazdag Erzsi író (Bpest, Nagymező-u. 3., Friss Ujság szerk.);

Theil András gimn. VIII. o. tanuló (Sárvár);

Mészáros Sándor ny. c. tanker. kir. főigazgató (Sopron);

Bárdosi Németh János városi tisztviselő (Szombathely, Városháza);

Aggházy Mária dr. múzeumi tisztviselő (Budapst, Aréna-u. 41.)

FŐZZÜNK VASALJUNK VILLANNYAL

DUNÁNTÚLI

SZEMLE

IX. ÉVF. 1942. 7—8. SZ

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I–VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

IX. ÉVF. ••• SZOMBATHELY, 1942. OKTÓBER 1. ••• 7–8. SZÁM.

Megjelenik: febr., máj., júl. és okt. 1-én legalább 5—5 ívnyi terjedelemben. — *Célja:* Dunántúl, különösen Vas, Veszprém és Zala m. kulturális problémáinak szolgálata a legtágabb értelmezésben. — *Előfizetési díj:* évi 6 (jogi személyeknél és külföldre 8) P. Bolti ár: belföldön 8, külföldre 10 P. Egyes szám ára 1.— P, kettős számé 2.50 P. Fizetés a Szombathelyi Takarékpénztár R. T. 4.088. sz. csekkszámlájára *(Folia jelzéssel!).* — Gépelt *kéziratokat* kérünk. — A cikkek közlésével megszereztük azok *szerzői jogát.* — A közlemények tartalmáért a szerző *felelős.* — Kéziratokat, képeket stb. nem őrzünk meg. — Az értekezések szerzőit — míg az anyagiak engedik — 25 drb borítéknélküli *különlenyomattal* díjazzuk. További példányokért s külön borítólapért saját költségeinket számítjuk fel. — *Szerkesztőség és kiadóhivatal* (Schriftleitung): Szombathely, Szent Imre-u. 5. *Szerkesztőségi órák:* minden kedden d. u. 5—7.

Kéziratzárlat: egy hónappal a megjelenési határidők előtt.

Választ igénylő kéziratokhoz kérünk postabélyeget mellékelni!

Főszerkesztő és felelős kiadó: **PAVEL ÁGOSTON DR.**

o

Társszerkesztők: Vas vármegyében: *Gétin Gyula dr.;* Veszprém vármegyében: *Nagy László dr.;* Zala vármegyében: *Suszter Oszkár.*

o

Vasi szerkesztőbizottság: *Bernrieder Katinka, Bendefy László dr., Nagy János dr., Palkó János dr., Paulovics István dr., Pákay Arnold, Pethő István dr., Smidt Lajos dr., Szendy László dr., Tóth János dr.*

Veszprémi szerkesztőbizottság: *Békefi József dr., Brodszky Ferenc, Dömötör Sándor dr., Faller Jenő, Gutheil Jenő dr., Nagy Jenő dr., Pákay Zsolt dr., Pongrácz József dr., Rédl Rezső dr., Vevér Emil, Wallner Ernő dr.*

Zalai szerkesztőbizottság: *Pehm József, Bartha István, Bogyay Tamás dr., Boleratzky Gyula dr., Bödei János, Bucsis Gyula dr., Fára József dr., Horváth Tibor Antal, Izsák Gyula, Kaposi Antal, Markos Jenő, Szerecz Imre dr.*

o

KÖRZETI KÉPVISELŐK: *Vas megyében:* Celldömölkön: *Vajay Sándor;* — Körmenden: *Kevey István dr.;* — Kőszegen: *Bognár Ede;* — Sárvárott: *Szenttamási Babos Lajos;* — Szentgotthárdon: *Bernrieder Katinka;* — Vasvárott: *Kolbay Ödön.* — *Zala megyében:* Zalaegerszegen: *Bucsis Gyula dr.;* — a zalaegerszegi járásban: *Baján György dr.;* — a sümegiben: *Jánky István dr.;* — a novaiban: *Farkas Sándor;* — a zalaszentgrótiban: *Mangliár Károly dr.;* — a keszthelyiben: *Pataky László dr.*

A címlapot *Illés Árpád,* a rovatillusztrációkat *Andor Lóránd* rajzolta.

Kérjük a mellékelt csekken kimutatott díjhátralékoknak mielőbbi szíves befizetését.

Felülfizetéseket köszönettel fogadunk.

Kiadja a Vasvármegyei Múzeum.

A felsőlendvai úriszék a XIX. századfordulón.

NAGY
JÁNOS dr.

Az ország negyedik területgyarapodásával, Délvidék visszacsatolásával tért vissza az anyaországhoz a Murán inneni rész, vagy ahogyan a megszállás éveiben általában nevezték: „Prekmurje" is.

Prekmurje földrajzilag és néprajzilag egyaránt egységes terület, amely hozzávetőleg a Szentgotthárd és Őriszentpéter között képzelt egyenestől délre, az ezzel párhuzamosan húzódó dombvonulat és a Mura folyó között terül el és majdnem kizárólag vendek lakják.

A Vendvidék legfestőibb részén, épen ahol a stájer hegyek már dombokba szelidülnek, terül el Felsőlendva vára, lábánál a jellegzetesen szétszórt, magjában mindössze 10—12 házat számláló faluval, 271 méterre a tenger színe felett. Északról a 379 m Popelscsek és a 347 m Kukucs, délről a 356 m magas Dolenszki vrh ad keretet neki, míg nyugatról mélyen belát a szemlélő a stájer hegyekbe Johannisbrunn irányában.

Jól tudták a Szécsiek is, hogy ez a vidék legszebb része, amikor a XIV. században nagykiterjedésű, valószínűleg Prekmurje legnagyobb részére kiterjedő birtokuk középpontjának Felsőlendvát tették meg, s ide építették festőien szép ötszögű várukat.

Azóta sok kézen ment keresztül ez a vár a hozzátartozó uradalmakkal együtt, míg azután a XVII. században a híres Fekete bég, Nádasdy Ferenc dédunokájának, Nádasdy IV. Ferenc lovastábornoknak a kezébe került, aki a lepcsényi uradalommal együtt majorátust alapít belőle.

Ő maga, mint a Wesselényi-féle szövetségbe belekeveredett királyi helytartó és vasmegyei főispán, III. Ferenc árván maradt tizenegy gyermeke közül az egyik, lovastábornok lett, s így urodalmait a mozgalmas hadiélet közepette alig élvezhette-fejleszthette, épúgy, mint harmadik feleségétől, Schrattenbach Rózától származó fia, Lipót sem, aki 1746-ban Magyarország kancellárja lett, s a közhivatal foglalta el módfelett.

Annál inkább fordította minden szabadidejét a felsőlendvai urodalom gondozására a majorátust alapító IV. Ferenc unokája,

KÖNYVTÁRA
SZÉCHÉNYI AKADÉMIA

Mihály, aki 1746-ban született, s bár királyi főajtónállómester volt, minden szabad idejét a felsőlendvai várban töltötte. Felesége Colloredo Mária Terézia grófnő volt, s házasságukból tíz fiú és négy leány született. (Nádasdy Mihály egy 1792-ből származó oklevélen így címzi magát: „Nos Michael e Comitibus de Nádasd Perpetuus Terrae Fogaras Arcis et Dominy Felső Lendva haereditarius Sacrae Caesareae Regiae et Apostolicae Maiestatis Camerarius et Actualis Intimus Status Consiliarius Inclyti Comitatus Comaromiensis Supremus ac Perpetuus Comes nec non Sacra Regni Hungariae Coronae Conservator"). Halála után a felsőlendvai várat és uradalmat Lipót fia örökölte.

Család- és birtokszeretetéről tanuskodik a felsőlendvai vár irattára, amely az 1700-as évek végéről és az 1800-as évek elejéről tartalmazza a leggazdagabb anyagot.

Ebben az időben a felsőlendvai uradalomhoz s így a felsőlendvai úriszék joghatósága alá tartoztak a következő községek: Bodonc (Bodóhegy), Bőrmesse (Permise), Büdincz, Csernetz (Királyszék), Dankócz (Őrfalu), Füxlincz, Görlincz (Görhegy), Gerentserócz (Gerőháza), Gyanavla (Gyanafa), Hidegkút (Vashidegkút), Kabold (esetleg Karlsdorf), Korosetz (Károlyfa), Kovasócz (Vend-Kovácsi), Krasits (Királyfa), Kölesvölgye, Kruplivnik (Vaskorpád), Matyasótz (valószínűleg Szent Mátyás), Motovilecz (Motolyád), Neradnócz (Nádorfa), Nuszkova (Dióslak), Pertócsa (Perestó), Rátkócz (Rátkalak), Rogasócz (Szarvaslak), Radóc (Radófalva), Roprecsa (Rétállás), Serdicza (Seregélyháza), Szentgyörgy (Vízlendva), Szottina (Hegyszoros), Slavecsa gornja (Felsőcsalogány), Slavecsa dolnja (Alsócsalogány), Süllinc (Sándorvölgye), Skakóc (Szécsenyifalva), Saal (Sal), Zenkócz (Zoltánháza), Vecseszlavec (Vas-Vecsés), Vidonc (Vidorlak). Szerepel még Német-Zenkócz, amellyel valószínűleg a Radkersburgtól északkeletre lévő Zeltinget jelölték, mert ezen szlovén lakosságú községnek népi neve még ma is Zankovce vagy Nemske Zankovce (Német Zankóc). Megjegyzem még, hogy az urodalomhoz tartozó községek névsora nem teljes, csak a feldolgozott irattári anyagból megállapítható községeket soroltam fel.

A vár egyik emeleti szobájában rendezetlenül bár, de eredeti régi irattári szekrényben vannak a várnak erre a kétségtelenül aranykorára vonatkozó írások, az úriszék iratai és az uradalom számadásai.

A középkor jellegzetes intézménye a földesúri hatalom vagy úri hatóság. A király által az egyházi és később világi főuraknak adományozott úgynevezett immunitásból fejlődött ki, amelynek alapján később a földesúr szólítja hadba az immunitási területen tartózkodó hadköteleseket, *bírói széket tart jobbágyai felett*, gyakorolja a királyi pénzügyi jogosítványokat. (Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet VI. kiadás. 1919.) Ezek közül legtovább maradt fenn a földesúr törvénykezési hatalma, a rendes földesúri bíráskodás, amely kiterjedt a jobbágyokra

és mindazon nem nemesekre, akik a földesúr birtokán jobbágymódra éltek és szolgáltak. A földesurak törvénykezési hatalmukat az úriszékeken gyakorolták, és sokszor ezen jogaikat átruházták valamelyik tisztjükre.

A felsőlendvai úriszék irattára épúgy tartalmaz a várúrhoz, mint a jobbágyainak magánjogi ügyeiben ítélkező bíróhoz intézett folyamodásokat, instantiákat, az úriszékhez, vagy amint az okmányok egyike-másika mondja, „fenyítőszékhez" tartozó periratokat, és a jobbágyok hagyatéki leltárait, s a hagyatéki ügyeikben keletkezett döntéseket.

Megtudjuk ezekből, hogy a várúr helyettese és ügyeinek legfőbb intézője Panker József fiskális uram volt, vagy amint akkor címezni illő volt: „Spectabilis ac Perillustris Dominus Josephus Panker, Excellentissimi Domini Comitis Michaelis de Nádasd Inclyti Dominii Felső Lendva Fiscalis Dominus Singulariter Colendissimus". (1806. évből Josephus Illésy ügyvéd Sopronból származó levelének címzése, amely „per Viennam, Graciam, Regedini érkezett Felsőlendvára).

Panker uram nemes ember volt, aki kizárólag latinul levelezett s ügyiratait is latinul intézte el. Többféle címert használt aláírása mellett pecsét gyanánt. 1825-ben Michael Menczingar hagyatéki leltárát a következő pecséttel látta el aláírása mellett: címerpajzsban lovon balra vágtató kópjás páncélos vitéz, a sisakrostély felett balra fordult, jobb lábával előrelépő és visszanéző griff vagy daru. Más alkalommal a következő címeres pecsétet használta: pajzsban balra néző griff, sisakrostély felett balra néző kiterjesztett szárnyú madár (elmosódott pecsét).

Ennek a kornak okmányain ő szerepel a legtőbbet. 1794-ben Gregár Ferenc, 1827-ben pedig Szovják József fiskális szerepel, mint az úriszék jegyzője. 1839-ben, majd 1842-ben Nemes és Vitézlő Marits Antal szerepel, mint a felsőlendvai urodalom és több familia ügyviselője, aki Kis Barkóczon lakott és magát urodalmi alügyviselőnek írja.

Az úriszék ügyei természetszerűleg nem voltak elválaszthatók az uradalom ügyeitől, aminek következménye volt, hogy az uradalom minden alkalmazottja rendelkezésre állt a jobbágyok minden ügyes-bajos dolgában is.

Így szerepelnek hagyatéki leltárok készítésénél, ilyen ügyek kivizsgálásánál, perlekedő jobbágyok kihallgatásánál stb.: Farkas József esküdt cancellista (1794, 1796), Mathias Szaizer Provisor (1780), Palkó Imre ispány (1797), Herman János tiszttartó (1818), Ztaressinchi Márton dnati cancellista, Kovács István tiszttartó (1819), Joseph Balek Cancellista (1819), Balthasar Isankutz Direktor (1817), Weber Mátyás cancellista (1810), majd később, az 1830-as években Berke Göreffy uradalmi alügyviselő, Péntek Mihály inspector, Marics Ferenc oskolamester, Szabó Sándor urodalmi ügyviselő, Gergár Sámuel urodalmi kasznár, Lintner János uradalmi irnok.

A várúr igen sokszor személyesen intéz el egyes hozzá

írásban beadott panaszokat, mégpedig meglepően gyorsan. Az 1804. június 5-én Felsőlendván hozzá intézett instanciát pl. június 8-án már el is intézte sajátkezű írásával és aláírásával.

Apró emberek apró, de nekik annál fontosabb ügyei azóta sem változtak, de nem változtak a szempontok sem az intézkedésnél!

Krányecz Ádám keresetet ad be az uradalom fiskálisához testvéröccse, Krányecz Ferenc ellen több évi szolgálata jutalmáért. Az ítéletet gróf Nádasdy Mihály maga írja rá a keresetlevélre: „Noha ugyan Krajnecz Ádám Testvér Eötsénél Krajnyecz Ferencnél több üdeigh Zsellér képen lakott; De mivel nem egy kenyéren voltak és ezen helyet akkor, amidőn mondja lehetett volna magához azért nem vette, mivel attul a szolgálatot fölhallotta; Azonkívül pedigh a Gazdaságot Krajnecz Ferenc maga vezette, fáradságos munkájával, és szorgalmatos gazdálkodásával gyarapétotta, és mivel sem az Uraságnak, sem az Jobbágynak az nem hasznos, ha az Ház több részre fölbontatik, és több felé szaggatatik; arra való nézve mind ezen okokbul azon egész egy fertály Ház-hely fönt nevezett Krajnecz Ferencnek magának békességes birása alá adatik, oly okkal mindazonáltal, hogy és mindenekben Jobbágyi kötelességének híven ölöget tegyen: Egyébiránt ellenkező esetben az M. Uraságh azt fogja tselekedni, amit jobnak fogh tartani. FelsőLendván 28-a Junius 1769. gróf Nádasdy Mihály mp".

Ezzel a Krányecz Ádámmal más baj is volt. Farkas János bizonyos 70 forintnyi adósságot keres rajta. De Krányecz Ádám sem rest ám, s „az Tekintetes N. N. Felső Lendvai Tiszttartó Uramnak" címzett instanciájában a következőképen argumentál: „Ha igaz lelki esméretem szerint tudnám, hogy igaz adósság, ha semmim nem maradna, megadnám; de mivelhogy bizonytalan, inkább mindent elhagyok és országra megyek, minthogy olyan méltatlanul fizetni".

Egy kis meggyanusításért akkor sem mentek a szomszédba, ha az érdek úgy követelte. 1782-ben így panaszkodik az egyik kereset: „Mert előbb úgy járt azon föld, tévelgett, hogy nem volt bizonyos gazdája, ki tőle szolgált volna, azért Hemetzperger Tiszttartó Uram az sok ajándékok után Berke nevű szomszédomnak engedte. Már egyszer N. Excellentiád elmérette Tisztjei által azon földet, mely is nékem esmértetett". A várúr sajátkezűleg vezeti rá rendelkezését: „Decisione Dominali contra Supplicantem pugnante ubi tradidit Instantia hac reponitur. Sigl. F. Lendva 7. okt. 1782. Comes Michael de Nádasd."

Az „akta" szakasztott a mai volt akkor is. Félhasábosan hajtogatták össze, s a vastagabbját — akárcsak a vármegyeház irattárában látnám most is, — kócból sodort ú. n. kantárral kötötték át. Nyelvük mindig magyar volt, kivéve a vashidegkuti jobbágyok kérvényeit, akik német nyelven instanciáztak. Vend nyelven elvétve akad egy-egy hagyatéki leltár használati tárgyainak felsorolása.

„Add meg a császárnak, ami a császáré, Istennek, ami Istené!" — mondja az Írás. De bizony az ember minden korban csak gyarló ember volt, s így történhetett meg, hogy Szukits Ferenc parochus 1806-ban Panker uramhoz írt levelében panaszkodik, hogy sok híve 15—20 esztendeje tartozik neki. „Minden intézés nélkül magoknál tartják pénzemet, meg a kis Szőlőcskémnek Munkálására sem akarnak megjelenni, ami nagy háladatlanság."

Az úriszék hagyatéki ügyekben is intézkedett, s egyben a hátramaradt árvák érdekeit is szem előtt tartotta.

1833. augusztus 13-ról való „Tekintetes Felső Lendvai Urodalom Törvényhatósága alá tartozó néhai Szkledár Mihály és Miklós szentgyörgyi lakosok ingó és ingatlan javainak megböcsültetése és öszveirása." Összeírták az aktivát és passzivát, s szentgyörgyi Gombócz János falubírája, valamint Makovácz Mihály esküttt, Macsek István és Nemecz Mihály böcsüsök Csondor János urodalmi főnök előtt aláírták. „A felek személyesen megjelenvén, a vagyon köztök felosztatott", sőt a kiskorúakról is történik intézkedés: „Mindaddig, míg Szkledár Mihálynak fia törvényes esztendeit el nem éri, gazdának tétetik Gombócz Ferenc, ki is minden gazdaságbéli terheket viselni tartozván, a szerezmény neki ezennel megitéltetik."

Érdekes egy-egy ilyen leltár a benne szereplő vagyontárgyak értékelését illetőleg. Benkó Mihály csernitzi lakosnak 1838. július 10-én készült hagyatéki leltárában pl. ezt olvasom: „Egy sánta monyas és egy sánta kantza ló 50 frint; két tehén, egy öreg és egy fiatal 55 frint; egy idei borju 8 frint; öt $^3/_4$ esztendős sertés 25 frint."

Ugyanez a Benkó Mihály halála előtt Putskó Lipót „Orts Notar" névíró és négy tanu előtt végrendelkezett. Családja továbbra is foglalkoztatta az Uriszéket, mert ugyancsak hamarosan, a következő évben elhunyt István fiának felesége, Hanzsár Kata a következő folyamodással élt Tttes Nes és Vitézlő Marits Antal Ur, Tettes F:Lendvai Urodalombéli Al Ügyészihez: „Alább írt mély alázatossággal folyamodni és segedelmet keresni bátorkodom, hogy három Esztendő előtt boldogult Benkó Mihály Ipam fiával, Benkó Istvánnyal házasságra lépvén, ki is édes atya után nem sok idő mulva e világból ki mulott, egy kis gyermekével özvegyi sorsra hagyott. Minthogy pedig ezen időközben hat derékból álló egész új épületet költséges fáradságommal föl állitottam, valamint sok ideig boldogult Ipammal, úgy hasonlóképen hosszú ideig tartó betegségben sinlődő férjemmel sokat szenvedtem; a házi és Jobbágyi kötelességben még is meg nem tsüggedtem, hanem azt szemben tűnőképpen elő mozditani szorgalmatoskodtam, boldogult fériem 6 Testvérjei Jusshoz képest az én gyermekem, úgy nem különben fáradságom jutalma fejében nékem is annyi Jusst ki rendelni alázatosan kérem. Mint hogy pedig jobbágyi kötelességemnek özvegy képpen meg nem felelhetek; ha egy jó férfira szert

tehetnék bé házasodásra engedelmet kérek. Melly kegyességiért midőn alázatossan könyörögvén, minden Tisztelettel maradván Tekintetes Fiscalis Urnak alázatos szolgálója."

„A könyörgő azon Kérelmének, hogy az ő gyermekének járó osztály Része kiszámíttassék már 1838-dik Augusztus hó 6-án véghez vitt osztály szerént elégtétetett, sőtt fáradsága is azzal jutalmaztatott, hogy ő a gazdaságnak vezetésében bent hagyatott, — azon kérésének pedig, hogy ujjonnan férjhez mehessen csak úgy adathatik hely, ha ollyan férjet talál, ki a 1838-dik eszt. Julius Hó 10-én tellyesitett becsü szerént addig-még Benkó Mihálynak fia József, vagy valamellyik másik gyermeke fel nyőlvén azt minden heányosság nélkül által veheti, Számadása és jót állása mellett kormányzás végett kezébe veszi, és arról minden vagyonával kezeskedik. Ez asszony Benkó vagyonból Benkó Mihály gyermekeinek hátramaradása és kára nélkül jövendő férjével semmit se móringolhatván, de önnön szerzeményik az új házossaknak ezennel meg itéltetvén. Költt Kis Bárkóczon Februarius Hó 1-ő napján 1839-dik eszt. Marics Antal T. Felső Lendvai Urod. All ügyviselője."

Az úriszék büntetőügyekben keletkezett iratai még ezeknél is sokkal érdekesebbek.

Mattus József dolinczi lakos datum nélküli alázatos folyamodását terjeszti az úriszék elé: „Alább irtt le borulva folyamodom kegyes szine eleibe hibás sorsomban kegyelemért. Meg vallom és nem tagadhatom, hogy hibáztam fiui kötelességem ellen a miről Édes atyám vádolt volt 1836-dik eszt.ben. Mindenek oka volt Édes atyám, eő okozott nékem kárt mellyért én mint igen boros lévén szólottam, eő mindjárt reám rohant és egy gráblával be verte fejemet erre én mint igen boros lévén fel hevültem, és azon törött grábla nyelet fel kaptam és vissza ütöttem, amint másnap a szomszédok mondották mellyről és józan lévén semmit sem tudtam. El esmérvén a hibámat az egész helység közben járásával és jelen létében megegyeztünk Édes Atyámmal 50 vftokban, hogy ezen elkövetett hibámat Atyai szivel el felejti és meg botsát. Utóbb még is két hétig és három napig vasba verve szenvedtem tömlöczést. Ezen elkövetet hibámért már így kétszer büntetdöttem, harmadszor nagy fogyatkozást szenvedett szegény gazdaságom. Illy szerentsétlen és szomoru sorsomban könyörgök mély alázatossággal Tettes Uri szék előtt, méltóztassanak szivre venni szegény feleségem és ártatlan neveletlen gyermekeim sivás rivásaikat, és ezen el követet hibámat meg engedni és felejdékenységbe botsátani, fogadom soha többé illyest elkövetni nem fogom. Melly velem tett könyörületességéért örökös hálaadatossággal meg nem szünöm lenni." A folyamodás elintézéséről nem maradt feljegyzés.

„A boszorkányokról, — minthogy nincsenek — több szó ne legyen" — mondja Kálmán királyunk törvénye.

Nem ezen a véleményen volt azonban 1773. április 22-én

Tettes Kregár Péter uram, Vas vármegyének vice szolgabírája, amidőn Gombossy Jánosnak, a vármegye esküdtjének jelenlétében Mocsnik Iván vecseszlavci lakos ellen Méltóságos fogarasföldi gróf Nádasdy Mihály úr requisitiojára „Crimini Magie insimulatu" inquisitiot folytatott le.

Megesett ugyanis, hogy Vorj János szt. ilonai iskolai mester, aki előzőleg teljesen egészséges ember volt, az 1772. esztendei pünkösdi ünnepek után negyedik vasárnapon a szentilonai templomnál esett vásár után hirtelen beteg lett, s a „magán megesett nyavalyájának okát a vecseszlaveczi Mocsnik Ivánnak tulajdonitja."

A kihallgatás a tanuktól előre megfogalmazott hat kérdésre várt feleletet a következőképen:

„1-mo Ismirié a Tanu Vori Jánost Szt. Ilonai Iskolai Mestert? 2-do Annak előtte eő mindenkor fris és egésséghes volt, és épp tagokkal birt,Sem külső, Sem belső nyavalákkal nem háborgattatott? 3-o Mikor kezdett mast emlitett Iskola Mester betegeskedni, és mi némü természet szerint való nyavala volt é? mely eötet érte? vagy talán valami bübájos cselekedet által ejtette ebben valami gonosztévő ember? 4-o Ita ezen utóbbi mód szerint ne talán esett nyavalája, valja megh aztis a Tanu, ezt nevezet szerint ki cselekedte neki? és 5-o Nemde ezen rosztévő már annak előtteis hallatott e? illyen rossz cselekedetben tapasztaltatni? ha ugy 6-o Valja megh mégh aztis kiken? és mely módokkal vitte véghez azokkalis az illes ártalmas, és gonosz cselekedeteit? egyszóval valamit mind az föllebb irtt Vorj Jánosnak, mind másokk általa okozott nyavalájokrul és kárvalljásokrul tud, volta képpen le tett hite szerint valja megh a Tanu mindeneket."

A kihallgatott öt tanu egyöntetűen vallotta, hogy Vorj János szentilonai iskolai mestert jól ismerték, és hogy az az 1772. esztendei pünkösd után való negyedik vasárnapon megtartott szt. ilonai vásárig makk egészséges ember volt, „kiis mult 1772.-dik esztendőben meghejtet Pünkösd után való 4-dik Vasárnapon megh esett Sz. Illonai Vásár után betegeskedni kezdet és a Tanunak és minden embernek azon panaszkodot, hogy Mocsnik Iván boszorkányossággal nem csak Testin belső képpen okozot néki betegséget, seőtt olljat valamit maga és felesége közé vetett, hogy az fönt irt Vásár alkalmatosságátul fogva az házasságh kötelességet feleségével véghben nem viheti." (Stadl György feleségének, Bocskai Annának vallomása.) „1772. esztendőben Pünkösd után megh esett 4-dik Vasárnaptul fogva circa 2 holnapig templomnái szolgálatját nevezett mester nem tehetvén ugy beteghsége miatt, midőn abbul valamennyire enyiszedni kezdett, többször a fatenshez jövén azon panaszkodott, hogy az irtt Vásár ell oszlása után Kolman Iván, kinél szállást tart az Iskola Mester, háza körül Mocsnik Iván jártt, azon üdőtül fogva belső képpen való nyavaláját érzi, a feleségével pedig nem csak a házassághnak kötelességét véghez nem

viheti, de mégh mind felesége, mind pedig magais nagy idegenységet tapasztalnak magok között." (Catharina Vogrincsics vallomása.)

Az eddig ismert adatok szerint nem tudjuk, hogy az inquisitionak végül is mi lett az eredménye.

A mai idők büntetőbíráskodását már jobban megközelíti „Nemes Szabó Sándornak, mint T. Felső Lendvai Vérhatalmu Urodalom rendes Ügyviselőjének és illető fel peres Félnek Fenyéttő Pere Vasban álló Szabadszájú Vallásu Koltai Máttyás Rátkóczi az előbbnevezett Urodalomhoz tartozó Helységbeli Jobbágy, mint feleség gyilkos és allperes ellen, melly 1833-dik esztendő Március 18-kán Felső Lendvai Várban tartatott T. Fenyéttő Szék előtt fel vetetett.'

A vádiratból megtudjuk, hogy „az all peres raboskodó — ki Ratkóczi ezen T. Urodalomhoz tartozó Helységbéli Jobbágy, — még 1831-dik Esztendei December Hónapok 5-ikére virradón feleségére Lajntsek Évára azért, hogy Szomszédnéjának — ki beteges állapotban volt, — kenyeret sütni segétett és eképpen felebaráti illő kötelességét tellyeséttette fel boszankodván, azt nehéz patkós sarujával, nem tekéntvén azt, hogy gyengélkedő egésségben volt, addég ütögetni nem félemlett, mig a meg verettetett Asszony az ütések alatt el ájult és három fertály óra alatt ez világból szerentsétlenül ki mult, eképen az all peres a feleség gyilkosság undok vétkében keveredvén, az all peres raboskodót az 1723-dik Esztendei Törvénynek 11-ik Ágozatja értelme szerént magának meg érdemelt büntetésére, másoknak pedig rettentő hasznos példájára halálra ítéltetni és igy a boszut álló Igazságnak valóságos végre hajtás által is elégtételt szolgáltatni kér."

A Lippics Antal szolgabíró és Augusztich Sándor esküdt, mint meghívott törvényes bizonyság előtt lefolyt kihallgatási jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy a vádlott 36 éves, 16 éve házas, evangélikus vallású, 5 apró gyermeke van, $^1/_4$ hellyel bíró jobbágy, 4 évig községbíró volt s a tótkeresztúri evang. ecclesiának curatora. Nem készakarva ölte meg a feleségét, hanem az 8 gyermek szülésétől elgyengült, háta és mindene állandóan fájt, sokszor hosszú hideglelése volt s igy halála épen akkor állt be, amikor összeszólalkodás közben kezében lévő csizmájával megütötte, „a sarut, melyeket felhuzás végett kezemben hordoztam, egyik kézbe fogván amint a feleségem feküdt, az tzombjára egyet ütöttem véle és a mint a második ütést tenni akartam feleségem fel álván a könyökével félre akarta a sarut taszitani, ez pedig meg tsuszamodván az ütés vékonyára esett, azzal az Asszony vissza le ült és mondotta, hogy rosszul van tegyék le a földre és azzal mindjárt el aliltt, mely alilásában, minthogy sem énsemihez nem értvén, se más olyan a háznál nem lévén, semmivel segitteni nem tudtuk mintegy $^3/_4$ óra mulva megholtt. Az orvos Ur szavaibul értettem hogy lépére

esett és mivel alilásábul senki fel nem serkentette, gyengesége miatt el holtt."

A „fenyittőszék" — ha jó későn is — de annál alaposabban kivizsgálta az ügyet. Sok tanut hallgatott ki, Koltay Mátyás cselédjét, szomszédjait és rokonságát, akik valamennyien azt vallották, hogy Koltay Mátyás a feleségével sohasem élt rossz viszonyban, „a házasok között néha elő fordulni szokott csekély civakodásokat ki vévén", viszont felesége hosszú idő óta beteges volt.

Várallyay Pál kerületi seborvos sem talált összefüggést a saruval való megverés és az asszony halála között, mire azután a Hetyey István, Vass Vármegyének Tábla Bírája, mint Elül Ülő, Marics Antal urodalmi alügyviselő és Köz Bíró, Péntek Mihály urodalmi Számtartó és Köz Biró, Pakker János Urod. Kasznár Köz Biró és Csombor János mint Köz Bióból álló uriszék „mind ezeket Birói fontolóra vévén, minekutánna a Perbéli Irományokból az teczene ki, hogy a Rabszemély által tett ütések nem előre fel tett gyilkos szándékból eredtek, és az Orvosi Bizonyitvány szerént azoknak helyei sem látszattván, azok ollyasok, melyek halált okozhattak volna, éppen nem lehettek, oda járulván még az is, hogy a Rab személy a meghalálozott feleségével 16. egész Esztendőkig illő kép egyet értésben élt, az ellene kért halálos büntetéstől fel oldoztatik, — azonban, bátor a halál a saruval tett gyenge ütésektől nem következett is, még is, minthogy a Rab Személy nem tekéntvén azt, hogy Felesége már több időktől fogva gyengélkedő egészséggel birtt, még is azt megütvén csak ugyan halála következett; ezen oknál fogva e mai naptól számlálván még egy holnapig vasban, és köz munkákban hetenként kenyéren és vizen leendő két napi böjt mellett ki állandó fogságra, és most 25. ugy el eresztésekor is 25. mindössze 50. kemény pálcza ütésekre itéltetett, mellyeknek ki állása után szabad lábra tenni rendeltetett."

A felsőlendvai úriszék erősen hiányos, de mégis sok érdekes, főleg helytörténeti adatot ígérő irattára még feltárásra és rendezésre vár.

*

Dr. JOHANN NAGY: *Das grundherrliche Gericht von Felsőlendva in der Wende des XIX. Jahrhunderts.*

Auszug. Der Verfasser beschäftigt sich mit den Schriften des grundherrlichen Gerichtes der Burg Felsölendva aus dem 18-ten und 19-ten Jahrhundert. Die Burg liegt im malerischesten Teil der wendischen Gegend. Sie befand sich in dieser Zeit im Besitz der Familie des Grafen Nádasdy. Der Verfasser stellt das privat- und strafrechtliche Leben des Zeitalters dar, das sich vor dem grundherrlichen Gericht abspielte. Er schildert ein Hexengericht und eine aus dem Jahr 1830. stammende Strafsache. Das Archiv des grundherrlichen Gerichtes harret noch einer genauen Erschliessung.

Új máthosz.

Ha holnap holmi vak csoda
az égen minden csillaglámpást
váratlanul eloltana:
mit gondoltok, jó emberek,
nem kellene-e félnetek,
ha közelegne éjetek?

Nem!
Percig sem kéne félnetek,
ha leszakadna éjetek:
a felhők mögül előbujva,
új bűbájos csillagpár gyulna
— a két szemed! —
s a menny újból rátok tárulna.

És ha egy feneketlen kútba
a Hold pénze is legurulna:
nem gondolnátok, emberek,
hogy lám ni már az Isten is
faképnél hagyott bennetek?

Nem!
Mákszemnyit se rettegjetek,
nem hágy el az Isten bennetek!:
délszak felöl az ég ivén
felrózsál egy új égi fény
— a mosolyod! —
s újfent megvidul minden földi lény.

S ha végzetes véletlenségből
a Nap is lehullna az égről:
mit gondoltok, jó emberek,
nem kellene kétségbe esnetek?

Nem!
Nem kellene kétségbe esnetek!
Ti épen a legszerencsésebb
időpontban születtetek:
szikrázó aranyfogaton
új Nap kél majd a hegyormokon,
pazarul szórva tüzét, bíborát
— a Te szíved! —
s még boldogabb lesz
a vaksi, vacogó világ!

Ácsi Kova Pál.

Kőszeg városának lovas helyőrségei 1681-től 1912-ig.

VIDOS GÉZA

Ha végigsétálok Kőszeg városának barokkhangulatú, csendes utcáin, sokszor elgondolom, milyen kár, hogy bár „saxa loquuntur" — de szavukat nem értjük... Hiszen, ha valóban megértenők azt, amit a kövek egymásnak elbeszélnek, sok olyan dolgot tudnánk meg tőlük, amit csak ők láttak, vagy hallottak, vagy ami ma már csak kevés öreg ember emlékezetében él, esetleg sárguló öreg foliánsok lapjain ugyan fel van jegyezve, de holnapra talán már el lesz felejtve!

Azok tehát, akiket Kőszeg története érdekel, bizonyára szívesen látják, ha a dicső emlékű városnak multjából most egyet-mást elmondok, olyan dolgokat, amelyek szétszórtan, itt-ott meg vannak írva, de olyanokat is, amelyek ma már csak az emlékezet szárnyán maradtak fenn és amelyek, ha csak az, aki még tud róluk, azokat fel nem jegyzi, rövidesen talán szintén feledésbe mennének!

Kőszeg ma Magyarország városai között lakosságának számaránya szerint az utolsók között sorol, kétszáz évvel ezelőtt azonban Pestet is megelőzve még a 11. volt. Valamikor azonban Kőszeg nemcsak lakosainak számánál fogva, hanem más okból is igen előkelő helyet foglalt el az országban. A városon át vezetett az az országút, amely Nagykanizsán, Zalaegerszegen és Sopronon keresztül Horvátországot és így közvetve a tengerpartot is Béccsel kötötte össze. Ez az útvonal nemcsak kereskedelmi, hanem hadászati szempontból is a Monarchiának egyik legfontosabb közlekedési ütőere volt. Igen magas volt a városnak kultúrszínvonala is, hiszen a jezsuita-rend itt már 1675-ben gimnáziumot létesített. 1724-ben III. Károly király az akkor szervezett öt kerületi királyi tábla közül az egyiket itt állította fel. A városban igen sok előkelő család élt; ezek, valamint a tábla bírái, a sok jónevű ügyvéd, az itt letelepedett magasrangú nyugdíjas tisztek és tisztviselők pezsgő társadalmi életet teremtettek, amelybe a mindenkor itt állomásozó lovasezred tisztikara is bekapcsolódott. Kőszegnek bizonyíthatóan már 1681-ben állandó lovashelyőrsége volt és most ennek multjából akarok egyet-mást elmondani. Mivel pedig ezt csak úgy tehetem meg, ha megrajzolom azt a keretet is, amelyben ez a helyőrség élt, egyben természetesen Kőszeg városának, valamint a régi hadsereg mindennapos szolgálatának történetéből is, sok kis mozaikot kell bemutatnom.

Hogyan, hol volt ez a nagyszámú, hozzá még lovas katonaság Kőszegen elhelyezve, — kérdi az, aki a mult idők katonai viszonyaival kevésbbé ismerős, aki a katonaságról hallva, önkénytelenül is a mai nagyszabású laktanyákra gondol?!

De hát a régi jó időkben ez bizony másképen volt! Mai

értelemben vett laktanyák, különösen a lovasalakulatok számára hajdanában nem igen voltak; a városokban legtöbbször csak az ezredtörzs állomásozott, míg a századok, sőt gyakran a szakaszok és félszakaszok („szárnyak") messze szétszórtan a környező falvakban („am flachen Lande") feküdtek, ahol nemcsak az elhelyezés, hanem az élelmezés is könnyebben ment. Hogy egy ezred milyen nagy területen volt elhelyezve, arról fogalmat alkothatunk magunknak, ha tudjuk, amint ezt a 7. könnyű lovas- (Cheveaux- légers, népiesen svalizsér) ezred története megemlíti, hogy amikor 1815-ben az ezred Kőszeg és környékére („Güns und Konkurrenz") került, csak a törzs maradt benn a városban, míg a századok állomásai Jánosháza—Körmend—Rohonc—Sárvár—Tapolca—Monostorapáti és Türje voltak!

A századállomások közelében levő szakaszok körletüket („Einquartierungsnummer") elég gyakran változtatták. Az emberek elhelyezése rendszerint egyesével történt és az olyan községekben, amelyekben az elhelyezés állandóbb jellegű volt, igen sok házban megvolt az erre a célra szolgáló „katonaszoba", vagy ahogyan megszokásból németül nevezték: a „Soldatenkammerl".[1]

II. József korában laktanyaszerű elhelyezés céljából számos elkobozott egyházi épületet vettek igénybe — innét származik a még ma is sokszor hallott „zárda-, apácalaktanya" elnevezés. Lassankint aztán sok más megfelelő ingatlant is katonai férőhelynek alakítottak át, de ezek jobbára csak „szükséglaktanyák" („Kemalkasernen") voltak. Amikor a semmeringi, majd különösen a nagykanizsa—szombathely—bécsi vasútvonal megépülése után az említett fontos országút jelentősége megcsappant, Kőszegen is több nagy beszálló vendéglő, gabonaraktár stb. felszabadult és ezekből szükséglaktanyák lettek. Ilyen volt pl. az ú. n. Schiefer-kaserne.

Kőszeg azonban hosszú évtizedeken keresztül nemcsak a lovasezred törzsének és időnkint egy-két századának az állomáshelye volt, hanem itt székelt huzamos időn át egy lovasdandárparancsnokság is. Ennek emlékét őrzi a „tábornoki ház" (Generalatshaus" Jurisich-tér 6. szám alatt), amely a mindenkori dandárparancsnok természetbeni „szállása" volt, de egyben itt voltak elhelyezve az irodák is. A házat a város még 1719-ben vette meg 1300 forintért a Nádasdy grófi családtól, de hogy mióta szolgált a fentnevezett célra, azt nem tudtam megállapítani. A mai Pákh-ház pedig (Jurisich-tér 7. szám), amely régente még nem volt „modernizálva", eredeti „lábasházas" alakjában szinte kívánkozott, hogy árkádjai alatt településön a főőrség, amelynek akkoriban nem is annyira biztonsági, mint inkább díszelgési jelentősége volt.

[1] Lásd a Vasi Szemle 1935. évi 5—6. számában Makkos Lajos: A jánosházi tornác és a katonaszoba című cikkét. Kőszegen a Jurisich-téri Lauringer házban még ma is „Soldatenkammerlnek" hívnak egy szobát.

A régi lovasmultnak emléke volt a Vásártéren állott és 1926-ban lebontott fedett lovarda is, amelyet mindenki „Reitschul" néven ismert, amint a régi lovassági gyakorlótér „Reitanger" elnevezése is a mai napig fennmaradt. A mult század hatvanas éveitől kezdve a Monarchia lovasságánál mind nagyobb súlyt helyeztek a terepen való lovaskiképzésre: ekkor írtották ki az ú. n. „Mexikói erdő" egy részét, hogy lovassági gyakorlótérnek használhassák fel. Ennek közelében volt a régi lövölde is, amelyet népszerűen „sáncoknak" („Schanzen") neveztek.

A hetvenes években alakult a „konzorcium". Ez a jelen század huszas éveiben lebontott „gőzmalmi kaszárnya" („Dampfmühlkaserne") épületét, amely eredetileg posztógyárnak készült, majd gőzmalom lett, megvette. Ez a hatalmas épület volt aztán 1889-ig, azaz addig az évig, amikor Kőszeg megszűnt állandó lovashelyőrség lenni, az ezredtörzs és két század laktanyája.

Ezek előrebocsájtása után áttérek a kőszegi lovashelyőrségek szűkebb értelemben vett történetének ismertetésére.

1. A legrégibb helyőrségek.

Az első lovasezred, amelyről bizonyíthatóan tudjuk, hogy Kőszegen állomásozott, a Caraffa gróf nevét viselő birodalmi német toborzású vértes (Kürassier) ezred volt, amely három századból állott, 258 főnyi létszámmal. Parancsnoka Lambach Albrecht alezredes volt, 1682 nyár elején került Kőszegre és ez év szeptemberéig maradt.

Az ezred élelmezését, amint az ezred történetében olvashatjuk, a városnak kellett vállalnia, ami sok surlódással járt — de hát abban az időben a katonaság még nem annyira hasznot, mint inkább megterhelést jelentett a közületeknek! Ez az eset különben nem volt egyedül álló: már régebben is Bocskai, majd később Thököly szabadságharcainak korában, amikor a városban hol az egyik, hol a másik fél csapatait szállásolták el, a városi hatóság és a katonai parancsnokságok között állandóak voltak a surlódások, amint erről Kőszeg városának levéltárában található számos adat tanuskodik.[2]

Egyébként a Caraffa vértes ezred, amelyet ismételten átszerveztek és a világháború után mint a 2. számú cs. és kir. dragonyos ezred oszlott fel, többször is visszakerült Kőszegre, így mint a 2. számú vértesezred az 1807—1808, 1810—1813, 1818—1821 és az 1821—1825 közötti években.[3]

Az 1683-at követő emberöltő a török felszabadító hadjáratok, a spanyol örökösödési háború és Rákóczi szabadságharcának jegyében zajlott le. Ezen kb. harminc év alatt, legalább is okmanyszerűleg bizonyíthatólag állandó helyőrsége Kőszegnek nem volt. A városon átvezető fontos országúton azonban állan-

[2] A kőszegi városi levéltár rendezésével megbízott néhai Suhajda tanár közlése. Kiértékelésre eddig még nem került a sor.

[3] Geschichte des k. und k. Dragonerregiments Graf Paar, No. 2.

dóan vonultak a csapatok és feltételezhetjük, hogy átmenetileg, hosszabb-rövidebb ideig itt is állomásoztak. Ebben a korszakban nagyobb helységekben az átvonuló csapatok elhelyezésére már kezdtek létesülni az „átvonulási szállások" („Transenenhäuser", tulajdonképen szükséglaktanyák), de hogy Kőszegen hol volt ez az épület, vagy hogy egyáltalán létezett-e, azt nem tudtam megállapítani. Ennek a korszaknak háborús eseményei természetesen Kőszeget sem kímélték meg, ismertetésük azonban nem tartozik tanulmányom keretébe.

A szatmári béke megkötése után az Udvari Haditanács a Rabutin gróf dragonyos ezred számára téli szállásul Vas vármegyét jelölte ki. Az ezred császári oldalon végigharcolta a szabadságharcot; utána feladata az „ország pacifikálása" lett, amely célból egyes századok egészen a Vág völgyéig „rajzottak fel". A Rabutin dragonyosok, akiknek parancsnoka ebben az időben Nemes Trauenfeld Acton ezredes volt, 1712 május elején hagyták el Vas vármegye területét és Pozsonyba lovagoltak, ahol május 12-én III. Károly király koronázásán a díszőrséget adták. Az ezred 1918-ban, mint a 10. dragonyos ezred oszlott fel, Kőszegre már nem került vissza.[4]

1719-ben az Eberhard Lajos tábornagy, württembergi herceg nevét viselő cseh dragonyos ezred került állandó tartózkodásra Kőszegre, amely aztán 1732-ig állomásozott itt. Parancsnoka 1724-ig Waderborn József ezredes, majd 1732-ig Waldeck Lajos Keresztély gróf ezredes volt.

Egyébként a Württemberg dragonyosok, mint a 11. számú vértes ezred 1862-től 1866-ig ismét Kőszegen állomásoztak és az 1918-as összeomláskor a 11. számú dragonyos ezred nevet viselték.

Az ezred történetéből megtudjuk, hogy az élelmezés körül kezdetben nagy nehézségek voltak: így pl. 1720 elején a nemes vármegye kijelentette, hogy csupán júniusig képes zabot szállítani, amire az Udvari Haditanács leírt, hogy a zab helyett lovankint 12 font széna szállítását engedélyezi. Ezek a nehézségek később, úgylátszik, elsimultak, mert az ezred 1732-ig maradt a vármegye területén, amikor is Olaszországba vonult el.[5]

A XVIII. század első felére vonatkozó források eléggé hiányosak. A Nádasdy gróf huszárezred, amely azonban nem volt azonos a későbbi soproni 9. huszárezreddel, valószínűleg 1714 körül, az Esterházy gróf huszárezred pedig 1748 körül állomásozott Kőszegen, ezt azonban teljes bizonyossággal megállapítani nem tudtam. Utóbbinak parancsnoka ebben az időben Barkóczy Imre báró ezredes volt. A következő kb. húsz évről eddig semmiféle adatot nem találtam.

Az 1766—1768 közötti években az Althann Mihály gróf,

[4] Pizzighelli: Geschichte des k. und k. Dragonerregiments, Lichtenstein, No. 10.

[5] Dedekind: Geschichte der 11-er Dragoner.

lovassági tábornok nevét viselő dragonyos ezred állomásozott Kőszegen, amelynek parancsnoka Waldaui Rummel Gáspár ezredes volt. Az ezredet egy későbbi hadsereglétszámcsökkentésnél feloszlatták.[6]

Egyébként az 1732—1779 közötti években, ha megállapíthatóan nem is Kőszegen, de Vas vármegye egyéb helységeiben ismételten is volt elhelyezve lovasezredtörzs: így 1735—1737-ben, majd 1771—1779-ben Szombathelyen, 1763—1769-ben pedig Körmenden, ugyanekkor a századok az eddigi rendszer szerint nagy területen szétszórtan állomásoztak.[7]

Kőszeg bizonyíthatóan 1779-ben lett ismét egy lovasezred törzsállomása. Az ezen év májusában megkötött teschení béke után az Udvari Haditanács ugyanis idehelyezte a Frigyes Antal, hochenzollern-hechingeni herceg, lovassági tábornok nevét viselő vértes ezredet, amely 1786-ig maradt itt.

Ez az ezred volt a Monarchia legrégibb csapatteste, amely mint „Dampiér vértes ezred" 1619-ben Prágában III. Ferdinánd életét mentette meg, amiért fennállásának egész ideje alatt — utoljára mint 8. számú dragonyos ezred — különleges kiváltságokat élvezett.

Az ezred, mint 8. számú vértes ezred egyébként 1852-től 1854-ig ismét Kőszegen állomásozott. Elsőízbeni kőszegi tartózkodása alatt az ezrednek parancsnokai Lilien Károly báró (1779—1783), illetve Orlik Frigyes Károly gróf (1783—1786) ezredesek voltak.

Az ezrednél nyerte első katonai kiképzését trónörökös korában I. Ferenc király, amit az ezred története így ad elő:

„Ebben az évben (1786) az ezredet az a különös szerencse érte, hogy a lovassági csapatszolgálat elsajátítására hosszabb időre ide osztották be a trónörököst... A fenség az ezredesi osztály kötelékébe tartozott, ahol kezdve a tizedes kötelmeitől egészen az őrnagyi beosztásig, a legnagyobb lelkiismeretességgel és pontossággal látta el szolgálatát. Ekkor szerette meg a későbbi I. Ferenc császár ezt az ezredet, amelyben sarkantyuit kiérdemelte és ezt a szeretetét minden alkalommal kifejezésre is juttatta."[8]

Ferenc főherceg ifjúságát ezideig atyja oldalán a firenzei udvarban töltötte. A gyermektelen II. József császár — a „kalapos király" — leendő örökösének katonai nevelését azonban igen szívén viselte és így került a fiatal főherceg a Hochenzollern-vértesekhez.

[6] Wrede: Geschichte der k. und k. Wehrmacht, Bestandene Kavallerieregimenter.

[7] U. o.

[8] Tomaschek: Geschichte des k. k. Dragonerregiments, Graf Montecuccoli, No. 8. A mult század derekáig a lovasezredek osztályai nem voltak számozva, hanem az „ezredesi, alezredesi, őrnagyi osztály" elnevezést viselték.

Ferenc főherceg 1786. június 21-én a déli órákban érkezett meg Bécsből Szombathelyre, ahol a város határában három díszszázad élén Kinsky gróf altábornagy fogadta. A trónörökös az újonnan épült szeminárium egyik cellájában lakott és igen sok időt töltött az éppen akkor létesített könyvtárban. Az ezrednél töltött szolgálati ideje alatt nagybátyja parancsára pontos naplót kellett vezetnie. Július 9-én Szily János megyéspüspök magas vendége tiszteletére díszebédet adott, amelyen számos katonai és polgári előkelőség vett részt.[9]

A Hochenzollern-vértesek 1787 elején Szombathelyre kerültek, ahol azonban csak pár hétig maradtak, majd végleg elhagyták Vas vármegye területét.

Ezután egy évtizeden keresztül a háborús viszonyok folytán csak átmenetileg feküdtek csapatok Kőszegen és környékén: 1798-tól 1799-ig azonban itt állomásozott a felső-ausztriai és salzburgi toborzású, Kavanagh gróf nevét viselő 12. vértes ezred, amelynek parancsnoka 1798-ban Erdődi Pálffy Lipót gróf, 1799-ben pedig Siegenthali Bersina Henrik ezredes volt. Ez az ezred 1918-ban mint 4. dragonyos ezred oszlott fel. A köztudat szerint ez az ezred volt a Monarchiának leggyengébb lovasezrede és a régi hadseregben a „Mostschädeldragoner" becéző nevet viselte.

Utána hat éven keresztül nem volt helyőrsége Kőszegnek. Egész Európa lángban állott és a Monarchia katonái legszentebb hivatásuknak áldozva, a harctereken tettek eleget kötelességüknek.

2. A XIX. század első felének helyőrségei.

Az 1805. december 26-án megkötött pozsonyi béke után I. Ferenc király 1806. január 2-án kelt parancsával elrendelte az olaszországi hadsereg leszerelését. Ekkor került, január első felében a Bátorkézi Ott Károly báró, altábornagy nevét viselő 5. huszárezred, amely a lezajlott hadjáratban vitézségének számos tanújelét adta, törzsével Lékára, ahonnan azonban az ezredesi osztály 1. századával már február 1-én Kőszegre helyezték át. Most történt meg bizonyíthatóan elsőízben, hogy Kőszegre, ahol immár 125 év óta állandóan volt helyőrség, magyar lovasok kerültek, még pedig ennek a vidéknek fiai, akik 1885-ben, mint Radetzky-huszárok visszatérve, be is fejezték a szép lovashelyőrségek sorozatát.

Az ezrednek itteni tartózkodása alatt osztotta ki annak parancsnoka, Szörényi András báró ezredes azokat a kitüntetéseket, amelyeket vitéz katonái az elmult hadjárat folyamán kiérdemeltek. Az ünnepség 1806. június 11-én zajlott le nagy dísszel, amely alkalomból a kerületi királyi tábla nagy műveltségű elnöke, Csernelházi Chernel Dávid, udvari tanácsos, ünnepi

[9] Dr. Géfin: A szombathelyi egyházmegye története, I. kötet, 69—70. oldal, továbbá nevezett szerző cikke a Vasvármegye című napilap 1937. évi karácsonyi számában.

megemlékezést is írt „Nemes magyar Ott ezredje vitézeinek az érdempénz osztogatásának alkalmatosságával" címen. Október 16-án az ezred már megint el is hagyta Kőszeget és új állomáshelyére, Sopronba lovagolt.[10]

A felváltó csapattest, az Estei Ferenc József főherceg, lovassági tábornok nevét viselő 2. számú vértes ezred, amelynek soraiban Alsó- és Felsőausztria fiai szolgáltak, 1807. november 7-én vonult be Kőszegre. Ez az ezred ugyanaz volt, amely „Caraffa" néven 1681-ben bizonyíthatóan első helyőrsége volt a városnak. Itteni tartózkodása most megint igen rövid volt, mert már 1808. október 20-án parancsnokának, Neckenfeldi Theumern József ezredesnek vezérlete alatt hadba indult. Theumern, mint háborús dandárparancsnok is kiválóan megállotta helyét, majd nyugdíjas korában Kőszegen telepedett le, itt halt meg és itt is van eltemetve saját családi sírboltjában.

Az ezred tartalék százada, annak hadbanléte idején is Kőszegen maradt, ahova egyébként Chevalier Hennuy József ezredes parancsnoksága alatt 1810. január 10-én az ezred is visszatért. Háromévi nyugalom után azonban ismét hadbavonult. 1813. február 16-án hagyták el a délceg vértesek a várost, végig verekedték a háborút és résztvettek a lipcsei csatában is[11] Az „alezredesi osztály" mint pótkeret (Ergänzungsdepot) még ez év júniusáig Kőszegen maradt, amikor is a Károly főherceg, generálisszimusz nevét viselő, galiciai toborzású 3. ulánusezred tartalékszázada váltotta fel.

1814. augusztus 15-én az említett ezred törzse is Kőszegre került, a századok pedig a szokásos külső állomásokra; az itt tartózkodás azonban nagyon rövid volt, mert a Károly ulánusok már szeptember 10-én tovább vonultak. Itteni állomásozásuk alatt parancsnokuk a lengyel származású Gorczkovszky Károly ezredes volt, ugyanaz, aki 1848-ban az erősen szorongatott Mantua várának kormányzója volt. A várban csak igen gyenge védőőrség tanyázott, amit Mantua városának lakosai a maguk javára akartak kihasználni és a várat kezükre keríteni. Az akkor már igen koros Gorczkovszky erre magához rendelte a város vezetőit és tört olaszsággal csak ennyit mondott nekik: „Mantuani buoni, Gorczkovszky buono, Mantuani cattivi, Gorczkovszky bum bum!" A mantuaiak belátták, hogy tanácsos lesz jónak lenni . . .[12]

1815. január 9-én érdekes új helyőrséget kapott Kőszeg. Amidőn ugyanis a lombard királyság ismét visszatért Ausztria jogara alá, a hadvezetőség 1814. július 14-én kiadott rendeleté-

[10] Amon: Geschichte der Radetzky-Hussaren, 69. oldal, továbbá Palatinus: Vasvármegye nemes családjai, I. kötet, 151. oldal. Az üdvözlő irat 1806-ban Szombathelyen jelent meg nyomtatásban.

[11] Lásd 3. számú jegyzetet.

[12] Riedl: Geschichte des k. und k. Ulanenregiments, Erzherzog Karl, No. 3., 101—105. oldal.

vel az összes onnan kiegészülő lovasezredeket a „cs. kir. 7. számú könnyű lovasezredbe" vonta össze.

„Szükségesnek látszott azonban" — olvassuk az ezred történetében —, „hogy az olaszok szorosabb érintkezésbe kerüljenek a Monarchia többi törzseivel, azoknak szokásait megismerjék . . ." és ennek az „ismerkedésnek" első állomása Kőszeg lett.

Mint különlegességet említem, hogy ennek az ezrednek újoncai között nagy számban voltak velencei ifjak is, akik akkor látták az első paripát, amikor katonai szolgálatra bevonultak és így sokszor hónapokig tartott, amíg a lovas lovával úgy ahogy megbarátkozott!

Az ezrednek kőszegi tartózkodása alatt még nem volt tulajdonosa, parancsnoka Pojai Alberti Bertalan gróf ezredes volt. 1815. július 15-én az ezredtörzs Sopronba került, helyette az alezredesi osztály jött Kőszegre, de már pár nap mulva az egész ezredet mozgósították. A derék olasz lovasok azonban csak Melkig jutottak el, ahol az egész mozgósítást „lefújták" és augusztus végén az ezredtörzs már ismét Kőszegen volt. Itt is folyt le aztán az október 18—30 közötti időben az ezred első összpontosítása, amelyen a magyarországi főhadparancsnok, Kolowrat gróf, lovassági tábornok is megjelent, aki a látottak felett teljes elismerését nyilvánította. Az olasz vértesek 1816. január 23-án hagyták el első magyarországi állomásukat és innen a fejérmegyei Mór községbe és annak környékére kerültek. Az ezred 1918-ban, mint 11. számú ulánus ezred oszlott fel; Kőszegre már nem került vissza.[13]

Az olasz vérteseket azonnal felváltotta az uralkodó nevét viselő 1. számú, cseh vértes ezred, amelynek parancsnoka akkor Nemes Wibbeking Károly ezredes volt. Ferenc király 1818 kora tavaszán meg is szemlélte ezredét Kőszegen. Vele jött a királyné is, nagyszámú kíséretében pedig ott volt az akkori soproni lovashadosztály parancsnok, Radetzky József gróf, altábornagy.[14]

Ennek az ezrednek helyébe 1818. április 1-én a már itt állomásozott Este-vértesek jöttek ismét Kőszegre és 1821. április 2-ig maradtak. Parancsnokuk Schäffer Károly báró ezredes volt.

Ekkor rövid időre — május 1-től június 9-ig — az Olaszországból kivont Károly-ulánusok jöttek Kőszegre, Kressensteini Kress Károly ezredes parancsnoksága alatt, aki tíz évvel később, mint dandárparancsnok került vissza Kőszegre. Június 20-án ismét visszajöttek a 2-es vértesek és 1825 augusztusáig maradtak. A parancsnokságot 1822-ben Rehbach Károly báró ezredes vette át.

A 2-es vértesek elvonulása előtt pár nappal érkezett meg

[13] Kommers: Geschichte des k. k. Ulanenregiments Alexander, Kaiser von Russland, No. 11.

[14] Geschichte der Einser-Dragoner. Ferenc király kőszegi látogatását Chernel Kálmán is említi: Kőszeg jelene és multja című művében.

a felváltó ezred, az Olaszországból Kőszegre rendelt 4. számú, csehországi Vincent könnyű lovasezred, Böhm József lovag ezredes parancsnoksága alatt.

Ez az ezred a kolini csatában (1757. június 18.) tanúsított hősies magatartásának emlékére, fennállásának egész tartama alatt különleges kiváltságokat élvezett, ami külsőleg is erősen kifejezésre jutott. Az ezredben ugyanis Kolinnál csupa fiatal újonc harcolt és ennek emlékére az uralkodó a csapattest összes tagjai részére bajuszviselési tilalmat rendelt el. 1871-ben az ezred, mint 14. számú Windischgrätz-dragonyos ezred ismét Kőszegre került.

A Vincent könnyű lovasok összpontosítása 1826. és 1827. szeptember, valamint 1828. augusztus havában Kőszegen folyt le. Az utolsón résztvett a magyarországi főhadparancsnok, Ferdinánd főherceg, lovassági tábornok is, akinek kíséretében számos katonai előkelőség is eljött, többek között Radetzky gróf, lovassági tábornok, aki ezidőben adlatusa volt.[15]

A Vincent könnyű lovasok Kőszegen nagy szeretetet élveztek. 1829. április havában hagyták el a várost és helyükbe a a II. Lipót, toszkánai nagyherceg nevét viselő morvaországi kiegészítésű 4. dragonyos ezred került, amely 1831-ig maradt itt. Parancsnoka Meiningeni Meiningen József báró ezredes volt.

A Savoyai Jenő herceg nevét viselő 5. számú cseh dragonyos ezred, amely a Toszkána dragonyosokat felváltotta, szokatlanul hosszú ideig, nyolc évig állomásozott Kőszegen. Természetesen ennek az ezrednek is csak a törzse volt Kőszegen elhelyezve, míg a századok ezentúl is az ismert elhelyezési körletekben állomásoztak. Mint az ezred történetében olvashatjuk, szolgálatát különösen megnehezítették az akkoriban nagyon elszaporodott betyárok ellen lefolytatott hajszák („Räuberkommando"), amelyeknek során az ezred egyik főhadnagyának sikerült elfognia a hírhedt Sobri Jóskát.[16]

A Savoyai dragonyosok parancsnokai 1832-ig Leibingeni Brandenthal Ferenc, 1837-ig Bellegarde Ágost gróf, majd 1840-ig Siembschen Nándor báró ezredesek voltak.

1840-ben újólag a Toszkána dragonyosok kerültek Kőszegre, Ottinger József ezredes parancsnoksága alatt, akit csakhamar felváltott Zichy-Ferraris Győző József gróf ezredes.

1843-ban meglátogatta az ezredet az akkor 13 éves Ferenc József főherceg, aki fivéreivel és nagyszámú kísérettel Nyugatmagyarországot utazta be. Kőszegi tartózkodásáról egykorú tudósítás az alábbiakban számol be: „estve" (azaz szeptember 15-én, Szombathelyről) Kőszegre érkeztükkor a fenséges testvéreket a városi tanács, az ott tanyázó ezredbeli tisztikar és

[15] Amon: Geschichte des k. k. Dragonerregiments Alfred Fürst zu Windischgrätz, No. 14.

[16] Az ezred története említi, lásd még: Dunántúli Szemle 1940. évi 7—8. számában Darnay Kálmán: Dunántúli betyártörténetek című cikkét.

fegyveres polgári csapat fáklyás zene közt üdvözlé. 16-án fegyvergyakorlás végett ott összevonult dragonyos ezredet szemlélték meg, melly alkalommal Ferenc főherceg paripán ülve, korát meghaladó bátor ügyességgel bámulni készté az őt látókat. Innen Horpátsra mentek fenséges utazóink".[17]

A Toszkána dragonyosok 1844-ben hagyták el Kőszeget, a felváltó ezred törzse azonban már nem ide, hanem Körmendre vonult be. Az 1843. évi III. törvénycikk tárgyalásánál ugyanis Vas vármegye követei javasolták, hogy a majdan Magyarországra helyezendő tíz huszárezred egyikének — a Miklós cár nevét viselő 9. számúénak — törzse Körmendre kerüljön. A javaslat ebben a formában nem teljesült, de amikor a Toszkána dragonyosok 1844-ben Kőszegről elvonultak, az őket felváltó Károly ulánusok törzse Körmendre került.

Ez az ezred négy évig állomásozott a vármegye területén és itt igen jól érezte magát. Erre vall az a meleghangú búcsúlevél is, amelyet parancsnoka, Wyss Ferenc ezredes intézett a vármegye alispánjához, amikor 1848. április elején ezredét Radetzky olaszországi hadseregéhez indították útba.[18]

A lovasdandárparancsnokság továbbra is Kőszegen maradt.

Az itt székelő dandárparancsnokok között az első, akiről ezt bizonyossággal meg tudtam állapítani, Wolfskeel Keresztély báró vezérőrnagy, a Mária Terézia rend lovagja volt, aki ezt a méltóságot az 1802—1805 közötti években viselte. Lehetséges, hogy már előtte is székelt Kőszegen dandárparancsnok, de ennek eddig semmi nyomát sem találtam.

Wolfskeel utóda a régi hadsereg egyik legjellegzetesebb egyénisége, Frimont János vezérőrnagy lett, aki 1807-ig maradt. Frimont előbb grófi címet kapott, majd az 1821-es nápolyi felkelés után Ferenc, mindkét Szicilia királya az „autoduccoi herceg" címmel tüntette ki. Frimont lotharingiai származású volt, de annyira megszerette Magyarországot, hogy azt második hazájának tekintette és „olyan szépen beszélte annak nyelvét, hogy idegen származását nem is lehetett felismerni".[19] Közvetlen utódának nevét nem tudtam megállapítani.

1810-től 1812-ig Meskó József báró vezérőrnagy volt a dandárparancsnok, aki szintén lovagja volt a Mária Terézia rendnek. Meskó Kőszegen halt meg, itt is van eltemetve. Utóda

[17] Vasi Szemle 1938. évi 5—6. számában a Világ című lap egykori közlése alapján dr. Csatkay: Ferenc József első látogatása Vas megyében című cikke.

[18] Balogh Gyula: Klió szolgálatában, 66. oldal. Wyss, mint cs. kir. dandárparancsnok 1849-ben a csornai csatában hősi halált halt.

[19] A lovas dandárparancsnokokra vonatkozó adatok a m. kir. Hadilevéltár világháború előtti alosztályának iratanyaga, a volt közös hadsereg névkönyvei (Schematismus) és más források alapján. A Frimontra vonatkozó adatok a Nádasdy gróf nevét viselő volt 9. huszárezred történetéből vannak véve. (185. oldal.)

1812—1815 között rövid ideig Splényi Ignác báró vezérőrnagy volt, közben azonban a kőszegi lovasok a Sopronban székelő Auersperg János gróf vezérőrnagy, dandárparancsnoknak is alá voltak rendelve.

A következő dandárparancsnok Hessen-Homburg Nándor herceg vezérőrnagy volt, aki 1815-től 1826-ig töltötte be ezt az állást. Abban az időben még az volt az elv, hogy „a tábornok addig szolgált, amíg akart, vagy tudott", és minthogy a hátországi magas parancsnokságok nagyrészben csak reprezentációs állást jelentettek, viselőik az évnek nagy részét Bécsben vagy birtokaikon töltötték — akár csak a magas polgári méltóságok — szolgálati állomásukra pedig csak a szemlék („Musterung"), nagyobb gyakorlatok és diszelgések alkalmával jöttek el. De annál nagyobb tisztelettel övezték őket és erről a patriarchális korról jegyezte fel a régi Monarchia egyik hadtörténetírója, hogy „a tábornokban mindenki a dicső történelemnek részesét tisztelte . . . ha végig ment az utcán, minden polgári személy kalapot emelt előtte . . .[20] Kőszegen ez a szép szokás sokáig tartotta magát és jól emlékszem, hogy gyermekkoromban még magam is tanúja voltam!

1831-ben a már említett Kress Károly vezérőrnagy volt a dandárparancsnok, akit 1837-ben a Kőszegen állomásozó ezred parancsnoka, Bellegarde gróf ezredes váltott fel, aki azonban csak egy évig maradt. Utóda Spannochi Péter Lipót gróf, vezérőrnagy lett, aki magyar indigéna volt és a város társadalmi életében nagy szerepet játszott. 1841-ben Szerelem Antal vezérőrnagy volt dandárparancsnok, majd egy év mulva Nemes Bellarmi Károly vezérőrnagy követte, aki ugyancsak magyar indigéna volt és 1846-ig maradt ebben az állásban. A szabadságharc előtti dandárparancsnokok sorát Pournayi Burrich Vilmos János báró vezérőrnagy zárta le, aki innen vonult hadba és a sors szeszélye folytán osztrák részen egy olyan dandárnak lett a parancsnoka, amely 1848. őszén a stájer határt biztosította a vas—zalai nemzetőrökkel szemben.

3. Helyőrségek a XIX. század második felében.

A szabadságharc idején Kőszegnek természetesen nem volt állandó helyőrsége: mint az országban mindenütt, itt is megalakult a nemzetőrség, amely a biztonsági szolgálatot látta el. Parancsnoka Preussler Antal, a Radetzky huszárezred nyugalmazott századosa volt. A mozgalmas események nem kímélték meg a várost sem. A közelében levő Horpácson zajlott le 1848. október 11-én az az ütközet, amelyben a Móga hadtesttől kirendelt Karger csoport a vasvármegyei nemzetőrök hathatós segítségével visszavonulásra kényszerítette Thodorovich vezérőrnagy seregét. December 26-án Althann Nándor gróf alezredes parancsnoksága alatt egy vegyes különítmény vonult be Kő-

[20] Horsetzky: Feldzüge seit 1792, 330. oldal.

szegre és így a város osztrák megszállás alá került. Ettől fogva két éven keresztül Kőszegnek nem volt állandó helyőrsége, csupán mint megszálló csapatok voltak itt elhelyezve horvát határőrök, de cs. kir. gyalog- és lovascsapatok részei is.[21]

Mint állandó helyőrség 1850-ben a Clamm-Gallas gróf nevét viselő galiciai 6. könnyű lovas (a későbbi 11. ulánus) ezred került Kőszegre, amelynek parancsnoka az imént említett Althann volt, mint ezredes. Althann ezredparancsnoksága idején különös szeretetreméltóságával a város és környéke mindennemű lakosának nagy megbecsülését vívta ki.[22]

1852. szeptember havában a Károly porosz trónörökös nevét viselő 8. számú vértes ezred került Kőszegre — ugyanaz az ezred, amely Hochenzollern-Hechingen néven 1779-től 1786-ig már itt állomásozott. Parancsnoka Coudenhove Miksa gróf ezredes volt és 1854. június havában hagyta el a vármegyében szétszórtan levő helyőrségeit.

A vérteseket a Kőszegen már ismerős Savoyai dragonyosok váltották fel, akik Bigot de Saint-Quentin Károly gróf, ezredes parancsnoksága alatt 1859-ig maradtak. Itteni állomásozása alatt látogatta meg I. Ferenc József Erzsébet királyné és Albrecht főherceg, Magyarország akkori helytartójának kíséretében az újonnan létesült katonai nevelő-intézetet és ebből az alkalomból az ezredet is megszemlélte.[23]

Ennek az ezrednek utóda a János szász király nevét viselő 3. vértes ezred volt (1918-ban mint a bécsi 3. dragonyos ezred oszlott fel), amely Sedlnitzky Ferenc báró ezredes parancsnoksága alatt 1861. július 20-án vonult el Kőszegről. Követte az I. Ferenc József nevét viselő, galiciai és bukovinai toborzású 11. vértes ezred, amely innen 1866-ban Bolesta-Koziebrodzky Justin gróf, ezredes vezetése alatt indult hadba.[24] Ebben az ezredben szolgált mint hadnagy Rantenbergi Dobner Géza, aki később I. Ferdinánd bolgár cár főlovászmestere lett. Kőszegi lakóházát ma emléktábla jelöli.

Az 1866-i szerencsétlen végű hadjárat után Kőszeg első helyőrsége a Neipperg Ervin gróf altábornagy nevét viselő, morva—sziléziai 12. vértes ezred volt, amely a lovasságnak 1868-ban történt nagymérvű átszervezése után 12. dragonyos ezreddé alakult át. Az átszervezéssel kapcsolatban itt csak a helytörténeti szempontból jellemző adatokra térek ki.

Ekkor szüntették meg a lovas ezredeknél az ezredlelkészi és a hadbírói állást — utóbbinak következtében az eddigi dandárfogház („Stockhaus", Király-utca 83. számú ház) is megszűnt.

[21] Kőszeg város levéltára, Politikai irományok, 1849—1850, továbbá Kusan: Kurzgefasste Geschichte des Oguliner dritten National-Grenz-Infanterieregimentes. (78. oldal.)

[22] Többször hallottam Kőszegen. Althann távozásakor sok ismerősét Kriehuber metszette képével ajándékozta meg.

[23] Hidvéghy: A kőszegi katonai alreáliskola története, 16. oldal.

[24] Schwarzbach: Geschichte des k. k. 3. Dragonerregiments.

Az átszervezésből kifolyólag igen érzékenyen érintette Kőszeg társadalmi és zenei életét, de talán külső képét is az ezredzene feloszlatása, ami 1868-ban történt meg. Gyermekkoromban még voltak idősebb emberek, akik a lovas zenekarról sokat tudtak mesélni. De felejthetetlen szép kép is lehetett, ha a zenekar 24 fuvósa, megannyian szürke paripákon ülve, élükön az üstdobossal („die Musikbande mit dem Paukenschläger an der Spitze") vidám indulókat harsogva, végigvonult a városon!

Vasárnapokon pedig a katonai istentisztelet („Kirchenparade") után mindig térzene volt. Erre természetesen nemcsak a kőszegiek jöttek el, hanem a falvakban elhelyezett századok tisztjei és a környékbeli földbirtokosok is, díszesen öltözött női családtagjaikkal, szebbnél-szebb fogatokon, mert valahogy „noblesse oblige" számba ment a térzenén, amely egyben afféle divatbemutató is volt, megjelenni.

De a katonazenekar nagyban hozzájárult a zenei kultúra fejlesztéséhez is abban a városban, ahol annak alapjai olyan mélyen gyökereztek és ahol már a mult század negyvenes éveiben is híres hangversenyek voltak, amelyek egyikén az akkor már ismert nevű Liszt Ferenc is fellépett.[25]

Kőszegen, kevés kivételtől eltekintve, a katonaság mindig nagyon kedvelt és népszerű volt. A Monarchia minden részéből idekerült tisztek Kőszegen általában igen jól érezték magukat és a város társadalmának széles rétegeivel a legjobb viszonyban voltak, amely még jobban elmélyült attól fogva, amióta az ezredek már nem változtatták olyan gyakran állomáshelyüket. Az idegenből jött tisztek az új viszonyokba igen hamar beletalálták magukat és nemcsak Kőszeg városa, hanem egyéb közületek is számos tanújelét adták a hadsereggel szemben érzett rokonszenvüknek. Így pl. a vármegyék, amelyeknek területén az ezred feküdt, több magasrangú tisztet táblabíráik sorába választottak, mint nemes Sümegh megye Bellarmi vezérőrnagyot. A tisztikar is messzemenően belekapcsolódott a társadalmi eseményekbe és azokból kivette részét: így a negyvenes években megalakult kőszegi magyar kaszinó alapító tagjai között más magasrangú tisztekkel megtaláljuk Spannochi vezérőrnagyot is. A vezető társadalom fiatalságából állandóan akadtak, akik mint hadapródok beléptek a „házi ezredhez" és szép számmal voltak házasságkötések is a lovastisztek és a magyar úri családok lányai között.

A legénység is általában jó viszonyban volt az egyszerűbb rétegekkel, aminek megvolt a természetes magyarázata. Az idegen katonával, akik közül hosszú magyarországi tartózkodásuk alatt sokan hazánk nyelvét is megtanulták, különösen a falusi ember rokonszenvezett, mert megérezte, hogy az idegen

[25] A helytörténeti adatokra vonatkozó legtöbb felvilágosítást Kőszegi József ny. rendőrkapitánytól és Pohl Elza úrhölgytől kaptam. Pohl Elza édes atyja a 12. vértes ezred karmestere volt és később Kőszegen telepedett le mint zenetanár.

katonának sorsa hasonló az ő magyar sarjáéhoz, aki Itália azurkék ege alatt, vagy a galiciai steppéken éppen olyan kényszerűen szolgálta uralkodóját, mint a veneziai, avagy a lengyel és ruthén lovas Magyarországon.[26]

A Neipperg dragonyosoknak azonban sehogyan sem tetszett Kőszeg. Ennek az érzésnek ad visszhangot az ezred története, amikor az alábbiakat írja: „Kőszeg városa ... társadalmi szempontból csak negatívumot nyujtott ... itt nem voltak földbirtokosok, akiknek vendégszeretete Magyarországon közmondásos volt, amit nagyon megéreztünk ..." majd mintegy ellentétképen így folytatja: „... Prossnitz" (idekerültek Kőszegről), „sokkal többet nyujtott, mint a magyarországi helyőrségek ..."[27]

Ennek a hangulatváltozásnak az lehetett az oka, hogy az 1866-i elvesztett háború után a cs. kir. hadsereg az egész Monarchiában, de különösen Magyarországon igen népszerűtlenné lett és ezt a visszahatást a tisztikar ép úgy mint a legénység, még az olyan helyőrségben is, mint Kőszeg, ahol évtizedek során a társadalom széles rétegeivel összeforrt, erősen megérezte, mindezt pedig még tetézte az erősen fellángoló nemzeti érzés is.

A Neipperg dragonyosok parancsnoka Adelsheimi Dunst Gusztáv ezredes volt, aki Lilienbergi Abele Anna bárónővel 1869-ben Kőszegen kötött házasságot és így sok kőszegi családdal került rokonságba.

A hadsereggel szemben fennálló ellenszenv hamarosan megszünt, amikor 1871-ben a Windischgrätz dragonyosok kerültek Kőszegre. Amikor ez az ezred 1884-ben elkerült Kőszegről, tisztjei közül többen is megírták ismerőseiknek, hogy gyalog is szívesen visszajönnének abba a kedves városba, amelynek falai között annyi kellemes órát töltöttek!

A már említett tilalom, amely szerint az ezred tagjainak „az ezredestől le a közlegényig nem volt szabad bajuszt viselniök", 1869-ben megszünt, 1875-ben azonban, amint az ezred történetében olvashatjuk, újra be lett vezetve, „ami az ezredben nagy örömet keltett" — de valószínűleg a nemes város Figaroinak körében is. Az ezrednek 1869-ben meghagyták a lobogóját, amikor ezt az összes lovasezredeknél bevonták és így az egész Monarchiában Kőszeg volt az egyetlen helyőrség, ahol a lovasság lobogóval vonult ki.

A Windischgrätz dragonyos ezred egyes részei végig harcolták a bosznia—hercegovinai okkupációs hadjáratot, majd a hadműveletek befejezése után ismét visszatértek állomáshelyeikre.

Ennek az ezrednek tisztikara forrott össze a legjobban a

[26] A messze idegenben szolgáló huszáraink lelki világának találó képét dr. Rédvay rajzolta meg: Huszáraink hazatérése 1848/1849-ben c. művében.

[27] Strobl: Geschichte des k. und k. 12-ten Dragonerregiments. A kőszegi eseményeknek külön fejezetet szentel, amelynek címe: „12. Die Periode Güns 1866—1871".

város, illetve a vármegye társadalmával, amit az aránylag sok házasságkötés is bizonyít. Ebben a korszakban létesült az „egy éves önkéntesi" intézmény és Vas vármegye fiatalságából sokan a dragonyosoknál szolgálták le katonai évűket, így többek között a későbbi nagynevű ornitológus, Chernel István is.

Az ezredben igen sok vagyonos tiszt is szolgált, akik közül a fáma leginkább egy Thun grófnak nevét tartotta fenn. Ezt a fiatalembert, alig hogy idekerült, atyja azért látogatta meg, mert meg akarta ismerni azt a „fészket", ahol fia, amint írta neki, nem tudta elkölteni apanázsát (?!) Ahol pedig sok pénz volt, ott természetesen nagy mulatságok is folytak — csak nem régen írta meg egy szombathelyi újság, hogy az egyik jobb fajta falusi ház kútjának tisztítása alkalmával több üveg került elő, telve Cliquot szomorú özvegyének könnyeivel. Ez egyszer azonban még élt az a bizonyos legöregebb ember, aki emlékezett is rá, hogy régen ugyan, de mégis igaz volt, hogy a becses üvegek egy mulatozás alkalmával hűtés közben estek bele a kútba!

Az ezrednek kőszegi állomásozása idején négy parancsnoka volt, még pedig Asprungi és Hohenstadti Tunkl Nándor báró (1871—1874), Üxküll-Gyllenbandt Sándor gróf (1874—1879), aki a jelen század elején budapesti hadtestparancsnok lett és Lichtenstein Alajos herceg (1879—1885.) ezredesek. Utóbbi itt húnyt el 1885. március 29-én és a nagyon idős kőszegi emberek még ma is emlegetik temetését, amelyhez fogható gyászpompát azóta sem lehetett Kőszegen látni. A gyászszertartáson nemcsak Ferenc József király, hanem idegen uralkodók is képviseltették magukat. A bajusztalan dragonyosok utolsó kőszegi parancsnoka Paar Alajos ezredes volt, akinek vezérlete alatt vonult el az ezred 1885. szeptember 5-én szükebb hazájába, Klattauba.[28]

Röviddel rá megérkezett az új helyőrség, a Radetzky gróf tábornagy nevét viselő 5. huszárezred, melynek parancsnoka Felsőpulyai Rohonczy György ezredes volt. Itt szolgált, mint az 1. század parancsnoka, Jenő főherceg is, mint fiatal százados. A főherceg Kőszegen nagy népszerűségnek örvendett, a város társadalmi életében nagy szerepet játszott, lelkes zenebarát is volt. A Kőszegen állomásozott utolsó lovaszenekar karmestere, Pohl Richard itt telepedett le, ennél tanult a főherceg énekelni. Kőszeg zenei élete ebben az időben igen magas színvonalon állott: egy kiváló quartett is létezett, amelynek tagjai Pohlon kívül Mazuth századosnak, a katonai alreáliskola tanárának felesége, Tipka későbbi polgármester és Gneisz nevű urak voltak. A quartett próbáinak és előadásainak a főherceg állandó látogatója volt.

A mult század végén Vas vármegyében még nagyban űzték az agarászatot is. A Kemenes-alja földbirtokosainak ezen a

[28] A Windischgrätz dragonyosok története alapján, lásd továbbá 25. számú jegyzetet.

szép sportján a főherceg is részt szokott venni. Amidőn első alkalommal megjelent és a kiscelli (mai celldömölki) állomáson Budakeszy Weöress István német nyelven üdvözölte, a megjelent urakat igen kellemesen lepte meg, hogy a főherceg az üdvözlést formás magyar beszédben köszönte meg.

A főherceget gyakran meglátogatta Albrecht főherceg, tábornagy is, aki akkoriban az egész fegyveres erő felügyelője volt. Albrecht főherceg figyelme ekkor terelődött Kőszegre, mint kiváló gyakorlati terepre. Ennek folyománya volt, hogy 1893. szeptember 17—21. közötti időben itt tartották meg a „királygyakorlatot", amelynél nagyobbszabású gyakorlat ezideig még nem volt a Monarchiában. Ferenc József királyon kívül résztvettek a gyakorlaton Vilmos német császár, Albert szász király, a porosz-francia háború győztes hadvezére, a connaughti herceg, mint az angol haderő főparancsnoka, Albrecht és még több főherceg, az akkreditált katonai attasék, külföldi katonai missziók, a német vezérkar főnöke — úgy hogy ez az aktus aranybetűkkel íródott be Kőszeg városának annaleszeibe.

A Radetzky huszárok 1889-ben hagyták el Kőszeget és Bécsbe kerültek. A felváltó ezred, a 11-es huszárok azonban már nem Kőszegre, hanem Szombathelyre kerültek, ahol időközben megépült az egész ezredet magába fogadó „I. Ferenc József lovassági laktanya".

Kőszegre ezután már csak hosszabb-rövidebb ideig különítették ki a soproni 9., illetve a szombathelyi 11. huszárezred egy-egy századát. A 9. „Nádasdy" huszárok egy századával állomásozott itt, a későbbi limanovai hős, Muhr Ottmár mint százados, utoljára pedig a 11. huszárezred 6. százada volt Kőszegen elhelyezve 1912. februárig, majd amikor ez az ezred Galiciába került, Kőszeg végleg megszűnt lovassági helyőrség lenni.

Az utolsó dandárparancsnokokról kell még pár szóban megemlékeznem. Az 1850—1869 közötti évekből adataim — sajnos — hiányosak. Az ötvenes évek derekán rövidebb ideig a már említett Althann ezredes töltötte be ezt a méltóságot, 1869-től 1874-ig pedig Villatburgi Villatta Guido vezérőrnagy volt a dandárparancsnok. Utóda Nemes Pulz János vezérőrnagy volt 1877-ig, aki mint nyugdíjas Kőszegen telepedett le és mint a város társadalmának köztiszteletben álló tagja itt halt meg 1905-ben. Egyébként Villatta özvegye is úgy megkedvelte a várost, hogy férje halála után ide költözött vissza. 1877—1878-ban Joelson Alfréd lovag, vezérőrnagy volt a dandárparancsnok, majd a sort Lichtenberg-Mordaxt-Schneeberg Artur gróf, vezérőrnagy zárta be, aki a parancsnokságnak 1885. szeptember 5-én Pozsonyba történt áthelyezéséig viselte ezt a méltóságot.[29]

[29] A mult század hatvanas éveiben a kőszegi lovasezred a Sopronban székelő lovas dandárparancsnokságnak volt alárendelve. 1866-ban Virtsologi

Lichtenberg grófnéról tudni véli a fáma, hogy a régi városkapu lebontásában neki is része lett volna. Egyízben ugyanis arról panaszkodott volna a polgármesternek, hogy az ósdi torony elfogja kilátását. A szókimondásáról ismert, egyébként azonban nagyon lovagias podeszta, Fügh Károly erre állítólag azonnal elrendelte volna a torony lebontását . . . Se non e vero, e ben trovato — ha a sok vihart látott torony ma állna, bizonyára műemléknek lenne nyilvánítva — akik azonban ismerték még a régi építményt és a helyén azóta emelt Hősök tornyát is, egyértelműleg mondják, hogy bármint történt légyen, nem volt nagy kár, hogy így történt és a régi torony eltűnt.

*

A közös hadsereg lovasságán kívül Kőszegen mintegy húsz évig honvédlovasok, vagy mint 1880 óta elnevezték őket, honvédhuszárok is állomásoztak. A honvédségnek 1869. őszén történt felállításakor ugyanis tervbevették, hogy Szombathelyen honvédlovasságot helyezzenek el. Szombathely erről lemondott, ellenben Kőszeg hajlandó volt az épülőfélben levő honvéd gyalogsági laktanyát akként kibővíteni, hogy ott lovasságot is lehessen elhelyezni. Így állították fel aztán 1869-ben Kőszegen a „soproni 27. számú honvéd lovasszázadot", majd 1874-ben ide helyezték Magyaróvárról a 39. századot is. A honvédségnek ugyanebben az évben történt átszervezése alkalmával a két század a veszprémi 7. honvéd lovasezred „2." osztálya lett, amelynek parancsnoka 1877-ig a rangidős százados, ettől fogva pedig kinevezett törzstiszt volt.

A mult század nyolcvanas éveitől fogva a honvédhuszárok állományát többször is emelték, sőt az osztály századainak számát később háromra emelték. A laktanya kezdett szűkké lenni, amit az ezredparancsnok, Hubert Andor ezredes sokszor kifogásolt. A nyolcvanas években Zala vármegye közönsége ismételten kérte, hogy helyezzenek el Zalaegerszegen katonaságot, amire a megismétlődő zsidóellenes zavargások miatt is szükség volt.

Így indokoltnak látszott, hogy a honvédhuszárokat oda vigyék, ami 1890 nyarán történt meg, amikor a fehérprémes, vörösszínóros huszárok is búcsút mondtak Kőszegnek és elvonultak új állomáshelyükre.[30]

*

Kőszeg városa több mint kétszáz éven át a Monarchia számos lovasezredének adott otthont. A külső fény és ragyogás, amelyet ezeknek az ezredeknek színpompás, díszes egyenruhái a városnak adtak, ma már álomnak tetszik. De a valódi

Rupprecht vezérőrnagy töltötte be ezt a tisztet. Az akkor Kőszegen állomásozó vértesek 1866-ban a Holstein-Glücksburg herceg altábornagy parancsnoksága alatt álló 1. nehéz (tartalék) lovashadosztály kötelékében harcoltak.

[30] Berkó: A magyar királyi honvédség története 1868—1918 alapján; lásd még 25. számú jegyzetet.

értéket az jelentette, hogy a tisztikarok, amelyekben a Monarchia minden országának fiai foglaltak helyet, soraikban akárhányszor történelmi nevek viselői is, a város mindennapi életének egyhangúságába mindig új életet hoztak és annyira megszerették Kőszeget, hogy amikor innen elkerültek, a város jóhírnevének, kulturális intézményeinek, valamint élénk társadalmi életének emlékét a szélrózsa minden irányába magukkal vitték és így a városnak állandóan új barátokat szereztek. Sokan ide jöttek vissza, mint nyugdíjasok, így lett Kőszegből aztán afféle „kis Grác", aminek gazdasági előnyei is megvoltak.

Mindez ma már csak szép emlék, de akit Kőszeg multja érdekel, bizonyára szeretettel olvasta el neki szentelt soraimat.

*

GÉZA VIDOS: *Die Kavalleriegarnisonen der Stadt Kőszeg von 1681 bis 1912.*

Auszug. Die Stadt Kőszeg war von 1681 bis 1912 mit geringen Unterbrechungen die Stabsstation der vornehmsten Reiterregimenter der alten Monarchie. Sie war aber im XIX. Jahrhundert auch der Sitz eines Kavalleriebrigadekommandos, auch stationierten hier in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts Honvédhussaren.

In den Reihen der hier gelegenen Offizierskorps dienten selbstverständlich Angehörige aller Stämme der Monarchie, die sich in das gesellschaftliche Leben ihrer ungarischen Garnison recht bald einlebten. Als dann diese Offiziere das Soldatenlos in alle Windrichtungen zerstreute, dachten sie stets mit grosser Liebe an ihre niedliche Garnison zurück und haben derselben überall gute Freunde verschafft.

Sehr viele Offiziere wählten sich zu ihrem Ruhedomizil die Stadt Kőszeg, die infolge dessen den Kosenamen „Klein-Graz" führte.

Juhász Gyulához

Te voltál itt a költő, bús, magányos,
miként elődöd: Virág, Dayka, Ányos,
vagy mint Arany, a szent öreg, úgy éltél
a szürke porban, a szegedi révnél.

Szívedben furcsa bánatok zokogtak,
zord titkai a távol csillagoknak,
vagy Thonuzóba könnye sajgott benne,
rokontalan, nagy, bánatos szemedbe?

Tán Anna lelke sírt, vagy Európa,
Tápé pipacsa, s a homokos róna
zokogott árva sípodon oly mélán?

Most, hogy a rögben aluszol már némán,
jobban megérzem, mi fájt és mi bántott,
de, lásd: az a könny volt a te cigányod.

Bárdosi Németh János

Ezerszer is találkozunk...

Én,
Ágoston zarándok,
meakulpás és kiskátés keresztény,
filiszter sétapálcikámmal
itt ballagok a jobboldali mesgyén.
A napi terhet dolgozó szobámban
csendes undorral lemálháztam.
És most megkönnyebbülten
a barátomhoz baktatok,
kinél kávém és kétszersültem
szokott órában vár reám.
...„Hé, kisapám!"
(Így fogom szundító székéből
Bélámat felugrasztani).
„Mit szólsz hozzá, hogy Ede bácsi
a villamos- s a kofapörben
végre a sarkára mert állni?
De legeslegelőször is
elő a török masinával
s egy szőkepettyes médiával!"...
Mondom:
így füstölögve s fütyörészve
ballagdálok a jobboldali mesgyén
a muló Ma híg élveit keresvén.

Te,
Ferenc vagy János vagy éppen Mihály,
balról, az útközépen menetelsz,
méltóságteljes kiskirály.
Parádés paripáidon
fekete-fehér díszdrapéria.
Kísérő apródaidon
sujtásos ünnepi libéria.
Úgy látszik, messze utazol...
...a legvégső instanciára.
Szivarra, illatos kávéra,
meleg kuckóra gondod: nulla.
Csunya szó, de sokan úgy hívnak:
kukacmagazin, gennyes hulla.
Reád csukták a lakatot.
Minden barátod elhagyott.
Nem méri már senki a lázad...
Ám teneked már mindegy mindez:
földi dolgokra csak legyintesz.
Ablaktalan koporsóházad
— szellőtlen, lomha, barna bárka —
imbolyogva úszik veled
a titoktárnás másvilágba.

Én szélről, te középen,
én hátul még, te már elül
tavasszal, ősszel, nyáron, télen
így ballagunk nap-napután
közömbösen, idegenül.
Ezerszer is találkozunk.
Suroljuk egymást könyökünkkel.
Néha megállunk tétován,
bambán egymásra bámulunk . . .
Mintha nyelvünkön volna valami,
— bölcsőről, sírról pár őszinte szó —
de egyikünk se meri kimondani.
Nincs egymáshoz egy fukar félszavunk,
s torlódó kis és nagy csodák zajában
mezitlábas, süket zarándokok
zsibbadtan, némán tova baktatunk.

1939. augusztus hó 28. *Pável Ágoston.*

Könnyű őszi dal.

Teregetik a felhőket,
kergetőzik fönt a szél.
Felhőingnek ujjába fúj,
szakadozik a kötél.

Fürge fecskék bújnak át
a felhőgatya szárain.
Didereg a fa levele
az eperfa ágain.

Lúdbőrözik a föld háta,
hideg már a szél lehe.
Innen-onnan a fecskék is
készülődnek dél fele.

Katángkóró kék virága
árokparton integet.
Fönt a dombon az erdők már
falevelet hintenek.

Gazdag Erzsi.

Regösdalaink rejtélye VII.

A Nibelung-dal viszonya a Csaba-mondához.

KALLÓS ZSIGMOND dr.

I. — **A Csaba-monda nibelungi elemei.** A Csaba-mondának a krónikákban reánk maradt foszlányai eddig még csak arra sem voltak elegendők, hogy belőlük a már idestova százéves kutatás a monda eredetére vagy értelmére akármilyen csekély világot derítsen, nemhogy az az egyetlen vonás, t. i. **a hún** *keret*, mely benne a Nibelung-énekkel vitatlanul közös, ennek a magyar mondával egynek bizonyítandó eredetéhez, egymással való igen szoros kapcsolataikhoz támaszpontul szolgálhatott volna.

Ezeknek a kapcsolatoknak feltárását, de különösen a Nibelung-dal keletkezésének körülményeit tűzi ki a jelen értekezés feladatául.

Petz Gedeon a magyar húnmondákról szóló ifjúkori művében (1885), a bennük gyéren foglalt nibelungi elemek kedvéért, a német mondaköröket ebben az irányban igen alaposan átvizsgálta. Mennél gazdagabb volt nála az apparátus, annál inkább kellett — a dolgok akkori állása mellett —, Hunfalvynak (1876, 1881) és Riedlnek (1881) túlságosan józan álláspontjával szemben újra csak azt tanítania, hogy a magyaroknak *volt* saját húnmondájuk és még azt is, hogy ennek nibelungi elemei (akár közvetlen, akár közvetett úton), magától a néptől, nem pedig egyenesen a hősi énekből jutottak a magyar krónikások tolla ügyébe. Az azóta elmúlt 50 év alatt, és főleg utóbb, úgy a Nibelung-ének kutatása terén, mint a húnmondák körül is történt egy s más, ami a Petz-féle és más későbbi eredmények újabb megvizsgálását indokolttá teszi.

XI. századi esemény a Nibelung-énekben és a Csaba-mondában. Nemcsak a Nibelung-dal második feléről, hanem a Csabamondáról is, amely a krónikákban az ú. n. húnmondák végét teszi, bebizonyosodott, hogy egy és ugyanannak a századnak: a XI-nek első feléből vett történések visszavetítései a korai hún időkbe. Ezáltal mindkettő megint közös történelmi plateforme-ra helyeztetvén, olyan közelségbe kerültek egymáshoz és hozzánk is, hogy nem egy eddig megoldhatatlannak vagy kétesnek tetsző kérdés bennük megvilágíthatóvá válik. Mindegyikben hún lepel alatt a magyar szentistváni korszaknak csaknem ugyanazon eseményei szólnak hozzánk.

Hóman Bálint Nibelung-dal elmélete. Hóman a Nibelung-ének II. felének tragikusan sötét főszereplőiben világosan felismerte Szent Istvánnak és Gizelának vonásait, mégpedig abban a kedvezőtlen megvilágításban, ahogy ők a közvetlen utódok előtt lebegtek. Az ének véres végjeleneteiben (Riedlnél: Kriemhildens-Not) Hóman meglátta „azt a küzdelmet, mely a magyar

Gesták szerint, István halála után a magyarok és a német vendégek között dúlt, azért, mert Gizela és „fivére" a magyar trón örökösét: Vazult kegyetlenül megvakíttatta. A harcban az összes németeket és kereszténveket, a gonosz királynővel egyetemben meggyilkolják."

Hogyan vezették Kriemhild Etelhez.
(Hundeshagen XV. sz.-i Nibelung-kéziratából.)

A Nibelung-ének előzményei (részben Attila személyét is beleértve) látszólag a német mondakörből merülnek ugyan, a továbbiak folyamán azonban valamennyi szorosan XI. századi magyar (és bajor) történésekhez illeszkedik. Valóságos költészettani prochronismus lenne, bűnösöknek és ártatlanoknak a német hőskölteméný végén torlódó tömeghalálát holmi, a görög irodalomból ismert „végzet-tragédia"-elmélettel magyarázni. Az itt következő rövid taglalásból az fog kitűnni, hogy a költő a Hóman (és már előtte is, sejtésszerűen Cassel: 1848, és Karáa

csonyi: 1905) által megjelölt véres magyarországi történéseket használta fel tisztán politikai irányú erkölcsi tanulság nyujtására.

Tartós bajor-magyar barátság a X. században. Azonban az a kérdés, hogyan jutott a *német* költő abba a helyzetbe, hogy a magyar ellenzéknek álláspontját, illetőleg a közvetlen *német-ellenes* utókornak az első magyar királyi párról szóló felfogását magáévá tegye, Hómannál még fel nem merült. Ő beéri avval a mindenesetre igen fontos történeti megállapítással, hogy a bajor és magyar udvarok között 913 után, száz éven keresztül, csaknem megszakítatlanul, valami idillikus barátság esete forgott fenn. Ez a tényállás mindazok után, amiket a honfoglaláskori magyarok portyázásairól tudunk, nem csekély mértékű csodálatra érdemes, és nemcsak a két népnek dinasztikus vonatkozásaiban, hanem épúgy történet-néprajzi érintkezéseikben leli magyarázatát, amelyek közelebbi vázolásába itt nem bocsátkozhatom. Hómannak meglepő tanítása alapján, szemmeltartva regös-tanulmányaim és egyéb idevágó kutatásaim eredményeit, megkísérelhettem a német költeménynek fenti politikai tanulságaihoz közelebb férkőzni.

A m. hittérítés előzményei. A német-római császárságnak folyton emelkedőben lévő hatalma mellett, és olyan időben, mikor a pápák az egyik féltől megválasztatva, a másik által elmozdíttattak, vagy meg is ölettek, az általános térítő akció a magyarságnak különösen bajor befolyásra bekövetkezett európaiasodása ellenére is, Geiza alatt még a legszomorúbb következményekkel járhatott volna. Végül, de már csak Geiza halála után, az erélyes II. Szilveszter pápa idején és III. Ottó császárnak ingadozásra hajló magatartása következtében hirtelenül kedvezőbb politikai helyzet állott elő. De a térítő folyamat sikere érdekében még sokkal döntőbbé vált az a fordulat, hogy mindjárt István megkoronázása után sógorának, az Ottó-házbeli II. Henriknek (a Szentnek!) személyében (1002) éppen *bajor herceg* emelkedett a császári trónra. Ő fivére volt Gizelának, és általa keresztény és egyúttal lovagi szellemben gondoskodás történt arról, hogy a két nép közötti hagyományos barátságot semmi meg ne zavarhassa. Ha nem történt is erre nézve írásbeli megállapodás, mégis egy szentül fogadott megegyezés jutott érvényhez, hogy az új keresztény állam talpraállása, első boldogulása, mellékcélok nélkül, zavartalanul mehessen végbe.

Proelium Crumhelt. A frank háznak a császári trónra való emelése által azonban, de különösen közvetlenül István halála előtt és után, a magyar helyzet hirtelen felborult. Idegen udvarosoktól ártalmasan befolyásolva és a bekövetkezendő királyválság miatt gyanakodóvá válván, a magyar trónon székelő bajor hercegnő hajlott a császárnak Magyarország hűbéresítésére törő tervei felé. Vazul megvakíttatása, az Árpád vérbeli hercegek menekülése és Péter hűbéri esküje azonban felkeléseket és némely, éretlenségük miatt a megtért magyarság által

is még teljesen felelőtlennek felismert pogány lázadók részéről az idegeneknek tömeges lemészárlását vonták maguk után. A bajorok a véres eseményben Isten büntetését ismerték fel azért, mert a császár politikája által a hű baráti szövetségen és a lovagi becsületen jóvátehetetlen sérelem esett. A bizalmat, melyet egy megtérő nép, élén a keresztény királlyal, az új hitbe és annak első képviselőjébe vetett, egy meggondolatlan asszony (a háttérben magával az erőszakoskodó császárral) lábbal taposta. Mindkét botrány (a megvakítás és az öldöklés) néhány évtizeden át úgy hatott, mint holmi chronique scandaleuse és röviden Gizelától indult vérengzésként, később pedig ezen a megbélyegző néven került (irodalmi reminiszcencia gyanánt) a köztudatba: Krimhild csatája.

II. — A Nibelung-dal személyei típusok. A frank királyok, és különösen III. Henrik, a bajorokban ép oly makacs ellenzékre akadtak, mint akár a szászokban. Persze, azért a bajor költő mégsem tagadja meg soha állhatatos német érzelmeit. A Nibelung-ének második felének személyei számára lázasan és hiába kutattak XI. századi történelmi mintaképek után. Azonban legtőbbször sokkal inkább szabályos típusokkal, sőt *szimbolikus* beállítású jellemekkel van dolgunk a szereplőkben.

Rüdiger. Így mindjárt a jólelkű Rüdiger alakja a feddhetetlen bajor nemességet mutatja. Benne „a bajorság" száll síkra, lovagiasan és érdektelenül a magyarok veszélyben forgó szabadságáért. A nem nagy birtokú lovag fáradhatatlanul áldozza javait és erkölcsi erejét a becsületes célra. Saját bajor erényei, valamint családjának derekassága, méltóvá teszik leányát a királyfi: Geiselher szerelmére, vagyis a német királyi trónra. Valóságos apotheozisa ez a bajorok honának. Választani kényszerülvén egyrészt a lovagi becsület megvédése, illetőleg a magyarok iránti régi barátság, másrészt a kíméletlenül hatalmaskodó királyok közt, az utóbbiak kezétől inkább elviseli a halált, semhogy a német becsület oltárán hozandó áldozattól visszariadjon. Halála valószínűleg egyúttal jelzi az eddigi idillnek fájlalt korai végét is.

Hagen. Hagennek élesen megrajzolt és erős vonásai ismeretesek. Magyar vonatkozásban benne a *frank nemesség* tagadja, hogy erről az országról szabad lenne lemondani; mégpedig alkalmasint egy olyan lappangó szillogizmus alapján, mely szerint „a keresztény németek bírták az országot a magyarok megérkezése előtt. Most, hogy a magyarság ugyanazoknak a németeknek (bajoroknak) utódai által szintén elérték a kereszténységet, a németek elsőbbségi joga Magyarországra, mint hűbéres államra, újra feléledt." (Voltaképen a császári udvar tudomást szerzett az országnak egynéhány, a térítő akció folyamán feltárult gyengeségéről és felmerült gyakori egyenetlenségeiről.) „Ezek következtében az a meggyőződés kerekedett felül, hogy a német hatalom érdekében félre kell tenni minden

érzelgős lovagi vagy holmi kereszténvi tekinteteket." A merész, büszkén céltudatos, és még a halálig is követett elhatározásnak Rüdiger épp úgy, mint a magyarbarát költő mégis a legnagyobb tisztelettel adóznak.

A Rajna kincse. A császári, életre és halálra védelmezett hűbérúri jognak jelképe a Rajnába süllyesztett nibelungi kincs. Ezt minden áron vissza kell szerezni, és német talajon kell megőrizni.

A „Nibelung-hon" jelképezi a német sorsot, „kincse" pedig a magyar földre való jogot. Ez a kincs egy időre talán el is tulajdonítható, a sors maga a kincs visszaszerzése után talán végzetté is válhat, de az *igényt* feladni ezentúl soha többé nem szabad.

A „halhatatlan" Detre. A gáncstalan, „halhatatlan" méltóságában ragyogó hűbéreskori lovagság eszményét Dietrich példázza. A lovagság bíró, sőt legfőbb erkölcsi fórum mindenek fölött. Nem szégyen Hagen és Gunther számára az, hogy ő általa legyőzetnek, és megkötözve vezettetnek a királynő és végzetük elé. Krimhildet magát Dietrich hűbérese, Hildebrand sújtja halálra, megint azért, mert a hősökön váratlanul elkövetett gyilkosságaival a lovagság eszménye ellen vétett.

Geiselher „a gyermek". „A gyermek", *Kriemhild védője*, képviseli a királyok között is a gonosz tettekben ártatlan lovagságot. Mint ilyen, Geiselher példázza a majdan belátóbb német jövőt, és persze, egyúttal szintén a németségnek azt a részét, mely nem kíván osztozni a szertelen hatalomvágy istentelen túlzásaiban. Ennélfogva a legnagyobb mértékben méltó a bajor Rüdigerhez és ennek családjához. Éppen olyan ártatlanok, és a magyarsághoz, nem pedig a frank hatalmi törekvésekhez szítanak a többi nemfrankok is az udvaron: thüringiek és dánok. Ott küzdenek és halnak hősi halált: ártatlanul ők is, a húnok oldalán. A burgundi királyokon a frank uralkodóház értetődik. II. Konrád császár Burgundiát III. Rudolf burgundi királytól kapta örökségül (1034) és későbbi német császárok is megkoronáztatták magukat burgund királyoknak.

A káplán. Ennek *névtelen* alakja még a többieknél is személytelenebbül van ábrázolva. Hagentől (az egyházzal együtt) a „hajóból" kivettetvén, megátkozza a burgundokat és visszatér Wormsba. *Ez a szintén megbotránkoztava tiltakozó német egyház átka.* Sok térítő valószínűleg előre látta a veszélyt és menekült. Legtöbbje ugyan áldozatául esik „Kriemhild csatájá"-nak; a költő azonban nem szerepelteti őket is a halálukért ártatlanul küzdők sorában, nehogy kortársaiban azt a gyanut keltse, mintha bizony a magyar fölkelés akár joggal, akár bosszúból egyúttal az új egyház ellen is irányult volna. És valóban nem irányult ellene: az új hit már jóval István előtt elég mély gyökereket vert a lelkekben. Csakhogy ezután, a magyar térítés teljessé tételére, német papok helyett inkább *szláv* „káplán"-okat kellett

alkalmazni. (A német káplán visszatér hazájába.) Valószínű, hogy ebben rejlik oka annak is, hogy a magyar lithurgiának számos kifejezése szláv és nem német jelleget öltött.

Siegfried. Abban, hogy a rémtettek sora a végső énekekben éppen Attila fiacskájának halálával kezdődik, Hóman is a szent király családjában végbement eseményeknek első tragikus fejezetét sejti. Ennek a kornak szellemtörténete körül végzett kutatásaim valami csodásan mozgalmas, megrendítő képet adnak. A királyi család semmiképen sem maradhatott kívül ezeken a lelki viharokon. A szertelen bosszú leitmotívjában része lehet valami sanda gyanúnak is, melyet bujtogató idegenek ültettek a királynő szívébe. István két fia korán lett a halál martaléka. A makacs magyar ellenzéknek ilyenforma megvádolásai, amíg a király erejének tudatában volt, nem üthették fel fejüket. (Kézai:) „. . . sed Ditrici astutia Veronensis ac principum Alemanniae, quibus rex Ethele *in collo residebat* imperando . . ." Az előzők után könnyen felmerülhet az a sejtés, hogy a burgundi bősz vitéznek, Hagennek Siegfrieden és a nibelungi kincsen elkövetett orvtette szintén csak burkolt, szimbolikus jelentéssel fejthető meg. Valószínű, hogy Siegfriedben is az új magyar térítést sújtja a frank nemesség szertelen hatalmi vágya, éppen akkor, amikor az, a lovagi környezetbe vetett bizalommal, gyanútlanul további enyhülést készül meríteni a hit tiszta forrásából. Az általa legyőzött sárkány vérében megfürdött hős egyetlen sebezhető pontjának mythikus beállítása szintén csak jelképesen értendő. A költő evvel arra a fent már jelzett körülményre céloz, hogy az eddig legyőzhetetlennek vélt, és pogányságának leküzdése által is csak megerősödött magyarság némely gyengéje nem szándékosan, de mégis éppen a kereszténység felvétele által (és a térítők nyomán) lett köztudomásúvá. Ezeket a hiányokat tehát, mint féltve őrzött titkot, éppen Kriemhild személyében, bár jóhiszeműen, mégis csak az új népet szeretve magához ölelő kereszténység árulja el a csalárd törvetőnek. Hogy a régi félelmetes erőhöz képest miben állottak a hódító népnek ezek a gyengeségei, könnyű elképzelni. A Siegfried vállára hullott hársfalevélen az ősi magyar szilaj erkölcsöknek a kereszténység felvétele által történt megszelídülését, a többi európai néppel erő tekintetében is egyazon, tehát gyengébb sorba való helyzekedését kell érteni. Siegfried esetében, beállításunk szerint, természetesen még a gyilkosságnál is súlyosabban esik latba a gyengeségek alattomos, lovagiatlan kifürkészésének a módja és kihasználása. Ugyanilyenek a bősz vitéz fondorlatai a Rajna kincsének elsajátításakor, valamint a káplán (t. i. az egyház) elleni merénylet kieszelésénél és végrehajtásánál is. A passaui érseknek, Pilgrimnek Geiza idejében a pápához a magyarok megtérítése érdekében írt leveléből egy másik ilyen gyenge pont kerül elő. A pogány magyaroknak a levélben sokat hangoztatott engedékenysége, sőt erősen érezhető jóakarata, a bennszülött (bajor)

keresztények vallási gyakorlatával szemben, nem számítható ugyan a gyenge pontok közé. Ebből legfeljebb a fent hangoztatott bensőséges viszonyra lehet következtetni magyarok és bajorok között, továbbá a keresztény kultúrának már említett, gyorsan bekövetkezett hatására. De a levél arról is szól, hogy a keresztények majdnem olyan számban vannak, mint a pogány magyarok. Ez a nyilvánvaló túlzás csupán az autochtonoknak keresztény voltáról beszél, arról azonban természetesen hallgat, hogy elmagyarosodásuk már elejétől fogva folyamatban volt. És hallgat a honfoglalás előtt, valamint a X. század folyamán áttért magyarokról is. De a jelentés ilyen alakban is mindenesetre a felszínre került gyenge oldalak egyikét tárja elénk.

Kriemhild. A fentiek szerint Kriemhild személye a magyar népnek összeforrását, friss „egybekelését" jelenti az őt szeretetében, féltő gondjában részesítő egyházzal. Lehetséges, hogy Siegfried nemes vonásaiba a magyar Imre herceg mennyei erényeinek rajza is vegyült, ami által a jellemnek jelképes volta egyéni vonásokkal bővül, ill. enyhül.

Kriemhild jelleme a Dalban valósággal ketté hasadó. Míg az első részben, mint már hallotuk is, még jelképesen, a szerető „hitvesnek" ábrázolása a költő célja, addig a másodikban teljesen a *magyar hagyománynak* megfelelően: egyéni vonások, személyes konokság és engesztelhetetlen bosszúvágy lesznek rajta úrrá az enyhe lelkű király oldalán. Ám Siegfried jegyese- és nejeként is megőrzött ez a jellemkép egyet-mást a magyar hagyományból. Ez ugyanis a történeti igazsághoz híven, egészen másképp bírálta meg emlékezetében a királynőnek *ifjabbkori* alkotásait, vagyis hálás maradt kegyes alapítványaiért és általában a térítő munkában tanúsított szerető részvételéért. Innen a fentemlített „kettéhasadás" a Dalban is.

Mivelhogy a bajor fejedelmi ház ép oly kevéssé szerepelhet a Dalban *név szerint*, mint akár a frankoké, Kriemhild nem a *bajor*, hanem már a meseszövés érdekében is, mindjárt a *burgund* királyok húgának van feltüntetve. Ez a felfogás különben a dolgok egyszerűsítésére törekvő hagyományban is meglehetett. (Ez István utódját, Pétert is Gizela *fivérének* tüntette fel.)

A bajorok. Az erőszakos frank akarattal szemben álló bajor felfogás, jelképesen, háromféleképen is nyilvánul. Rüdigernek (és Eckewartnak) nyájasan kiegyenlítő és kiengesztelő törekvéseiről külön volt szó. *Evvel a magatartással szemben* Gelfrat őrgróf és fivérének Elsének révésze, 100 vitézzel együtt, életükkel fizetik meg azt, hogy a Majnán történt átkeléskor a burgundok, ill. Hagen szertelenségeinek ellenszegülnek. Mindez jelkép. Egy *harmadik*, a bajor álláspontnak történetileg és egyénileg is hűen jelentkező árnyalata „a királyok nagybátyjá"-ban, Pilgerin püspökben van adva. Hogy ezt az árnyalatot megfesthesse, a költő tudatosan egy látható anachronizmushoz folyamodik. Passau püspöke u. i. az *előbbi, kihalt nemzedékhez* tartozik. Politikailag I. Ottó császár halála után (973), valóban az

ifjabb Henrik, bajor trónkereső *ellen,* vagyonával és karddal II. Ottó császárért szállott síkra. Ez által a püspök a bajorokon kívül a magyarokkal is ellenséges viszonyba került, akik birtokait ismételten pusztították. (Fessler I : 81). Az idevágó 2—3 strófával a költő mintegy azt akarja jelképesen mondani: ha az esküszegő császár pártján álló bajort, feltétlen barátot akartok látni, olyat már csak egyenesen a holtak között lehet keresni; sőt az is elfogult, mert közeli rokon.

A királyok. Gunther és Gernot csaknem árnyékkirályok. Néha úgy látszik, mintha nem is volna más létjoguk, mint Hagen hamisságait jóváhagyni, vagy legfeljebb szóval mérsékelni. Volker is voltaképen pendantja a bősz leventének. Azonban arra lévén hivatva, hogy egyúttal a német költői rend hírét is emelje, elég élénken van színezve.

A mythos keretébe talán éppen csak Brunhildnek élettől duzzadó alakja tartozik. De itt is meggondolandó, hogy történeti és esetleg jelképi minőségét csak azért nem tudjuk többé kimutatni, mert a királyi udvarok *belső* viszonyairól alig van pontos hírünk. Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a Dalnak későbbi átköltője, holott nagyjában elég híven követi az előtte álló mintát, némelyik jelképet már nem értette.

Hogy a Dal Attilájának semmi közös vonása a történeti hún királynak egészen másképhető lényével nincsen, hanem hogy teljességgel a magyar térítő királynak öreges képét mutatja, úgy ahogy az utókor hálátlan emlékében Gizeláé mellett tovább élt, Hóman már eléggé hangoztatta.

Ilyenformán, mint, Gizelával együtt, a cselekvés történeti magvának hordozója, István (Attila) alakja sem jelképes, hanem történeti szerepében, egyénileg van ábrázolva.

III. — A Csaba-monda a Nibelung-dal folytatása. A Csaba-eposz kompilátora is voltaképen az elsőbbségi kérdésből indult ki: „Nem igaz" — ez Kézainál a rejtett értelem lényege, — „hogy a német-keresztények korábbról eredő jogot formálhatnának Magyarországra. Ez a jog kizárólagosan a magyarokat illeti meg. Még ha csupán az európai és különösen a német hagyományokat követjük is, mint a jogalap forrását" — így okoskodott tovább a magyar szerző —, „ott is a magyarokat mindig azonosaknak találjuk a húnokkal, akik pedig a németeknél századokkal korábban vették birtokukba az országot. Így a magyarokban voltakép csak a húnok újították fel elvitathatatlan igényüket. Ez a szerző szerint eléggé kitűnik a Nibelungének régi fogalmazásaiból, épúgy, mint ennek legújabb, t. i. XI. századi, különben is magyarbarát formájából." Ilyenformán elég volt a kompilátornak az európai felfogást magáévá tennie, és azt *német mintára,* egy a hún időkbe visszavetendő, tisztán magyar esemény keretébe beilleszteni. Evvel aztán egyenes magyar folytatása állott elő a német költeménynek, ugyancsak a frank királyok ellen fordított politikai éllel: voltaképen egy szellemi támasz azokhoz a küzdelmekhez, melyeket a magyarság

a XI. század második felében a frank követelések ellen eredményesen megvívott. Valószínű, hogy a magyar eposz csak szóbeli fogalmazásban terjedt el.

A Csaba-monda XI. századi magyar eseményt vetít vissza hún időkbe. Az a fontos XI. századi magyar esemény, melyről az imént azt állítottam, hogy a magyar „hún eposz"-nak alapjául szolgál, dunántúli renitens pogányoknak, mindjárt Szent István megkoronázása után, Erdélybe és Moldvába irányult emigrációja volt. Továbbá az ott időben is váratlanul messze kitolódott számüzetés ténye, és végül szintén nagy feltűnést keltett visszatérésük a király halála után. Anonymus ezt az eseménysorozatot nem a hún időkbe, hanem a magyar honfoglalás korába vetiti vissza. Az emigrációnak fordulatos fázisai a magyar regösdalokból, az erdélyi, *didergésnek* nevezett húsvéti szokásból, és a *Júlia Szép Leány* ballada változataiból kerültek napfényre. Mindezekről ismételten írtam a Dunántúli Szemlében megjelent regös tanulmányaim során (1935—1941.)[1] A fázisoknak az ú. n. Csaba-mondába való beillesztésére, illetőleg a hún korba való visszavetítésükre e helyen alkalomadtán vissza fogok térni, és evvel, éppen a fenti nibelungi elemektől eltekintve, minden egyes szó vagy fordulat az eddig rejtélyes Kézai-féle Csaba-szövegben végre érthetővé fog válni.

A monda nibelungi elemei magából a dalból valók. Melyek hát Kézai Csaba-szövegének nibelungi elemei? A Kriemhild név, a „proelium Crumhelt" és Dietrich szerepe. Ha a fenti Csaba-invenciónak alakítója a politikai tendenciához való mintát, és azt a fogást is, hogyan lehet saját százada eseményeit visszavetíteni és beleilleszteni hún időkbe, mind a Nibelung-éneknek köszöni, miért ne származhatna éppen Kriemhild és Dietrich neve is ugyancsak az énekből? Hol és mikor adódott, akár a történelem folyamán, akár bármi mondában, másutt, mint éppen a Nibelung-dal utolsó énekeiben egy „proelium" Kriemhild? — kérdi már Hunfalvy is. Az utolsó aventiureket a Dal ismerői illették evvel a gyüjtőnévvel, valahányszor, akár a magyar szempontból annyira nevezetes szimbolikus olvasmányról, akár pedig direkte a Gizela idejebeli véres eseményről szó esett. A proelium Crumhelt kifejezés ilyenformán — a fenti tipusokon kívül — Hóman elmélete találó voltának bizonyítéka.

Egy, a középkori olvasmányanyag elterjedéséről és hatásáról szóló behatóbb kutatás könnyen meg tudná értetni, hogy a krónikákban előforduló *Etzelburg* valamint *Attila kardja és kincse*-féle fordulatok, jelképesen értve, szintén a Nibelung-dalból kerültek, ahol is az Árpádok székhelyéről: Esztergom (és Óbuda) gyakran történik említés, és benne klenódiumaikat is sokat hordozzák körül és tékozolják. Hogy a magyarokat a XI. és a következő századokban már elég éretteknek lehet

[1] 6 kny. Stemmer Ö.-nél, V., Gróf Tisza István-u. 14. Gazdag német vagy francia kivonatokkal.

tekinteni ahhoz, hogy az éneknek *fordításban magyarázott* és a magyarokra nézve fontos utolsó énekeit mint hallgatók értékelni tudják, legjobban a költői tekintetben tökéletes *Júlia* ballada és a Csaba-mondának mesteri invenciója bizonyítják. Mindkettő a XI. század műve. A Nibelung-éneknek a magyar kedélyekre tartósan gyakorolt nagymérvű hatását bizonyítja Oláh M. érsek értesítése is a XVI. század elején. A magyarok állítólag még akkor is beszéltek a *halhatatlan* Detréről, tehát egészen a nibelungi lovageszmény-jelkép értelmében.

A *halhatatlanság* a hallgatóság értelmezésében azt is jelentette, hogy a Dalban, Detre körül, rajta kívül minden a halál fia. Azokkal együtt, akik a lovagi eszmény ellen vétettek, pusztulásba sodródnak az ártatlanok is; de a lovagi eszmény maga: sans peur et sans reproche *halhatatlanul* túléli valamennyit. (l. f.) Íme Hóman tételének egy másik bizonyítéka. A Dalnak állandó olvasására ill. hallgatására vezetendő vissza az is, hogy a magyarságnak húnok gyanánt való emlegetése még a középkoron túl is tart, mint ahogy viszont, nem egyszer a Dalban is, a magyarság országának v. népének neve is előkerül: „*Ungern*". Majdnem döntő érvül szolgál a Nibelung-olvasmánynak itt bizonyított ereje és hatása számára az is, hogy a középkori költészetben a *Nibelungen* név általánossá lett a *Burgundok* neve gyanánt. (L. R. Lex. Nib. alatt.) Pedig, amint láttuk, a burgundoknak és egyik királyuknak (Gunther:Gundicarius) a jelképes beállítás éppen csak a puszta nevét vette át. Azt, hogy a hőskölteményben magának a burgund népnek tragikus sorsára lenne célzás, amint sok tudós állítja, a jelen fejtegetések eléggé cáfolják.

Detre a Csaba-mondában. A Csaba-eposznak a nibelungi ének műhelyében járatos kompilátora Detrét fenti, jelképesen „halhatatlan" minőségében nem igen tudta volna elhelyezni. A magyarok ugyan ez idő körül már eléggé előrehaladottak voltak ahhoz, hogy az európai lovagi világ szellemét kellő megértéssel kövessék, ennek a társadalmi életnek *berendezkedései* azonban a magyar életből még hiányoztak. Különben is ez az akkori Európában is még új korszellem a magyar eposzban már *tárgya* miatt sem lett volna sem korszerű, sem odavaló. A kompilátor mégis jól megértette, hogy Detrének a Nibelung-dal királyi párja mellett igen fontos jelképes szerep jutott. Így, mivelhogy Detre a Dalban szorosan a protagonisták állandó kíséretéhez tartozott, ugyancsak kapóra jött neki belőle egy *Hagen-fajta* alakot költeni, vagyis a magyar udvaron ólálkodó idegeneknek: az *astutia principum Alemanniae*-nek szintén jelképes megtestesítőjét. Mint ilyen, Detre a szerzőnek legsajátabb alkotása. A középkori hőskölteményekben sem jelentkezik hasonló minőségben. Költőileg úgy értendő ennek a jelképes személynek a beállítása a Csaba-eposzban, hogy Gisela (Kriemhild) jellemének a Dalban is mutatkozó, hagyomány szerinti kettéhasadását, jobban és a történetnek megfelelőbben igazolni, mint az

idegenek (Hagen-mintájú) aknamunkájával, tehát az „astutia" jelképes ábrázolásával, nem lehet.

•

ZSIGMOND KALLÓS: *Verhältnis des Nibelungen-Liedes zur Csaba-Sage.*

Auszug. Prof. Hóman hat in den Protagonisten der II. Hälfte des Nib. Liedes bereits die Züge des Heil. Stefans und Giselas erkannt, u. zw. in der ihnen ungünstigen Beleuchtung, wie sie der unmittelbaren Nachkommenschaft vorschwebten. Auch in den Endszenen des Liedes, hat er richtig „jenen Kampf erblickt, der den ung. Gesten gemäss, nach dem Ableben Stefan's zwischen den Ungarn und den deutschen „Gästen" ausgebrochen war, weil Gisela und ihr „Bruder" den Tronerben Vasul heimtückisch blenden liess. In dem Kampfe werden alle Deutschen und Christen, mitsamt der bösen Königin ermordet".

Eine weitere Feststellung Prof. Hóman's war die geschichtliche Tatsache, dass zwischen Bayern u. Ungarn seit 913 ein fast ungestörtes Freundschafts-Idyll vorherrschte. Dieses kulminierte in dem Ehebunde der bayrischen Herzogstochter Gisela mit dem Bekehrer der Ungarn Stefan, und dauerte bis zum Lebensende des Königs an, wo Gisela, über den nahen Tronwechsel besorgt, und arg beraten, den machthaberischen Ansprüchen des fränkischen Kaiserhauses auf das bekehrte Ungarn, den Weg zu ebnen begann. Der, Ungarn gegenüber ritterlich gesinnte bayrische Adel, und freilich auch die Kirche sahen in Gisela's Vorgehen und in den Plänen der Franken einen hässlichen Verrat am Rittertum und an der Kirche. Dies ist der einzige Kern des Nibelungenliedes, und in den „Burgunden" wird das fränkische Kaiserhaus für den, an Schuldigen und Unschuldigen verübten Massenmord-bis in den Tod-verantwortlich gemacht, beziehungsweise gestraft. Alle Personen des Liedes sind *symbolisch* gedacht: ihre Taten und Leiden bieten die Umrisse und Folgen des ob. Sachverhaltes. Zu den sich wiederholenden Freiheitskämpfen der Ungarn entstand ihnen auch eine andere geistige Stütze in dem Werke, deren Trümmer uns unter dem Namen „Csaba-Sage" erhalten blieben. Es war als eine Fortsetzung des Nib. Liedes gedacht, gleichfalls mit einer gegen den Kaiser gerichteten Spitze. Nach Muster des Liedes wurde darin ein ung. Ereignis des XI. Jh. in die Hunnenzeit versetzt. Es ist dies die von mir aus den Regös-Liedern und der Julia-Ballade nachgewiesene Emigration renitenter Heiden nach Transsylvanien. Die letzte Phase dieser wichtigen Bewegung war die *Rückkehr* der älteren Schichten aus der Verbannung, gleich nach dem Tode Stefans, also zur Zeit der Nib.-Ereignisse. Die sog. nibelungischen Elemente des Csaba-Epos: Kriemhild, Proelium Krumhelt und auch die Person Dietrichs stammen direkt aus dem Liede. Aus *diesem*, dem symbolischen Vertreter des Rittertums im Liede, schuf das Csaba-Epos das Sinnbild der bösen, fremden Ratgeber: eine Art Hagen am ung. Hofe.

Régi és ritka szavak Dunántúl.

BEKE ÖDÖN dr.

106. **Terem, teremt.** Megnyugtató etimológiájuk eddig nincs, s valószínűleg nem ez volt eredeti jelentésük. A finnben pl. a teremt jelentésű *luoda* ige eredeti jelentése ‚vet, elvet, levet, küld' volt (vö. Beke NyK 43 : 166). A magyar *teremt* igének is van hasonló jelentése, s nem lehetetlen, hogy ez az eredetibb.

Sajnos, a régi nyelvből nem tudunk adatokat idézni, de a köz- és népnyelvben általános a teremt ‚üt, vág, csap' jelentése, pl. *főthő teremtëtte, nyakon teremtlek* (Csallóköz), *képën terëmtelek* (Tolna m.); *úgy odateremtlek a falhó* (Csallóköz), *odaterëmtëk a hátad közepire* (Veszprém m. Csetény); *leterëmt* ‚földhöz vág' (Székelyföld) MTsz. Evvel kapcsolatban megjegyzem, hogy a *terëm* ige tárgyasan is használatos (‚hervorbringen, tragen' (NySz) jelentésben, hasonlókép a finn *kasvaa* ‚wachsen' igének is van ‚(hervor)bringen, (er)zeugen, produzieren, (Früchte) tragen' jelentése.

107. **Gyucska.** A baranyamegyei Martonfán és Hosszúhetényben ‚zacskó, melybe 15—20 kg liszt belefér' (Berze Bar. m. néphagy. 3 : 14). Kétségkívül azonos a *dacskó* ‚dohányzacskó' szóval (Boda, Helesfa, uo. 10). Kiss Gézánál is *dacskó* v. *acskó* ‚zacskó', s nyilván ennek a hangváltozata. A *dacskó* változatot már a régi Tsz is idézi az Ormánységból. A *gyucska* és a *dacskó* hangviszonyára nézve vö. a *zacskó* ellendi *zucska* változatát (Berze 3 : 197).

108. **Bozgál.** Egy hosszúhetényi mesében fordul elő ez az eddig még föl nem jegyzett szó: Akkor mëktuttad vóna, hugyan köll a halottakat a sirbul *főbozgányi!* (Berze Nagy J. Baranyai m. néphagy. 2 : 137). Jelentése itt nyilván ‚fölbolygatni, fölzavarni'. Kétségkívül összefügg vele az Ormánységban használatos *bozgat* ‚piszkál, bolygat'; pl. *Fő kê bozgatni* a szénát, hadd fuakoggyék! Nem kê *bozgatni* a sz . . t, mer büdös (Kiss G. 257). Ezt már a MTsz is idézi a *mozgat* változataként, nemcsak az Ormánységból, hanem Somogy megyéből, Keszthelyről és az Őrségből. A Göcsejben is *mëgbozgat* (Gönczi 322). Épp így van a *mozog* igének is *bozog* mellékalakja Vas m. Rábagyarmaton (Musits Jenő), Nagykanizsán (NyF 48 : 61), Tolnában, Somogyban, Göcsejben, s a Balaton mellett, s a *mozdít*-nak *bozdét* az Ormánységban, Somogyban, *buzdit* Tiszadobon (MTsz. Lehr A. MNy 1 : 357). Érdekes származéka ennek a göcseji *bozgu* ‚lélek' (Gönczi 511), amely nyilván a *bozgó* melléknévi igenév hangváltozata.

109. **Vár.** A MTsz köv. jelentéseit közli: 1. ‚udvara a holdnak' (Dunántúl; fontos lenni tudni, hol!); 2. ‚az a kör, melyet a bilinckézők a homokban kikerekítenek' (uo.); 3. ‚hosszú, keskeny négyszög, melyet a várbahajigáló játékban a labdázók bottal a földre húznak' (Szeged; a játék leírását l. Kálmány: Szeged népe 3 : 278). Csíksztdomokoson (NyF 9 : 29) és Nagybaconban (Háromszék m. Nyr 45 : 104) *kerekvár* a neve egy körben futó labdajátéknak. Babonákban és mesék babonás részleteiben a *vár* a. m. ‚kör'; pl. Az éjjê kimënt a körösztútra a temető mellé. Ideji magyarófapácává *várat* csinyát maga körül (Baranya m. Bánfa, Berze Nagy J. Bar. m. néphagy. 3 : 342). Szent György éjjelén pénzkereső *várat* kerétnek a körösztuton mogyorófavesszővê, abba belépnek, onnand nézik, hon vettye fő magát a pénz a fődbű (Sellye, 285). Luca naptyán éjfélkor

ki kell mönni egy körösztutra és ott szentőt gyertyávâ egy kört köll rajzóni. Ez a *vár*. Ebbe a *várba* köll beűni a lucaszékre és várni a szellemőket, akik éjfélkor gyünnek rémségös formába (Boda, 295; Vasas, 304). Éccër kiment a körösztutra, *várat* csinyát, annak a közepibe mëk tömjént, mëk szentűt vizet tëtt (Boda, 2 : 332). Este kimënt a temetőbe, a pap kordamadzaggyávâ mëg szentűt bottâ *várat* csinyátt (Pécsarányos, 3 : 332). Az előtt a kép előtt csinált ëgy *várat*. Fijam, csináj ev(v)ê a krétávâ ëgy *várat*, amekkorába te beleférsz; jó lösz, ha ëgy kicsit nagyobb lössz is! De ja *kréta váron* belű nem möhetett (Kálmány: Szeged népe 1 : 136). Adott neki ëgy pácát is: Ev-(v)el csinász ëgy *varat*, ha ev(v)el körülkerekitöd magadat, lössz ëgy *vár*" (Temesköz, Kálmány: Hagyományok 2 : 50). Csinál magának eggy *várat*. A *várbul* ijesztgetik (Szabolcs m. Bátorliget, Ortutay: Fedics Mihály mesél 294). Kiballagott a temetőbe. Kerített eggy *várat* (295). Avval a náddal, amijen hosszú, kericcs eggy *várat* (299). Kiállott a posztra, húzott egy *várat* magának, kőzéphelyré egy keresztet, s rëá állott (Brassó m. Pürkerec MNGy 10 : 58).

110. **Fekümál.** Musits Jenő értesítése szerint a *fekümál* Rábagyarmaton vércseforma madár, lusta, röstell fára szállni, bokor alatt van, majdnem rálép az ember, csak akkor röpül tovább. Az a hit van róla elterjedve, hogy mikor szétterülve fekszik a földön, a föld nedvét szívja, s csőrét ilyenkor a földbe dugja. A lusta, heverő embert így gúnyolják: *„Të fekümál!"* A *fekümál* név Farkasfán is használatos, néha *fekümár*nak is ejtik, s Csaba József kétségtelen megállapítása szerint a lappantyú (Caprimulgus europaeus). Valóban a lappantyú nehezen kap szárnyra, ha nappal zavarják föl, s utána nem messze ismét leszáll. Ennek oka az, hogy nappal nyugszik, s csak alkonyat beálltával jár eleség után. Színe barnás, csőre kicsi, de ha kinyitja, hatalmas szája van, fészket nem rak, földre tojik. Hangja: tyurrrrrrrr-työérrrrrrr, tyerrrrrrrrr-tyirrrrrrrr. Hangjáról kapta farkasfai *perepotya* nevét is. Zala m. Kozmadombján *dőtfa-baszu-kányo* a neve, mert nappal kidőlt fa törzsén vagy élőfának vastagabb ágán szeret pihenni, s ilyenkor nem úgy ül ott, mint más madár, vagyis az ágon keresztben, hanem hosszában lapul, szinte fekszik. Csaba megállapítása szerint a Musits adta leírás is csak a lappantyura vonatkozhatik. A *fekümál* nyilván a. m. ‚fekvőmál, fekvő mell', vagyis ‚málán, mellén fekvő madár'. A *v* kiesésére és az igenévképző alakjára nézve vö. *alás* ‚alvás', *alu* ‚alvó'. Nëm esëtt jó ez az *alás*. Jó *alu* gyerëk ez! (Rábagyarmat Musits Jenő); *alásalja* ‚sertésól, hidas, félszer' (Baranya m. Diósviszló, Berze Nagy J. Bar. m. néphagy. 3 : 5, tkp. *alvásalja*). Zilah vidékén a lappantyú neve *málonfekvő* (Nyr 35 : 131), tehát fordított sorrendben ugyanazon elemekből áll, mint a *fekümál*. A *málonfekvő* név nagyon régi, azonban régen egy bagolyfajnak, még pedig Pungur Gyula szerint az erdei fülesbagolynak (Asio otus) a neve volt, mert

ez is szokott hasonfeküdni (Nyr 35 : 131). A régi adatok a következők: Madarak kykkel nem yllyk eelny: *malan fekewth*, baglyot... (JordK NySz). Otus, asio — *Malonfekeü* (Murmelius 1052. sz.). A Besztercei Szójegyzék noctua — bagul *molon* adata (1212. sz.) kiegészítendő ezzel: *fek(v)ő*, hasonlókép a Gyöngyösi Szótártöredékben: Blata animal de nocte enim ambulans: (unde et) lucifuga: *pup deneuer:* siue *malo(n fekvő* 3165. sz.)

111. **Kimpics.** A biharmegyei Irtáson a cinege v. cinke neve *kimpicskó* (Nyr 45 : 267). Kétségkívül ennek az alapszava a cinke *kimpics* neve a baranyamegyei Katádfán (Berze Nagy J. Bar. M. néphagy. 3 : 19). A név hangutánzó eredetű, mert a nép szerint tavasz előtt megszólal, s ezt mondja: „*Kimpics*, kikelet! Fontál-e má öleget?" (2 : 617). Kiss Géza szerint az Ormánységban a *kimpics* a cinke egyik rokonának, az őszapónak (Aegithalus caudatus) a neve, s az ő följegyzése szerint ezt mondja: „Kikelet, — *kimpics* — Ha nem fontá, nincs is" (296). Hasonlókép hangutánzó a széncinke (Parus major) *küncsics, küncsicsmadár* neve, melyet Herman Ottó közölt A madarak hasznáról és káráról c. munkájában (207), a följegyzés helyének említése nélkül. Szintén hangutánzó a *pintyőke* (Fringilla coelebs) *nincsőke* neve (Baranya m. Boda), mert mikor Jézus bújdosott, a pinty azt kiabálta: „*Nincs! Nincs!*" (Berze 2 : 614). Hosszúhetényben is azt kiabálta: „*Nincs, nincs, nincs!*", de azért ott a neve csak *pintyőke* (615), de *pinty* név is kétségkívül hangutánzó eredetű. Göcseji hagyomány szerint a cinege mondta, mikor Krisztust keresték: „*Csincserere, csincserere,... nincs itthon,... nincs itthon!*" (Gönczi 182).

112. **Tarkajézus.** Jókai írja egyik elbeszéléskötetében: „Néha aztán odavetődik vendégszereplésre közéjük egy-egy harkály is; van egy feketehátú, veresfejű, pirosbugyogójú, aztán egy zöld hátú veres begyű; aztán meg egy barnán pettyegetett veres bóbitás, amit a székelyek ‚*tarka Jézus*'-nak neveznek" (Jub. kiad. 92 : 274). Érdemes volna tudni, hol hallotta Jókai valamelyik harkályfajnak *tarka Jézus* nevét, mert csak Berze most megjelent Baranyai m. néphagyományok c. munkájában egy katádfai mesében olvashatjuk, hogy a pettendiek (Somogy m. szigetvári járás) a pirosfejű küllőt (harkályt) *tarka Jézus*nak hívták (2 : 404). A Bodrogközben azonban följegyezték hasonló nevet: *tarka-isten* ‚Dendrocopus major' (MTsz). Egyéb nevei: *tărkaküllő* (Zilah vid. Nyr 28 : 235), *tarkakapaktató* (Bihar m.Tárkány MNy 11 : 92), *cifraharkány* (Vas m. Molnaszecsőd Vasi Sz. 2 : 280), s e nevek nagyon ráillenek, mert fekete, fehér és égővörösen tarka madár. A himnél a koponya hátulsó része vörös, a tojóknál fekete, mindkettőnél a farokalja égő vörös (Herman O. A madarak hasznáról 175). Az udvarhelymegyei Oláhfaluban azonban a szarka neve *tarkajézus* (MNy 3 : 332), s ez a név használatos a moldvai csángóknál is (Rubinyi Nyr 30 : 172, Wichmann). A följegyzők szerint a csángók tréfából adták a szarkának ezt a nevet, de ő is rászolgál,

mert feje, nyaka, begye, háta, farokalja, farcsíkja és combja fekete, ellenben melle és hasa, szárnyfedői és a nagy evezők belső fele fehér. Farka és szárnytollazata zománcos fényű, s így ezek együttesen a szarkát is meglehetősen tarkává teszik (Hermann O. 161).

113. **Lődíng, lövödék.** Már a régi Tsz közölte a lepke *lődíng* nevét a ma sajnos Burgenlandhoz tartozó Felsőőrből, de megvan ez a szó a mai Magyarország területén is, még pedig ugyancsak *lődíng* alakban Rábagyarmaton (Musits Jenő), s *lőüding* kiejtéssel Farkasfán (Csaba József). A szónak régebbi változata a Velemben följegyzett *lövödék* (Nyr 34 : 109), melyet a szlavóniai magyarok *lüvődék*-nek ejtenek (Nyr 23 : 166, 358). A MTsz innen közöl *lövöldék* alakot is, azonban ez az eredeti közleményben zárójelben van, s csak azt akarja mondani, hogy a szlavóniai alak a régi *lövöldék* változata, tehát a MTszból törlendő. A sopronmegyei Mesterházán lakó Mesterházy Péternek a XVI. sz. második feléből való jegyzőkönyvében is előfordul még *lőuőldik, löuöldek*ek (Nyr 34: 510). Molnár Albertnél *Lövöldéc:* Papilio. Hepialus: *Gyertyára röpösö lövöldec, avagy legyeczke, Zörlövöldec.* Ez adat Calepinusból való átvétel a sajtóhibák kijavításával: hepialus — *Zör löuödek, gyertyara röprolö lwuöldek* (1585). Szikszai Fabriciusnál: Papilio — *Lependek, löuödek* (1590). A 16. sz. első feléből származó Gyöngyösi Szótártöredékben: Cicendela — *Apro feier leoueoldek.* Legrégibb adatunk a szóra a Schlägli Szójegyzékben van: pampilio — *leueldek.*

114. **Gyűcsike.** A pirregő tücsök (Oecanthus pellucens) a nyár végén és ősszel a szőllőben vagy a bokrok közt hallatja esténként bús, panaszos hangját, elhangzik 80—90 lépésnyire is. Az elnyujtott mélabús hang a falusi ember szívéhez szól, s a nép mindenütt ismeri ezt a szomorú tücsköt. Baranya m. Berkesden a nép azt hallja hangjában: *„Gyűcs, gyűcs, takarics, gyün a tél házasics!"* (Berze Nagy J. Bar. m. néphagy. 2 : 617). Innen kapta *gyücsike* nevét (3 : 15). Vácott is *gyűcsike* a neve, mert hangját ott is *gyüjts*-nek értelmezik (NyF 10 : 63). Tokaj-Hegyalján *gyűjcsbogárnak* hívják. Pécs tájékán az asszonyoknak szól: *szűjj! fonny!* (Brehm 1. kiad.). Zala m. Rédicsen *csür,* Pölöskefőn *csürbogár* (Pálffy László) a neve, mert *csü-ü-r-csü-ü-r* hangot hallat, s jelzi a közeledő őszt. Ezt a tücskefajt a nép már régóta ismeri, s Calepinus szótározta is másik elterjedt nevét: gryllus — *öszi féreg.* Kassai Szókönyvének kéziratban maradt része a Hegyaljáról idézi *Őszi-féreg* nevét, melyet Heves megyében és Eger vidékén is följegyeztek (NyF 16 : 51, Ethn. 16 : 152), a MTsz pedig Szilágy megyéből közli. Megvan azonban a Dunántúl is, Somogy megyében *züsziférög* alakban: Maj mikor a *züsziférög* szó, mongyák: vége van: möggyütt a zűsz (Nyíri ősz a.). Mikor lesön vótam, ot sikonyát a fülembe a *züsziférög (sikonyál* a.). *Üszibogár* a neve a Balaton mellett és Zala m. Lesenceistvándon (Nyr 16 : 93, MTsz), az Ormánságban pedig *űszke* (Kiss G. 337). A dunántúli származású Ber-

zsenyi Dániel Levéltöredék c. költeményében is ebben az alakban fordul elő: Az *őszibogár*nak búsongó hangjai Felköltik lelkemnek minden érzéseit (MNy 24 : 124).

115. Gyomboru. A fagyöngy (Viscum album) *gyomboru* neve a MTsz szerint csak Somogy megyében használatos, azonban újabb adat szerint Baranyában is ismeretes, legalábbis Kiss Géza följegyzése szerint az Ormánységban. Kassai Szókönyvében ugyancsak Somogyból *gyombolyú* változatát is közölte, de ezt az adatot eddig még nem erősítették meg. Annál becsesebb Vajkai Aurélnak a Néprajzi Értesítő 33 : 243 alatt közölt följegyzése, amely szerint a zalamegyei Cserszegtomajon a szót *gyomboló*-nak ejtik. Ez az adat nemcsak azért becses, mert nyilván az említett *gyombolyú* változata, hanem azért is, mert a szó elterjedését Zala megyében is kimutatja. Így most már három dunántúli megyéből van a szóra adatunk. Fontos lenne újabb adatok nyomozása is, hogy pontosan ismerjük a szó földrajzi elterjedését, mert különben is Baranya és Zala megyéből csak egy-egy feljegyzésünk van eddig a szóra, pedig eredetileg bizonyára még nagyobb területen ismerték, hisz a *gyomboru* alakváltozata a Balassagyarmaton följegyzett *gyimbor is* (Kaszner Olga tanárnő szíves értesítése), amely már előfordul a Magyar Tudós Társaság Magyar és német zsebszótárában (1835, 1838).

Tebenned hittem.

Tebenned hittem, Távol!
Tebenned hittem, Kékség!
Csontjaim megtörettek,
most nincsen bennem épség.

Szemem a fogyó holdé.
Becsapott tünt sugára.
A hegyek fején ültem,
s most hív a hegyek lába.

Lábam sebezte szikla,
mert mindig feljebb törtem.
Ami előttem fény volt,
árnyékká vált mögöttem.

Tüskék és vad bozótok,
kik mellett elhaladtam,
Ti láttátok, hogy mindig
a Nap felé szaladtam.

Most itt ülök a dombon,
kezem a légbe mártva.
Alant úszik a Kékség
s a Távol ködruhába.

Mit föntkerestem, lent van,
s köröttem leng a Semmi.
— ... De jó Tinéktek, bokrok!
Nem tudtok menni, menni!

Gazdag Erzsi.

Rovatvezető: VISNYA ALADÁR dr.

Adatok Kőszeg környékének algavegetációjához.

K I S S
ISTVÁN dr.

Vas vármegye mikrovegetáció szempontjából még kevéssé ismert terület. 1938-ban jelent meg P. Palik: Die Algen der einheimischen Torfmoore I. c. úttörő munkája, melyben a kőszegi Alsóerdő sphagnumos lápjának algavegetációját dolgozta fel. Tudomásom szerint Kőszeg környékéről több algológiai adat nincs.

1938-ban és 39-ben több ízben gyüjtöttem Kőszeg környékén. Főként a plankton megjelenése érdekelt, ezért a Kőszegtől keletre eső területeket kerestem fel gyakrabban, mert a határ e részében több vízvirágzásra bukkantam. Kirándulásaim alkalmával azonban a nyugatra eső területeken is gyüjtöttem.

Gyüjtőhelyeim:

A) Téglavető gödrök. 1.) 1938. IX. 23.; 2.) 1939. II. 19.; 3.) V. 29.; 4.) VI. 29.; 5.) VIII. 24. — A vizek általában itt tiszták.

B) Kőszegfalva. A község déli szegélyén a műút mellett néhány kisebb víztartó gödör szolgáltatott legtöbb anyagot. A vize meglehetősen szennyezett volt. 1.) 1938. X. 7.; 2.) 1939. II. 9.; 3.) III. 10.; 4.) V. 5.; 5.) VII. 29.

C) Nemescsó. A község előtt a lukácsházi és a kőszegfalvi műút kereszteződése táján több kisebb vízmedence. Vizük inkább tiszta. 1.) 1938. X. 9.; 2.) 1939. IV. 5.; 3.) VI. 29.

D) Kálvária-hegy teteje. A kápolna közelében időszakos víz. 1.) 1938. IX. 9.; 2.) 1939. V. 10. A víz tiszta.

E) Czák. A műút melletti árok a patakhíd közelében. 1.) 1938. IX. 15.; 2.) 1939. II. 19.; 3.) VII. 24. A víz kissé szennyezett.

F) Seybold-hegy környékén több árok. Vizük inkább iszapos. 1.) 1938. IX. 20.; 2.) 1939. IV. 10.; 3.) VI. 5.

G) Gyöngyös-patak. A Kálvária-hegy alatti széles mederrészlet. A víz a gyüjtések időpontjában tiszta. 1.) 1938. IX. 12.; 2.) 1939. IV. 26.; 3.) V. 27.

H) Bozsok. A Kalaposkő aljában a patak által öntözött rét. 1.) 1939. V. 18.; 2.) VII. 19. A víz tiszta.

I) Velem. A Szentvid-hegy délkeleti lábánál patak kiöntése. 1.) 1939. IV. 2. A víz tiszta.

A vizek eredetük különbözősége miatt chemismus tekintetében meglehetősen eltérőek. Legszennyezettebbek a „B" lelőhely biotopjai. A pH itt 7—8 között ingadozott 1939. nyarán. Vizsgálataimat a lehetőség szerint élő anyagon végeztem. Rögzítésre esetenkint kb. 3—6%-os formaldehydet használtam.

A talált fajokat a biotopok és gyüjtési napok rövid megjelölésével a következőkben sorolom fel:

Algae in regionibus urbi Kőszeg collectae.

Csop.: *Cyanophyceae.*

Chroococcus turgidus (Kg.) Naeg. [B1, C2].
Dactylococcopsis raphidioides Hansg. [A1—5, C3, D2].
Chamaesiphon cylindricus Boye-Pet. [A5].
Aphanizomenen flos aquae var. *Klebahnii* Elenk. [A1—5]
Anabaena catenula (Kg.) Born. et Flah. [A5].
A. spiroides Kleb. [A1—5].
A. constricta fo. *minuta* Palik [H1].
Oscillatoria planctonica Wolosz. [A5, B1, C2].
O. tenuis Ag. [A1, A5].
Phormidium luridum (Kg.) Gom. [A1].

Csop.: *Flagellatae.*

Dinobryon stipitatum Stein. [G3].
Euglena polymorpha Dang. [A3, B1, C3].
E. intermedia var. *Klebsii* Lemm. [A4, B3, C3].
E. acus Ehr. [B5, C3].
E. a. var. *minor* Hansg. [B5].
E. oxyuris Schmarda [B5].
E. mutabilis Schmitz [C3].
E. limnophila var. *minor* Drez. [A5].
E. proxima Dang. [A5, B5].
Lepocinclis ovum var. *globula* (Perty) Lemm. [A1, A5].
L. Buetschlii Lemm. [A4—6, B5].
L. Steinii Lemm. [A5].
L. texta (Duj.) Lemm. [A4].
L. t. var. *pachyderma* Defl. [A4—5, B5].
Phacus longicauda (Ehr.) Duj. [A1—4, B1—5].
Ph. torta (Lemm.) Skwortz. [A3—5, B4—5, C3].
Ph. caudata Hübn. [A4].
Ph. orbicularis Hübn. [A4].

Ph. acuminata Stok. [A1].
Ph. brevicaudata (Klebs.) Lemm. [A4].
Ph. pyrum (Ehr.) Stein [B1, B5].
Ph. setosa Francè [B5].
Ph. inconspicua Defl. [B5].
Ph. curvicauda Swir. [B4].
Ph. Dangeardii Lemm. [B4—5].
Ph. parvula Klebs. [B5].
Ph. granum Drez. [B5].
Ph. Wettsteinii Drez. [B5].
Trachelomonas volvocina Ehr. [A4—5].
T. v. var. *granulosa* Playf. [B4—5].
T. v. var. *compressa* Drez. [B5].
T. v. var. *punctata* Playf. [B4].
T. v. var. *pellucida* Klebs. [B4].
T. v. var. *derephora* Conrad [A5, B4—5].
T. Dybowski Drez. [A5, B4].
T. oblonga Lemm. [B1].
T. o. var. *scabra* Playf. [A5, B4].
T. Mangini Defl. [B5].
T. nigra Swir. [B3].
T. pusilla Playf. [E3].
T. hispida (Perty) Stein. [B5].
T. h. var. *crenulatocollis* (Mask.) Lemm. [B4].
T. bacillifera Playf. [A5].
T. Kellogii Skwortz. [F1].
T. verrucosa fo. *irregularis* Defl. [A5].
T. intermedia Dang. [B4].
T. scabra Playf. [A5, B4, E3].
T. s. fo. *bacillifera* Kiss [B5].
T. s. var. *coberensis* Defl. [B4].
T. granulata var. *Alföldiensis* Kiss [B5].
T. irregularis Swir. [A4].
T. similis Stok. [A1, A5, B3—5].
T. Sowerbii Skwortz. [E3].
T. fluviatilis Lemm. [B5].
T. zmiewika Swir. [A4—5, B5].

Csop.: *Dinoflagellatae.*

Peridinium Latum Pauls. [E1].
P. goslaviense Wolosz. [A2, E3].
Glenodinium pulvisculus Stein [C3].

Csop.: *Chlorophyceae.*

Volvox aureus Ehr. [C1].
Pediastrum Boryanum (Turp.) Menegh. [A3—5, B5, C3].
P. tetras var. *excisum* Rabenh. [A1].
Chodatella quadriseta Lemm. [B1].
Kirchneriella obesa (W. West.) Schmidle [C3].

Tetraedron muticum Reinsch. [C3].
T. trilobatum (Rein.) Hansg. [A4].
T. regulare Kg. [A1, B4—5].
Scenedesmus obliquus (Turp.) Kg. [A2—4, B1, C3].
S. quadricauda (Turp.) Bréb. [A1, A4—4, B4—5].
S. bijugatus var. *alternans* (Rein.) Hansg. [A1].
S. bicaudatus Chodat [A1].
S. acutus (Meyen) Chodat [D1].
S. falcatus Chodat [B1].
S. minutus (Smith) Chodat [C1, E1].
S. ellipsoideus Chodat [B1, B4].
S. *costulatus* Chodat [C3].
Actinastrum Hantzschii Lag. [A1, C1].
Crucigenia rectangularis (A. Br.) Gay. [B4].
C. tetrapedia (Kirchn.) W. et G. S. West [A5, E1].
Tetrastrum staurogeniaeforme (Schr.) Lemm. [A1, C1].
T. apiculatum (Lemm.) Schmidl. [A1].
Ankistrodesmus falcatus (Corda) Ralfs [A1—5, B1—5, C3].
A. f. var. *mirabile* W. et G. S. West [C3].
A. longissimus (Lemm.) Will. [B1].
Coelastrum microporum Naeg. [B1, C1].
Kirchneriella obesa (W. West) Schmidle [C1].
Hormidium flaccidum A. Br. [D1].
Cladophora glomerata Kg. [G2—3].

Csop.: *Heterocontae.*

Ophiocytium capitatum Wolle [B1].

Csop.: *Conjugatae.*

Closterium Leibleinii Kg. [C2].
C. moniliferum (Borg.) Ehr. (C2).
C. acerosum (Schr.) Ehr. [A3, B4].
C. lanceolatum Kg. [C2].
C. strigosum Bréb. [3].
C. parvulum Naeg. [F2].
C. acutum Bréb. [E3].
C. gracile Bréb. [H1].
Pleurotaenium Trabecula (Ehr.) Naeg. [A3].
Cosmarium quadrum Lund [H1].
C. margaritiferum Menegh. [A3, C4].
C. humile (Gay.) Nordst. [H1].
C. undulatum Corda [F1].
C. trachydermum W. et G. S. West [I1].
C. botrytis var. *paxillosporum* W. et G. S. West [D2].
Staurastrum gracile Ralfs. [E2].
S. paradoxum Mey. [A3, B4].
Spirogyra porticalis (Müll.) Cleve [I1].
S. setiformis (Roth) Kg. [C2].
S. affinis (Hass.) Petit [C2].

Gyüjtőútjaimon a következő vízvirágzásokat figyeltem meg:

1. 1938. IX. 23-án az „A" biotop-csoport egyik, kb. 1 m-es mélységű víztartójában a *Scenedesmus quadricauda* és az *Ankistrodesmus falcatus* — mint vezérelemek — élénkzöldre színezték a vizet. A víz kb. 15—20 cm mélységig volt színezett. Érdekes, hogy a felszínen és közvetlenül a felszín alatt *Scenedesmus*, 3—4 cm mélységtől viszont az *Ankistrodesmus* szerepelt nagyobb tömegben. E szintbeli elkülönülés oka egyrészt a felszaporodás alkalmával fellépő fajsúlycsökkenés különbözősége, másrészt a planktonikus alak és alkat eltérő volta. Mindenesetre ez a szintbeli elosztás célszerű, mert a felszíni tisztább vízrétegben az inkább oligosaprobiontikus *Scenedesmus quadricauda*, a szennyezettebb mélyebb szintben pedig a határozottan saprobiontikus *Ankistrodesmus falcatus* találja meg életfeltételeit.

2. Ugyancsak az előbbi területen a legnagyobb téglavető gödör 3—6 m mély vize 1939. VI. 29-én fakó kékeszöld színárnyalatot mutatott. A vízvirágzást szinte egyedül az *Anabaena spiroides* alkotta. VIII. 24-én a víz színét változatlannak találtam, de az *Anabaena spiroidest* az *Anabaena catenula* tömegben már túlszárnyalta. Mindkét esetben a szervezetek a víz 10—20 cm-es rétegében szóródtak szét.

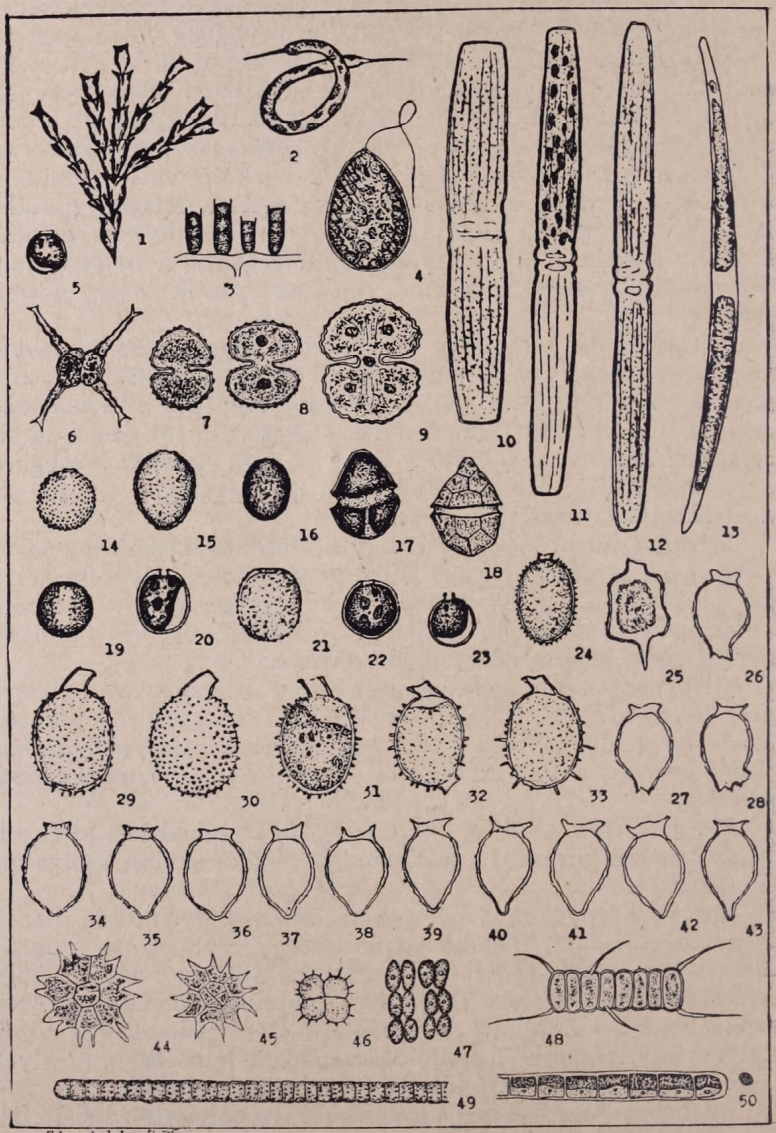
3. Kőszegfalva. 1938. X. 7. Egy kisebb víztartóban a *Phacus pirum* és az *Ankistrodesmus falcatus* halványzöldre színezte a vizet. A kb. 0.5 m mély víz csak 5 cm mélységig volt színezett. A *Phacusok* csak a víz felületén fordultak elő; ez talán az aktív mozgási képességük következménye.

4. Ugyancsak Kőszegfalván egy másik vízmedencében (30 cm mély) 1939. VII. 29-én a víz barnászölden virágzott. Fő alkotói: *Phacus torta, Lepocinclis Buetschlii, L. texta var. pachyderma, Trachelomonas granulata* tüskés formái és a *Trachelomonas zmiewika.*

5. Nemescsón 1938. X. 9-én az egyik mélyedésben kiterjedt *Volvox aureus* virágzást találtam. A víz 5—6 cm mélységig volt élénkzöld.

Kőszeg környékén a vízvirágzások elég gyakoriak. Sajátságos azonban, hogy neustonképződést egy esetben sem tapasztaltam. Ritka jelenség lehet. Magyarázatát abban látom, hogy a vizek itt nem tespedők, sókoncentrációjuk kisebb és oxigénben gazdagabbak — mint az Alföldön — ezért ritkábbak a vizek felületén oly nagymérvű kolloidkicsapódási jelenségek, amelyek a bioseston szervezeteit felületi hártyába tömörítenék.

Az egyes rendszertani csoportok képviselőinek időbeli fellépésére — mint közismerten mindenütt — általában itt is jellemző az, hogy a *Desmideáceák* koratavasztól nyár elejéig, a *Cyanophyceák* tavasz végétől őszig, de leginkább nyáron, a *Flaggellatumok* egész évben, de legnagyobb tömegben nyáron, a *Chlorophyceák* pedig inkább ősszel jelentkeznek faj- és egyedszám tekintetében tömegesebben. A csoportok eme időbeli el-

Ad. nat. delin. J. Kiss

Ábrák jegyzéke. — Aufzählung der Abbildungen.

1. *Dinobryon stipitatum* 1 : 200,
2. *Ophiocytium capitatum* 1 : 500,
3. *Chamaesiphon cylindricus* 1 : 500,
4. *Lepocinclis texta* var. *pachyderma* 1 : 500,
5. *Trachelomonas verrucosa* fo. *irregularis* 1 : 350,
6. *Staurastrum paradoxum* 1 : 500,
7. *Cosmarium botrytis* var. *paxillosporum* 1 : 300,
8. *Cosmarium trachyderum* 1 : 500,
9. *Cosmarium undulatum* 1 : 200,
10—12. *Pleurotaenium Trabecula* 1 : 150,
13. *Closterium acutum* 1 : 500,
14. *Trachelomonas volvocina* var. *granulosa* 1 : 500,
15. *Trachelomonas Sowerbii* 1 : 500,
16. *Trachelomonas intermedia* 1 : 500,
17. *Glenodinium pulvisculus* 1 : 500,
18. *Peridinium goslaviense* 1 : 250,
19. *Trachelomonas volvocina* var. *punctata* 1 : 300,
20. *Trachelomonas Dybowski* 1 : 500,
21. *Trachelomonas oblonga* var. *scabra* 1 : 500,
22. *Trachelomonas volvocina* 1 : 400,
23. *Trachelomonas volvocina* var. *derephora* 1 : 250,
24. *Trachelomonas hispida* var. *crenulatocollis* 1 : 450,
25. *Trachelomonas zmiewika* 1 : 500,
26—28. *Trachelomonas scabra* var. *Alföldiensis* 1 : 450,
29—33. *Trachelomonas similis* tüskés formái 1 : 450,
34—43. *Trachelomonas granulata* var. *Alföldiensis* 1 : 400,
44. *Pediastrum tetras* var. *excisum* 1 : 500,
45. *Pediastrum Boryanum* 1 : 250,
46. *Tetrastrum staurogeniaeforme* 1 : 400,
47. *Crucigenia rectangularis* 1 : 500,
48. *Scenedesmus ellipsoideus* 1 : 500,
49. *Oscillatoria tenuis* 1 : 500,
50. *Hormidium flaccidum* 1 : 400.

különülése táplálkozásélettani okokra vezethető vissza. Tavasszal ugyanis a vizek még tisztábbak, mert a csupán időleges felmelegedések a szervesanyagbomlást még nem fokozták fel annyira, hogy az a vizet jelentékenyen szennyezné. Az ilyen tisztább, még fel nem melegedett, de jó fényviszonyokkal bíró vizekben léphetnek csak fel a meleg iránt kényes *Desmideáceák*, amelyek nálunk legalább is oligo-, vagy legfeljebb mesosaprobiontikusaknak mutatkoznak. A nyári időjárás a *Cyanophyceae* csoportnak kedvez. A víz koncentrálódik, szennyezettebb lesz az erőteljes bomlás folytán, s a meleg és a fényözön a *Cyanophyceák* vízvirágzásait hívja életre. Ha N-tartalmú anyagok kívülről is szennyezik a vizet, akkor rendszerint a zöld *Flagellatumok* szoktak tömegesen felszaporodni. Őszre a víz erős saprobisáltsága csökken, az elnyomó *Cyanophyceák* és *Flagellatumok* is megfogyatkoznak s beköszönt a *Chlorophyceák* virulenciájának ideje.

A fajok részletes leírását nem közlöm. Általánosságban megjegyezhetem, hogy némely faj más-más biotopból előkerülő egyedei aránylag nagy méretbeli eltéréseket mutattak, *(Closterium, Pleurotaenium, Lepocinclis texta var. pachyderma, Trachelomonas granulata, Scenedesmus obliquus).*

A formagazdagság, különösen a *Trachelomonasok* körében szinte kimeríthetetlen. Példaként felemlítem a *Tr. granulata var. Alföldiensis* változatosságát (T. 34—43. ábrák). A tok vége a legszélső formánál (43. rajz) már szinte nyúlvánnyá keskenyedik. Megfigyeléseim szerint a toknak ez a deformáltsága már a tokképződés kezdeti szakában bekövetkezik. *Az oszlás után a szabadba került csupasz egyed először plastikus burkot fejleszt, amelyben igen gyakran erős metabolikus mozgást végez a plazmatest, s a tok végét ilyenkor nyúlványszerűen kitolja.* Ha a metabolikus mozgás e kezdeti szakaszban elmarad, akkor a „normális" *Tr. granulata* keletkezik. Ugyancsak e fajnál tapasztaltam a tok alsó vagy oldalsó falának kiszakadását is (T. 26—28. rajz). Ez tulajdonképen szaporodásbeli abnormitás. Normális esetben az egyik fióksejtnek a póruson és a galléron át kell eltávoznia. Ha ez nem sikerül, akkor a fokozódó nyomás a tok alját vagy oldalát kiszakítja s ott távozik el a fióksejt. Efféle rendellenességeknek új formákként való felvétele céltalan és meddő dolog.

A *Trachelomonas similis* esetében a tok szinte saisondimorphicus elváltozását figyeltem meg (29—33. rajz). A törzsalak felületén tüskézettség nincs. A nyári alakok közül azonban egyesek már különböző hosszú, tompavégű tüskékkel borítottak. A 32. és 33. rajzon feltüntetett 2 forma az A5 gyüjtéséből való. A színük sötét rozsdabarna volt az erős vasberakódás miatt. Ezeket nyári alakoknak nevezhetjük. *A felület különböző elváltozása a víz koncentrálságát követő fokozott kolloidkicsapódás következménye.* Ennek folytán még fínom kolloidális iszapszemecskék is beépítődhetnek a tok falába. Ezeknek a nyári

tüskés vagy rögös egyedeknek új formákba vagy variációkba való sorolása — ismerve a ható okokat: nagyon meddő dolog. Az egyes szerzők a *Trachelomonas* genust már úgyis annyira megtömték a tok-variációk tömkelegével, hogy épen ideje lenne már ezeket *a víz chemiai alkata alapján physiológiai szempontból átértékelni.* A variációk gyártásánál ez mindenesetre termékenyebb volna.

Ugyancsak nagy változatosságot észleltem a *Phacus tortánál* a csavartság foka tekintetében is. A nyúlvány tövétől felfelé az erősebb csavartság ritkán jelentkezett, néha annyira kezdetleges volt, hogy a *Ph. longicauda*-hoz is nyugodtan sorozhattam volna.

A jelen munkámban felsorolt összesen 118 féle szervezet (faj, variáció, forma) még távolról sem meríti ki azt a változatosságot, amely Kőszeg környékének mikrovegatációját bizonyosan jellemzi. A hegyvidék tiszta forrásvizei — amelyek főként fonalas szervezeteket rejtegetnek — még feltárásukat várják.

Irodalom — Literatur.

G. Deflandre: Monographie du genre Trachelomonas Ehrenberg. Nemours, 1926.

R. Drezepolski: Przyczynek do znojamosci polskich Euglenin. (Suplément à la connaissance des Eugléniens de la Pologne.) — Kopern. *Kosmos* 1925. Rocznik L. zesz. I—II., 173—270.

L. Geitler: Cyanophyceae in Pascher's Süsswasserflora, Heft 12. Jena 1925.

W. Heering: Chlorophyceae in Pscher's Süsswasserflora, Heft 6. Jena 1914.

Hortobágyi Tibor: A Tisza „Nagyfa"-holtágának phytoplanktonja qualitativ vizsgálata *(Fol. Crypt.* 3-us num. II. vol. 1937. 152—216. Szeged 1939.)

Kiss István: Békés vármegye szikes vizeinek mikrovegetatioja I. Orosháza és környéke. *(Fol. Crypt.* 4-us num. II. vol. 1938. Szeged, 1939.)

Langer Sándor: A Spirogyrák *(Fol. Crypt.* 10-us num. I. vol. 1933. Szeged, 1934.)

E. Lemmermann: Eugleninae is Pascher's Süsswasserflora, Heft 2. Flagellatae II. Jena 1913.

P. Palik: Die Algen der einheimischen Torfmoore I. — *Ann. Hort. Bot. Univ.* Budapest, 1938.

A. Pascher: Volvocales, in Pascher's Süsswasserflora, Heft 4. Jena 1927.

Dr. I. Kiss: *Angaben zur Kenntnis der Algenvegtation der Umgebung von Kőszeg.*

Auszug. Verfasser nennt im ungarischen Text (S. 287—295.) 118 Arten von Mikroorganismen, welche er in den Jahren 1938 und 1939 in der Umgebung von Kőszeg gesammelt hat. Bei der Aufzählung der Arten weisen die nach den Autorennamen stehenden Buchstaben auf die auf S. 288—290. unter A—I näher bezeichneten Biotope und die daneben stehenden Ziffern auf die ebendort angegebenen Sammeltage hin.

Bei seinen Sammelausflügen hat er 5-mal Gelegenheit gehabt Wasserblüten zu beobachten und konnte feststellen, dass solche auch in der Umgebung von Kőszeg häufig sind. Der Plankton des Frühlings war durch das massenhafte Auftreten der Desmidiaceen, der des Sommers durch das der

Flagellaten und Cyanophyceen, der des Herbstes wieder durch das Auftreten Chlorophyceen charakterisiert. Der auffallende Formenreichtum der Gattung Trachelomonas (Siehe: z. B. die Abb. 26—28, 29—33 und besonders 34—43.) ist nach Beobachtungen des Verfassers bloss auf die verschiedene chemische Struktur der Gewässer zurückzuführen.

Néhány népies egyházművészeti emlék Zala és Vas megyéből.

A szép, ódon Kassát kutatva, mindenkinek feltűnik a hatalmas múzeum kertjében egy roskatag, kicsiny, keleti rítusú templom, amely azonban nem kassai emlék. Valahonnan a Keleti Kárpátok havasi világából plántálták át ide ezt a kis rutén imaházat rozzant tornyával, szuvas padjaival gyertyafüsttől feketére vált kezdetleges ikonjaival együtt. Szemléltető emléket akartak állítani arról, hogyan élte titokzatos vallásos világát Magyarország ölén a régmult századok ruténja.

Milyen kár, hogy hasonló gyüjtemény nem őrzi a sokkal magasabb vallásos kultúrával bíró régi zalai és vasi magyarok emlékét!

A következő sorokban az itt-ott, templompadlásokon, toronyszögletekben, régi parasztházakban még fellelhető népies egyházművészeti régiségeknek óhajtanánk néhány percet szentelni.

A rábukkanás sorrendjében kezdem:

I.

Szentgyörgyvölgy (Zala vármegye).

Szentgyörgyvölgy, 1778. május 7—8. Nagy napok a korábban zágrábi püspökséghez tartozó plébánia életében. Szily János, az alapító püspök ezeken a napokon tartja „visitatio"-ját. Ott vannak nemes Zala vármegye képviselői, továbbá a nemesek és nemtelenek bírái és mindenki más, akit illet. A régi foliánsokat lapozva azonban minket nem a Mater Ecclesia érdekel, hanem az Ecclesia Filialis in Nemesnép. Ennek leírását a fent említett „Visitatio" a következőkben adja: „Ecclesia haec ex ligneis materialibus ope Parochianorum pro Oratorio Augustanae confessionis extructa ab olim, ac Anno 1717 per Gloriosae Memoriae Carolum VI. Imperatorem et Regem Aposto-

licum Manibus Haereticorum erepta, ac subinde D. Margarethae V. et M. dicata extitit. Structura ejus tota lignea, stramine tecta ... Jus Patronatus eius nemo fovet ... Habetur in ea altare 1. Honori D. Margarithae dicatum, omni requsito ornatu destitutum ... 500 personarum capax ... habet cathedram opera rusticorum constructam in statu misero et abjecto."[1]

Ezután a szemléltető leírás után könnyen megérthetjük, hogy ez a kis templom ma már nem létezik. Hiszen már az 1778. évben is „in statu misero et abjecto" volt. Patronatusát sem látta el senki. Maradt azonban a kápolnából két kedves emlékünk: egy Szent István király és egy Szent László király szobor. Ez a két szobor a szentgyörgyvölgyi plébánián élő hagyomány szerint abból a fatemplomból való, amely valamikor valahol a plébánia területén állott. Ez a templom csak a nemesnépi lehetett, mert a materen kívül az egész plébánia területén csak itt volt templom és pedig fából.

A szentgyörgyvölgyi plébánián levő emléktábla tanúsága szerint a plébánia már az 1202. évben áll. Temploma a hagyomány szerint kőből épült. Messze földről hozták erre a kőben szegény vidékre az építéshez szükséges kőanyagot. A plébánia és az Árpád-kori templom kb. az 1560. esztendőig állott fenn. Ekkor a hitújítás harcaiban a templomot lerombolták. A plébánia az 1717. esztendőig szünetelt, amikor III. Károly császár visszaállította.[2]

A második templom a materben szintén nem fából, hanem téglából és a lerombolt kőtemplom maradványaiból épül fel. „Anno 1774. In aedificium noviter extruendae Ecclesiae Parochialis Szentgyörgyvölgyiensis sequens est erogatio ..." következik a különböző szilárd építkezési anyagok árának felsorolása.[3] „Ecclesia heac novissime larga Regia munificentia ex fundamento excitata ... est in statu imperfecto. Divina in Sanctuario dirutae Ecclesiae veteris peraguntur" — írják az egyházlátogatási jegyzőkönyvek.[4] Az új templomot az 1778-as vizitáció még „in statu imperfecto" találja. Mikor pedig a „noviter erecta Ecclesia" elkészült, az a mai formájában nyert befejezést, és benne a két szobor soha helyet nem foglalt. A két régi szép szobor tehát valószínűleg 1717-ben került a nemesnépi templomba, és ennek összeomlása után menthette át valaki Szentgyörgyvölgyre, hogy a tiszteletlenségtől megmentse. Nincs azonban kizárva az sem, hogy a két király fából faragott képe az Árpádok idejéből való kőtemplomból származik, amelyről az 1778. évi vizitáció ezt írja: „Divina in Sanctuario dirutae Ecclesiae veteris peraguntur." Ebben az esetben a két szobor már az 1717. év előtt is megvolt.

1937 augusztusában találtam meg őket több darabban vastag porréteg alatt a templom padlásán és a toronylépcsőn. Felszólításra átadtam őket és most a szombathelyi papnevelő intézet egyik lépcsőcsarnokában foglalnak helyet. A Szépművészeti Múzeum jelenlegi főigazgatója föltétlenül megőrzendő becses népművészeti emlékeknek

[1] Vis. Can. 1778.
[2] Meláncsek plébános úr közlései.
[3] Liber Rationum. Plébánia Szentgyörgyvölgy.
[4] Vis. Can. 1778.

nevezte őket. Anyaguk fa. Alakjuk merev, kezdetleges, de faragásuk aprólékos, fínom, sok buzgóságról és szeretetről tanuskodik. A két király fején turbánszerű korona foglal helyet. Arcuk jóságos tekintetű, gótikus, hosszú szakált viselnek. Kezükben jogar, alma, bárd és kard van illetőleg lehetett. Szent István király magyaros felöltőt, szűk nadrágot és csizmát visel. A ruhák színe világos kék. Szent László király egész testét páncél borítja. Mesterük ismeretlen. Ma is létező példákból kiindulva (lásd: Plébániatemplom, Körmend), a két szobor egy oltár jobb- és baloldalán foglalhatott helyett. Középen volt az oltár titulusának képe vagy szobra. A róm. kat. oltárépítés hagyományai szerint a tabernakulomot jobbról és balról két kerub őrzi, jelezve, hogy itt az oltáron mennyei történések mennek végbe. A magyar művész a magyar oltárra a magyar égnek két őrző kerubját állította: Szent István és Szent László királyokat.

II.

Következő reliquiánk egy félembernagyságú feszület ugyancsak Szentgyörgyvölgyről. A Vis. Can. 1778. „De processionibus" című fejezetében említést tesz arról, hogy a szentgyörgyvölgyiek a húsvéti feltámadási körmenetet különösen nagy fénnyel tartották meg. A plébánián élő hagyomány elbeszéli, hogy a legrégibb időtől kezdve, mióta a plébánia ismét áll, ezt a feszületet vitték a körmenet élén húsvétkor.

A feszület megmunkálása nagyon kifejező. Az izmok játéka, a test tartása jó anatómiai tudást árul el, és híven szemlélteti a „nagy szenvedő" emberfeletti fájdalmait. Színek útján is igyekszik ránk hatni a régi képfaragó. A szobor kék foltjai, véres sebei beszédesen idézik Izaiás próféta szavát a haldokló Istenemberről.

A feszületet 1937. év nyarán a szentgyörgyvölgyi plébánitemplom emeleti oratoriumában találtam meg használaton kívül helyezve. Műértők állítása szerint említésre méltó népművészeti termék. Most az új papnevelő intézetben foglal helyet, szemben a két király szobrával.

III.

Alsóbagod (Zala vármegye).

Ezúttal nem szobrot, hanem körülbelül 15 cm magas kelyhet mutatunk be kedves olvasóinknak.

Megint csak a Szily-féle vizitációk porzós lapjai irányítanak el bennünket, amelyeket Alsóbagodon írtak tele az Úrnak 1778. esztendejében, augusztus hó 29. és 30. napján. Ha a kehely történetéhez közelebb akarunk jutni, Alsóbagod filiális községébe, Zalaboldogfára kell előbb zarándokolnunk Szent Jánosnak kápolnájához... „Est etiam Capella Publica in medio Possessionis honori S. Joannis Baptistae dicata cum turri ex solidis materialibus..." Supellectilia Capellae: Habet Calicem Cupreum execrationi obnoxium. Patenam cupream deauratam." (Vis. Can. 1778.) Az 1811. június 1-én felvett Somogyi-Visitatio még hozzáfűzi: „In hac Possessione datur capella publica, quin tamen de tempore erectionis et Fundatore quid-

quam constet." „Capella S. Joannis Baptistae habet calicem cupreum destructum."

Bizony nagyon romlott állapotban volt a kehely, amikor 1938 nyarán Zalaboldogfán megtaláltam. Érdekes, hogy amíg gazdájának, a nemesvonalú kápolnának életkora és alkotója ismeretlen, addig a kehely magán viseli születésének helyét és idejét, sőt adományozójának vagy mesterének nevét is. A következő felírás ékeskedik ugyanis rajta:

M - H

MACHT - MICHAEL - HAINLEIN - NVRNB 1691

Kovácsolt, hegesztett és vésett munka. Az elhagyott boldogfai Szent János kápolna tulajdonjogának tiszteletben tartásával a kelyhet a patenával együtt most a szombathelyi papnevelő intézet őrzi.

IV.

Alsóbagodtól északra mintegy kilenc kilométernyire van a mater legtávolabb eső filialis községe: Kálóczfa. Zalai „lőjtök és partok" úttalan útjain juthat ide az ember, távol minden rendes közlekedési vonaltól, mert hiszen Szily püspök notariusainak feljegyzése szerint ez a hely már nem is „Possessio", hanem csak kicsiny „Praedium". Temploma: „Ante annos circiter 20 aedificata . . . honori Annunciatae Virginis dicata, quo die etiam patrocinium eius caelebratur. Altare habet 1. Annunciatae Virginis dicatum."[5] A későbbi közlés szerint: „Capellam hanc publicam ante annos circiter 50 Spectabilis Dominus Josephus Farkas erexit."[6]

A most igen csínos külsejű építmény a következő felírást viseli homlokzatán: Épült 1753., újjáépült 1913. évben.

Több hasonló példa alapján úgy gondoljuk, hogy a kápolna titulusát az oltáron festett kép ábrázolja, amelytől jobbra és balra a Szűzanya életével kapcsolatos egy-egy személy szobra foglalt helyet. Ezek közül az oldalszobrok közül maradt fenn egy, amelyet a kápolna tornyában találtam meg 1938. év augusztusában. A szobor mélyen feküdt a vakolatomladék és toronylakó galambok alomhulladéka alatt. Vélhetőleg Szent Erzsébetet, Szűz Mária rokonát ábrázolja, amint boldog mosollyal az ajkán tekint az oltárkép felé, és ő maga is a szent terhesség megértő örömében alázatosan köszönti Urának anyját, a Boldogságos Szűz Máriát.

A szobor csonka. Karjai hiányoznak, de érezzük, hogy ezek a karok az oltárkép felé tárva, az üdvözlés és vágyakozás lelki mozzanatát fejezhették ki igazi barokk lendületességgel. A vonalak lágysága, a kidolgozás finomsága arról tanuskodnak, hogy itt már nem is egészen népies faragóművészettel állunk szemben.

A szobor korát illetőleg helyesnek látszik az a megállapítás, hogy az a fönti kápolnával egyidős, és a kápolna restaurálásával került kiselejtezésre. A szombathelyi papnevelő intézetben nyert elhelyezést.

[5] Vis. Can. 1778.
[6] Vis. Can. 1811.

V.

Körmend (Vas vármegye).

Van itt egy kedves leányegyházunk, Horvátnádalja. Valamikor külön „Capellanus Croaticus"[7] látta el lelki gondozását. „Capellano Körmendiensi pro nunc ex indulto Officii Dioecaesani hic constanter degente, servantur in hac Ecclesia Divina singulis foestis et Dominicis Diebus."[8] A „capellanus croaticus" megszállóhelye Nádalján zsuppfödeles kicsi ház. Ma is áll. Ha belépünk, fejünket le kell hajtanunk. Ezért a nép tréfásan csak „rókalik"-nak nevezi. Itt hallgatjuk meg ádventi fagyban vagy a nagybőjt mély ihlettségében a jó nádaljaiak ájtatos bűnvallomását. Egy ilyen alkalommal pillantottam meg a falon ezt az érdekes festményt. Mindenki úgy tudja, hogy ez a kép régebben a templomban volt. A templom leírása a következőképen hangzik: „Status Ecclesiae Filialis Horváth-Nád-Alla. Ecclesia haec aedificata est Ao 1745. Altaria habet 3-ia. 1.-um Cultui Sancti Spiritus, alterum Sancti Francisci Seraphici, 3-um Variis imaginibus ornanum.[8] Valószínűnek látszik, hogy ez a kép a „variis imaginibus ornatum altare" egyik dísze volt. Az „Archivum Parochiale in Körmend regestratum per Georgium Gergácz parochum 1860." említést tesz a következő két iratról: „Testimoniales ad stipem colligendam pro restauratione Eccl. H. Nádalla Joanni Ótó 1747 et 1748 Joanni Biró datae a Capitulo Castri Ferrei." (Fasc. 1.)[9] Viszont egy későbbi jegyzőkönyv ezt írja: „Ecclesia haec Ao 1745 propriis sumptibus ex solidis materialibus readificata". A különböző képekkel díszített oltárról ez a jegyzőkönyv már nem tud.[10]

A különböző szövegek összevetéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy a nádaljai templomot az 1745. évben annyira megnagyobbították, hogy ez a „reaedificatio" egyértelmű volt a mai templom megépítésével. Ezt a véleményt a szájhagyomány is megerősíti. A reaedificatio ex propriis Ecclesiae sumptibus történt, a restauratio, vagyis a templom belső felszerelésének a megújítása pedig gyüjtések útján. Valószínűleg az így gyüjtött adományokból festették meg a mi képünket is, amely a Boldogságos Szűz Máriát ábrázolja karján a kis Jézuskával.

A kép művésze ismeretlen. A festmény ma a körmendi plébánián van.

Az említetteken kívül még sok népi vallásos emlék rejlik itt-ott, elhagyottan, a legjobb konzerválónak, a feledésnek őrizetében. Itt csak néhányat említettünk meg. Az értékesebb emlékek múzeumba kívánkozó tömege még feltárásra vár. Igaz a „Sacra supellex" jó nagy része kereskedők üzleti szelleme következtében már jogtalanul gazdát cserélt, és elhagyta rejtekét. Vallásos művészeti tárgyaink másik része pedig a templomrestaurátorok, orgonaépítők szinte törvényessé vált mellékkeresete lett. Hiába írja elő az egyházi törvény-

[7] Az 1818—1859. évi körmendi anyakönyvek aposztrofálása szerint.
[8] Vis. Can. 1818.
[9] Plébániai levéltár Körmend.
[10] Vis. Can. 1818.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

könyv: „Imagines pretiosae, id est vetustate, arte, aut cultu praestantes... nequeunt valide alienari sine Apostolicae Sedis permissu". Az alienatiot mégis megengedi a törvény, ha: „Justa causa, urgens necessitas, vel evidens utilitas Ecclesiae, vel pietas „azt követeli."[11]

„Justa causa" a magyarságunk, amely arra kötelez, hogy népi emlékeinket így pusztulni ne engedjük.

„Urgens necessitas" ezeknek a kedves dolgoknak már nagyon romlatag állapota.

„Evidens utilitas Ecclesiae" az az apologetikus cél, amely ezeknek a reliquiáknak összegyüjtésében és bemutatásában rejlik. Az egyházművészeti múzeum az Egyház általános népművelő erejét bizonyítaná. A templom sokszor az egyetlen nemesebb formákat viselő épület, amelyet a nép ismer, az egyházi ének az egyetlen zenei nevelője, a liturgia az egyetlen művészi élmény, amely a robotember szürke hétköznapjaiba emelkedettebb érzést és művészi formát visz.

Végül a „pietas" is feljogosítana minket arra, hogy a tényleges tulajdonosok: baglyok, denevérek, galambok, verebek és a szuvak birodalmából átmentsük népi kincseinket. Mennyi hála-, öröm- vagy fájdalomkönnyet láttak ezek a szobrok, képek, oltárok ősatyáink és ősanyáink szemében. Hallgatták imáik mormolását, égbetörő, zengő éneküket, vagy titkos panaszaikat. Mennyi szent érzelmet keltett lelkükben ez a művészet! A kegyelet azt követeli, hogy amit őseink szentnek tartottak, azt mi is megbecsüljük.

Körmend, 1941 november 19.

Sztojalovszky Sándor.

*

Keszthely török okiratai a Balatoni Múzeumban.

A Keszthely lakóházaival teljesen egybeépített, egykori ú. n. Polgárváros vagy Kiskeszthely kisközség[1] ládájában kutatva, dr. Csák Árpád (1860—1936), a Balatoni Múzeumegyesület nagyérdemű titkára, három darab, föltűnő jó állapotban lévő, török okiratra bukkant évtizedekkel ezelőtt. Mind a három rendelet- vagy parancsirat, ú. n. fermán vagy firmán, vagyis olyan szultáni okirat, mely tughrá-val (népies kiejtéssel: turá-val), vagyis a szultán névjegyével van ellátva. Legjobban látszik ez a legnagyobbik török okiratunk fölött, melynek még az aranyporral való egykori behintése is jól kivehető.

E három kiskeszthelyi fermán mellett a községládában magyar szöveg is feküdt, mely talán az okiratok egykorú vagy talán valamivel későbbi magyar fordítása lehetett.

Sági János (1874—1938), a Balatoni Múzeum kiváló néprajzi őre, megmutatta ezt a fordítást dr. Germanus Gyula, keleti akadémiai tanárnak, a kiváló orientalistának, aki azokat az eredetiekkel összehasonlítván, fordításukat hűnek találta, több budapesti törökkel egyetértésben.

[11] Codex Juris canonici cn.: 1280—81, 1530. cn. 2. n.

[1] Kiskeszthely kisközségnek Keszthely nagyközséggel való egyesítése 1925 január 1-én lépett hatályba.

1.) IV. Mehmed szultán 1651. évi rendelete Keszthely lakóinak érdekében.

Ságí János azután közölte is a három okirat ezen magyar fordítását ilyen című cikkében: „Emberséges török okiratok keszthelyi vonatkozással". (Keszthelyi Hírlap, 1935. febr. 24., p. 5—6.)

E sorok írója elküldötte a három török okirat jólsikerült fényképét *dr. Fekete Lajos*, budapesti egyetemi tanárnak, a kitűnő orientalistának, aki már eddig is igen sok török okiratot fordított le és adott ki (hogy csak Gyöngyös város 1549—1686-ból származó 237 db török iratát, meg a berlini és drezdai török levéltári anyag általa földolgozott 304 db török iratát említsem!); dr. Fekete Lajos barátom tehát ma a legilletékesebb e téren és volt szíves az előbbiektől függetlenül — és amazoktól több-kevesebb eltéréssel — megadni ezen fermánok magyar fordítását.

I. Az első török okirat tartalma (regesztája) a következő:

IV. Mehmed szultán nevében a budai diván által kiadott rendelet, kelt 1651. márc. 4—13 között, Abdullah budai müftihez, aki a koppáni kazát mütesszarif-joggal bírja, továbbá a koppáni szandzsákbejhez: Keszthely falu lakosai évenkint 12 fekete gurust szoktak fizetni a foki (komárvárosi? Dr. D. B.) kapitánynak, de a mostani kapitány 40 kara gurust követel; miután a keszthelyiek panaszt emeltek ellene és a budai diván deftereiből kiderült, hogy igazuk van, a címzettek gondoskodjanak róla, hogy őket nagyobb összeg követelésével senki ne zaklassa.

A teljes szöveg fordítása pedig ez:

„*IV. Mehmed, Ibrahim fia* (nevében).

A helyes ítéletű ulemák mintaképe, a fínom részleteket is ismerő erkölcsbírák jelese, az erény és hittudomány forrása, aki a Segítő Király (Isten) bőséges kegyeinek élvezetére ki van szemelve, aki s(z)ahan rangú egyházjogi tanár, jelenleg a jólvédett Budán mufti, és ábrakpénz gyanánt a koppáni kazá birtokosa, Abdullah molla — szaporodjanak érdemei — és a jeles emirek mintaképe, a kiválók és nagyok jelese, hatalom és tisztelet birtokosa, aki a Mindentudó Király bőséges kegyeinek élvezetére ki van szemelve, koppáni szandzsakbej — tartson soká a méltósága! Mihelyt magas szultáni rendeletem megérkezik, szolgáljon tudomásul, hogy a kanizsai (kerületi) pénztár alá tartozó szultáni hássz-birtok: *Keszthely* (Kesztel) *nevű falu rájái*, e szultáni rendelet vivői, *a budai diván előtt azt az előterjesztést tették*, hogy ők mind e mai napig a foki palánk mindenkori kapitányának, defter szerint, évi szabott összegben *tizenkét* fekete gurust fizettek és senkitől nagyobb összeg követelésével zaklatásnak nem voltak kitéve; a nevezett palánk mostani kapitánya azonban a szokásos szolgálmánnyal meg nem elégedve, a defter és régi szokás ellenére *negyven gurust követel rajtuk* és zaklatja meg háborgatja őket; előadták, hogy a pénzügyi főhatóság által kiadott, aláírással és pecséttel ellátott diván-végzésük van, és kérték, hogy ügyük annak értelmében és a régi szokásoknak megfelelően kezeltessék, és hogy felséges rendeletet adjak ki arra nézve, hogy őket magasabb összeg követelésével senki ne zaklassa. Ennélfogva elrendelem, hogy mihelyt ők, engedelmességet követelő felséges parancsommal megérkeznek, *az említett üggyel kellőképen foglalkozzatok*

és az ügyet vizsgáljátok meg, és ha ezek a mindenkori (foki) kapitánynak régóta szabott összegben évi tizenkét fekete gurust fizettek, de többel nem szolgáltak, és ha igaz volna, hogy a nevezett kapitány azzal be nem érve, most a régi szokás ellenére negyven gurust követel rajtuk és zaklatja őket, ez *tilos; és ne engedjétek, hogy a nevezett falu lakóit,* ha a szabott összeget a régi szokás szerint és a kezükben lévő, aláírással és pecséttel ellátott diván-végzésnek megfelelően évről-évre megfizetik, a (nevezett) *kapitányok zaklassák és háborgassák,* és aki makacskodik, azt hallgattassátok el és ne hallgassátok meg, a jelenteni valót jelentsétek és ne tegyétek szükségessé, hogy ebben az ügyben mégegyszer panaszra jöjjetek és új rendeletet kelljen kiadnom. Így vegyétek tudomásul és a felséges jelnek adjatok hitelt. Kelt 1061. rebi-ül-evvel 11-e és 20-a között a jólvédett Buda városában."

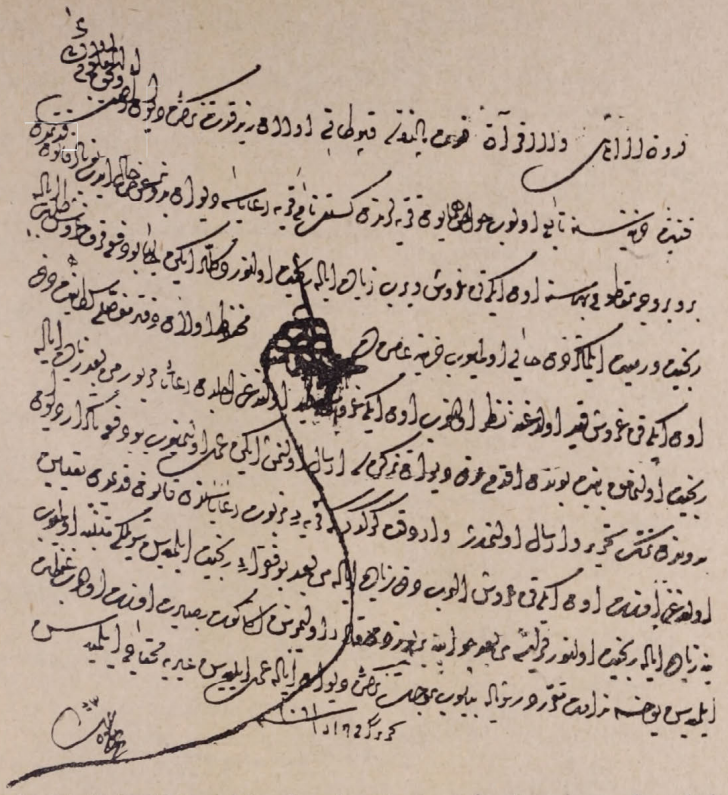
(Vagyis keresztény időszámítás szerint 1651. év márciusában. Rájá, ráják (arab, a. m. nyáj), a szultán nem mohamedán és főleg keresztény alattvalóinak elnevezése.)

II. A második török okirat, — az I. okirat eredményeként — a foki (inkább talán a komárvárosi?) palánk kapudánjához (kapitányához) intéztetett és tartalma (regesztája) a következő:

A budai diván végzése. A budai defterdár által a foki (komáromvárosi) kapitányhoz intézett teszkere 1651. márc. 9-i kelettel, melyben tudomására hozza, hogy a keszthelyiek csak 12 kara gurust kötelesek neki fizetni, többet ne követeljenek tőlük.

Teljes szövegének fordítása pedig ez:

„Rang- és kortársainak mintaképe, Fok (Komárváros) palánk kapitánya — növekedjék a rangja! — Amint e diván-végzés megérkezik, szolgáljon tudomásul, hogy a kanizsai (kerületi) pénztár alá tartozó szultáni hássz-falu: Keszthely (Kesztel) rájái a budai diván elé járulva előadták, hogy ők régi törvény szerint évenkint szabott összegben tizenkét fekete gurust fizettek és ezen felül semmi zaklatást nem szenvedtek, most azonban (évi) negyven gurust követelnek rajtuk. Mivel megállapítást nyert, hogy a szultáni pénztárnál (Budán) őrzött összefoglaló szultáni defterben is tizenkét feketegurusra vannak fölvéve és már régebben is adatott ki diván-végzés arra nézve, hogy a nevezett rájákat nagyobb összeg követelésével ne zaklassák, azonban kellő eredmény nélkül, ennélfogva ez alkalommal a budai diván által ezen újabb irat állíttatott ki. Szükséges, hogy mihelyt ez megérkezik, a nevezett falu rájáin a régi törvény szerint tizenkét fekete gurust behajts, de nagyobb összeg követelésével ezeket a szegényeket ne zaklasd. Ha a rendeletnek nem engedelmeskednél és nevezetteket nagyobb összeg követelésével zaklatnád, eljárásod nem fog helyeslésre találni. Így vigyázz tehát és helytelenséget ne kövess el, mert bizony meg fogod bánni. Vedd ezt tudomásul és a diván-végzés értelmében járj el, nehogy újabb intézkedésre szükség legyen. Kelt 1061. zikláde hó 16-án a jólvédett Buda városában."

2.) A budai diván 1651. évi levele a komárvárosi kapitányhoz a keszthelyiek érdekében.

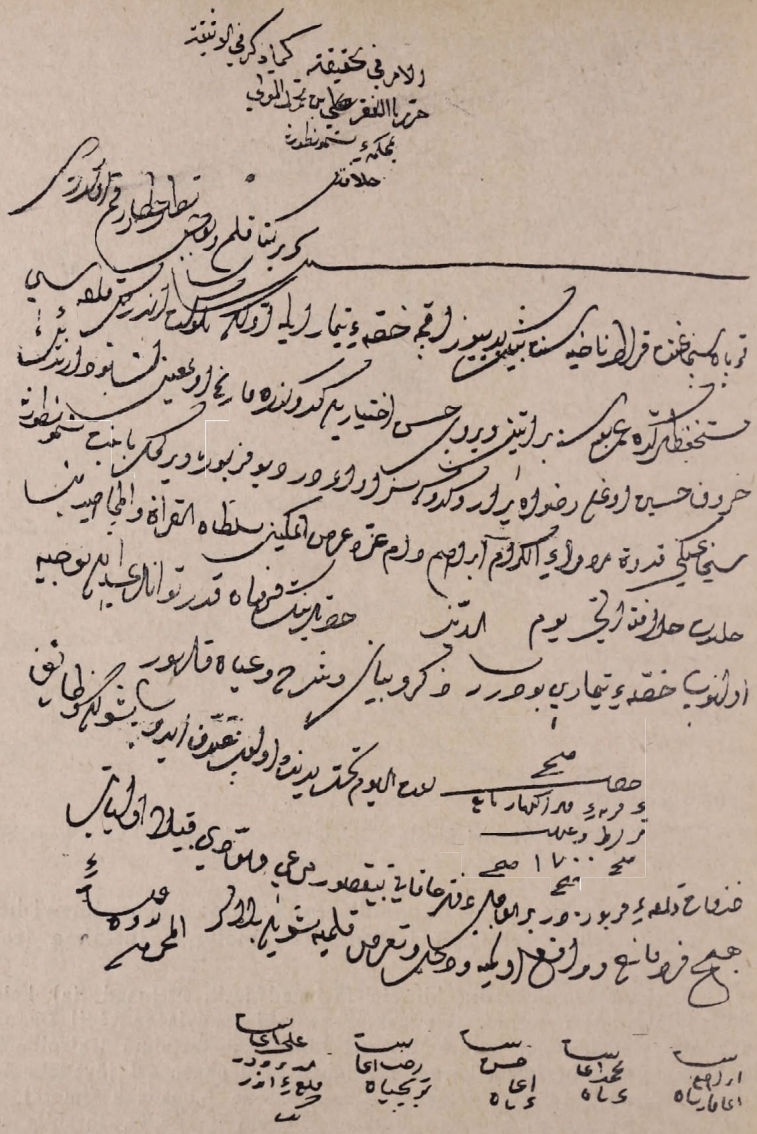
III. Végül Keszthely harmadik török irata: a simontornyi helyettes molla által hitelesített irat-másolat, melynek tartalma (regesztája) ez:

A simontornyai kádi: Ali bin Mehmed (Ali, Mehmed fia) keletnélküli, hitelesített másolata öt budai és endréki (vagyis endrédi! Dr. D. B.) aga aláírásával, kelet nélkül, kiadott következő tartalmú iratról: Miután a koppáni szandzsákban, karádi náhijében 1700 akcse évi jövedelmet hozó timár (hűbér)-birtoknak birtokosa: Ömer Boszna („bosnyák Ömer") timár-birtokáról lemondott, bizonyos Rizván, Hüszein fia pedig, Ibrahim simontornyai szandzsákbej jelentése szerint, szolgálatra méltó és alkalmas, a megüresedett javadalom: *Fejéregyháza* községben 1700 akcse évi jövedelemmel, ennek adatott.

A teljes szövegfordítás pedig így hangzik:

„Az ügy valóban úgy van, ahogy az az (alábbi) iratban el van mondva. Írta a szegény Ali, Mehmed fia, a simontornyai bíróság helyettes mollája.

Ezen irat kiállításának körülményei a következők: A boszniai Ömer, endrédi első szakaszbeli (bölük) janicsár, aki a koppáni szandzsákban, karádi náhijében 1700 akcse (évi) jövedelmű timár-birtokrészt élvezett, diplomáját (berát) visszaadta s birtokáról önként le-

3.) Ali kádi igazolja, hogy Fejéregyház javadalmát Risztván kapta.

mondott, mire Ibrahim simontornyai szandzsákbej, jeles emirek mintaképe — tartson soká méltósága — azt az előterjesztést tette, hogy ezen irat fölmuatója: Hüszein fia Risztván derék ember, és a fenti jövedelemre méltó volna. Ennek következtében az igazhívők szultánja — tartson kalifátusa egészen az utolsó ítélet napjáig — nagyhatalmú rendeletével utóbbit a nevezett birtokrész élvezetére kinevezte. Birtoka a Karád alá tartozó Fejéregyház falunak egy része, jövedelme 1700 akcse; láttam. (Ez a rész) ezután az ő birtokát képezi, s ha szolgálatát a nevezett várban kifogástalanul ellátja,

abban senki ne akadályozza és ne zavarja. Kelt a jólvédett Buda városában. Ibrahim lovasaga, Mehmed azabaga, Haszan azabaga, Redzseb tüzéraga, Ali aga, az endrédi vár parancsnoka (dizdár)."

(Az évszámról *dr. Fekete Lajos* nem tesz említést; *Sági János* szerint pedig az olvashatatlan volna!)

Befejezésül meg kell itt említenem, hogy jóllehet Keszthely várát tudomásom szerint sohasem foglalhatta el a török, legalább is végérvényesen vagy tartósan nem (mert az 1589- vagy 90-i rajtaütés meg fölperzselés úgy látszik igen kellemetlen, de múló epizód lehetett csak Keszthely város történetében), mégis a hozzá tartozó városlakók, — mint ezek a török okiratok is bizonyítják — kétségtelenül behódoltak és így adót is fizettek a töröknek.

Annál föltűnőbb tehát, hogy *Velics Antal:* Magyarországi török kincstári defterek. I—II. köt. Bpest. 1886—1890. c. jeles művében Keszthelyről nem találunk följegyzést. Viszont annál értékesebbek lesznek a Balatoni Múzeum itt közölt török okiratai! Jelen igénytelen sorok így talán némi pótlásul vagy kiegészítésül is szolgálhatnak.

Dr. Darnay-Dornyay Béla.

*

Megfigyelések a vasi flóra területén.

Fontinalis antipyretica L.

A gencsi szentkútban. Ugyanitt a kápolna feletti fenyők tövében nagy Geaster-telep.

Dryopteris lobata (Huds) Schinz. et Thell.

I. Bozsokon, a szénégetőkút völgyének bejáratánál, az út melletti sziklán.

II. Oladon, a temető mögötti utcán, a felső kútban. 60—70 cm-es, dús levélzettel.

Phyllitis scolopendrium (L.) Newm.

Bozsokon, a tejközpont kútjában. Nem természetes előfordulása. A háztulajdonos elbeszélése szerint egykor Szerdahelyről, ezelőtt 50 évvel betemetett kútból hozta egy náluk lakó epilepsziás férfi. Betegsége gyógyítására kenyérrel ette levelét, állítólag eredménnyel.

Megemlítem még az általam lelt és a *Jeanplong József*-től az 1942. V. 1-én megjelent Borbásia Novában közölt két lelőhelyet is, egyik Herényben, a Palkó-féle házban, a másik Oladon, a temető mögötti öreg kútban; bár eléggé szaporák, levélzetük csak pár centis.

Asplenium viride Huds.

A fent említett bozsoki völgyben. A lelőhely érdekessége, hogy cca 1m²-es helyen 4 *Asplenium, Athyrium, Cystopteris, Pteridium* és 2 *Marchantia*-féle található a nedves sziklán.

Asplenium adianthum nigrum. L.

Olad környékéről. Bár a tő jelenleg a szombathelyi csendőrlaktanyában *Cserfai Ödön* alezredes úr orchidea-gyüjteményében van, említésre méltónak tartom. A páfránygyökér szedésével megbízott cigányok nem ismerhették, így a pontos lelőhely ismeretlen, csak annyi biztos, hogy Olad környékéről való. Az orchideás cserépből kisarjadó gyenge levélen a növényszerető kertész felismerte a ritka-

ságot, külön cserépbe ültette, ahol azóta dúsan hajt, bár spórát eddig nem hozott.

Botrychium lunaria (L) Sw.

A kalaposkői hegyoldalban, a kőfejtőhöz vezető út mellett, magánosan álló tő.

Cypripedium calceolus. L.

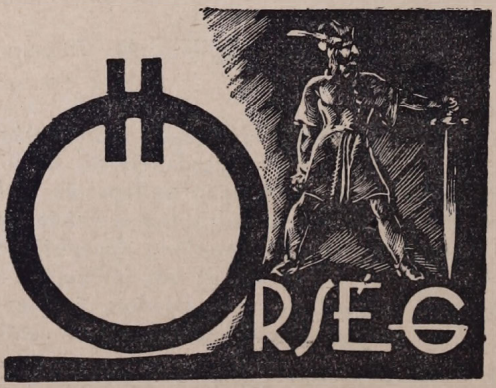
A kalasposkői nyires hegyoldalban, a kőfejtőhöz vezető út mellett, málladékos gödörben. Egy gyökértörzsön 6 szál, ezek közül 3 az idén virágzott. Július 26-án, amidőn megtaláltam, két fejlett magháza is volt. A közelében az említett *Botrychium* és sok *Lycopodium clavatum.*

*

Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy miért kerestük eddig a velemi *Menyanthest.* Minthogy a régi adatok vasoxidos forrásról szólnak, mindenki a felső faluvégen lévő forrásra gondolt, de ott hiába keresték. Az idén egy kiránduláson a falu alatti mocsaras hely mellett vezetett az útam; odamentem *Nephrodium cristatumot* keresni. E helyett *Menyanthesre* bukkantam. A rét tulajdonosa éppen lekaszálta, de azóta szépen hajt.

Itt említem meg azt is, hogy a bozsoki völgyben élő *Pinguicula* örvendetesen terjeszkedik. A két évvel ezelőtt a régi bozsoki strand kis forrása felett megjelent tövek szorgalmasan hullatják magvaikat, aminek következményeképen üde rozettáik évről-évre nagyobb területet borítanak.

Molnár Nándor.

SZÉPIRODALOM

Délvidéki elbeszélők: *A diófa árnyékában.*

Herceg János, a délvidéki irodalom és kulturális élet kiváló munkása rendezte sajtó alá ezt az elbeszélő kötetet, mely a hazatért délvidéki irodalom kiváló képviselőinek legjelesebb alkotásait gyűjti egybe. A kötetből egységesen kiáradó tiszta, egészséges szellem a délvidéki irodalom sajátos képét mutatja be. Határozott irodalmi nyereséget jelent szellemi életünk számára ez a jelentős írói csoport, akiknek fölsorakozó novelláiból hitvallásukat is kiolvashatjuk.

Blazsek Ferenc, Börcsök Erzsébet, Cziráky Imre, Herceg János, Illés Sándor, Kende Ferenc, Kisbéry János, Kramarits Erna, Kristály István,

Laták István, Majtényi Mihály, Szenteleky Kornél és *Szirmai Károly* nemcsak új nevekkel ismertetik meg az egész ország olvasóközönségét. Egy határozott profilú irodalom képviselői ők, akiknek ebben a kötetben lefektetett együttes jelentkezésük után nagy reménységgel és bizalommal várhatjuk egyéni munkásságuk kivirágzását.

A nemes egyszerűséggel kiállított könyv a Kir. M. Egyetemi Nyomda kiadásában jelent meg.

*

Fr. Lám—L. Missuray—Krúg: *In meinem Herzen baut ihr Nest die Stille.* (Scarbantia-könyvek, Dombóvár. 32 l.)

A verskötet különösebb figyelemre tarthat számot. Benne Missuray-Krúg Lajos nem legújabb költeményeit bocsátotta közre; közülük némelyik már korábban is megjelent. Újszerű a kötetben az, hogy 19 költeménynek megvan Lám Frigyes mesteri áttételében német nyelvű tükörképe.

A szerző nem induló költő. A soproni táj gazdag hagyományai, a világháborút követő zűrzavar és a nyugatmagyarországi felkelés zimankós éjjelei ifjúkorának döntő élményei, s azóta egyre emelkedve a költői pályán, komoly ígéretként bontakozik ki férfikora. Írásaiban a Dunántúl poétája jelentékeny részben: a nyugati határvidék tovasuhanó felhői, messzire integető tölgy- és fenyőerdői, az elbúvó völgyek ódon városai szólnak hozzánk költeményeiben. Ez az alap; a keretet a költő gazdag eszmei és érzésvilága adja.

A kis kötet összeállítása szerencsés, hű keresztmetszete Missuray-Krúg Lajos belső világának; mindegyik vers fénycsóva a sokszínű költői lélek megértéséhez. Apró gyöngyszemek váltakoznak mélyértelmű költeményekkel. A természet szinte kifogyhatatlan élménykört jelent a költőnek. Homokszemek, megkövesedett állatok láttán eszmél az idő végtelenségére, a természet éleszti benne az ifjúkor emlékeit, az anya alakját, az istenfogalmat.

Eszmei gazdagságon és formai tökélyen szokás mérni a műalkotás értékét. Ha a művészet e kettős ősi összetevőjét Missuray-Krúg Lajos költeményeiben szétbontani igyekszünk és a kritika mérlegére helyezzük, úgy a gondolati elem süllyed alá. Bár formaművészetének főként apró verseiben számos tanujelét adta, költészetében a tartalmi elem az uralkodó. Ezzel magyarázható a ritmus ellen mutatkozó helyenkénti csekélyebb érzék vagy figyelem. Művészetének fő jellemzői: gondolati gazdagság, férfias erő, tömörség, amely néha a homály határán jár, és mindezeket a vonásokat vonzóan színező mélabú. Kifejező eszközei alapján nem lehet maradék nélkül a letűnt vagy uralkodó ízlésformák egyikébe sem elhelyezni. Képanyaga, kifejezésképzelete önállónak látszik, helyenként mártotta csupán a szimbolizmus elmosódó színpompájába ecsetjét.

Csupa dícséret és elismerés illeti a fordítót. Lám Frigyesről joggal mondhatjuk: elsőrendű közönség, olyanfajta ember, akihez a költő lelkifogékonysága miatt elsősorban szól. Lényének idegen, genotipikus magvát átszőtte és betakarta a magyar szellemiség fenotipikus ereje, s lelkének e kettős szerkezete miatt nem fordítja, hanem a szó igazi értelmében átülteti Missuray-Krúg Lajos költeményeit. Feladata nem könnyű. Missuray eszmékben gazdag, mély és mélabús világát páratlan művészettel adja vissza. A formai tömörséget nem oldja fel, a ritmikailag vontatottabb, nehezebb részekbe fejlett formaérzékével önt lendületet. A fordítás pontos, hű és jelentéktelen különbözésektől eltekintve lelkiismeretes.

Verbényi László dr.

*

Marssó József: *A titokzatos alagút.* Ifjúsági regény.

A Kir. M. Egyetemi Nyomda népszerű, irodalmi és pedagógiai szempontból egyaránt jelentős ifjúsági könyvei között jelent meg ez a kiváló írói erényekkel megírt regény, mely mindenképen hivatott a legnagyobb sikerre. És hivatott arra is, hogy a benne kifejtett töretlen, határozott, győzelmes magyar szellem ifjú olvasóinkon át valóban annak a boldogabb magyar életnek legyen építője, mely a regény végső kicsengésében és optimizmusában megvalósul. Szőregi Pista hirtelen elhatározással nagyhorderejű események középpontjába kerül. Bejut az ország ellenségének titkos táborába, ahol az Alföld elpusztítására szövetkeznek néhányan, elszánt kalandorok. Egymagában megakadályozza a terv győzelmét, de ifjú életét föl kell áldoznia. Áldozata azonban nem hiábavaló: új élet sarjad kihullott véréből. Az író nemes elbeszélő stílusa drámai fordulatokkal meséli el a titokzatos alagút szomorú históriáját. Ezzel az első könyvével egyszerre legjelesebb ifjúsági íróink közé érkezett.

*

Missuray Krug Lajos: *Rónavíz.*

Ezt a sokat elhallgató és sokat sejtető, titokzatos és mélységeket felidéző címet helyezte verskötete élére Missuray-Krug Lajos legfrissebb „lélekvirágai" összefoglaló köntöséül. 43 kicsiszolt drágakő egy füzérben, igaz gyöngyök sajátos, egyéni lángolású fénnyel, mélytüzű ragyogással.

Apró, lehelletszerű élmények homályosították el eredetileg a költői lélek tükrét, s a gyors illanással elsuhanó élményre gondolatorkánok, érzészuhatagok törtek elő mélyről, nagyon mélyről, — valahonnan a „rónavíz" mélyéről, — de mielőtt a kifejezésig megvalósulhattak volna, munkába vette őket az értelem köszörűköve. Válogatott, mérlegelt, elhagyott minden összhangot bántót, minden feleslegest. Kikristályosította a képeket, kicsiszolta a kifejezéseket. A lélekáradás a mesteralkotás zártságával sóhajtásnyi formába tört. A költő megtalálta a képekben önmagát, és léleküzenetet küld a képeken át felénk.

A Rónavíz Missuray-Krug Lajos költészetének nyugalmas, szemlélődő állomása. De éppen azért tud úgy elmélyülni, igazi befelé terjedő lírát kialakítani. Költészetének úgyszólván alig van szélességi kiterjedése, de mélységi dimenziója annál inkább szembeszökő. Valami Keletről hozott ősnyugalom, vagy az életcél beteljesedésének nyugalma, a „karácsonyi szent gyerek: a csönd" termékenyíti meg benne ezt a befelé érlelődő lírát, melynek gyümölcse ízesen, zamatosan hull elénk. Nem mindenki által élvezhető; a hozzáértők számára nyitja meg csak mimozakelyhét.

Már a témaválasztása is fínom lelki felhangoltságra utal. Megfogni röptében az elsuhanó vágyat, átérezni az alvó „gyerekerdő" félelmét, megfogni az imádott, féltett beteg gyógyulásának pillanatát, a multból üzenő emlékeket sápadtkék ibolyák képében üdvözölni, a napot kigyúló piros rózsának látni a kis mécsvirág esti fényjelzése mellett, az emberi lélek mérföldköveit Krisztus megtalálásáig nyomon követni: mindez fínomrezdülésű lelki beállítottságot tételez fel. És minden külső kép csak utalás egy teljesebb, gazdagabb, bensőséges lelkiéletre, amelynek mélységeit, szakadékait, fordulóit a költő csak időnként érezteti.

És nem elég csupán az érzelmi felhangoltság, az értelmi odaadás, de az ismereteknek is mily tárháza nyílik meg ezekben a hol csipkésen habos, hol sziklaszirtes szívtermésekben! A szélnek, a víznek, a kőnek az ősi népek mitoszaiban kifejezésre jutott jelentőségét mérlegelni már vallásfilozófiai, történelmi, sőt archeologiai ismereteket is kíván mindaddig, míg minden jelenség, — szél, víz, kő, virág, — saját egyéni bölcselmi értelmezést nyer a költő sajátos meglátásában, egyéni zamatú nyelvén.

Missuray-Krug Lajos nem keres hatalmas, nagyszabású, megrázó tárgyakat a megéneklésre. A mikrokozmosz érdekli jobban; a makrokozmosznak törpearányú, részleges megjelenése. Kisszerű jelenségeken át érintkezik a végtelen kiterjedésével; apró jelenség Pegazus-lován jut el a bölcselet ormaira. A kisdedeken át harmatoz áldást a földre az Úr, és átkot az örjöngő emberekre; az i betű halkan elrebbent igen-je álommá, hitté, ihletté válik; a vak kor és az önmaga felett győző költőben „az Isten az, ki felnevet"; zúgó szelek szárnyán „a Lélek, a Szellem földet ér". A földi jelenségek a lélek síkján teljesednek meg, érik el a végtelenség, a halhatatlanság dimenzióit; és ez természetes is, mert egyedül a lélek az, ami oszthatatlan, ami halhatatlan, ami végtelen. Ez a filozofia csendül ki Missuray-Krug Lajos költészetéből.

Nagy az ő költészetének átlelkesítő ereje is. Mintha a pantheizmus templomában járnánk! A csöndnek mily hatalma van! „Vasárnap este imát szitál a csönd az emberekre!" „A kő a hallgatás örök nagy hirnöke, konok, kemény, szótartó hallgatásé."

A gondolat olykor annyira uralkodik a lírai alkotásban, hogy epigrammszerű formában csapódik ki a költő agyából:

A költő és vezér: testvérek.
Az egyik intő karnak hajított élet,
Fűt, lázít, melegít, éget,
A másik: végzetszabta küldetés.

Költői képeket dúsan termő képzelet, a kifejezést mérséklő, önfegyelmező stílus, formai erőteljesség áll ennek a hol érzelmi rezdüléseivel ható, hol filozofiai gondolatokat felszínre hozó költészetnek szolgálatában, mely költői köntösbe burkolt mélységénél, titokzatosságánál fogva úgy hat ránk, mint a gyöngykagyló, amelynek fényében, sziporkázó csillogásában gyönyörködünk, de fülünkhöz téve, lelkünkbe szíva, távoli tengerek rejtelmes zúgása árad felénk. *Rakssányi Mária.*

*

SZAKIRODALOM

Bisztray Gyula: *Színházi esték.* Kir. M. Egyetemi Nyomda kiadása, 1942. 296. o.

A magyar színházi kultúra nagy hiánya, hogy nincsenek világos ítéletű, nagy drámai műveltségű könyveink, melyek a színházak folytonosan növekvő közönségét tájékoztatnák, vezetnék, sőt azt kell mondanunk: kényszerítenék a színházi értékek helyes mérlegelésére. Bisztray Gyula könyvében az 1930—1940. esztendők színházi kultúráinak képét kapjuk, s örömmel üdvözölhetjük benne azt a munkát, mely Gyulai Pál, Péterfy Jenő nagy örökségét hivatott átvenni, mivel magas szempontok szerint vállalkozik a magyar színpadi művészet tíz esztendős megbírálására, hogy a következő évtized már fejtegetéseinek megszívlelésével épüljön.

A könyv a magáravállalt feladatban jóformán egyedül áll a magyar könyvek között. Tartalmából nyomatékosan ki kell emelnünk „Madách a színpadon" c önálló tanulmány értékű fejezetét s azokat a fejtegetéseit, melyek a százesztendős Nemzeti Színház ünnepi esztendejéhez kapcsolódnak. A színre kerülő darabokkal szemben mindig megtalálja a helyes kritikai szempontot, még a közönség túlzott lelkesedése ellenére is. Az újságok és folyóiratok átmeneti beszámolói helyett éles logikával, messzetekintő ítéletekkel állapítja meg a magyar színpadok igazi feladatát. Gyulai Pál és Péterfy Jenő fáradozását a magyar színházi élet művészi felemelkedése

követte. Bisztray Gyula méltó utód. Bárcsak mintaképeinek sikere koronázná az ő munkáját is!

*

Együtt dolgoztunk. *Nagy magyar értékeink védelmében és szolgálatában.* I., II. Szerkesztette: *Bakos József.* Érsekújvár, 1942. „Védjük meg nyelvünket!" Diákmunkaközösség kiadása.

1940. elején az érsekújvári gimnázium II. A) osztálya „Védjük meg nyelvünket" címen iskolai nyelvművelő és nyelvvédő folyóiratot indított, s ugyanakkor nyelvművelő, néprajzgyüjtő és falukutató munkaközösséget is alakított. A II. A) osztály. Mégegyszer leírom, hogy ne gondolja valaki sajtóhibának. A II. A) osztályból azóta IV. A) osztály lett, s ez a két kis kötet tanusága annak, mire képes a tanári lelkesedés, s a nép ügyével való törődés. Mert ez a két kötet nemcsak annak bizonyítéka, hogy az érsekújvári gimnázium tanulói (kétségkívül a többi osztály is) védi a tősgyökeres magyar nyelvet, hanemhogy ez az ifjúság tudatában van annak, hogy a magyar nép nyelvét a nép ajkáról kell megismerni, s közvetlen tanulmányokkal kell a nép lelkébe hatolni, s hogy milyen fontos följegyezni a népnyelv kincseit: szókészletét, helyneveit, közmondásait, dalait, meséit, mondáit, továbbá szokásait, babonáit, játékait, szóval mindent, ami együttesen alkotja a magyar nép életét.

Ha végigmegyünk ezen a két kis köteten, szinte el se akarjuk hinni, hogy kis gimnazisták alkotása, mert IV. osztálynál magasabb tanulók alig szerepelnek benne. Hisz ezek már csaknem kész gyüjtők! Pontosan megadják a gyüjtés helyét, az elbeszélő nevét és korát, s tudják azt is, hogy elsősorban az öregeket kell megszólaltatni, akik még sok olyant tudnak, ami a fiatalok előtt titok. Mit fognak ezek a kis gyüjtők összehordani, mire a felsőbb osztályokat járják! Az első kötetben még elég sok helyet foglalnak el a nyelvművelő cikkek, de a II. kötetnek a legnagyobb része már néphagyományt tartalmaz, s egyben előkészít a szerkesztő a III. kötet közeli megjelenésére is, amely még több játék leírását fogja tartalmazni. Nem tudom, van-e az országnak még egy középiskolája, ahol hasonló gyüjtés folyik, de ilyen kiadványt nem ismerek. Nagyon kivánatos volna, ha a dunántúli középiskolák tanulói követnék ezt a szép példát. Az érsekújvári állami gimnáziumnak pedig sok szerencsét kívánunk lelkes növendékeihez, elsősorban pedig a munkaközösség vezetőjéhez, Bakos József tanárhoz, akinek munkájára büszke lehet nemcsak iskolája, hanem az egész magyar középiskolai tanárság. *Beke Ödön dr.*

*

Helle Ferenc: *A magyar-német művelődési kapcsolatok története.* Egyetemi Nyomda.

A Budapesti németbirodalmi iskola tanára írta ezt a jelentős könyvet. A magyar szellemi élet történetének általános óhaja, hogy tisztázza azokat a kapcsolatokat, melyek a hazai művelődést a többi nemzetekéhez fűzik. „A mai történelmi idők elsősorban a német szellemiséggel való érintkezéseink ismeretét, valamint ezeknek a koronként tapasztalható változásoktól független, maradandó értékhatásukban való szemlélését sürgetik" — mondja a szerző bevezető szavaiban. Könyvében korszakonkint haladva, a pogánykor, a keresztény középkor, a reformáció századának, a XVII—XIX. század, végül az 1914-től napjainkig terjedő időnek politikai, történeti kapcsolataiból kiindulva, áttekinti az egész szellemi életet és megállapítja a közvetlen hatásokat. Értékes a könyvben az a gazdag névsor, amely az évszázadok

szellemi munkásainak apróbb-jelentősebb tevékenységéből szűri le a magyar és német művelődési kapcsolatok virtuális jelenvalóságát.

A kötet régi hiányt pótol, fontossága szellemi életünkben igen nagy.

•

Magyar idézetek könyve. *Vajthó László* műhelymunkája. Kir. M. Egyetemi Nyomda kiadása. 1942. 320 o.

A Berzsenyi Dániel-gimnázium most érettségiző VIII. A) o. tanulóival gyüjtötte össze a kötet anyagát Vajthó professzor. A művelt olvasó mindennapi olvasókönyvét nyujtja vele, az idei könyvnap egyik legszebb magyar könyvét. A számtalan, szebbnél szebb idézetet kiemelkedőbb címszavak gyüjtik egy-egy gondolatcsoport köré, de éppen ez a kényszerű csoportosítás mutatja, hogy a magyar irodalom még kiragadott idézeteiben is mennyire önálló, egyéni. Egyik jeles írónk írta nemrégiben, hogy szükségesnek érzi a magyar versekből, irodalmi remekekből a halhatatlan magyar alkotásokból kivilágító szépséges versszakok, örökértékű, kemény meghatározások, vallomások összegyüjtését: örök társaink legyenek mindennapi életünkben. Ez a könyv az első kísérlet a hiány pótlására. Kísérlet, mert hogyan lehetne egyetlen kötetben kimeríteni a magyar irodalom brilliánsszemeit egyetlen próbálkozásra. A kitűnő tanár vezetése alatt diákjaink teljesértékű munkát végeztek. Ajándékot adtak a magyar olvasónak, ezernyi magyar könyv ragyogását szorították bele egyetlen kötetbe. Büszkék lehetünk erre a ragyogásra; a kötet beköszöntő szavaival mi is csak ismételni tudjuk: szórjuk, tékozoljuk, olvassuk szüntelenül!

•

Magyar Népnyelv. III. Megindította: *Csűry Bálint*, szerkeszti: *Bárczi Géza*, a debreceni egyetem tanára, *Szabó T. Attila*, a kolozsvári egyetem tanára. Debrecen—Kolozsvár, 1941. 430 l.

A debreceni Magyar Népnyelvkutató Intézet és ennek évkönyve, a Magyar Népnyelv, nagyérdemű alapítójának, Csűry Bálintnak mult évben történt váratlan halálával nem szűnt meg, mint az Évkönyv nemrég megjelent kötete, s a benne közölt beszámoló beszédesen hirdeti, sőt a kötet hatalmas terjedeleme, s az a körülmény, hogy immár az Erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztályával karöltvve jelenik meg ezentúl, biztosíték arra, hogy a népnyelvkutatás ügye többé nem akadhat el.

A magyar népnyelvkutatás soha el nem feledheti Csűry Bálint nevét, aki a Kutató Intézetnek oly alapot adott, amely immár függetlenné tette a személyi változásoktól, noha Csűry éppen csakhogy még megérhette a II. kötet megjelenését. Az Intézet igaz kegyelettel adózott megalapítója emlékének, mikor azt a kötetet Csűry Bálint emlékének szentelte, szép tanulmányban méltatta életét és munkásságát, s nagy sikerrel járt „Csűry Bálint" országos népnyelvi szókincsnyüjtő versenyt rendezett.

Az Intézet munkálatai a nagy csapás ellenére is szépen haladtak a mult évben is. Érthető, hogy első sorban a debreceni és a tiszántúli népnyelv kutatása volt az Intézet első rendű programmpontja, mint a hajdusági, békési, sárréti, rétközi szótár anyagának a gyüjtése, de szerencsére más terület is foglalkoztatta az Intézet tagjait, s ennek köszönhetjük, hogy készül egy gömörmegyei palóc szótár, s ami bennünket első sorban érdekel, két dunántúli szótár is, az egyik a Szüts Ferenc gyüjtésében megindult Szigetközi szótár, a másik a Keresztes Kálmán megindította Ormánysági szótár. A „Csűry Bálint" országos népnyelvi szókincsgyüjtő verseny is eredményezett dunántúli gyüjtést, így Baranya megyéből, Moson megyéből,

Zala megyéből. Sajnálatos, hogy pl. Vas, Zala, Sopron megyére még nem terjedt ki a gyűjtés, pedig ezek a legnyugatibb nyelvjárások páratlanul értékes adatokat adnának, s ideje volna már egy teljes őrségi, göcseji, sárközi szótári gyűjtés megindításának, de ezenkívül külön fel kell hívnunk a figyelmet a most visszakerült baranyai háromszög területére, mely áradmányterületével, mint a Magyar Nyelvőr régebbi közleményei mutatják, valódi nyelvjárássziget, s legközelebb áll a nyelvtörténeti szempontból oly fontos szlavóniai nyelvjáráshoz.

Arra való tekintettel, hogy a kötet egyben Csűry-emlékkönyv, nemcsak a két Intézet tagjainak munkáit tartalmazza a kötet, sőt voltak külföldi munkatársai is, még pedig finn tudósok, de ők is igyekeztek a népnyelvi gyűjtés fontosságára irányítani a figyelmet. Így Kettunen a nyelvjárási térképek készítésére ad saját tapasztalataiból vett útbaigazításokat, Hakulinen pedig a népnyelvi szótárnak a modern nyelvkutatással való kapcsolatát fejtegeti. Kannisto, aki Csűryvel együtt rendezte sajtó alá Wichmann finn nyelvész csángó szótárát, a legnagyobb finn nyelvtudósnak, Paasonen Henriknek a finnugor és török népek közt végzett kutató útjairól emlékezett meg. A hazaiak közül érdekesen írja meg Szabó T. Attila az újabb erdélyi népnyelvkutató munka kezdetének történetét, Bárczi Géza a városi népnyelvkutatás kérdését veti föl, ismertetve ennek a munkának külföldön végzett eredményeit, Végh József pedig a népnyelvkutatásban felmerülő társadalmi szempontokra terjeszkedik ki. A többi dolgozatok részletkutatások, a legterjedelmesebb Sándor Gábor munkája a kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordó módjairól és eszközeiről.

Az Intézet gyűjteményéből mutatványokat is közöl még a nagyértékű kötet, mégpedig szövegeket és szókincsgyűjteményt. Így Deák Györgyné Bartha Katalin szlavóniai népnyelvi szövegeket tesz közzé, valamint mutatványt készülő szótárából, amely remélhetőleg hamarosan megjelenik teljes terjedelmében. Nagy Rózsa baranyai szógyűjtését közli, s nagyon becses Vass Ilonának az erdélyi Szépkenyerűszentmártonból való gyűjtése a ház, telek, gazdasági épületek, eszközök, szövés-fonás fogalmi köréből. A népnyelvi szövegmutatványok közül Dunántúlról valók Szűts Ferenc gyűjtése a mosonmegyei Szigetközből, Imre Samué Felsőőrből, Keresztes Kálmáné a baranyamegyei Ormányságból.

Kívánatos volna, hogy a két Intézet nagyértékű gyűjteményei minél előbb nyomtatásban megjelenjenek, hogy az anyag földolgozása is megindulhasson. *Beke Ödön dr.*

*

Matyóföld. *A híres Mezőkövesd.* Írták és szerkesztették: *Dala Endre* és *ifj. Saád Endre.* Athenaeum.

Erről a pompás kiállítású könyvről nemcsak azért érdemes megemlékezni a Dunántúli Szemle hasábjain, mert mintául szolgálhat, hogy kell a nép életével és problémáival foglalkozni, hanem mert a munka főrészének szerzője, Dala József István megyénkben született, Sárvárott, s a szombathelyi reáliskola növendéke volt. Az egyetem elvégzése után az ország másik végére vetette a sors, s ott belevetette magát a matyóproblémák tanulmányozásába. Több, mint egy évtizede kutatja a matyóság népművészetének eredetét, a népviselet változásainak fejlődését, népköltészetét, szokásait, nyelvi sajátságait, s mindezeken felül átbúvárolta a levéltárakban a falu történetére vonatkozó írásokat. A Matyóföld hazánk egyik legérdekesebb területe, s népét Dala igazán szemléletesen állítja az olvasó elé. Különösen sikerült a vándormunkásoknak, az úgynevezett summásoknak a rajza, mely nemcsak

kitűnően, hanem valóságos művészettel megírt része a könyvnek. Igazi íróember munkája, sok részlete nemcsak a kutató, hanem költői lélek megnyilatkozása is. Nagyon szerencsés forma volt a summásférfi és a summásnő életének, munkájának egy-egy férfi és nő — két testvér — életrajzában való bemutatása. Eredeti gondolat, hogy Kispál Jóska maga beszéli el, hogy került 14 éves korában summásnak két évvel idősebb testvérnénjével, Erzsivel együtt, Sopron megyébe, hogyan éltek, dolgoztak ott kora tavasztól késő őszig. Nem derül ki, hogy ez a részlet valóban Kispál Jóska elbeszélése-e vagy Dala írása, de akármelyikéké, igazán sikerült írásmű, mely méltó volna arra, hogy az iskolai olvasókönyvekbe kerüljön. Kispál Erzsi életét már maga Dala adja elő, sokkal részletesebben, s ebbe beleilleszti a matyó leánykérés, lakodalom, temetés leírását, mondhatnók az egész matyó életet, a születéstől a sírig. Ez az elbeszélés még az előbbinél is sikerültebb, telve költői részletekkel. Kár, hogy a matyó népköltésről és nyelvi sajátságokról szóló rész kimaradt a műből, hogy Mezőkövesd mezőgazdasága, egészségügyi és táplálkozási problémái is helyet kaphassanak. Kívánatos volna azonban, hogy a kimaradt gyűjtés most már minél előbb külön megjelenjen.

Annál örvendetesebb, hogy a mezőkövesdi hagyományok, népszokások, népviselet, népművészet, háziipar, a falu szellemi élete szépen megírt, részletes tanulmányokban kerültek sorra. Mindezek nemcsak Dalának a nép ügye iránt érzett lelkes érdeklődéséről, hanem írói készségéről is tanuskodnak. A Vall. és Közoktatásügyi Minisztérium valóban erre méltó mű kiadását támogatta. Dala elsőrendűen alkalmas magyarságtudományi kutatásokra, bizonyára értékes munkát végezne, ha a budapesti Pázmány Péter tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete megbízná szűkebb hazájának — akár nyugati Vas megye, akár az ugyancsak híres Őrségnek néprajzi és nyelvi tanulmányozásával. *Beke Ödön dr.*

*

Vakarcs Kálmán: *A Szentgotthárd—muraszombati járás ismertetése.* (Ára 3 P. 252 oldal.)

A szerző, aki a szentgotthárdi áll. gimnázium nyug. helyettes igazgatója, a trianoni országcsonkítás után a Bánátból került Szentgotthárdra. Több mint két évtizedes szentgotthárdi működése alatt annyira megszerette a kis határszéli városkát és annak környékét, hogy már két könyvet is szárnyaira bocsátott Szentgotthárd és a szentgotthárdi járás minél szélesebb körben való megismertetésére.

Míg első, 1935-ben megjelent művében csak Szentgotthárd és közvetlen környékének természeti szépségeire, történelmi emlékeire és kulturális értékeire kívánta a figyelmet felhívni, addig a jelen, esztendők szorgalmas munkájával készült könyvében az egész járás kimerítő ismertetésére törekedett.

Műve megírásában kettős cél vezette: egyrészt a járás lakossága, főleg tanuló ifjúsága számára kívánt szülőföld-ismertetést, a vidék történelméről, földrajzáról és kultúrájáról olyan áttekintést adni, amelyből olvasói még jobban megismerhetik és megszerethetik szűkebb hazájukat, másrészről pedig a nyaralók, természetrajongók és falukutatók kezébe akart olyan kalauzt adni, amely a vidékre vonatkozó ismereteket — a nyaralókat, kirándulókat érdeklő praktikus adatokat is — mind magába tömöríti.

E kettős cél szolgálatából folyik, hogy művében nem annyira új adatok közlésére vagy a már ismert adatok alapján újszempontú összefüggések kiderítésére, mint inkább a már ismert, de különböző tárgyú munkákban szétszórt tudományos adatok és a nyaraló-kalauzok szokásos praktikus

adatainak egyetlen, népszerűsítő irányzatú monografiában való összefoglalására törekedett.

A könyv anyagának összegyüjtése évek odaadó, szorgalmas munkáját kívánta. Szerző nemcsak a kérdés irodalmát búvárolta át, hanem helyszíni kutató munkát is végzett. Ennek eredményeként sok új, az irodalomban említetlenül maradt adatot is közöl.

Persze az ilyen nagyobblélekzetű munkában kisebb-nagyobb szeplők is akadnak.

Ilyen szeplő, hogy a könyvből nem derül ki, melyik évben került ki a nyomdából, azután meg, hogy melyik nyomda készítette. Előállítóként két nyomdát is feltüntet: a belső címlapon a szombathelyi Vasvármegye nyomdavállalat, a hátsó borítólapon pedig Németh Vilmos szentgotthárdi könyvnyomdája szerepel. Az olvasó — ha netán érdekli — sohasem fogja megfejteni, melyik nyomdavállalat is készítette hát a könyvet.

Stiláris szeplő, amely gyakorta bosszantja az olvasó nyelvérzékét, hogy Szerző a csak helyett következetesen csakis-t ír. Szerző nyelvésztanár. Neki magyarázzuk, hogy a két szó nem egyjelentésű? Hogy más az értelme annak, ha azt írom, hogy csak 9 éves vagyok, vagy azt, hogy csakis 9 éves vagyok?

A rábavidéki nyelvjárás és az őrségi nyelvjárás sajátosságainak rendszerezésénél nem látjuk a két nyelvjárást egymástól elválasztó különbségeket, illetőleg azt sem látjuk indokoltnak, miért tartja a két vidék népnyelvét két külön nyelvjárásnak. Azt is meg kellett volna vizsgálnia, hogy a szerinte külön nyelvjárásként kezelt rábavidéki népnyelv mennyiben tér el a vasmegyei népnyelvtől, vagy mennyiben egyezik ezzel. Azok a sajátságok ugyanis, amelyekkel a rábavidéki nyelvjárást jellemzi, mind megtalálhatók a megye egyéb részein (így például a szentgotthárdi járástól meglehetősen messze eső és vele közvetlen érintkezésben nem lévő Gyöngyös- vagy Sorokmentén) élő népnyelvben is. E sajátosságok alapján tehát a megyén belül egy külön, partiális nyelvjárást jellemezni nem lehet. Ha van ilyen külön nyelvjárás, annak mások a jellemző sajátosságai, ha pedig nincsenek ilyen eltérő sajátosságai, akkor kár külön nyelvjárásként kezelni. Mindenesetre hiányolnunk kell, hogy Szerző a vasi népnyelv általános és a kisebb nyelvjárásokéval egyező, közös tulajdonságait nem ismerteti. Innen van azután, hogy az olvasó, aki a megye valamelyik másik részén élő népnyelvet ismeri, nem érzi meggyőzőnek nyelvészeti fejtegetéseit. Általában az az érzésünk, hogy sokkal szerencsésebb lett volna, ha nyelvészeti megfigyeléseit nem olyan széttagoltan adagolja, mint ahogyan művében találhatók, hanem külön, összefüggő fejezetben foglalja össze.

Nem érezzük szerencsésnek a szentgotthárdi járás területén lakó németek, „hiencek" történetének összefoglalását sem. Úgy látszik, a túlságos tömörítési igyekezetnek kell betudnunk, hogy a könyvből nem derül ki pontosan: mikor is telepedtek a hiencek erre a vidékre. Az egyik mondat szerint első letelepítőjük a tatárjárás után Kőszegi Henrik gróf volt, a másik mondat szerint meg „a mai hiencek elődei a Nagy Károly idejében bevándorolt bajor és nem frank telepesek voltak."

Azt is írja a szerző: „a szlovén, vend, vindis néven ismert vendeket . . ." Vindis? Még nem hallottuk, hogy magyarul vindisnek nevezték a vendeket. Németül ellenben vend windisch-t jelent . . .

A „poéta-őstehetségek" számbavételére szentelt fejezet sokkal meggyőzőbb lenne, ha „az őstehetségek" költői terméséből is izelítőt adna. Így — egyikük-másikuk „irodalmi" működésének ismeretében — az az érzésünk, hogy némelyikük — lehet, hogy a legtöbbjük — tehetséggé, sőt ös-

tehetséggé minősítése nem minőségi alapon, hanem egyszerűen azért történt, mivel valahol — mindegy, hogy hol — napvilágot látott valami írásművük. Egyébként mi szeretnénk a legjobban, ha ebben az érzésünkben tévednénk...

Azt sem értjük, hogy a gasztonyi tanító tevékenysége, — a könyv szerint eredeti gipszmunkákat alkot — miért minősül a „népművészet művelésének."

A tallózó kedvű olvasó még ezeken kívül is tollhegyre tűzhetne néhány ilyesfajta szeplőt.

A könyv azonban kisebb-nagyobb szeplői ellenére is hasznos és érdemes tudomány-népszerűsítés. Nem éppen gazdag szülőföld-ismertető irodalmunknak és ezzel összefüggésben magyarság-ismeretünk és nemzeti öntudatunk elmélyülésének pedig igen nagy hasznára lenne, ha minden járás megtalálná a szerző lelkesedésével és buzgalmával dolgozó monografusát.

Dr. Hegedüs Ferenc.

*

Várkonyi Nándor: *Sziriat Oszlopai. Elsüllyedt Kultúrák.* (Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942.)

Ismétlődő világkataklizmák döbbenetes maradványai, elsüllyedt kultúrák merednek elénk. Kérdeznek és felelnek. Fölemelnek és lesujtanak. Az önimádatába belévakult, modern ember távlattalan szemeivel meghökkenve bámulja a hatalmas műből előtáruló ősnépek megejtő kultúráját. Ez a kultúra, a mitoszok szerint, a világegyetem kozmikus törvényeit ismerteknek tünteti fel, a világegyetemet transparenssé tevő tudást félti, menti és továbbadja, ezért történelmi jellegű.

A szerző elsüllyedt kultúrákat tárgyaló műve céljául az emberiség szellemi hagyományának, mitosz- és mondakincsének a régészeti emlékek tanuságával s a történelmi és természettudományok eredményeivel végső összeegyeztetését tűzi ki. Az egybevetést a lenyűgöző méretű, rejtélyes piramisépítők világán kezdi. Eltünt országok, rommá lett kultúrák vonulnak el kísértetiesen előttünk. A mai technika számára megoldatlan nehézségek bukkannak elő szüntelenül a bemutatott népek ciklopszi építkezésmódján. Nem erőnk, de képzeletünk is megtorpan a bemutatott építési csodák láttára, akár méreteiket, akár az olyan kozmikus tényeket megrögzítő arányukat tekintjük, mint amilyen a Ludolf-féle szám, a földtengely elhajlása, a sarkkör, a földpálya s a naptávolság hossza, a napéjegyenlőség precessziója, a föld súlya és sűrűsége és az élettani folyamatok törvényei, stb.

E kultúrák tartalma és vonatkozása: kozmikus, jellege: vándorló, eredete: megfoghatatlan. S a népek, melyek megalkották őket, ismeretlenek. Jönnek, mennek. Vándorolnak valami szörnyű kényszertől üzetve. E kényszer: a vízözön, illetve vízözönök. Szerzőnk a vízözön perében tanunak szólította a csillagok járását, az emberiség emlékezetét, a Földet, a reávonatkozó tudományok hozzászólásain keresztül. Az elsüllyedt világrészek félreérthetetlenül beszélnek a föld életének nagy drámájáról. És megfelelnek a két feltett kérdésre: „Volt-e, lehetett-e a nyugati féltekének közös műveltsége s ennek középpontja vagy érintkezése az Oceánon át? Másodszor: lehetségesnek tartja-e ezt az összeköttetést vagy érintkezést a tudomány?"

E fejtegetéseket követi a tárgyalt történetelőtti korszakoknak, világeseményeknek főbb időmeghatározása. Bámulatot keltenek a felsorakoztatott népek pontos számítóképességei. A régészek, geológusok szakvéleménye kísértetiesen egyezik a mitológiák vallomásával. A mai szárazföldek kiala-

kulása ezelőtt a 11—13. évezredben történt, amikor elsüllyedtek azok a földrészek, amelyeken atlantiszi középponttal kolosszális műveltség élt. E műveltség belső, szellemi tartalmának testi formája: a piramis. Megteremtői: a kozmikus világszemléletben élő népek. Kiváltói: magasabb erők, a végtelenség tényeinek felismerése és respektálása, eschatológikus elv, tökéletesség vágyó parancsa. Jelképei: szükségszerű, tapasztalati formák.

S e hatalmas kultúra szülőkultúrája eltűnt területeken nőtt fel. E protokultúra nyomai a földgolyó különböző pontjain az elsüllyedt területek szomszédságában bukkannak föl.

A megidézett mult elénktáruló emlékeivel írónk lényeget kereső tolla nyomán nagy vallomást tesz. E vallomásban hihetetlen összefüggések tárulnak fel a kisszerűségre beállított európai ember előtt. A világegyetem életét és méreteit megjelenítő kivonatok: a kultuszok, megrendítő s mélyértelmű alkotásokat teremtettek szakrális egyformaságban és váratlanul érkező katasztrófáról tanuskodó befejezetlenséggel.

Miről beszélnek ezek a gigászi nyomok? Arról, hogy a történelemelőtti ember ereje és képességei javát a szellem szolgálatába állította. Arról, hogy ennek az ősembernek a világteremtéséről hatalmas erejű és halhatatlan intuiciója volt. Arról, hogy bennünket mennyire letörpítő, bámulatos küzdelmet vívott ez az ember, hogy úrrá legyen az anyagon. Arról, hogy milyen örökéletű és érvényű, tökéletes formába rögzítették gondolataikat. Arról, hogy a szellemi fölényéről híres, európai ember milyen törpe még megérteni is e csodákat, nem létrehozni.

S e mondatnál a földrészeken s évezredeken átlendülő könyvnek legélesebben vitatott részéhez jutottunk el. A magukat büszkén kultúr- s európai embernek hívő és valló ismertetők és bírálók közül hiúságukban megsértődve legtöbben itt szisszentek föl, s legfájdalmasabban is. E magatartásuk emberileg érthető ugyan, de nem jogos s még kevésbbé igazságos. A „primitívnek" ocsárolt ősnépek abban hittek, hogy ők istenektől származnak. A „bölcs" európai ember velük szemben abban hisz, hogy ő a majomtól származik. Melyik kíván vajjon az embertől többet? Az európai ember a majomtólszármazás alapján valóban érezhet jogot a fennhéjázásra. De viszont az is megfontolandó, hogy könnyű a majomnál még különb is lenni, ellenben nehezebb és kényelmetlenebb is egyúttal az istenekhez csak hasonlóvá is válni. Másszóval: az Anyagot van-e csak erőnk birtokolni és szolgálni, vagy a Szellemet is még.

Hogy Európa melyiket választotta e kettő közül? A kérdésre saját történelme felel meg megfellebbezhetetlenül. E kérdőrevont történelem megenged annyit bár, hogy a kultúrateremtést és hordozást kisajátító „északi" faj tiszteli még a kultúrát, de már nem birtokolja. Eredményeit a rombolás érdekében használja, de alkotásra már nem éli. Ezt bizonyítják Sziriat Oszlopainak kibetűzött feliratai: millióéves sorsok végtelen Szellemet tükröző, mérhetetlen arányai.

Várkonyinak ez a roppant erejű s csodálatos érvelésű műve bátor kiállás és kiáltás az emberhez méltó magatartás megteremtéséért. Hozzáfogható munka a kultúrmorfológia világirodalmában is gyér számban akad.

Palkó István.

Helyreigazítás.

A 240. lapon felülről a 3. és 6. sorban a „július" hónap „május"-ra helyesbítendő.

TARTALOM.

RÓG ÉS LÉLEK.

Nagy János dr.: A felsőlendvai úriszék a XIX. századfordulón ... 241
Vidos Géza: Kőszeg városának lovas helyőrségei 1681-től 1912-ig ... 251
Kallós Zsigmond dr.: A Nibelung-dal viszonya a Csaba-mondához ... 271
Beke Ödön dr.: Régi és ritka szavak Dunántúl ... 281

KŐSZEGI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI.

Kiss István dr.: Adatok Kőszeg környékének algavegetációjához ... 287

ASZTAG.

Sztojalovszky Sándor: Néhány népies egyházművészeti emlék Zala és Vas megyéből ... 296
Dr. Darnay-Dornyay Béla: Keszthely török okiratai a Balatoni Múzeumban ... 301
Molnár Nándor: Megfigyelések a vasi flóra területén ... 307

IGE.

Ácsi Kova Pál: Új mithosz ... 250
Bárdosi Németh János: Juhász Gyulához ... 268
Pável Ágoston: Ezerszer is találkozunk ... 269
Gazdag Erzsi: Könnyű őszi dal ... 270
— —: Tebenned hittem ... 286

ŐRSÉG. **1. Szépirodalom.**

Verbényi László dr.: Fr. Lám—L. Missuray-Krúg: In meinem Herzen baut ihr Nest die Stille ... 309
Rakssányi Mária: Missuray-Krúg Lajos: Rónaviz ... 310
— —: Délvidéki elbeszélők: A diófa árnyékában ... 308
— —: Marssó József: A titokzatos alagút ... 310

2. Szakirodalom.

Beke Ödön dr.: Együtt dolgoztunk ... 312
— —: Magyar Népnyelv. III. ... 313
— —: Dala Endre és ifj. Saád Endre: Matyóföld ... 314
Hegedüs Ferenc dr.: Vakarcs Kálmán: A szentgotthárd—muraszombati járás ismertetése ... 315
Palkó István: Várkonyi Nándor: Sziriat oszlopai ... 317
— —: Bisztray Gyula: Színházi esték ... 311
— —: Helle Ferenc: A magyar-német művelődési kapcsolatok története 312
— —: Vajthó László: Magyar idézetek könyve ... 313

Helyreigazítás ... 318
Tartalom ... 320

Következő számunk — a X. évf. 1—2. száma — 1943. február hó 1-én jelenik meg.

Megvételre keressük:

az I., II. és VI. évf. összes számait és a VII. évf. 3—4. sz. továbbá Pável Ágoston: Vak völgy ölén így zsolozsmázok című verseskötetét.

Jelen számunk munkatársai

(a tanulmányok, cikkek sorrendjében):

Nagy János dr.: főszolgabíró (Szombathely);
Vidos Géza vezérőrnagy (Székesfehérvár, Honvéd-u. 5.);
Kallós Zsigmond dr. tanár (Budapest, V. Csáky-u. 70);
Beke Ödön dr. **gimn. tanár (Bpest, VII. Rózsa-u. 8., fsz. 1.).**
Kiss István dr. tanítóképzőint. tanár (Pápa);
Bárdosi Németh János **városi tisztviselő (Szombathely, Városháza);**
Gazdag Erzsi író (Szombathely, Rumi-u.);
Pavel Ágoston dr. egyetemi m. tanár (Szombathely);
Sztojalovszky Sándor káplán (Körmend);
Dr. Darnay-Dornyay Béla múzeumi igazgató (Keszthely);
Verbényi László dr. egyetemi tanársegéd (Bpest, XIV. Semsey-u. 10);
Rakssányi Mária tanár (Budapest, Pál-u. 2.);
Hegedüs Ferenc dr. városi tisztviselő (Szombathely, Városháza);
Palkó István tanár (Szombathely, Faludi-gimnázium).

Felülfizetések.

1942. október hó 24-éig a következő új felülfizetések érkeztek (záró-jelben a felülfizetett összeg):

Bogyay Lajosné, Badacsony (4);
Nemezgyár, Kőszeg (4);
gróf Niczky Ella, Bakonyszentkirály (4);
Saly Arnulf dr., Kőszeg (15).

Hálás köszönet a megértésért és lelkes áldozatosságért!

FŐZZÜNK
VASALJUNK
VILLANNYAL

TARTALOM.

RÖG ÉS LÉLEK:

Baranyay Tivadar dr.: Adatok a baranyamegyei rácok történetéhez 189
Beke Ödön dr,: Régi és ritka szavak Dunántúl ___ ___ 47, 202, 281
Bencze József dr.: Az uraiújfalusi kézműves céh maradványairól ___ 170
Csizmadia Andor dr.: Tizedesek és fertálymesterek ___ ___ ___ ___ 4
Dömötör Sándor dr.: Balatonkenese benépesedésének történetéhez ___ 22
Fára József dr.: Muraköz történetének rövid foglalata ___ ___ ___ 101
Kallós Zsigmond dr.: A Nibelung-dal viszonya a Csaba-mondához ___ 271
Kazáry Károly dr.: A vasmegyei ötödik számú gyalogzászlóalj szerepe az utolsó nemesi fölkelésben ___ ___ ___ ___ ___ ___ 37, 124
Kerényi Olaf: Egy irodalmi vita a XVIII. század végéről ___ ___ 179
Nagy János dr.: A felsőlendvai úriszék a XIX. századfordulón ___ 241
Reiszig Ede dr.: Vas vármegye főispánjai a XIV. sz. első felében 81, 161
Tóth János dr.: A Sághegy pincéi ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 92
Vidos Géza: Kőszeg városának lovas helyőrségei 1681-től 1912-ig ___ 251

ASZTAG:

Bernrieder Katinka: Madártani megfigyelések ___ ___ ___ ___ ___ 225
Csatkai Endre dr.: Literati Nemes Sámuel rablóhadjáratai Szombathelyen és Kőszegen ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 62
Dr. Darnay-Dornyay Béla: Keszthely török okiratai a Balatoni Múzeumban ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 301
Horváth Tibor Antal: Adatok a szombathelyi ötvösség történetéhez ___ 138
— —: Az első vasmegyei régiséggyüjtő ___ ___ ___ ___ ___ ___ 139
Kerékgyártó Imre dr.: A Dunántúl felfedezése ___ ___ ___ ___ ___ 140
Molnár Nándor: Megfigyelések a vasi flóra területén ___ ___ ___ 307
Palotay Gertrud: Török és nyugateurópai hatások keveredése egy zalamegyei hímzésen ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 226
Szilágyi János: Ókori bélyeges téglák a Veszprémvármegyei Múzeumban ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 144
Sztojalovszky Sándor: Néhány népies egyházművészeti emlék Zala és Vas megyéből ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 296
Vasvári Miklós dr.: Dunántúli madárproblémák ___ ___ ___ ___ 57
ifj. dr. Vayer Lajos: Széchenyi István ismeretlen képmása ___ ___ 65

IGE:

Ácsi Kova Pál: Szinültig megteltem Veled ___ ___ ___ ___ ___ 137
— —: Ne csodáld! ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 188
— —: Új mithosz ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 250
Bárdosi Németh János: Vörösmarty ___ ___ ___ ___ ___ ___ 46
— —: Juhász Gyulához ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 268
Érsekújváry Lajos: A Zsitva-parton ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 169
Gazdag Erzsi: Őszi kép ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 123
— —: Szegény Őrzse bálba ment ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 178
— —: Könnyű őszi dal ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 270
— —: Tebenned hittem ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 286
Pável Ágoston: Beszélek majd a Kucserával... ___ ___ ___ ___ 201
— —: Ezerszer is találkozunk ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 269
Weöres Sándor: Mottó-féle ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 3
— —: Dal ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 36
— —: Soha vissza! ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 91

A KŐSZEGI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI:

Kiss István dr.: Adatok Kőszeg környékének algavegetációjához ___ 287

TULIPÁNTOS LÁDA:

Musits Jenő: Rábagyarmati szótár ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 149
Pereszlényi Mária: Gyermeknevelési szokások és babonák Veszprém és Zala megyékből ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 146
Theil András: Népi játékok, játékversek Vas megyéből ___ ___ ___ 229

ŐRSÉG: **1. Szépirodalom:**

Bárdosi Németh János: Erdélyi József: Villám és virág ___ ___ ___ 71
— —: Jankovich Ferenc: Elégia ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 73
— —: Kutas Kálmán: Kezedben Alkotó ___ ___ ___ ___ ___ ___ 74
— —: Tatay Sándor: Zápor ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 76
— —: Lovász Pál: Vándorút ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 154
— —: Érsekújváry Lajos: Őszi bánat ___ ___ ___ ___ ___ ___ 234
Hegedüs Ferenc dr.: Bárdosi Németh János: Szegény ország ___ ___ 75
Mészáros Sándor: Dorosmai János 111 meséje ___ ___ ___ ___ ___ 233
Missuray-Krúg Lajos: Kuszák István: Gyermek a lanton ___ ___ ___ 73
Rakssányi Mária: Missuray-Krúg Lajos: Rónavíz ___ ___ ___ ___ 310
Verbényi László dr.: Fr. Lám—L. Missuray-Krúg: In meinem Herzen baut ihr Nest die Stille ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 309
— —: Délvidéki elbeszélők: A diófa árnyékában ___ ___ ___ ___ 308
— —: Marssó József: A titokzatos alagút ___ ___ ___ ___ ___ 310

2. Szakirodalom:

Aggházy Mária: Vanyó Tihamér: A plébániatörténetírás módszertana 238
Beke Ödön dr.: A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. 17—22. ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 155
— —: Csűry Bálint: Magyar Népnyelv. II. ___ ___ ___ ___ ___ 236
— —: Együtt dolgoztunk ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 312
— —: Magyar Népnyelv. III. ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 313
— —: Dala Endre és ifj. Saád Endre: Matyóföld ___ ___ ___ ___ 314
Boros Ádám dr.: Latzel A.: Beitrag zur Kenntnis der Moose des Ostalpenrandgebietes ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 156
Dömötör Sándor dr.: Dr. Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696) 159
Géfin Gyula dr.: Regnum 1940—1941. ___ ___ ___ ___ ___ ___ 158
Hegedüs Ferenc dr.: Vakarcs Kálmán: A szentgotthárd—muraszombati járás ismertetése ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 315
Palkó István: Várkonyi Nándor: Sziriat oszlopai ___ ___ ___ ___ 317
Rédl Rezső dr.: Polgár Sándor: Győrmegye flórája ___ ___ ___ ___ 80
Szó: Németh Imre: Leányok, asszonyok Krisztus szolgálatában ___ ___ 78
—: Pehm József: Az édesanya ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 79
— —: Bajza József: A horvát kérdés ___ ___ ___ ___ ___ ___ 77
— —: Balatoni Szemle ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 235
— —: Balogh Károly: Római könyv ___ ___ ___ ___ ___ ___ 77
— —: Bisztray Gyula: Színházi esték ___ ___ ___ ___ ___ ___ 311
— —: Helle Ferenc: A magyar-német művelődési kapcsolatok története 312
— —: Magyar művészeti írások ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 78
— —: Vajthó László: Magyar idézetek könyve ___ ___ ___ ___ 313

KRÓNIKA:

Helyreigazítás ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 153
Helyreigazítás ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 318
Pavel Ágoston dr.: Tízéves jubileumát ... ___ ___ ___ ___ ___ 240

*

Az évfolyamot 40 szövegközti ábra és 1 színes műmelléklet illusztrálja.

Martineum Könyvnyomda Rt. Szombathely. Felelős nyomdavezető: Maitz F.

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA